

NEMESKÜRTY ISTVÁN
A MAGYAR IRODALOM
TÖRTÉNETE
1000-1945

ELSŐ KÖTET

TARTALOM

A MAGYAR KÖZÉPKOR IRODALMA

A MAGYAR KÖZÉPKOR ELSŐ KÉT SZÁZADA (1000-1200)

A LOVAGKORI EPIKÁTÓL AZ ANYANYELVŰ VALLÁSOS KÖLTÉSZETIG (1200-1300)

AZ ANJOUK ÉVSZÁZADA (1300-1400)

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGI IRODALOM FELVIRÁGZÁSA ÉS A LATIN NYELVŰ RENESZÁNSZ (1400-1541)

MAGYAR NYELVŰ EGYHÁZI IRODALOM

LATIN NYELVŰ EGYHÁZI IRODALOM

LATIN NYELVŰ VILÁGI IRODALOM

MAGYAR NYELVŰ VILÁGI IRODALOM

MAGYAR RENESZÁNSZ 1533-1646

AZ MAGYAR NÉPNEK, KI EZT OLVASSA (1533-1566)

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ NYOMTATOTT KÖNYVEK

A HALLÁS ÚTJÁN ÉLVEZETT (SZÓBELI), ZENÉVEL KÍSÉRT KÖLTÉSZET
OLVASMÁNYOK

A MAGYAR RENESZÁNSZ FÉNYKORA (1567-1596)

A MAGYAR MŰLT FELFEDEZÉSE

A SZÓRAKOZTATÓ VERSEK - EPIKA SZERELMES TÖRTÉNETEK

AZ ELBESZÉLŐ PRÓZA FELÉ

BALASSI BÁLINT KÖLTÉSZETE

„EZ VILÁG MINT EGY KERT, KIT KŐESŐ ELVERT”

- KÉSŐRENEZÁNSZ, MANIERIZMUS, A BAROKK ITTHONI ELŐKÉSZÜLETE - (1584-1641)

ÓRÁK ÉS LABIRINTUSOK. MAGYAR PRÓZA A XVII. SZÁZAD ELEJÉN: VALLÁSOS, TANÍTÓ ÉS

ELMÉLKEDŐ IRODALOM

„MAGYARORSZÁG PANASZA” - A HARMINCÉVES HÁBORÚ ÉS HATÁSA

GONDOLATOK A LEGFŐBB JÓRÓL

A MAGYARORSZÁGI LATIN NYELVŰ TÖRTÉNETI IRODALOM AZ ANYANYELVŰ RENESZÁNSZ
ÉS A REFORMÁCIÓ IDEJÉN

A MAGYAR BAROKK 1646-1772

ZRÍNYI ÉS A MAGYAR BAROKK

ADRIAI TENGERNEK SZIRÉNÁJA

ZRÍNYI KORTÁRSAI: „A MAGYAR NÉP HÁRMAS JAJJA”

AZ ELSŐ MAGYAR ENCIKLOPÉDIA

A TÖRTÉNELEM MINT SZÍNJÁTÉK. - A PUBLICISZTIKA FELÉ

A KÖLTÉSZET ZRÍNYI KORÁBAN

GYÖNGYÖSI ÉS A MAGYAR BAROKK

AZ EPOSZI IGÉNYŰ BAROKK KRÓNIKÁSÉNEK: GYÖNGYÖSI ISTVÁN

A LÍRA TEMATIKAI GAZDAGODÁSA

KURUC KÖLTÉSZET

FLORENTINA, AVAGY A MAGYAR SZÍNJÁTÉK REJTÉLYE

A LÉLEK BÉKESSÉGÉRŐL. A GYÖNGYÖSI-KORABELI PRÓZA

BETHLEN MIKLÓS ÉS AZ ÖNÉLETRAJZI FORMÁBAN JELENTKEZŐ MAGYAR REGÉNY

A MAGYAR BAROKK FÉNYKORÁNAK UTOLSÓ ÉVEI 1700-1712

A TIZENNYOLCADIK SZÁZAD KÜSZÖBÉN

RÁKÓCZI KURUCAINAK KÖLTÉSZETE

A KRÓNIKA MINT A REGÉNYES ELBESZÉLÉS ELŐKÉSZÍTÉSE

AZ ÍRÓ ÉLETE MINT MŰVÉNEK TÉMÁJA: BETHLEN MIKLÓS

**„HOGY KI NE KOPNÁNK ÉLŐ NYELVÜNKBŰL” A MAGYAR KÉSŐ BAROKK A TIZEN-
NYOLCADIK SZÁZADBAN**

DALOSKÖNYVEK, ADOMÁK ÉS TUDÓS IRODALOM

RÁKÓCZI FERENC MINT ÍRÓ

ÖNÉLETRAJZI REGÉNYEK BETHLEN MIKLÓS MODORÁBAN

ROKOKÓ IDILL

FELVILÁGOSODÁS ÉS ÉRZELMESSÉG 1772-1805

AZ ÍRÁSBÓL, OLVASÁSBÓL SZÁRMAZOTT VILÁGOSSÁG

BESSENYEI GYÖRGY TÁRSASÁGA
JÓZSEF CSÁSZÁR ÉVTIZEDÉNEK MAGYAR IRODALMA
VIGYÁZÓ SZEMÜNKET PÁRIZSRA VETETTÜK
AZ UTOLSÓ TESTÖR-KÖLTŐ

AZ IS BOLOND, AKI POÉTÁVÁ LESZ MAGYARORSZÁGBAN

VITÉZ ÚTRAKÉL
KEDV, REMÉNYEK, LILLÁK
SZÍNJÁTÉKAI
CSÓKOK

AZ IDŐMÉRTÉK KLASSZIKUS FEGYELMÉTŐL A ROMANTIKÁIG 1805-1833

FORR A VILÁG BÚS TENGERE, Ó MAGYAR

MAGYAR KÖLTÉSZET A NAPÓLEONI HÁBORÚK IDEJÉN
BERZSENYI

MEGBŰNHÓDTE MÁR E NÉP A MÚLTAT S JÖVENDŐT

KÖLCSEY ÉS A ROMANTIKA
JÁTÉKSZÍNI KOSZORÚ
RÉGI DICSŐSÉGÜNK, HOL KÉSEL AZ ÉJI HOMÁLYBAN?
ÉLET ÉS FANTÁZIA

A TIZENKILENCEDIK SZÁZAD KÖLTŐI - REFORMKOR, NÉPIESSÉG - 1833-1849

TANULSÁGOSAT S GYÖNYÖRKÖDTEŐT EGYSZERSMIND NYÚJTANI

PEST-BUDA A REFORMKORBAN
A NAGYVILÁGON E KÍVÜL NINCSEN SZÁMODRA HELY
A ROMANTIKUS PRÓZA
„URAIM, LE A KALAPOKKAL!”

REFORMOK KORA

A REFORMKORI REGÉNY ÉS SZÍNMR
NÉPIES KÖLTÉSZET

PETŐFI SÁNDOR KÖLTÉSZETE

TÓTH GÁSPÁR INDÍTVÁNYA
LÍRAI ÉLETREGÉNY
AZ APOSTOLTÓL SEGESVÁRIG

A MAGYAR KÖZÉPKOR IRODALMA

„Walthere, audis symphoniam ungarorum,
qualiter sonat?”

„Walter, hallod-e a magyaroknak énekét,
miképpen zeng?”

A MAGYAR KÖZÉPKOR ELSŐ KÉT SZÁZADA (1000-1200)

Erdőkkel sűrűn borított táj. A poroszkáló lovak elől lomhán mozdulnak arrébb a makk után turkáló disznók. A tölgyesbe kihajtott konda falu közelségét ígéri. A fáradt utas előtt mégis váratlanul bontakozik ki a völgyhajlatban megbújó áhított falucska. Itt száll meg a királyhoz igyekvő csanádi püspök.

Csendes éjszaka, talán a kutyák se vonítanak. A püspök mécses fényénél olvas. A szobába behallik egy kézimalom egyhangú zörgése. Aztán a püspök felneszel: dalt hall. Felkelti zeneértő kísérőjét; ketten hallgatják a dalt. Az örlő asszony énekel. Az Itáliában született főpap és a németalföldről idevándorolt pap-tanító elbűvölten figyel.

„A püspök pedig csodálkozván, mondotta Walternek:

- Walter, hallod-e a magyaroknak énekét, miképpen zeng?

És mindketten örvendeztek emez éneken.

A püspök pedig ezenközben ágyában feküdt és mosolyodván kérdezte:

- Walter, mi légyen emez ékes zengedezés, mely miatt az olvasást is félbe kellett hagynom?

Ő pedig mondotta:

- Imez egy versnek éneklése, az asszony pedig, ki énekel, szolgálója ama gazdának, kinél szálláson vagyunk.” (Tormay Cécile fordítása)

Gellértnek annyira tetszett az éji dal, hogy megjutalmazta az éneklő asszonyt.

A kilencedik magyar király: a Könyvesnek nevezett Kálmán uralkodásának idején, talán az ezerszázöttes években költötte ezt a jelenetet Gellért püspök ismeretlen életrajzírója, latin nyelven.

Bárhogy esett is valójában a dolog, a tizenkettedik évszázad elején működött tudós szerző, akinek magának is lehetett hasonló élménye, így óhajtotta az utókorra örökíteni, bizonyosságot hagyva számunkra a középkori magyar irodalom jellegzetességeiről.

Mit tudunk meg a költői hangulatú leírásból?

Megtudjuk, hogy az egyszerű nép ismert verseket, s azokat énekelte. Megtudjuk, hogy a nyugati kultúrán nevelkedett fül számára szokatlan dallamot annyira behízelgőnek találta az írásmű hőse, hogy az éneklő asszonyt gazdagon megjutalmazta. Az egyszerű munkadálnak olyan varázsa volt, hogy a *Gellért-legenda* szerzője ezt a tényt feljegyzésre érdemesnek tartotta. Mintha tudunkra akarta volna adni, hogy a középkorban létezett magyar költészet. „*Walthere, audis symphoniam ungarorum, qualiter sonat?*”

Mivel a latin szövegben később az áll, hogy „*riseruntque ambo de carmine isto*” - akadnak, akik hajlamosak az esetet tréfásan felfogni: a tudós Gellért és a zeneértő Walter kinevelték a jobbagyasszony énekét, tehát a „magyarok szimfóniája” kifejezés lekicsinylőn értendő. Hiszen hogy is lehetne szimfóniának, többszólamú muzsikának nevezni ezt az egyszerű nótát? Vagy talán a hangszerre céloz a szöveg, gúnyolódva?

Ilyesfajta gúnyolódás azonban nem jellemző a *Gellért-legendára*. Ha tényleg nevetségesnek találta a dalt: miért jutalmazta meg a püspök gazdagon az asszonyt? A *riserunt* tehát örvendező nevetést jelent - egyébként a szó szigorúan vett szótári értelmében is. (Lásd:

Györkösy Alajos: Latin-magyar szótár, Bp., 1960. 490.: „örömtől sugárzik.”) (Másként értelmezi ezt a munkadalt és a püspökre tett hatását többek között Trócsányi Zoltán: *Magyar régiségek és furcsaságok*, 1924., 56. lap. Napjainkban is többféle nézet olvasható erről.)

Természetesen nem az eset szentistvánkori történelmi hitelére gondolunk. Hanem arra, hogy a talán kálmánkori ismeretlen szerző *éppen ezt* a (tegyük fel: kitalált) eseményt és *éppen így* örököltette meg. Méghozzá olyan műben, mely műfajára nézve szenttéavatási eljárás megindítását javasoló-indokoló legenda, gyakorlati szerepét tekintve pedig nevelő szándékú, tanítva szórakoztató *olvasmány*, érdekes elbeszélés.

S ezzel meg is találtuk a középkori latin nyelvű magyarországi (és európai) irodalom legkedveltebb prózai műfaját: a legendát.

A legrégebbi ránk maradt legenda a Mór pécsi püspök által 1065 körül írott *András és Benedek-legenda*, két szentéletű magyarországi remetéről; ezt követi az ismeretlen szerzőtől 1077 táján fogalmazott *Nagyobbik Szent István király-legenda*, majd az ezerszázas évek táján keletkezett három további vallásos elbeszélés, szintén névtelentől: *Szent István kisebbik legendája*; *Szent Imre herceg legendája*; és ez a *Gellért-legenda*, melyből a magyarok szimfóniájának epizódját vettük.

„Abban az időben, mikor Pannóniában István király ösztönzésére Isten nevének tisztelete terjedni kezdett, a jámbor fejedelem bölcs kormányzásának hírére idegenből is számos pap és barát gyűlt hozzá, mint valami jószágos atyához; természetesen nem azért, mintha a szükség kényszerítette volna őket erre, hanem azért, mert részesedni akartak a szent királlyal való társalkodás örömeiben. A jövevények között volt egy bizonyos Szórád nevezetű férfi is, aki Lengyelországból szakadt hozzánk, s aki, bár paraszti vérből eredt, mint ahogy a rózsza is a tövisek közül hajt ki, mégis teljes volt Szentlélekkel. Fülöp apátúr, kinek kolostora Nyitra megyében, Zobor hegyén állott és Szent Ipoly tiszteletére volt szentelve, szívesen fogadta az idegent, szerzetesi ruhát adott rá és azontúl András néven szólította őt.”

Így kezdődik az első, magyar szerző tollából származó, magyar földön született, a kor szokása szerint eredetileg latin nyelven fogalmazott írás: *András és Benedek legendája*. Ezerhatvanöt táján írta Mór pécsi püspök, aki kisiúként került a frissen alapított Pannonhalma kolostorába, ahol találkozott írásműve hőisével, s akit István király tett meg már mint pannonhalmi apátot 1036-ban a pécsi egyházmegye püspökévé. Maurus vagy Mór tehát az első magyar ember, akit íróként tisztelhetünk. Időben ugyan megelőzte őt íróként Gellért püspök, aki viszont velencei születésű olasz volt és meglelt férfi korában került Magyarországra.

Nézzünk körül az 1065-ös esztendő Magyarországon: milyen körülmények között írta legendáját a szentéletű püspök, aki már hetvenedik évét taposhatta s aki személyében képviselte az István király által bevezetett keresztény kultúra folyamatosságát, hiszen immár több, mint harminc éve, hogy István őt püspökké tette s azóta őt királyt temetett már el vagy ő, vagy püspöktársai.

Amikor ezernegyvenhét tavaszán Székesfehérvárott megkoronázták a negyedik magyar királyt, a kijevei száműzetéséből hazatért Andrást, az István által megsüketített és megvakított, tehát uralkodásra képtelenné tett Vazul fiát: mindössze három püspök sürgölődött a szertartáson, egyikük volt Mór; a többi - Gellérttel együtt - lemészárolták az ősi pogány hit feltámasztásában reménykedő lázadók. A három püspöknek mégsem kellett tartania attól, hogy az Oroszországból érkezett uralkodó visszaállítja a pogány hitet: a Kijevben nevelkedett András mélyen vallásos környezetből tért haza, amint azt már hazatérte után született fiainak neve is mutatja: Salamon és Dávid. Felesége, Anasztázia hercegnő Jaroszláv orosz fejedelem lánya volt. András öccse pedig, a megvakított Vazul kisebbik fia: Béla herceg Lengyelországban - mert ő ott élt hazatérteig - egy lengyel fejedelem és egy rajnapfalzi grófnő leányát vette nőül. Bélának hét gyermeke született, köztük Géza és László; Lászlót, a későbbi Szent

László királyt Leodvin francia pap nevelte, akit majd László püspökké is tesz s akinek, mint hallani fogjuk, nem csekély szerep jut majd. Már e nevek hallatán is világos, hogy a keresztény Európába kapcsolódni vágyó politikai jogfolytonosságot az Árpád-háznak éppen az az ága biztosította, amelyet pedig István király alkalmatlannak ítélt e feladatra, hiszen ezért vakítottatta meg rokonát, Vazult.

Szórád vagy András és tanítványa, Benedek legendájának hallatán azért fontos minderről megemlékeznünk, mert így érthető, miért éppen egy Lengyelországból Magyarországra érkezett hittérítő szerzetes életrajzával kezdődik a középkori latin nyelvű magyar irodalom, mikor pedig ma úgy tudjuk, hogy leginkább olasz, német és cseh szerzetesek végezték a térítő munkát. (Újabb kutatások kétségbe vonják a két remete lengyel voltát; tény viszont, hogy a kortársak és a hagyomány annak tartotta őket.) Mór püspök Gellért legendáját is megírhatta volna, hiszen a velencei apát vértanúságot szenvedett; ő azonban mégis a mai ember előtt már ismeretlen Szórád-András életét tekinti példának, őt állítja a szerzetesek elé - egy olyan férfiút, aki „Lengyelországból szakadt hozzánk s aki, bár paraszti vérből származott, mint ahogy a rózsza is a tövisek közül hajt ki, mégis teljes volt Szentlélekkel”. Mór tehát a legendával a Kijevből és Lengyelországból hazatért András és Béla - ma így mondanánk: - politikai vonalát követte. Mikor legendáját írta, András király és Béla király már halott volt, de élt Béla fia, Géza herceg, ez az önsanyargatásra hajlamos, mélyen vallásos férfi, aki ezerhatvannégy húsvétján, Pécssett addig könyörgött Mór püspöknek, míg az odaajándékozta neki András remete nagy becsben tartott vezeklőövét. Csaknem bizonyos, hogy ekkor és ezért írta meg Géza kívánságára Mór püspök András és Benedek legendáját.

De miért is tartózkodott Pécssett Géza herceg? Mert alig másfél évvel atyjának, Béla királynak halála után trónutódlási harc zajlott le közte és András fia Salamon között. Azaz dehogyis Salamon, hiszen ő akkor tizenegy éves gyermek volt; pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk: Géza és Salamon hívei, a németek között, akik azon a címen, hogy a gyermek Salamon felesége a német császár leánya, Judit: „családi” alapon igényt tartottak az országra. Milyen érdekes, hogy az István által megvakított Vazul száműzött fia, András, alapjában helyes politikai elvet követve, gyakorlatilag mégis hibázva, ugyanazt a tévedést követte el, mint István: fiát a német császár lányával összeházásítva, bár országát ésszerűen terelte a nyugati kereszténységbe és az akkor haladó feudális társadalmi rendbe, mégis kiszolgáltatta Magyarországot a német császárok hatalmi vágyainak. Az ország függetlenségét megőrzendő, így kényszerült hát a már gyermekkorában megkoronázott Salamont először András öccse, Béla, aki 1061-1063 között uralkodott, majd Béla fia, Géza más politikára kényszeríteni, amiből véres belvillongások és háborúk származtak. Géza nem óhajtott királlyá lenni, ő csak apja jogán a Nyitrától Váradig terjedő, nem is összefüggő északi-északkeleti országrészt kívánta megtartani. Ezerhatvannégy húsvétján ő maga tette fel a koronát Salamon fejére, akit ezúttal immár harmadízben koronáztak meg. Ekkor kéri el Géza herceg András remete vezeklőövét Mór püspöktől és ekkor szólítja fel őt a legenda megírására. Figyeljük meg tehát: a törvényes király a németek támogatta Salamon; a legendaíró püspök mégsem az ő irányvonalát követi, hanem a királlyal ellenlábas, ámde a magyar függetlenséget védelmező Gézáét. S teszi ezt az a Mór, akit 1036-ban István király tett püspökké, s aki a rövidéletű Imre hercegre is mély hatással volt, s aki, mint említettük, a század második felében a kontinuitás egyetlen biztosítója. Fontos arra is gondolnunk, hogy még nincs szent István-legenda; nincs Gellért püspöknek se legendája; valamint arra, hogy ez a Mór püspök által szerkesztett kis novella - hogy mai kifejezéssel éljünk - szokatlanul nyomatékosan hangsúlyozza az önsanyargató szerzetesi élet fontosságát. András remete Mór megfogalmazásában olyan furfangos körülménnyel kínozza önmagát, hogy az a mai olvasót mosolyra fakasztja. Szerb Antal magyar irodalomtörténetéből idézünk:

„Az aszkézisbe merült halál-teljes kor első magyarföldi kifejeződése ez: történet a remetéről, aki ülve alszik egy fa odvában és feltalálóhoz méltó leleményességgel akadályozza meg magát, nehogy igazán és élvezetesen elaludjék. A fakérgen nádszálakat szúr keresztül, feje fölé kövekkel meg-rakott korongot függeszt; - ha elalszik, testét a nádszálak megsúrnak, fejét pedig a kövek megütik. Mégis rablók ölték meg; vajon mit találtak nála a vasláncon kívül, amit a derekán viselt?”

Kétségtelennek tűnik, hogy Mór püspök az aszkézisre hajlamos Géza herceg kedvéért hangsúlyozta András életének önkínzó mozzanatait. Géza, aki 1074-ben, miután Salamon az életére tört, Csehországból hazatért öccsével, Lászlóval kikergette Salamont az országból s így három éven át ő királykodott az országban: annyira terhesnek érezte az uralkodást, hogy arról három év után, 1076 karácsonyán az atyja, Béla király által alapított szekszárdi temp-lomban ünnepélyesen lemondott, s pár hónapra rá meg is halt. Bár nő volt - egy görög hercegnő volt a felesége, akitől Kálmán és Álmos nevű fiai születtek -, folytonos imádko-zásban, böjtben, önsanyargatásban élt s biztosra vehetjük, hogy a vezeklővet is hordta. Az Árpád-házi királyok egy érdekes vonását érhetjük itt tetten, ami majd Szent Margit életében fejeződik ki legérzékeltetbben.

Mielőtt a Mór püspök írása után félszázaddal készült Gellért-legendát, az eddig számba vett öt mű legszínesebbikét részletesebben szemügyre vennénk, térjünk vissza a kézimalmán gabonát őrlő cseléd lány dalára. Mint láthattuk, közvetett bizonyíték ez arra, hogy volt magyar népköl-tészet, melyet az írástudók ismertek, s bár irodalmi értékét tagadták, mégis szükségét érezték, hogy feljegyezzék és ily módon létét az utókor előtt bizonyítsák. Ismeretes Anonymus utalása a „parasztnak hamis meséire”. Klaniczay Tibor a Salamon és Géza küzdelmeiről fennmaradt krónikarészletekből arra következtet, hogy már akkor, ezerhetven körül keletkezhetett róluk egy jokulátor-eposz:

„Az események komponálásának összefüggései nem krónikás, hanem költő észjárására vallanak... feltűnő például az egyes hősök epitetonjainak a naiv epikára oly jellemző sztereotip használata. Vid állandó jelzője az utálatos, Ernyeie viszont a békeszerető; Opos pedig minduntalan »villám módjára lecsap«. Ezek a kifejezések a krónika más helyein nem fordulnak elő, úgy, hogy nyilván a költe-ményre mennek vissza. Ugyaninnen eredhet a sok szemléletes hasonlat, találó kép, szólás, melyek-hez hasonlókkal más krónikarészletekben alig találkozunk: »a magyarok éles és szomjas kardjaikat a kunok vérével itatták«; »a kunok tar fejeit úgy aprították, mint az éretlen tököt«; »két éles kard egy hüvelyben nem fér meg«; »amit ezer kaszás levág, azt tízezer villás nem tudja összegyűjteni«... Ennyi példa is eléggé szemlélteti a magyar jokulátorepika stílusának gazdagságát, naiv szépségét, és talán arra is következtethetünk belőlük, hogy a Salamonról és a hercegekről szóló nagyobb epikus kompozíció különösen bővelkedhetett a költői fordulatokban.”

Vagyis tehát voltak a parasztnak „hamis meséi”, a regösöknek „csacsogó énekei” - amiket azonban a kor tudományossága nem tartott lejegyzésre méltónak, bár azért mégis hivatkozott rá.

A Gellért-legenda szerzője nem volt olyan finnyás, mint a nála talán száz esztendővel később élt Anonymus: ő beleszotte művébe a Csanád-monda elemeit. (Egyébként Anonymusból is kimutathatók ilyen mondák és regék.)

A Kárpátok medencéjében a kilencszázas évek során végleg megtelepült magyarságnak tehát volt lírai és elbeszélő költészete. A néprajztudomány is kimutatta ennek létezését. Tudjuk azt is, hogy a magyarok ismerték az írás egyszerű változatát (rovásírás), mely azonban bonyolult szövegek megőrkítésére nem volt alkalmas. A költészet szóban, zenekísérettel terjedt. Az irodalomból viszont a kor szelleméhez híven kirekesztődött.

A kor írni-olvasni tudó emberei latin nyelven közölték egymással gondolataikat. Ilyen szem-pontból az európai kultúra a középkor végéig egyedülállóan egységes volt: a Magyarorszá-gon, Itáliában, Írországbán, Kölnben, Párizsban, Prágában született írástudók nyelvi akadá-lyok nélkül beszélhettek, levelezhettek egymással; a magyar faluból külföldre küldött

nemesúrfi vagy eszes jobbágygyerek nélkül megértette francia, olasz, német iskola-társát, sőt: neveltetésük egységes lévén, eszmerendszerük is azonos volt. Olvasmányaik, irodalmi élményeik hasonlítottak egymásra. Ilyen egységes ideológiában azóta sem élt Európa. Amikor tehát Géza fejedelem és még inkább István király (majd ebben könyörtelenül következő utódai) bekapcsolták a letelepült magyar törzseket és nemzetségeket a latin szer-tartású, római kereszténység egységes hálózatába, az egyedül lehetséges módot választották a magyarság fennmaradásának biztosítására, egyszersmind pedig beépítettek bennünket az akkori világ legmagasabb fokú kultúrájának (kereszténység) és társadalmi rendjének (akkor a haladás csúcsát jelentő feudalizmus) rendszerébe. Ennek viszont az volt az ára, hogy a ma-gunkkal hozott nyelvi (és zenei, ami akkor csaknem egyet jelentett) kultúrát, végeredményben egy nemzeti nyelvű irodalom kibontakozásának lehetőségét el kellett fojtani.

Így viszont - különösen, *ha irodalmon leírott és olvasható szöveget értünk* - a magyar közép-kor első századairól szólván nem beszélhetünk magyar irodalomról, hanem inkább *magyar-or-szági latin nyelvű irodalomról*. A magyarországi latin nyelvű irodalom viszont, ha nem is olyan gazdag, változatos és jelentős, mint más országoké, mindig hangsúlyozza magyar-or-szági voltát, szóljon bár szentek legendáiról vagy történelmi eseményekről. A nemzeti hovatartozás büszke vállalása a latin nyelvű magyarországi irodalom egyik sajátossága, Anonymustól Janus Pannoniusig.

Hányan tudtak (latinul) írni-olvasni a magyar középkor első századaiban? Talán néhány ezren. Olvasni többen, írni kevesebben. Nagy dolog tehát, ha István első királyunk életrajzá-ban azt olvashatjuk, hogy „*már gyermekkorában teljességgel átítatta a grammatika tudomá-nya.*” A kor viszonyaihoz képest művelt férfiúnak számított.

István király tíz püspökséget alapított, melyek szerveződése azonban jóval halála után fejeződött be (Esztergom, Győr, Veszprém, Pécs, Vác, Eger, Kalocsa, Csanád, Várad, Gyula-fehérvár). Kettő közülük érseki rangú volt (Esztergom, Kalocsa); az esztergomi érsek foko-zatosan a legmagasabb magyarországi egyházi méltósággá vált. Az egyház életének irányítói a püspökségek voltak, a püspöki székhelyeken középfokú oktatás folyt. Míg a püspök által kormányzott egyházmegye káptalanjaiban és plébániáin a világban élő hívekkel tartották a kapcsolatot, addig a szerzetesség által lakott kolostorokban a tudomány és az irodalom művelése folyt. Ezek voltak az elméleti, ideológiai központok. Itt írták és másolták a legen-dákat, krónikákat, vallásos költeményeket. A legfontosabb műhelyek a Benedekrendi szerzet kolostorai voltak (Pannonhalma, István alapítása; Tihany, András király alapítása; Szekszárd, Béla király alapítása; Somogyvár, alapított 1091-ben), melyekhez 1130-tól kezdve a Franciaországban tíz évvel korábban, 1120-ban alapított premontrei-rend kolostorai (Várad-hegyfok) és 1140-től a Cîteaux-ban (Cistercium) 1090-ben alapított cisztercita szerzet rend-házai (Cikádor, Tolna megye) csatlakoztak. Francia, olasz, német szerzetesek, építőmesterek, tudósok települtek le Magyarországon. A legtehetségesebb ifjakat külföldön taníttatták; Lőrinc későbbi érseket például 1090-ben egy franciaországi székesegyházi iskolába küldték.

Természetes, hogy a legképzettebb papokból-szerzetesekből lettek a magyarországi köz-igazgatás irányítói, jegyzők, kancellárok és főkancellárok.

A királyok közül is sokan követték műveltségben István példáját; Kálmánt ezért nevezték el *Könyves*-nek: II. Orbán pápa szerint „bővelkedett a szent kánonok tudományában”; és III. Béla is kitanulta a kor tudományosságának minden csínját-bínját Görögországból.

Egy Szent László által elrendelt összeírásból tudjuk, hogy a legjelentősebb magyarországi kolostornak, Pannonhalmának 1080 és 1095 között 80 könyve volt (ami nyugat-európai vi-szonylatban jó közepes átlag); köztük tankönyvek, szentek legendái, misekönyvek és Cicero, Lucanus, Cato művei!

Úgy tűnik, hogy az államiratok és oklevelek szerkesztésén túl terjedő, viszonylag szélesebb körű irodalom, irodalmi élet Szent László korában, István király szenttéavatása után bontakozott ki. (Bár korábról is maradtak fenn legendák és tudjuk, hogy Gellért püspök már 1046-ban írt egy munkát, FONTOLGATÁS A HÁROM IFJÚ HIMNUSZÁRÓL [*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. München, Bajor Állami könyvtár] címen.) Ekkortájt keletkezett a Gellért-legenda is, a ránkmaradt korai legendák legszínesebbje.

Az István király életében keletkezett és fennmaradt irodalomból a legjelentősebb: fiához intézett INTELMEI. Ebben a tudós szerző az államvezetés irányelveit fekteti le István szellemében. Első helyen áll a hit; ebből következőleg második helyen az egyház; harmadikként „a főpapoknak rendje, mert nélkülök királyok nem is állíttatnak, nem is országolnak”; „az uralom negyedik dísze a főemberek, ispánok, vitézek hűsége, erőssége, serénysége”; „a türelem és az igaz ítélet gyakorlása a királyi korona ötödik ékessége”. Íme tehát a középkori feudális rend tömör összefoglalása. A fontosság szerinti hatodik helyen a király olyan uralkodói elvet említ, ami hosszú századokig maradt a többnemzetiségű magyar állam alapja:

„A vendégek és jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén... Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal... Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad és becsben tartsad... Ha pedig le akarnád rombolni, amit építettem, vagy szétszórni, amit összegyűjtöttem, kétségkívül igen nagy kárt szenvedne országod.” (Kurcz Ágnes fordítása)

Mindaddig, míg a magyar államigazgatás híven ragaszkodott ehhez a Szent István-i parancshoz: a magyar korona területe egységes maradt.

És most a legendákról.

Ezek a legendák, bár a maguk módján és a kor értelmezése szerint a történeti valóságot igyekeznek közvetíteni, valójában mégis inkább a kor eszményeit, vágyait tükrözik. Azt, hogy milyennek kívánta látni magát és államát az ezerszázas esztendőök latin műveltségű magyarországi olvasója. Ezek a legendák tehát műalkotások, a régi széppróza remekei.

Mert amilyen nyilvánvaló, hogy István király aligha tűrte volna el, hogy koldusok csapata nekiálljon a szakállát cibálni, miközben alamizsnát osztogat közöttük, olyan kétségtelen az is, hogy a legenda szerzője és nyilván olvasója ezt a fajta jámborságot rendkívüli erénynek tekintette; a NAGYOBBIK LEGENDA Istvánja ujjongva szaladgál örömeiben, hogy mohó koldusok megtépázták a szakállát, lehetővé téve számára az alázatosság ritka erényének gyakorlását. Míg ez az 1077 körül, a világtól idegen önsanyargató I. Géza idején keletkezett *Nagyobbik Legenda* ilyen és hasonló érvekkel igyekezett a pápát István jámborságáról és életszentségéről meggyőzni, addig az ezerszázas évek elején, a könyörtelenül politizáló, vetélytársait megvakítani sem restellő, merényletektől okkal tartó Kálmán király uralkodásakor keletkezett KISEBBIK LEGENDA egy bosszúálló, erélyes férfit mutat be; ekkor már ilyenek óhajtották látni az államalapító Szent Istvánt:

„Nem sok idő múltán betegségbe esett, melytől utóbb testében megfogyatkozott, s mivel a nyavalya hosszan tartó gyöngeséggel nehezedett rá, már a lábára sem tudott állni. Láta pedig udvarának négy legfőbb nemese, hogy hosszan és súlyosan betegeskedik, s mert szívük mélyén még mindig hitetlenségben tévelyegtek, csalárd tervet kovácsoltak, és megkísérelték leromlott állapotát halálra váltani. Már esteledett; mielőtt a házban meggyújtották volna a világot, egyikük a homály leple alatt vakmerőn behatolt, és a gyilkos tettehez egy csupasz kardot rejtett köpenye alá. Alig tette be lábát oda, ahol a király pihent: a penge égi ösztönzésre lehullt és a földhöz ütődve megpendült. A király nyomban felriadt és kérdezte, mi az, bár már tudta, mi történt. Az az ember megtörve, szorongva bevallotta örült tervét; közel lépett, térdreesett s a király lábát átkarolva beismerte, hogy bűnt követett el és kegyelemért könyörgött... Másnap a király rendeletére elővezették a felkutatott

gyilkosokat és ő fejükre ítéletet mondott. Hogy pedig az utódoknak okulására legyenek, és tanulják meg uraikat a legnagyobb tisztelettel tisztelni, látásuktól őket megfosztotta, áruló kezüket levágatta, s így akik igaztalanul az igaznak vére ellen fondorkodtak, igazságos ítélettel bajos életre jutottak.” (Kurcz Ágnes fordítása)

Kálmán olyan fontosnak tartotta egy általa helyesnek ítélt, neki tetsző Szent István-kép utólagos kialakítását, hogy Hartvik győri püspököt is megbízta: írnia meg a honalapító király életét. Hartvik a két legendát úgy gyúrta egybe, hogy az új összeállítás az erélyes, keménykezű, messzirelató államférfi erényeit domborítsa ki, s mivel a korábban írott művekből több részletet szó szerint átvett, előszavában nem győz az irodalomban jártas király előtt mentegőzni, amiért munkájának stílusa néhol talán tökéletlennek tűnik. Íme tehát egy irodalmi ízlés bizonyosága: író és megrendelő közös stilisztikai eszményt vall magáénak.

A múlt tényei tehát későbbi korok igényei, vágyai és eszményei szerint alakulnak, változnak, s ezt az alakítást az elbeszélő művész hajtja végre, aki mind a legendákban, mind a gestákban és krónikákban műalkotásokat hoz létre.

A történelmi valóságtól legtávolabbra az éppen ezért legregényesebb GELLÉRT-LEGENDA került.

A velencei születésű Gellért csanádi püspök a 982-ben alapított San Giorgio Maggiore bencés kolostorának időrendben harmadik kolostorfőnöke volt. Hogy miként került ez a magas rangú, művelt olasz főpap Magyarországra, nem tudható; a legenda szerint a Szentföldre utaztában tartóztatta őt szíves szóval a király. Tény, hogy Imre herceget, a trónörököszt nevelte - István tehát, akinek nővére Velencében ment férjhez (István Imre halála után e nővérenek fiát, az olasz Pétert jelölte utódjául!) a nagy hatalmú Velencéből kért és kapott nagy tudású nevelőt. Gellért néhány évi bakonybéli remetéskedés után marosvári (csanádi) püspök lett. A püspöki iskola nyelvi és zenei tanítója Walter volt. (Innen hát Walter érdeklődése a magyarok szimfóniája iránt.)

A Gellért-legenda a kor hétköznapijainak lebilincselő rajza. Hajóút viharos tengeren; ménesek dübörgő vágatása; sóval rakott hajók úsztatása a Maroson; Ajtony és Csanád csatái; a remetészkedő Gellért tintatartóját feldöntő szelíd őzike; a nagyhitű szerzetes előtt meghunyászkodó farkas; és a szörnyű, véres vég borzalmasságában is mozgalmas, érdekfeszítő leírása: a mai Gellérthegy oldalában, ott, ahol az Erzsébet híd ível át a Dunán, a sziklás parton Vata marta-lócai kirángatják a szekéren utazó, törődött testű, kistermetű püspököt; miután egy talyigán lezúdítták a sziklákról.

„mikor még vonaglott, mellét lándzsával átütötték és annakutána őt egy köre hurcolván, agyvelejét összerontották... és senki nem tudta lemosni a vért arról a köről hét esztendőn által, bár a Duna szüntelenül áradt s apadt, míglen a papok a véres követ felvették...” (Tormay Cécile fordítása)

És következik a csodás események sorozatának leírása. Számunkra azonban nem e csodák felsorolása, hanem a magyarok szimfóniájának epizódja a legkedvesebb, a magyar népköltészet létezésének e réges régi bizonyítéka.

A szerző kilétét sajnos még csak nem is sejtjük. Egyrészt nem tartották ildomosnak megnevezni magukat - ez gögnek, fennhéjásnak, az alázat hiányának tűnhetett -, másrészt és ezzel szemben alighanem ismerték egymást, tudtak egymásról, tehát fölösleges volt a névveldicsekvés.

Hiszen oly kevés volt az írástudó, hát még a könyvszerző!

Ezért aztán szerénykedő utalásokkal céloznak önmagukra. Így például a SZENT IMRE-LEGENDA szerzője a szöveg kellős közepén megjegyzi; mikor én hajdanában Álmos herceggel Konstantinápolyban tartózkodtam, mesélte egy kanonok... Mivel egy korabeli végrendeletből véletlenül tudjuk, hogy bizonyos Fulco nevű „vendég”, tehát idegen - német?

olasz? - Álmos herceg kíséretéhez tartozott: elképzelhető, hogy ez a Fulco a *Szent Imre-legenda* szerzője. Talán ezért, mert ő is külföldi, tartja fontosnak annak említését, hogy a szent életű királyfi sírjánál egy Konrád nevű némettel is csoda történt - a pápa által bünei miatt rákóvacsoltatott láncok a királyfi sírjánál maguktól leomlottak - vagyis Imre herceg akkora szent, hogy nem csak a magyarokkal tesz csodát, hanem idegenekkel is. (Lásd István király *Intelmeit*.)

A magyar középkor e két első századából a legendáknál is kevesebb hazai szerzésű latin nyelvű versről tudunk. 1080 körül keletkezhetett az AVE, BEATE REX STEPHANE; a SANCTISSIMUS REX STEPHANUS [Üdvözlég, boldog István Király; Legszentebb István Király] és talán a hazánkon kívül ismeretlen két Mária-antifona: AVE, DOMINA MUNDI, MARIA és O INCLITA DAVID REGIS FILIA [Üdvözlég világ úrnője, Mária; Ó, Dávid Király hírneves leánya.]

„Üdvözlég, boldog István király, te, népednek nemes reménysége, üdvözlég, mi hitünknek doktora és apostola, üdvözlég, szentségnek és igazságnak tüköre, általad hittünk Krisztusnak, általad üdvözülünk Krisztusban, imádj a népért, járj közben a klérusért, hogy tied közül senki az ellenség prédája ne legyen...” (*Ave, beate rex Stephane...*)

Fennmaradt viszont a már említett Hartvik püspök székhelyén, Győrben évről-évre előadott CSILLAGVONULÁS (*Tractus stellae*) című vízkereszt-i játék kézírata (1090 körül). Ez a templom belsejében eljátszott ötrészes jelenetsor a napkeleti bölcseknek csillag által vezetett útját, heródesnéli kérdezősködését és a bethlehemi jászolban fekvő gyermek Jézus előtti hódolatát mutatja be.

Anyanyelven, mint arról már szó esett, nem maradt fenn irodalmi mű.

Ritkasága miatt is, tömör, komor szépsége miatt is méltán nagy becsben tartjuk azonban az összefüggő középkori magyar beszéd legrégebbi emlékét, egy temetési szónoklatot: a HALOTTI BESZÉDET. Az 1190 táján lejegyzett szöveg, melyet a Boldva község közelében alapított bencés kolostor szerzetesei számára másolt („Pray”-) kódex őrizte meg, 1150 körül beszélt nyelvet őriz. Latin szövegmintából magyarította valaki, nyilván olyan pap, aki gyakran érintkezett a néppel: keresztelt, esketett, temetett.

Ott fekszik a halott ember teteme a gyászoló gyülekezet előtt, a nyitott koporsóban. „*Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk? Isa: por és hamu vagyunk!*” (Benkő Loránd szerint idézzük: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980.)

A döbönt felismerés után rövid üdvösségtörténeti áttekintés: boldognak teremté Isten az embert, de az a tiltott gyümölcsből halált evett. Utánozhatatlanul tömör mondat: „*Hallá holtát teremtő Istenétől, de feledé.*” Vagyis: Isten figyelmeztette ugyan az embert, miféle következményekkel járna, ha enni találnak a tiltott gyümölcsből, az ember azonban elfeledkezett róla.

„*Haraguvék Isten és veté őt ez munkás világba.*”

De nem csak Ádám járt így, hanem minden leszármazottja. „*Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel.*” Valamennyien meghalunk. „*Isa: nem egy ember múlhatja e vermet.*”

„*És kiáltsátok Urunkhoz hármul: Kyrie eleison!*”

A rövidre fogott prédikáció után csendben eloszlik a nép. Megy ki-ki a dolgára; akinek búzáat kell őrlenie, az neki lát és közben csöndesen dalol; éneklí a magyarok szimfóniáját.

A LOVAGKORI EPIKÁTÓL AZ ANYANYELVŰ VALLÁSOS KÖLTÉSZETIG (1200-1300)

Az ezerkettőszázados évek elején, kétszáz esztendővel a magyar államalapítás után az európai költészet legjobbjai fordulnak meg a magyar királyok udvarában: a délfrancia Peire Vidal és Gaucelm Faidit, két provanszi trubadúr; a német Neidhardt von Reuenthal és a Wagner operájából jól ismert Tannhäuser, ő 1228 táján, mindketten a *Minnesang* jeles művelői; a rejtélyes költő-varázslót, Klingsor pedig egyenesen magyarnak nevezi a német szájhagyomány. Klingsor valószínűleg költött alak, ámde annál érdekesebb, hogy magyarnak tartják - „*Klingsor aus Ungarland*” - jelöl, hogy az európai közvélemény természetesnek tartja magyar költő-dalnokok létezését; sőt, ő az, aki a wartburgi dalnokversenyen (1250 körül) varázslataival bajbajutott költőtársa segítségére siet.

III. Béla, majd II. András korszerű építkezésekkel gazdagítja az országot; virul a lovagi kultúra, és egy dalmát főpap megbotránkozva írja, hogy a magyar királyi udvar ifjai egész napjukat hajfűrtjeik csinosításával, bőrük ápolásával töltik, vendégeskedések és lakomák közepette, napsütötte erdőkben és kies ligetekben játszadozva asszonyaikkal... Ez az a kor, amit a mai színházlátogató Katona József *Bánk bán*-jából ismer. A királynék, francia, olasz, spanyol, déltiroli hercegnők kíséretükkel és udvartartásukkal Nyugat-Európa minden vívmányát, jó és rossz divatját terjesztik; III. Béla káprázatos pompával fogadja Oroszlánszívű Richárd angol királyt és Barbarossa Frigyeszt, a Német-római Birodalom császárárt; a Magyar Királyság Európa erős, jelentős, tekintélyes országa. Az írni-olvasni tudó, középfokú iskolázottságú, néhány száz (vagy néhány ezer?) főnyi, nem papi hivatású nemes ifjú lovagregényeken és a Trója-regényen lelkesül; egyre-másra bukkannak fel a Sándor, Achilles, Priamos (Perjámos) keresztnevek.

A Trója-regény bűvöletében diákoskodott valamelyik külföldi főiskolán az ANONYMUS-nak, Névtelennek emlegetett királyi kancelláriai jegyző is, aki megírta a MAGYAROK CSELEKEDETEit (*Gesta Hungarorum*), az első ráánkmaradt történeti művet és aki külföldi barátjához címzett előszavában dicsekszik is, hogy

„midőn hajdan iskolai tanulmányon együtt voltunk, egyforma iparkodással olvasgattuk a trójai történetet, melyet én erősen megkedvelvén, a Frigiai Dáresnek és egyéb szerzőknek könyveiből úgy, miként mestereimtől tanultam, a magam fogalmazása szerint egy kötetbe szerkesztettem.”
(Pais Dezső fordítása)

Anonymus, akinek személye mind a mai napig ismeretlen, - sőt azt sem tudjuk, hogy melyik Béla királynak volt a jegyzője -, a honfoglalás történetét írta meg, pontosabban: találta ki regényes prózában.

Ez a részben - a kor divatja szerint - ritmikus latin prózában írt költői beszély, bármennyire megvetőleg nyilatkozzék is „*P. dictus magister*” a regösök csacsogásáról, több eredetmondát és hősi éneket dolgoz fel. Azt a honfoglalást képzei ő el, amilyennek az ezerkettőszázados évek (III. Béla? II. András?) korának társadalma szerette volna látni és tudni; vágyait vetíti vissza a messzi múltba. Micsoda paradicsomban éltek eleink a Don folyó vidékén! Ott

„szerfölött bőven találni nyestet, úgyhogy nemcsak a nemesek és alrendűek ruházhatnak vele, hanem a gulyások, kanászok és juhászok szintén díszes ruházatot hordanak azon a földön. Ugyanis ott bővében van az arany meg az ezüst, s annak a földnek a folyamaiból drágakő és gyöngy kerül elő.”

Az is csak természetes, hogy őseink

„soha semmiféle uralkodó hatalmának az igáját nem viselték.”

És megint csak előbukkan a tejjel-mézzel folyó Kánaán látomása;

„Húst, halat, tejet, mézet ettek, és bőven volt fűszeres boruk. Nyusztprémbe és más vadállatok bőrébe öltöztek. Arany, ezüst, gyöngy: annyi volt az nekik, mint a kavics... Nem kívánták a másét, minthogy mindnyájan gazdagok voltak, sok állatnak és elegendő ennivalónak a birtokosai. Nem paráználkodtak, hanem mindenkinek csupán csak egy felesége volt.”

Árpád vezér a honfoglaláskor úgyszólván neki járó örökségként veszi birtokába a Kárpát-medencét, hiszen az „az én ősapámé, a nagy hatalmú Attila királyé volt.”

Aztán a földszerző Tétény és kéme, a furfangos Apafarkas-Agmand, aki „*róka módra körözve*” nyomozott könnyű préda után, s akiről a regösök is mondják: „Maguknak ők mind helyet szereztek, és hozzá még jó nevet is nyertek.”

Aztán Gyula vezér halála. Árpád harcai. Csepel szigetének elfoglalása. Sok ebben az igazság, a hiteles mag, mégsem egyéb ez, mint költői beszély, annak megírása, amilyennek a lovagkor magyar nemese a dicső múltat elképzelni óhajtott. A tudósokat még sokáig foglalkoztatni fogják Anonymus titkai; irodalmi szempontból viszont nem egyéb a *Gesta Hungarorum*, mint a lovagkori latin nyelvű magyarországi epika létezésének egyik örvendetes bizonyítéka. Klaniczay Tibor szavaival: „A *Gesta Hungarorum* az 1200 körüli évek főnemesi politikájának történeti propagandairata lett, s a korábbi dinasztikussal szemben egy új, oligarchikus történeteszemlélet megteremtője.”

A korábbival szemben... A tudomány hitelt érdemlően kikövetkeztette régebbi magyar gesták és krónikák meglétét; ezek azonban nem maradván ránk, nem olvashatók, s így az irodalomtörténet számára sem léteznek. Anonymus után is készültek történeti munkák a XIII. században: ÁKOS MESTER királynéi kancellár, 1254-től budai prépost KRÓNIKÁJA és az Itáliában iskolázott KÉZAI SIMON 1283 körül szerzett GESTÁJA. A központi királyi hatalom meggyengülésekor, a tatárjárás után, a IV. Béla halálát követő zavaros időkben egy hajdanvolt erős birodalom emlékébe kapaszkodtak a historikusok. Kézai, IV. Kun László udvari papja, a hun mondakört is beépítette a magyar történetbe. Ebből következik, hogy az ő munkája is műalkotás, úgyszólván regény.

Sokkal inkább a valóságot közvetíti és mégis - a mai olvasó számára - regényszerűen izgalmas olvasmány ROGERIUS délolasz születésű váradi főesperes SIRALMAS ÉNEK (*Carmen miserabile*) című emlékirata a tatárjárásról. Az élete végén Spalato (Split) dalmát város és egyházmegye érsekeként működött Rogerius 1243 táján beszámolt a tatár támadásról, átmeneti fogságáról, bolyongásáról az elnéptelenedett ország feldúlt tájain; elemzi a vereség okait, leírva a királyi hatalom gyengeségét és a feudális anarchiát.

A tatárjárás borzalmai ihlették egy ismeretlen költő SIRALOMÉNEK A TATÁRDÚLTA MAGYARORSZÁGRÓL (*Planctus destructionis Regni Hungariae per tartaros*, 1242) című költeményét is. Megromlottak az erkölcsök, elhanyagolják István király intelmét, elnyomják a vendégnépeket; ezért bünteti Isten az országot a tatárokkal. Néhány strófa Vas István fordításában:

Nem csoda, hogy leverettek
halálnak prédái lettek,
mert a köznép s a nagyobbak
jó erkölcsöt megrontottak
s bűnben éltek mindenütt

Jövevények elnyomói
özvegyeknek prédálói
inségesek üldözői
árváknak kisemmizői
igazság hóhérai

Erős voltál, Magyarország,
jószerencse ragyogott rád
hatalmasabb mindeneknél
dicsőségben tündököltél
ékességben gazdagon

Igy szakadt rád, ami történt
ilyen dögvész nem gyötört még
igy jártál, mert bűnbe estél
ugy aratsz, amint vetettél
más jutalmat ne keress...

1280 körül elkészült ISTVÁN KIRÁLY VERSES HISTÓRIÁJA is, a kétszáz éve közzájón forgó legendák felhasználásával, dicsőítve a központi hatalmat teremtő, erélyes, sikeres uralkodót a rosszkor erélyes és hatalmával élni nem tudó IV. Kun László korában:

Az oroszlánt megigézni
A nagy Sámson kellett
Magyaroknak prédikálni
Erős király küldet
Torkából az oroszlánnak
Drága lépesméz csepeg:
Száján a magyarságnak
Édes, szép dicséret
(Sík Sándor fordítása)

Sorra születnek a magyar szentek himnuszai, melyek azonban javarészt XIV. századi feldolgozásokban maradtak ránk.

Mégis itt és most emlékezünk meg róluk, hiszen ekkoriban keletkeztek.

István királyról:

Gauda mater Hungaria	Örvendezzél, magyar haza
prolis agens preconium	fiad dicséretét dalold
cum laude multipharia	zengjen dicséreted szava
patronum lauda proprium	hozzá, ki mindig pártfogolt
	(Csanád Béla fordítása)

Corde, voce, mente pura	Tiszta szívvel, szóval, ésszel
Solvens Deo laudis jura	Zengjük Istent szent beszéddel
Idolorum sprete cura	Bálványokat verve széjjel
Lactare Pannonia	Vigadozz Magyarország
	(Csanád Béla fordítása)

Ezt még a múlt században is énekelték a katolikus templomokban és iskolákban...

Szent Imréről:

Plaude parens Pannonia	Tapsolj, szülő Pannónia
de tam felici filio	ilyen szerencsés fiadon
cuius virtute varia	kinek sokféle virtusán
celum repletur gaudio	örvendezik az ég nagyon
	(Csanád Béla fordítása)

Kosztolányi Dezső is lefordított egy Szent Imre-himnusz:

Ó napnál fényesebb
nagy tisztaság
ó hónál ékeesebb
virágos ág

E megujult haza
tündöklő csillaga
Szent Imre te!

Légy egyre körülünk
Légy a mi tükörünk
Néped esengve kér
Légy te vezér

A század végére sokat változott az ország. A központi királyi hatalom lehanyatlott ugyan, sok helyütt terjedt az ínség; mégis, a tatárjárás után nekilendült városépítkezések hatására fokozatosan kialakul egy magyarországi városi kultúra. Az 1250-es évektől kezdve beszélhetünk a szó mai értelmében vett Buda városáról is - addig a lakótelepek építésekor sajnos menthetlenül elpusztított Óbuda vára és palotái köré települt az a civitas, amit 1250 előtt Budának neveztek -, mely mindkét oldalon Pestnek nevezett települések fölött magasló sziklás dombokra épült. De Esztergomban és környékén, főleg a Dunazug-hegyek között megbúvó kastélyokban is virágzottak királyi udvarok. Az új, a várhegyi Buda polgársága ezt a latin kétsorost vésette kapuja fölé valamikor 1260 körül:

Örvend és jól jár vendég, aki jött ide: polgár;
Lesz kegyelem gonoszon s várja a jót jutalom

De ennél is nagyobb változást hoztak egész Európában a korábbiakhoz képest szinte forradalmi programú új szerzetesrendek, a minden rend nyúge ellen lázadó kereskedőfi: az Assisi városában született és halála után szentté avatott Ferenc ferences rendje és a spanyol születésű hittudós: Domonkos domonkos rendje. Mindkettő az ezerkétszázad évek elején alakul, s mindkettő azonnal elterjed Magyarországon. Az ezerháromszázad évek elején már nyolcvan ferences kolostor virágzik hazánkban! A kevesebb feltűnést keltő, városokban megtelepülő, irodalommal foglalkozó ágostonosok is ekkor terjednek el az országban. E rendek szoros magyar kapcsolataira jellemző, hogy PAULUS DE HUNGARIAE az első domonkos rendtagok közé tartozott; a bolognai egyetemen egyházjogot tanított, 1220-ban gyóntatási kézikönyvet írt (SUMMA DE PENITENTIA), majd élete alkonyán a kunok térítésének szentelte energiáit; ALEXANDER DE HUNGARIAE ágostonos szerzetes pedig 1302-1311 között a párizsi egyetem hittudományi professzora volt. Megalakult e század közepe táján egy, a következő században felvirágzó magyar alapítású remeterend is: a pálosok. A Mecsek, a Pilis, a Balaton-felvidék és Zemplén hegyei között építettek kolostorokat.

Az irodalom története szempontjából e rendek jelentősége abban áll, hogy a domonkosok és ferencesek kolduló és prédikáló barátok voltak; nekik volt joguk és kötelességük az ígét anyanyelven hirdetni; ők jártak-keltek a nép között, megismerték gondjaikat, vágyaikat. Ennek folytán fellendítették az anyanyelvű irodalmat, hiszen egymás között is anyanyelven érintkeztek, ebéd közben magyarul olvasták fel a legendákat és más épületes történeteket, különös tekintettel a női rendtanokra, mert a domonkos és a ferences rendbe számtalan apáca tömörült.

Domonkos rendi apáca volt IV. Béla király szentéletű lánya is, Margit, a Nyulak szigeti kolostor lakója, akiről majd a következő században (az 1270 körül írott latin nyelvű szöveg alapján) a legszebb középkori magyar életregény születik; az első magyar nyelvű (persze kézzel írott) könyv pedig, szintén a következő évszázadban, Szent Ferenc legendáit gyűjti majd egybe.

Van azonban már ebből az oly viharos XIII. századból is magyar nyelvű költeményünk, e nemből az első: az ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM. Az imént láthattuk, milyen lendületes himnusz-költészet alakult ki latin nyelven; szinte természetes, hogy követnie kellett ezt az irányzatot a magyar nyelvű éneklésnek is. Valószínű, hogy más egyházi jellegű magyar versek-énekek is születtek, hiszen a *Mária Siralom* úgyszólván véletlenül került elő 1922-ben egy akkor Belgiumban őrzött kódex lapjairól - mi minden kallódhat még szerte a világon! Szinte természetes, hogy egy domonkos rendi szerzetesek számára készült kódexben maradt fenn.

Szemem könnyel árad
Én jonhom butól fárad.
Te véred hullatja
Én jonhom alélatja.

Világ világa
Virágnak virága
Keserűen kinzatol
Vasszegekkel veretöl

- éneklé Mária a keresztfá alatt, fia szenvedését látván.

Végy halál engömet
Egyedüm éljen
Maradjon uralom
Kit világ féljen

„Bágyadt féleszmélet állapotából három ízben tör fel benne megújuló erővel az anyai fájdalom jajsza, mindannyiszor más-más fordulattal keresve utat, amelyen megnyilatkozhasnék, s élőlényt, ki könyörüljön rajta és fián, mígnem a szemlélet ismételt felizgató hatása alatt az irgalomért kiáltás kitöréséig emelkedik” - írja e *Mária Siralom*-ról Horváth János. Mezey László pedig: a kor teológiai-misztikus mondandóinak hatására az eredmény „egy verselésben sokszor virtuóz, s egyszerre tudós, szertartásos, de mégis érzelmes, liturgikus poézis.”

Az ezerkétszázad évszázad derekára, a tatárjárás gyötrelmeit követően, Szent Margit korában, csaknem két és fél századdal a magyarok szimfóniája után, megszületett a legmagasabbrendű magyar nyelvű egyházi költészet.

AZ ANJOUK ÉVSZÁZADA (1300-1400)

A XIV. századnak nevezett ezerháromszáz éves az európai irodalom csudás virágbaborulásának koraként kerültek a köztudatba. Itáliában, Franciaországban, a németek földjén, Angliában sorra születnek a máig olvasott, nemzeti nyelvű remekművek. A társadalmi fejlődés során a korábbinál szélesebb olvasórétegek nőttek fel, melyek a latin helyett anyanyelvükön kívánták az olvasás esztétikai gyönyörűségét élvezni. Dante (*Divina Commedia*, 1304-1314 között), Petrarca (*Canzoniere*, 1350 körül), Boccaccio (*Dekameron*, 1348-1353 között), Froissart (*Krónika*, a század utolsó évtizedeiben), Chaucer (*Canterbury mesék*, 1387) máig világszerte tömegesen olvasott szerzők; de még a német Seuse (Suso) misztikus iratait is sokan ismerik, a maga korában pedig éppoly népszerű volt, mint Johannes Tauler vagy a Der Frankforternek nevezett szerző, kiknek prédikációit később Luther rendezte sajtó alá. Virágzik a párizsi, a bolognai, a prágai (1348-tól) és létrejön a krakkói (1364-től), a bécsi (1365-től), a heidelbergi (1386-tól), a kölni (1388-tól) egyetem. De a szigorúan latin nyelvű, tudományos és vallásos irodalom is nagy műveket érlel; Aquinói Szent Tamás 1273-ban befejezett vallásbölcseleti művét ebben a században olvassák, értelmezik, magyarázzák, tanulják, a Gerhardus Magnus néven ismert Gert Groote pedig, a Szent Ferenc és Luther közötti idő egyik legnagyobb hatású vallási-szellemi újítója (1340-1384) szervezi a *devonito moderna* (korszerű áhítat) mozgalmát és írja máig milliós példányszámban olvasott, Kempis Tamás által *Krisztus követése* címen a XV. században újrafogalmazott könyvét, amit majd egy Pázmány magyarít örökérvényűen.

A magyar középkor irodalma és kultúrája az előző három században nagyjából egyenrangúan követte az európai fejlődést; figyelembe kell ugyanis venni, hogy csak az ezredforduló idején váltunk hivatalosan kereszténnyé. A magyar középkor első háromszáz esztendeje során hozzáidomultunk a keresztény szellemiséghez és a feudális társadalmi-gazdasági rendhez; a német és a francia középkor trubadúri és minnesängeri teljesítményeit értelmetlenség e korai magyar századoktól számonkérni. Megszületett egy magyar nyelvű vallásos líra, legalábbis annak lehetősége (*Ómagyar Mária Siralom*); létrejött egy igényes írásbeliség (oklevelek, jogszolgáltatás), egy fejlődéssel lépést tartani igyekvő krónikairódom és himnuszalkotás (az a néhány évtized, ami az *Ómagyar Mária Siralom* latin eredetije és magyar átdolgozása között van, szinte egy pillanatnak tekinthető); magyarországi születésű professzorok Nyugat-Európa nagy egyetemein tanítanak, és egy olasz papnak, későbbi érseknek megéri, hogy pár évet Magyarországon töltsön (Rogerius). Mint láttunk, trubadúrok és Minnesängerek, muzsikuskok és tudósok fordulnak meg királyaink udvaraiban, a Gellért-legenda irodalmi színvonala megfelel a kor európai színvonalának.

És most, úgy ezerháromszáz körül, történik valami, amit az általunk ma ismert, mégoly zavaros és véres politikai események sem magyaráznak kellőképpen (hiszen éppen elég véres és zavaros esemény történt az előző századokban is). A magyarországi latin nyelvű és magyar nyelvű irodalom szinte eltűnik. Vannak ugyan művek, mindjárt sorra is vesszük a javát, de az előzőekhez képest kevés, és ami szép, ami értékes, az is annyival későbbi másolatokból maradt ránk, hogy inkább csak kikövetkeztethetjük XIV. századi keletkezésüket (*Margit-legenda*, *Szent Ferenc-legendák*). Láttuk, hogy a bécsi, prágai, krakkói egyetem nem csak megalakult, hanem idők jártával fel is virágzott; e három város koszorújában a pécsi egyetemen (1367) és óbudai (1395) főiskola alapítására joggal vagyunk ugyan büszkék, de mi lett velük? Inkább gyorsan, mint lassan: elsorvadtak. Bár azért lehet, hogy a pécsi *studium generale* „egyszerű” iskolaként sokkal tovább vegetált, mint hinnők. Viszont másfelől az is

tény, hogy Lajos király nem törődött a püspök-főhivatalnokai által szorgalmazott egyetemmel - s ez a nem-törődés talán egyik magyarázata annak, hogy a korból oly kevés irodalmi emlékünk van.

Mégis időzzünk el egy pillanatra az emlékezetes eseménynél, amikor V. Orbán pápa 1367. szeptember elsején Viterbo városában aláírja a pécsi egyetemet alapító bullát:

„...A mi Krisztusban legkedvesebb fiunk, Lajos, Magyarország nagy hírű királya hön óhajtja, hogy Pécs városában, mint másoknál jelesebb s erre a célra felettebb megfelelő és alkalmas helyen az Apostoli Szentszék rendeljen el és létesítsen minden megengedett tudományra egy studium generalét, ahol is a hitet terjesszék, a tudatlanokat tanítsák, a méltányosságot erősítsék, a törvényesség minőségét javítsák, s az érzéket iránta fejlesszék...

Az említett város alkalmasságát figyelembe véve, mely város a tudományok magvainak elhiteztetésére és üdvös gyümölcsök termésére a különféle vélemények szerint ama királyság városai között a leginkább alkalmas és megfelelő lesz, de ugyanakkor a környező országok lakóinak érdekeit és fejlődését is atyai érzülettel szívünkön hordozván, az említett király ebbéli kérésére hajolva a testvéreink tanácsát is kikérve elhatározzuk, s egyúttal el is rendeljük, hogy az említett Pécs városában létesüljön egy studium generale, ahol örök időkre tanítsák az egyházjogot és a polgárjogot, valamint más minden engedélyezett tudományt, kivéve a teológiát, s hogy az ott működő tanárok és hallgatók birtokolják mindazt a kiváltságot, szabadságot és mentességet, amit a doktorok, tanárok és hallgatók a studium generalékon élveznek és gyakorolnak.

Kelt Viterbo városában, szeptember 1-jén, pápaságunk 5. évében. (1367)”

(Csorba Győző fordítása)

De térjünk az írókra. Tudjuk, hogy MICHAEL DE HUNGARIAE domonkos szerzetes prédikációit igen kedvelték (még száz év múlva is olvasták, 1482-ben egyik könyvét ki is nyomtatták), de azért ezek bizony a szerző nevén kívül semmi magyar vonatkozást nem tartalmaznak, és nem is hazánkban keletkeztek (SERMONES TREDECIM UNIVERSALES - Tizenhárom szentbeszéd). A rövidéletű pécsi egyetem nevéhez is fűződik egy domonkosrendi beszédgyűjtemény (SERMONES COMPILATAE IN STUDIO GENERALI QUINQUE ECCLESIAESI IN REGNO HUNGARIAE - A magyarországi pécsi főiskolán keletkezett beszédek, ma: München, Bajor állami Könyvtár) magyar szentek legendáival, de ezek nem haladják meg a századokkal korábban írott legendák színvonalát és valószínű, hogy a beszédek nagy része már 1323 előtt, magyar vonatkozású részletei pedig az 1400-as években keletkeztek, tehát a gyűjtemény pécsi (és XIV. századi) eredete a cím ellenére kérdéses. A ferencesek SERMONES SACRI (Szentbeszédek) című kódexében a beszédvázlatok között három magyar nyelvű témaösszefoglalás is olvasható.

Még ha a ránk nem maradt, de bizonyossággal kikövetkeztetett anyanyelvű hősi epikát is a század irodalmi tényei közé számítjuk, mint az ekkor keletkezett Toldi-mondát, vagy Zách Felicián családi tragédiájának latin nyelvű krónikában is megörökített magyar énekváltozatát, sőt: ha elfogadjuk, hogy ekkor már (vagy még, vagy még mindig) minden jobb családnak megvolt a maga szájról szájra hagyományozott hősi éneke: akkor se tudjuk, miért és hogyan támadt ez a (népszerű csillagászati kifejezéssel élve) *fekete lyuk* a magyar irodalom folytonosságában. Mert a következő század már ismét jeles művekkel dicsekszik.

Persze ha öt-hat évszázadot egybefogva, tematikai csoportosításban tárgyaljuk a magyar középkor irodalmát: ez a XIV. századi *fekete lyuk* alig érzékelhető; megtartva viszont a lehetőleg szoros (vagy inkább következetes) időrendiséget, azonnal szembetűnik. S ha most ehhez hozzávesszük a század íróinak Dantétól Boccaccióig terjedő fényes névsorát, a jelenség még elgondolkoztatóbb. Hiszen éppen ez az a korszak, amikor a magyar külpolitika (lévén királyunk itáliai születésű) először tesz kísérletet hatalmi törekvéseinek nyugat-európai érvényesítésére (itáliai hadjárat! - lásd Arany: *Toldi szerelme*) és magyar katonák, írnokok,

titkárok, lelkészek, árusok, léhűtők, szolgák tömege fordult meg Petrarca és Boccaccio földjén... A honfoglaláskori kalandozásoknak nevezett hadjáratok óta nem járt egyszerre ennyi magyar Itáliában.

Mindez szinte egyáltalán nem tükröződik a kor irodalmában.

Ha egy nemzetet annyi háború ér, mint a miénket, joggal hajlamos áhított és ezért hiányzóknak érzett művek, műalkotások, épületek, szobrok, képek nemlétét háborús pusztításoknak betudni. Valóban: 1526 után felmérhetetlen mennyiségű szellemi kincsünk pusztult el. De korábban legalább nyomaiban mégis megmaradt valami, mint például az 1922-ben föllet *Ómagyar Mária Siralom*. A XIV. századból azonban mintha kitöröltek volna mindent - ha ugyan volt mit kitörölni. Klaniczay Tibor szavaival: „Bár számos híradás tanúskodik a XIV. századi magyarországi lovagi kultúra fényes voltáról, ennek művészeti s főként *irodalmi emlékei jórészt elpusztultak.*” (*Hagyományok ébresztése*, 976. lap). Nem lenne érdemes ezen eltűnődni, ha nem állana előttünk intő figyelmeztetésként a nemrégiben föltárt budavári szoborlelet. A legféltelenebb képzeletű lelkes álmodozók se merték volna feltételezni, hogy egy Parler-műhely már-már dekadens finomságú kimerült művészetére emlékeztető szobor-tömeg készült és állt Buda várának termeiben és udvarain, erkélyein, nyitott folyosóin, mígnem aztán egy új uralkodó, egy „új rendszer” eltüntette őket a föld színéről... Talán sohasem fog kiderülni, miért. Gyanús azonban mégis, hogy talán nem csak azért, mert újak készültek, s a régieket, mint új lakásba költözköztetést a szakadt heverőt, kihajították - hanem talán mert olyasvalakiket ábrázoltak, pusztán létük olyasvalakikre emlékeztetett egy új gazdát, akikre emlékezni sem volt szabad. Egyáltalán nem lehetetlen tehát, hogy létezett egy Anjou-kori (latin és talán magyar nyelvű?) magyarországi irodalom, mely azonban a korábbiakhoz és a későbbiekhez képest egyöntetűbben tűnt el valamilyen okból. Hiszen az Anjouk is könnyörtelen következetességgel írták át a magyar történelmet saját elvárásaik és ízlésük szerint, amint azt mindjárt látni fogjuk.

Ne feledjük ugyanis, hogy III. András halálával (1301. január 14.) kihalt az Árpád-ház, pontosabban kihalt az utód nélkül elhalt Szent István megvakított és uralkodásra képtelenné tett oldalági rokonának, Vazulnak nemzetsége. A négy égtáj felől jelentkeztek sóvár trónkövetelők a nagy és gazdag Magyarország birtoklására. Zavaros viszályok után a nápolyi király fia kaparintotta meg Magyarországot, arra hivatkozva, hogy Anjou Károly Róbert: V. István magyar király unokája, ami igaz is volt.

A magyar nemesség ugyancsak nehezé tette az olasz jövevény megkapaszkodását. Megható az olasz fejedelem izgatott alkalmazkodni igyekeve a sajátos magyar jogszokásokhoz; 1301 tavaszán, röviddel III. András elhunytá után, a szinte még gyermek I. Károly megkoronáztatja magát Bicskei Gergely érsekkel. Azonban nem a Szent István-i - illetve annak vélt - korona került a jövevény fejére, mert az egy ellenpárt kezén volt, s ezért nyolc esztendő elmúltával, két ellenkirály visszavonulását kibőjtölve, 1309 júniusában másodszor is megkoronáztatja magát, de ismét csak egy pótkoronával, mert az igazit az erdélyi vajda őrzi, aki viszont I. Károly ellenfelei közé tartozik. Feltűnő, hogy ez az eszközeiben nem válogatós, eszes és erélyes olasz férfi milyen fontosnak tartotta, hogy az a bizonyos Szent István-i korona illesse fejét; nyilván tudta, tapasztalta, hogy ennek a nemrég keresztelkedett országnak máris milyen erős, elpusztíthatatlan hagyományai vannak. Mondhatta volna; enyém a hatalom, én vagyok a király; de nem mondotta, hanem mindent elkövetett, hogy az „igazi” koronát megszerezze. Ez meg is történt, s így koronázták meg harmadszor és végleg 1310. augusztus huszadikán - Szent István napján! - Székesfehérvárott, annak rendje és módja szerint. Csak ettől kezdve számított I. Károly az országlakosság szemében magyar királynak! Mint vélték; most került csak abba a kegyelmi állapotba, mely őt uralkodásra alkalmassá tette. Tíz éven át bokáztatta a magyar nemzet az egyébként uralkodásra termett ifjú olaszt, amíg az fején érezhette a Szent

István-i koronát, a magyar nemzet függetlenségének jelképét. Amint az a következő században írásban is megfogalmazódott:

Magyarországon minden hatalom a független nemzetet jelképező koronáé, és a királyra csak ideiglenesen ruháztatik át ez a hatalom, amikor a koronát az esztergomi érsek a megfelelő rítus szerint a fejére illeszti.

Talán ez a tapasztalat is hozzájárult ahhoz, hogy I. Károly minden korábbinál gyökeresebben íratta át a magyar történelmet a saját szájíze szerint, új és kétségkívül tartós hagyományt teremtve ezzel. A színes illusztrációi miatt KÉPES KRÓNIKÁnak nevezett, vagy tíz más történeti műből KÁLTI MÁRK székesfehérvári örkanonok által 1358-ban egybeszerkesztett krónika alaposan meggyomlálta a régi történelmi munkákat.

Emlékezzünk, hogyan mutatta be Anonymus az őshazát, ezt a tejjel-mézzel folyó Kánaánt? A *Képes Krónika* tömör megvetéssel így mutatja be a Don vidéki ősmagyarságot:

„pogány tévelygésben élnek, hivságokkal foglalkoznak,
hevesen szeretkeznek, kedvelik a rablást...”

Dehogyan terem itt gyöngy, kincs, dehogyan mértékletesek a szerelemben!

Vagy nézzük a Szent István uralkodásának vége felé történt véres eseményt, amikor merényletet akartak elkövetni ellene, s a király megvakíttatta az összeesküvőt. Olvastuk, miként írt erről a legenda.

A *Képes Krónika* szerint ezzel szemben a beteg király kihozatja a börtönből nagybátyja fiát, Vazult,

„akit ifjúi kicsapongása és oktalansága miatt záratott el”. - „Meghallotta ezt Gizella királyné... nagy hamarsággal elküldötte követét, név szerint Seböst abba a börtönbe, ahol Vazult őrizték. Sebös tehát megelőzte a király küldöttét, kitolta Vazul szemét és ólmot öntött fülének üregébe.”

Megtudván ezt a szent király,

„keservesen sírni kezdett, de nyomta betegsége terhe, nem adhatta meg a gonosztevőknél méltó büntetésüket.”

Viszont kiszöktette Vazul fiait Csehországba, nehogy a gonosz királyné bosszúja őket is elérhesse.

Mennyit változott a nevezetes esemény háromszáz esztendő alatt! Éppen az ellenkezőjére fordult. Nem az a fontos tehát, mi történt valójában, hanem, hogy a szent királyról csak jót mondjunk, még ha papucsférj gyanújába kerül is a sírós öregúr. Kristó Gyula írja 1977-ben: „tisztára kellett mosniok a vértől Istvánt, a szent királyt és kimenteniök a dehonesztáló szituációból Vazult, a dinasztikus őst, illetve annak emlékét. Ezt a feladatot több krónikás közreműködésével, évszázados munkával, az eredeti és valós történet teljes eltorzításával oldották meg.” (*História és kortörténet a Képes Krónikában.*) Különben a Bánk bán-gyilkosságot is azért indokolja a *Képes Krónika* ezzel: Gertrúd kerítette meg Melindát unokaöccsének, mert a Zách Felicián-ügyet vetíti vissza burkoltan a múltba. Zách ugyanis rátámadt I. Károly feleségére, mert a királyné egyik rokonának kezére játszotta udvarhölgyét, Zách leányát.

Ami viszont a jelent illeti, a *Képes Krónika* szerzője természetesen az uralkodó szemszögéből írja le a nevezetes eseményt, melynek valódi háttéréről máig sincs hiteles értesülésünk; annyi bizonyos, hogy az esztelen dühvel támadó Felicián aligha lehetett összeesküvő, mert akkor társakkal és körületekintőbben cselekszik. Különös viszont a király szokatlan bosszúja, amennyiben Felicián családját is kiirtatta; hányszor juthatott Nagy Lajos eszébe férfikorában ez a kisfiúként átélt, borzalmas jelenet!

„Az Úr 1330-ik évében, április tizenhetedikén, húsvét után való szerdán a király a királynéval és két fiával a visegrádi vár alatt, házában ebédelt. Felicián észrevétlenül a király asztalához lépett: kirántotta éles kardját és a veszett kutya dühével hirtelen a királyra rontott. Irgalmatlanul meg akarta ölni a királyt, a királynét és fiaikat. A kegyelmes Isten könyörületessége azonban nem engedte, hogy végbevihesse szándékát. A király jobb kezét könnyen megsebesítette ugyan - jaj, a királyné jobb kezének négy ujját egyszeribe lecsapta... Midőn azután az ott álló királyfiakat is meg akarta ölni, rávetették magukat a gyermekek nevelői... fejükön halálos sebeket kaptak, míg a gyermekek elmenekültek. Ekkor... a királyné alétekgóga úgy rohant Feliciánra, mint valami vérengző fenevadra: csákányával keményen nyaka és lapockája közé csapott, átvágta és leterítette; majd az ajtókon mindenünnen benyomuló királyi bajvívó vitézek rémes kardjaikkal ízenként vagdalták össze a nyomorultat és összekaszabolták, mint egy szörnyeteget. Fejét Budára küldték, kezeit-lábait más városokba - majd egyetlen növendék fiát és hű szolgáját... lófarkára kötözve emésztették el, tetemüket és csontjukat kutyák falták fel az utcán... Kivonszolták a királyi udvarban lévő Klára nevű, gyönyörű szűz leányát is; orrát-ajkát oly kegyetlen elmetélték, hogy csak fogai látszottak; két kezéről is levágták nyolc ujját, hogy csak hüvelykjei maradtak; félholtan utcaszerte több városban lóháton hurcolták és a szerencsétlent ilyen kiáltásra kényszerítették: „Így lakoljon, aki hűtlen a királyhoz!” Volt még Feliciánnak egy Sebe nevű nagyobbik leánya is... ennek fejét vették, fiait pedig keresztes vitézekkel egy szigetre küldték, hogy sose lássák viszont szülőföldjüket. Végül sok, Felicián-nemzetségbeli nemest lemészároltak...” (Geréb László fordítása)

Ne kutassuk most a vérfagyasztó esemény hátterét s azt, hogy miért kellett egy egész nemzetiséget kiirtani, miért kellett Felicián unokáit, a Kopaj-fiúkat, akik térben is messzi voltak az eseménytől egy szigetre száműzni; maradjunk e jelenet irodalmi eredményeinél: mozgalmas, eleven, hatásos kis elbeszélés-miniatűr, különösen, ha meggondoljuk, hogy a különben céltudatosan bár, de felületesen szerkesztett és mint mondtuk, sokféle krónikából-gestából összeállított munka más, nemkülönb izgalmas mozzanatokat laposan és érdektelenül ad elő.

A *Képes Krónika* népszerűségét nem is annyira tartalmának, mint inkább páratlanul szép és érdekes illusztrációinak köszönheti, melyek a középkori magyarországi képzőművészet örökbecsű emlékei.

Vizont éppen ez a pazar kiállítás; aztán a királyfinak csudálatos ábécéskönyve, ez a középkori képregény, amit éppen a Felicián-ügy idején festett egy alighanem soproni születésű művész, s mely most háromfelé szakítva a Vatikáni Könyvtárban, a New York-i Pierpont Morgan-Könyvtárban és Leningrádban található: ANJOU-LEGENDÁRIUM; aztán NEKCSEI DÖMÖTÖR tárnokmester New York-ban őrzött BIBLIÁja; a Kolozsvári-fivérek szobrai, köztük a prágai várba került Szent György-lovasszobor (készült: 1373) - mindez csak élesíti gyanúnkat, hogy jeles művek veszhetnek el idők folyamán e korszak termékei közül. Hiszen, nézzük csak meg, a ránkmaradt Anonymus-kódex kiállítását tekintve milyen vérszegény a *Képes Krónika* lebilincselően mozgalmas képi tarkaságához képest!

Ha igaz a gyanúnk - és már a kortársak gyanúja is -, hogy Károly király udvarában meglehetősen szabados élet folyt - lásd Felicián tragédiáját - akkor, ha nem ismernénk a középkor szélsőséges ellentmondásait, szentség és szertelenség közeli kapcsolatát, értetlenül fogadhatnánk azt a szintén tényként ismert jelenséget, hogy a királyi család mélységes vallásossággal támogatta a ferences mozgalom szegénységét és önsanyargatást leginkább hirdető ágát. Károly már 1309-ben követeket küldött a pápához a szentként tisztelt Margit királylány szenttéavatása érdekében, és Nápolyban, ahová Margit egykori kolostorbéli társa, V. István leánya költözött, valóságos Margit-legendakör született. Erzsébet királyné, Károly felesége, röviddel Zách Felicián merénylete után (s talán annak hatására!) 1334-ben Óbudán, palotája tőszomszédságában, ferences női zárdát (klarisszák) alapított; fiáról, Nagy Lajosról pedig egy olasz novellában azt olvashatjuk, hogy Budára látogató olaszok a margitszigeti kolostor kertjében bukkantak az elmélkedéseibe merült királyra (*Paradiso degli Alberti*; Az Alberti-k édenkertje).

Nem véletlen tehát, hogy ebben az Anjou-korban, 1330 táján keletkezett ÁRPÁDHÁZI SZENT MARGIT LEGENDÁJÁNAK általunk ma ismert magyar nyelvű változata. Igaz ugyan, hogy a szövegről, melyet Ráskai Lea 1510-es másolatából ismerünk, pontosan mikor készült: nem tudható, de hozzáértők feltételezik, hogy 1330 körül már készen állott. El is képzelhető, hiszen ez idő tájt Avignonban (1340) és Nápolyban is javában írogatják a Margit-legendákat; Németországban is szentként tisztelik, egy XV. századi kódex Margit német nyelvű legendáját őrizte meg. Margit unokahúga fivérének, V. István királynak leánya szentünk kolostortársa volt, s az ezerháromszázas években Nápolyban élt. Nincs mit csudálkoznunk tehát, hogy még egy olasz nyelvű párbeszédes szöveg (*Specchio dell'anime semplici*; Egyszerű lelkek tüköre) misztikus elmélkedései is Szent Margit szájába adott önvallomások; mintha azokat a szentéletű Árpád-házi királylány maga fogalmazta volna. Margitot ugyan csak az 1940-es években avatta szentté az egyház - nagyobb késéssel, mint a nála csaknem kétszáz esztendővel később született Jeanne D'Arcot, akire az 1920-as évek elején esett a kegy - de kétségkívül már halála pillanatától kezdve szentként tisztelték, s messze földről zarándokoltak sírjához, ahol csodák történtek.

Nehéz elválasztani az irodalmi élményt, amit ez a legendának is nevezett élettörténet nyújt, a történelmi valóságtól. Mert bár a leírás nem maga a közvetlen valóság, hanem afölött lebeg, szinte már abban a misztikus révületben, melyben a szentéletű királylány is élt, mégiscsak tapinthatóan hiteles képe egy rég eltűnt világnak.

Hetven - előkelő családból származó - húsz év körüli lány élt 1260-70 körül a mai margit-szigeti domonkos-zárdában. Királylányok (IV. Béla lánya, Margit; és Margit fivérének, V. Istvánnak lánya, szintén Margit), hercegnők, comesek, bárók, főnemesek lányai. Négy-nyolc éves korukban kerültek afféle eleven áldozatként a kolostorba; most itt élnek, a külvilágtól elvonultan, a maguk különös, zárt belvilágában.

Lépünk be a kolostor kapuján, a ma is látható romfalak közé. Akkor, 1260-ban még álltak. Özveggy Bodomérei Tamásné Olimpiádisz asszony a legidősebb; 1222-ben született, van egy Margittal egykorú lánya, Erzsébet, aki együtt tanulta a királykisasszonnyal az ábécét még Veszprémben. A józan, higgadt özveggy feladata a király leányára ügyelni; ezért is kellett IV. Béla parancsára 1246-ban az akkor négyéves gyermek nevelőnőjeként saját kislányával együtt kolostorba vonulnia. Olimpiádisz igyekszik fékezni Margit buzgalmát, örökös térdencsúzásai miatt korholgatja:

„Mit mielsz te? Állasz minden napon az te imádságodba, tartván az te orcádat és orrod az földben, miképpen a disznó. Minem (értsd: csak nem) az földben keresed az Úristent?”

Máskor, Margit halála előtt négy esztendővel, 1267-ben, még súlyosabb váddal illeti:

„Mit mielsz te? Akarod-e tennenmagadat megölni?”

Margit és társnői nem értik Olimpiádisz természetes életigenlését. Aprócska gyermekségüktől fogva élnek ebben a közösségben, szüleik eleven ajándékaként Istennek. Kötelességeikből: takarítás, ebédfőzés, mosogatás, betegek ápolása, örökös imádság - erényt formáltak, s gőgjük most már az alázat gőgjévé változva, örömet lelnek a megalázó foglalkozásokban. A testi szenvedés, a fájdalom okozása és elviselése is öröm, szinte már kéj; ez egyébként minden misztikus szent közös sajátja. Először kemény övekkel, szegekkel kivarrott kapcával kínozzák önmagukat (Margit sündisznók sertéjéből fonatott magának mezítelen derekára övet és korbácsot), később egymást ostromozzák, kínban kapva és adva a fájdalmas gyönyört.

A Margitnál egy évvel fiatalabb Szerémi Erzsébet - ő mosdatta-öltöztette a halott Margitot 1271-ben - és az egy évvel idősebb Felhévizi Szabina, minden dolgokban Margit „jeles titkosa”, titkainak tudója, kapusnővér, voltak a királylány leggyakoribb kínzótársai.

„- Verj, ostorozz engemet igen erősen!” - kérleli Margit Szerémi Erzsébetet, a nagy hírű comes leányát, s az „veri vala Szent Margit asszonyt oly igen erősen, hogy őbelüle kijü vala az vér.”

A kéjjé vált kín látomásokat hív elő a szenvedésben gyönyörködők tudatában;

„Mikoron kedég Szent Margit asszony levetette volna az ő ruháját, hogy őtet az *soror* (nővér) Szabina megvernéje: legottan az ház (szoba) mely oly igen setét vala, hogy semmit őbenne nem láthatnak vala, oly igen megvilágosodék, mintha nappal volna. Mikoron kedég Szent Margit asszony felvötte volna esmég ő ruháját, a ház lőn esmég olyan setét, mint elébb volt.”

Nyitrai Anna erős kenderkötelet sodort Margittal együtt, s mikor az elkészült - történt ez 1266-ban -, Anna a kötelet oly szorosan hurkolta Margit karjára, hogy abból kicsordult a vér.

Egymással versengve eszeltek ki önkínzásokat; a királykisasszonyok, hercegnők és baronszek ruháiban hemzsegték a tetvek, de bódult káprázatukban ezek is mintha igazgyöngyökké váltak volna.

Akadtt, aki nem csatlakozott a Margit-kezdeményezte önsanyargató mozgalomhoz. Bodoldi Csenge fellázadt, amiért Margit vele vitette ki a szennyvizet, s mikor azt hitte, nem látják: az udvaron Margit arcába lötytyintette a mocskos lét. Megleste azonban ezt a jelenetet Toboli Mária-Benedikta és szépen fel is diktálta Margit szent életének bizonyítékaként az őt faggató papnak. Hiszen mekkora nagy alázat az, ha egy királylány eltűri, hogy egy *comes* leánya őt szennylével arcul öntse!

Ez a gyönyört fájdalomban kereső és találó magatartás azonban mégsem volt ferdehajlamú leányok torz időtöltése. Ők valóban hitték, hogy a tatárjárás után, főurak egymásra acsarzkodása között, mikor az ifjabb király, Margit bátyja és az öregebb király, Margit atyja is fegyverrel támadtak egymásra és a többi apáca családjában is ömlött a vér, mintha csak víz lenne: *emberfeletti önkínzó életük Isten előtti áldozat az elgyötört haza nyugalmáért*; őszinte átéléssel vélték, hogy az ő szenvedésük nagyobb szenvedésektől válthatja meg a kolostoron kívüli világot. Mikor IV. Béla, Margit atyja, országos érdekből a cseh királyhoz akarta kényszeríteni leányát, akit pedig ő maga ajánlott Istennek a tatárok elől menekültében egy adriai szigeten: hiába fogadkozott a cseh király:

„- Ennekelőtte is mely feleségem volt, az prédikátor-szerzetbeli apáca volt, annakokáért én ezzel semmit nem gondolok” -

És hiába érvelt az atya:

„- Ha az én leányom, Margit engődend ez házasságra: pápának áldomását megnyervén, megteszöm, amit kérsz” -

Margit konokul kitartott amellett, hogy az ő kolostori élete - szüleinek fogadalma következtében - visszavonhatatlan áldozat:

„- Mit fárasztjátok magatokat ez gyűlölséges dolognak miatta ez ennyi időtül fogva. Állhatatossággal akarom, hogy megtudjátok, hogy az én fogadásomat, hitemet, melyet én töttem és az én szüzségemnek tisztaságát... nem csak ezvilágnak dicsőségéért, de még ezeknek felette sem életemért, sem halálomért meg nem szeplősejteném.”

Emellett Margit mint kórházi betegápolónő is nagy szolgálatokat tett; egy tizenhét éven át betegeskedő, mozdulatlan béna, Erzsébet nevű öreg apácát maga fürdetett, pelenkázott, felváltva e tevékenységben Ajkai Alincsát, aki szegény minden igyekevése ellenére rosszul lett a betegből áradó éremlyítő rothadásszagtól.

A legenda, melyből mindez kitűnik, nem csupán részvétellel, nem különcöknek kijáró szent borzadályal emlékezik meg az áldozatos életű Margitról, hanem követendő példának tekinti. Ezért maradt az ismeretlen szerző leírása az önkínzások fojtott levegője ellenére is annyira életszerű és hiteles.

A régi magyar próza nagy kincse ez a széles olvasóközönség elé teljes terjedelmében még sohasem került középkori elbeszélés. [Legbővebb kiadása Kardos Tibor gondozásában: *Legendák könyve*, 1942.] Nem csuda, hogy annyi jeles írónkat ihlette meg. Gárdonyi Gézától (*Isten rabjai*) Kodolányi Jánosig (*Boldog Margit*). Babits Mihály pedig egy latin nyelvű MARGIT-OFFICIUMot fordított magyarra. Eredetijét domonkosrendi szerzetes költötte az 1300-as évek elején, a legendával szinte egyidőben:

Bár királyi törzs magzatja
Nem volt külön akaratja:
Templom lett ő, Istené.
Nem becsülni
Ami földi:
Ez a példa
Margaréta
Mit te adsz hazád elé!

A magyar nyelvű Margit-legendával egy évszázadban keletkezett SZENT FERENC LEGENDÁINAK MAGYAR FORDÍTÁSA (Jókai-kódex). Bár régibb nyelvi állapotot őriz, mint az - úgy látszik - folytonosan csiszolt, alakított Margit-legenda, mégis később, 1370 táján keletkezett. Tenyeres-talpas stílusának romlatlan derűje a mai olvasót is lebilincseli:

- „Igen tartoztok Istennek én hugim; madarak. És tartozzatok mindenkoron őtet dicsérni az szabadságért, kit vallotok; mindenütt-röpülést; kettős ruháért, avagy hármozatért; Novénak bárkájában Istentől timagatoknak megtartásáért, égnek életi nektek adásáért. Ti nem vettek, sem arattok, és Isten titeket eléltet és ad folyóvizet és kútforrásokat innotok, fészekre hegyet és halmot. És mert sem fenni nem tudtok, sem szőni, de maga ad tinéktek és ti fiaitoknak kellemes öltözést. Azért igent szeret titeket teremtő, ki tinéktek ezernyi jót adott. Azért óvjátok magatokat én hugim, madaracskák, hogy ne legyetek hálátlanok, de mindenkoron kellemetést dicsérvétek Istent. - Ez bódog-ságos atyának beszédire mend az madarak kezdtek megnyitni orrokat, kiterjeszteni szárnyokat, kinyújtani nyakokat és tisztesen fejeket lehatják földiglen és ő éneklésekkel és mivelkedésekkel mutaták, hogy az beszédeken, kiket szent atya mondott vala nékik, sokképpen örvendeznek vala.”

Ez a legrégebb magyar nyelvű szövegváltozata az annyiszor leírt, megverselt és megfestett jelenetnek, amikor Szent Ferenc a madaraknak prédikált.

Az a nevezetes esemény is jóízűen derűs, naivitásában hiteles fogalmazásban adatik elő, amikor a koldus-szent egyezséget kötött egy farkassal, hogy az nem fogja többé háborgatni Gubbio városát.

„És mikoron kiterjesztette vala Szent Ferenc kezét hitvételért, az farkas felemelé első jobblábát és szépen veté Szent Ferenc kezébe. És az farkas legottan elmegyen vala... miképpen szeléd bárán, kit látván az várasbéliék, kezdének igen csudálkoznia. És az hír legottan mind az váasszerte meghírhövék, úgy, hogy mind aggok és hősek, férfiak és asszonyemberek, nemesek és nemtelenek az városnak utcájára gyülekezének.... És az farkas két esztendeig élvén, az váasszerte ajtóról-ajtóra megyen vala koldólni, senkit meg nem sért vala, sem meg nem sérttetik vala valakitől, tisztesen éltetvén. És nagy csuda; sonha sem egy eb őellene nem ugat vala. Azután az farkas megaggván, meghala.”

Ebéd közben olvasták fel ezeket a színes kis novellákat a lelkesen figyelő barátok és apácák nagy gyönyörűségére, akik aztán továbbmesélték, prédikációikba szőtték.

Maradtak ránk más ilyen legendák és példák, mai szóval élve: tanulságos és erkölcsös mesék; ezek azonban már a következő század végének termékei.

De ha az anyanyelvű kolostori irodalom ilyen szép virágokat terem: nem mutatkoznak-e a világi költészetnek is palántái?

Már utaltunk rá, hogy az Anjouk uralomra kerülése óta ismét vannak közvetett nyomai egy családi hagyományú hősi epikának, Toldi Miklóstól Zách Feliciánig. Fejlődött-e valamit ez az 1300-as évek első felében még csak nyomaiban kimutatható műfaj? Hiszen a körülmények talán még soha annyira nem kedveztek egy hősi-kalandos lovagi epikának, mint Nagy Lajos halála után. Küküllei János, a király belső személyi titkára krónikájában (1389) az első hiteles képet hagyta ránk egy magyar uralkodóról: Lajos király „átlagos magasságú, büszke tekintetű, göndörhaju és göndörszakállu, derűs arcu, duzzadt ajku és kicsit görbe hátú ember volt.” (Bollók János fordítása.)

Lajos király aggályos gonddal igyekezett birodalmának halála utáni zavartalan továbbfejlődését biztosítani. Mindenáron meg akarta kímélni az országot egy anarchiához vezető trónutódlási harctól. Fia nem lévén, kijelölte alig típegő Mária lányának leendő férjét, IV. Károly német-római császár Zsigmond nevű másodszülött fiát (született 1368-ban, Nürnbergben) és őt a császár egyetértésével kilenc éves korától fogva saját udvarában, Budán neveltette.

Lajos halála után, ilyen előrelátó gondoskodás ellenére is, kitört a trónutódlási küzdelem. Mária - aki azonban egy lovasbaleset következtében 25 éves korában meghalt - és Zsigmond ugyan végül is megszilárdította uralmát, de milyen áron!

Erzsébet anyakirályné és leánya, Mária, 1386 februárjában meggyilkoltatta a nápolyi Károly ellenkirályt, akit pedig 1385 szilveszterén törvényesen koronázott meg Dömötör érsek. Válaszul erre alig egy év múlva a Délvidéken utazó királynék kíséretét Károly pártja lekasza-bolta, Erzsébet anyakirálynét pedig lányának szeme láttára megfojtották (1387. január). Ismét egy év múlva a Zsigmond-hű csapatok foglyul ejtették a nápolyi uralkodóház híveinek egy csoportját, vezérüket lófarkára kötötték, s négyggyé vágták (1388. január); harminckét társát később lefejezték.

Valójában nem is királyok és ellenkirályok személye körül dúlt a belháború, hanem főnemesi érdekszövetségek irtották egymást. Afféle magyarországi piros és fehér rózsza-háború folyt. E hatalmi harcból csaknem egy évszázadra a Garai (vagy Gara, lásd Erkel: *Hunyadi László* című operáját) család került ki győztesen. Ők (és Forgách Balázs) mészárolták le Károly ellenkirályt, s ez a család gyilkolta le Cillei Hermannal szövetkezve az előző évszázadban, Nagy Lajos korában hatalomra jutott Lackfi nemzedék (lásd: Arany: *Toldi*) két utolsó férfitagját (1397. szeptember).

A Garaiak hatalma annyira megszilárdult, hogy mikor Zsigmond 1410-ben német-római király, majd később német-római császár lett, a tényleges hatalmat (a sikeres zsoldosvezérből országos tekintélyű zászlósúrrá emelkedett Hunyadi János kormányzóságaig, de valójában Mátyás trónraléptéig) ők gyakorolták. Még a hírhedt Cilleiek is a Garák bábjai voltak. Ifjabb Garai Miklóst, az 1387-ben Erzsébet anyakirálynéval együtt meggyilkolt idősebb Miklós fiát a külföldi követek Magyarország tényleges urának tekintették; ő maga pedig a francia és az angol királyi udvarokban tárgyalt, nemzetközi szerződéseket kötött. Hunyadi Lászlót is Garai László - ifjabb Miklós fia - végeztette ki. A császári trónon ülő Zsigmond helyett tehát találhatóbb lenne az ezernégyszázad első felét a Garaiak korának nevezni, mert valójában ők uralkodtak Magyarországon.

De miért szükséges mindezt ily részletességgel tárgyalni egy irodalomtörténeti munkában?

Mert ezek a zavaros és véres évtizedek, a királyi tróntól független (vagy magát annak tekintő) nemesség hatalmi megszilárdulásának kora különösen alkalmas volt kalandos és izgalmas események, családi hősénekek megéneklésére.

Sejthető, hogy az itt tömören elmondottakról számos ének, dal, gesta keletkezett; az pedig kétségtől bizonyos, hogy a nemesi mozgalom egyik kivégzett tagjáról, Hédervári Kont Istvánról hősi ének született.

Thuróczy János 1488-ban kinyomtatott krónikájában ugyanis ez olvasható:

„Ezek közé tartozott egy dicső és minden magyarok közt nagy dicsérettel magasztalt híres-neves vitéz, név szerint Kont István a Hédervári urak előkelő véréből, akiről a mi korunkban kiváló ereje és vitézsége miatt nemcsak beszélnek, hanem zengő lanton énekelnek is.” (Horváth János fordítása)

Hédervári Kont Istvánról tehát az események után száz esztendővel is *zengő lanton énekeltek*.

Már ez a szüksézáru adat is feljegyzésre méltó; még inkább azzá teszi, hogy egyrészt Thuróczy részletesen leírja a zengő lanton énekelt költemény tartalmát, másrészt mert ugyanezt a szerzeményt százhatvan évvel Kont kivégeztetése után Tinódi Sebestyén is ismerte és átköltötte. Az első - közvetítéssel ránk örökített - magyar lovagkori hősi ének tehát: HÉDERVÁRI KONT ÉS A HARMINCKÉT VITÉZ TÖRTÉNETE.

Tinódi sem hagy kétséget afelől, hogy ő *éneket* hallott:

Vitézek ott harmincketten valának
Kiket sokszor hegedősnek csácsogtak

Még fontosabbá teszi a Hédervári Kontról szerzett éneket az a tény, hogy a múlt században (rövid húsz esztendőn belül!) négy jeles költőnk öt művét szentelte Kont vitéz alakjának! A sort Vörösmarty Mihály nyitja meg, aki 1827-ben verset, 1828-ban pedig drámát (*A bujdosók*) írt Kont Istvánról; követte őt Czuczor Gergely és Garay János; 1848 decemberében pedig Petőfi Sándor magasztalta a lázadó nemesúr királyellenes dacos dühét. E versek (és egy dráma) közül legismertebb Garay János költeménye, mely a legtöbb versgyűjteményben föllelhető. Feltűnő, hogy mindegyik költemény szorosan követi a Thuróczy és Tinódi által elmondottakat, bár apróbb eltérések világosan mutatják, hogy az elveszett hősi énekből mindenki más-más mozzanatot tartott lényegesnek. Szép jelkép, hogy az első ismert magyar hősi ének Tinódit, Vörösmartyt, Petőfit - legjobbainkat ihlette meg!

Az sincs tanulság híján, hogy ez az ének a király egyeduralmával szembeszegülő, magát függetlennek tekintő magyar nemesség öntudatának bizonyossága.

Az ének szerint Kont és társai afféle betyárcsapatot szerveztek, erdőkben tanyázva csaptak le a Gara-párt és a király embereire, míg egy éjszaka csellel rajtuk nem ütöttek.

Thuróczy, 1488:

„Ezek a vitézek kóborolva bejárták az ország vidékeit, és ez Zsigmond király gyalázatára volt. Ezért ő, gyanakodva, hogy felkelést szerveznek ellene, elhatározta, hogy elfogatja őket... Mialatt a vitézeket a Száva mentén az ellenségeskedés minden gyanúja nélkül a közelgő hajnal édes álma tartotta fogva tábori szállásukon... Vajdafi György rájuk rontott...”

Tinódi, 1552:

„Ezek széllal az Alföldön lappagtak,
Udvarlani királynak nem akartak.
Télen nyáron erdőt-mezőt jártak vala
A királytól oly igen félnek vala.
Egymás között ők megesküdtek vala
Hédervári Kont István ott fő vala.

Jó vitéz és jeles nemzet ez vala
Vakmerő és bátor szüvü ez vala.
A Száva mellyékén budosnak vala
Mely az királynak mind tudtára vala.

És hamar ott híveit előszólítá
Az Vajdafi Györgyét ő elbocsátá
Nagy erővel vitézeket megfogná
Vagy megcsalná; néki fogva béhozná.

Igen siet Vajdafi, hogy ezt hallá,
Száva mellett vitézekre találá...”

Székely István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*, 1557:

„Ezen üdö korába a Hédervári Kont Estván, harminckettöd magával öszve, nem akara a Zsigmond királynak szolgálni, hanem csak ide tova ez országba kezde alá-fel jární, kitől a Zsigmond királ igen fél vala, hogy valami háborúságot indítana ez országba. Ennekokáért a királ reákülde és megfogatá őket...”

Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*, 1575:

„Mikoron annakutána Zsigmond király megnyugodott volna Budában, azokról kezde gondot viselni, kik azok közül még ugyan valának, kik ennyi sok bosszúságot műveltenek vala az királynéasszonyokon, és kik mostan is megutálják vala az ő királyi méltóságát és csúf beszédeket hintnek vala felőle nagy kövélységekből. Valának ezek kiváltképpen harmincketten. Fő vala ezek között egy Kont István, ki az Héderváriaknak nemzetségekből való vala. És harmincketten, miért-hogy nem királyozzák vala a Zsigmond királyt, hanem ellene versengének: budosnak vala alá-fel az országban, falukban, erdőkben, etc.

A király igen báná ezeknek visszavonását, fél vala is tőlek, hogy valami új támadásnak okai lönnének. Bízázokáért ezt a dolgot titkon az Vajdafi Györgyre, hogy az utánok lönné és valami módon megfogná őket és az királynak kezébe ejtené. Ez népet melléje vévén, az Alföldre aláméne, mint hogy azt a tartományt cirkálni akarná valami szín alatt; és mindenféle kémeket kibocsátá. És úgy hozzák a kémek, hogy mind az harminckettő közel volna ott a mezőn és ott alunnának. Éjjel az Vajdafi György megkörülé őket és virradóra rájok méne.”

Vörösmartynál ezek az előzmények elmaradnak; Kont itt már mitológiai hős:

Mely hős az, ki hadkirályként
A csatába ront?
Egy van, s ő az, a dicső, a
Hédervári Kont.
Jobb, s delibbet és vitézbet
Nem szült még anya.
Bölcsejében rengeté már
Harcok angyla.

Szép sugár van két szemében,
Hajnal arcain,
Dísz nagyságos termetében
S épség tagjain.
De mikor csatákra készül
Vérontó keze,
Rettentő lesz termetével
Égő két szeme.

Vajon nem ugyanilyen mitológiai erényekben bővelkedett az elveszett hősi énekben is Kont István?

A *Robin Hood-mondát* magyarra fordító Petőfi 1848 decemberében szerzett költeményében Kont István, ez a magyar Robin Hood már a nemzet egyetemes szabadságát védelmezi:

„Bakonyerdő sötétsége
Zsiványoknak volt a fészke
De most benne üzött vadak
Laknak, igaz hazafiak.

Közöttük van - hogyne volna? -
Kont István is a vadonba
Feje fölött sötét ágak
Szíve fölött sötét bánat.”

Petőfi azért költöztette hőseit a Száva mellékéről a Bakonyba, mert 1848 decemberében, a császári hadsereg sikeres ellentámadása után, itt gyülekeztek Perczel Mór szétvert hadának részei, gerillaháborúra készülődve...

Folytassuk Konték történetét. A király elé hurcolt vitézek megtagadták a tiszteletadást az uralkodónak; nem bánták meg vétkeiket, mert büntelennek érezték magukat; kivégzésüket is férfiasan várták.

Thuróczy:

„A nemesek még az úton összebeszéltek, hogy ha a király színe elé kerülnek, egyetlen üdvözlő szóval sem tisztelik meg. Így is történt... Ez a megaláztatás még nagyobb haragra ingerelte Zsigmond királyt. Ezért heves haragjában Buda városában, Szent György vértanú piacán lefejeztette őket. Némelyek azt állítják, hogy Kont István, amikor a lefejezés büntetését el kellett szenvednie, a hóhér csapását szembefordulva akarta fogadni, szemtől szembe, és azt mondta, hogy ő már sokszor és szemrebbenés nélkül nézett szembe a fenyegető halállal és most sem fél tőle...”

Tinódi:

Az vitézek menteket így röndölék
Király elejbe hogy vitetnének:
Az királynak ingyen sem köszénének,
Térd-fő hajtással sem tisztelnének.

Zsigmond király elejbe jutának
Mit fogadtak: abba megmaradának.
Kin az urak csak elámélnakodának
Király környül akik akkor valának.

Zsigmond haragjába hagyá: elvinnék
Szent György piacán fejeket elvönnék
Minden bűneket ott ők megfűzetnék
Hogy minden gonosznak példák lönnének.

Hédervári Kont Istvánnak ott vala
Bátor szíve minden ügyébe vala.
Mondják, fejét elől vétette volna
Hogy halálát szömmel látta volna.

Székely István:

„Kiket mikor a király elejbe vittek volna, oly keminsigbe tarták magokat, hogy a királynak sem köszönének, sem térdet nem hajtának, sem pedig süvegöt nem vetének; kiknek a királ az ő kemin voltakért a Szent György piacán mind fejeket szedeté.”

Heltai Gáspár:

„Az úton, hogy viszik vala őket, egybetanácskozána, hogy mikoron Budára hoznák őket, senki se köszenne; se főt, se térdet ne hajtana közülek a királynak. És mikoron felhozták volna őket Budára, sok nemesek valának a király környül, és udvarolnak vala néki. De ők a földet nézván, semmi tiszteséget nem tőnek a királynak. Látván a király az ő keménségeket, inkább haragudni kezde reájok. És kevés nap múlva kiviteté őket a Szent György piacára és ott, az egyház előtt, mind fejeket szedeté.”

Garay Jánosnál nem maradnak szótlannul a harminckét vitézek; hanem Kont István feddeni kezdi a fényes udvartartásától övezett királyt:

Nem úgy király! Az égre nem!
A pártütő te vagy!
Te tetted azt, hogy a hazán
Az átok sulya nagy.

Vért s éltet áldozott neked
E nemzet székedért
S te rut gyűlöléssel fizetsz
Az Isten tudja, mért!

Vagy visszavijja ős hazánk
Szabadságát karunk
Vagy érte küzdve, hű felek,
Egyért s együtt halunk.

De térdet, zsarnok ur, hogy így
Dulsz minket és e hont,
Nem hajt neked sem e sereg,
Sem Hédervári Kont!

A kivégzés pillanatában pedig, amint azt már Thuróczy nál is olvashattuk, szemtől szembe várja a hóhér kardcsapását:

Igy áll az ő erdők disze,
Az óriási cser,
A fejszés hozzá sujtani
Csak kételkedve mer.

A cser bevárja a csapást;
A bajnok visszanéz,
S szemben fogadja a bakót
Kont, a kemény vitéz.

Petőfi, aki az *Akasszátok föl a királyokat!* című versével egyidőben írta a *Kont és társait*, a Habsburg Ferdinánd és a már akkor trónra lépett Ferenc József iránti minden dühével szólaltatja meg Kontot:

Zsivány voltál, vagy és maradsz
És minden ivadékod az,
Vér rajtad a piros bársony,
Süssenek meg tüzes nyárson!

Gyilkoltass meg mindnyájunkat,
Ez tehozzád illő munka...
De mit álltam szóba véled?
Haramjával nem beszélek.

Petőfi korszerűsíti leginkább az ezerháromszázas évek végén keletkezett hősi éneket; de ő sem marad hűtlen az alaptémához és annak mondandójához: a nemzet szabadságát a király sem korlátozhatja.

Így rekonstruálható öt évszázad magyar költészetének színes mozaikköveiből egy lovagkori magyar hősi ének, melyet általunk ma ismert legrégebb változatában egy történelmi mű, Thuróczy János krónikája őrzött meg számunkra, de melynek a magyar történelem tényeihez kevés köze van, sokkal inkább a magyar irodalomhoz. Viszont ez arra figyelmeztet, hogy költészet és történetírás a magyar közfelfogásban sokáig elválaszthatatlanul összeforrott. Hédervári Kont személyéről a történetírás alig tud valamit; annál többet - a költészet.

Egyébként más, ezúttal nem részletezendő nyomai is vannak egy lovagkori magyar hősi költészetnek; csak utalunk Tinódi gyakran idézett soraira:

Énekbe hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
Tar Lőrinc hogy pokolba bément volt...

És tényleg: pásztói Rátholdi „Tar” Lőrinc, Zsigmond király fő-étekfogója 1411-ben zárandok-utat tett Írországból és eljutott egy csodáiról nevezetes kénköves barlangba. A gyöngyösi ferences kolostor könyvei között egy latin nyelvű verstörredék beszámol *Peregrinatio Laurentii Tar* címen a zárandokkedvű udvaronc kalandjairól.

Ennek a költészetnek, mint említettük, kevés köze van a „nagy” történelemhez; éppen ezért nem olvashatunk magyar történeti munkákban érdemben Hédervári Kont hősiességéről s viszont éppen ezért kell megemlékeznünk róla egy irodalomtörténetben.

Hóman Bálint szavaival:

„A megkínzott, kivégzett magyar felkelők sírján szép mondavirágok fakadtak s a hagyomány e virágokból a nemzeti hős koszorúját fonta homlokuk köré.”

„A hagyomány a teljes erővel szervezkedő nemzeti pártnak a Garai-Cillei érdekkörtől egyre inkább eltávolodó Pálócziak, Héderváriak, Rozgonyiak, Csákiak, Marótiak, Ujlakiak, Perényiek majdan Hunyadi János körül csoportosuló és a régi Lackfipárt szellemi örököséül tekinthető nemzeti pártjának gondolkodását és érzelmeit tükrözi vissza.” (Hóman-Szekfü: *Magyar történet*, I. 411.)

Ezért merte tehát krónikájába iktatni Thuróczy mester ezt a hősi éneket, történelmi tényként kezelve azt: mert a Mátyás-kori nemesség ideológiáját igazolja; mert a Mátyás alatt hatalomra jutott, de a XV. század elején még ellenzékbe szorult családokat dicsőíti.

Bizonyára volt a Garai-családnak is nemzetségi hősmondája; ez azonban a família kihalásával együtt elenyészett. Hány ilyen dalt mostak el örökre a könyörtelen idő egykedvű hullámai. De legalább a Hédervári Kont Istváné fennmaradt s e monda virágaiból egy Tinódi, egy Vörösmarty, egy Czuczor, egy Garay, egy Petőfi fonta a nemzeti hős koszorúját: „*Kont, a kemény vitéz*” homloka köré.

Ezt a talán hosszadalmasnak tetsző kitérőt azért kellett mindenképpen megtennünk, mert noha, mint olvashattuk, bizonyíthatón létezett az ezerháromszázas évek végén egy nemzetség-monda, irodalomtörténetírásunk mégsem tartja nyilván. Iktassuk hát a szövegében elveszett, de közvetve mégis ránk hagyományozott éneket a magyar középkorban keletkezett művek közé: HÉDERVÁRI KONT ISTVÁN ÉS A HARMINCKÉT VITÉZ TÖRTÉNETE.

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGI IRODALOM FELVIRÁGZÁSA ÉS A LATIN NYELVŰ RENESZÁNSZ (1400-1541)

Egy német írnok - talán urának kíséretében? - ezernégyszázhuszban néhány évet Budán töltött, s itt jónak látta magyarul is megtanulni. Latin nyelvtankönyvébe szorgalmasan bejegyezte hát a legfontosabb magyar szavakat, kérő, kérdő és tájékozódó kifejezéseket, mondatokat - akaratlanul is tanúskodva ezzel a magyar nyelv akkori állapotáról s arról, hogy ekkor már az idegenek is illett Magyarországon magyarul beszélni.

„*Hé ember!*” - „*Néked szólok!*” - „*Ennek mi a neve?*” - „*Melyik az igaz út Budára?*” - „*Véggyénnekem sarut*” - „*Asszony, mossad ingemet*” - „*Hol urad?*” ilyen és egyéb, helytel-közzel ugyancsak borsos mondatok, kérdések, szólások váltakoznak Rotenburgi János deák szószeretében. (Nemzeti Könyvtár, Bécs)

Kialakult egy magyarul író és olvasó réteg, s e rétegnek olvasmány kellett. A kolostorokban sorra készültek a magyar nyelvű kézírásos kötetek; legendák, példák, tanulságos történetek; ezeket a kolostorban felolvasták, a barátok meghallgatták, vasárnap pedig a templomban továbbprédikálták. Mint már az előző fejezetekben olvashattuk: a ferences, domonkos és pálos rendi szerzetesek a nép nyelvén hirdették az igét. A nép között leginkább a ferencesek jártak; a domonkosok közelebb álltak a tudományokhoz, de azt anyanyelven is művelték; a pálosok pedig ipart űztek. Budaszentlőrinci főkolostoruk (a mai Szépjuhászné, a Gyermekvasút állomásának közelében) az egész világ valamennyi pálos rendházának központja volt.

MAGYAR NYELVŰ EGYHÁZI IRODALOM

A hit alapja a biblia. Legelőször is ennek kellett megszólalnia a nép nyelvén. A ránkmaradt összefüggő BIBLIAFORDÍTÁSOK közül az első az ezernégyszáz évek derekán készült, Tamás és Bálint papok munkája és három kódex őrzi (*Bécsi*; *Müncheni*; *Apor kódex*. *Apor kódex*: zsoltárok; *Bécsi kódex*: Ószövetség; *Müncheni kódex*: Újszövetség részletei). Tamás és Bálint egy Nápolyból érkezett inkvizitor zaklatása elől szerémségi szűkebb hazájukból Moldvába menekültek. Fordításuk nagyrészt eredeti munka, bár több alkalommal talán egy régebbi fordítást is felhasználtak és beépítettek művükbe.

Ahol mesélni kell: szövegük ott a leggördülékenyebb és legélvezetesebb. Ahol elvont fogalmakkal találkozunk, ahol bölcséleti témákba ütköznek - mint például János evangéliumában több helyen - ott nehézkesebb, meg-megakadók, a feladatnak újra meg újra nekifutók; a gondolat még birkózik a szóval, a szó még legyűri a gondolatot. A szó még nem készséges szolgája a gondolatnak.

Íme *A gazdag ember és a szegény Lázár* példázata:

„Vala egy néminemű gazdag ember, ki öltözik vala bársonba és bíborba és gyenyerkedik vala minden napon fényesen. És vala egy néminemű koldós, Lázár nevű, ki fekszen vala az ajtajára, teljes varakkal, kívánván megelégedni a darabokból, melyek hullanak vala le a gazdagnak asztaláról, és senki öneki nem adja vala. De jönnek vala az ebek és megnyalják vala az ő sebeit. Úgy lőtt pedig, hogy meghalna a koldós és vitetnék angyaloktól Ábrahám ölébe. Meghalna pedig a gazdag is és temetteték a pokolba. Felemelvén pedig az ő szemeit, mikor volna gyötrelmekben, látá messzéről Ábrahámot és Lázárt az ő ölében; és üvöltvén, mondá:

- Atyám, atyám, Ábrahám, irgalmazz énnékem és erésszed Lázárt, hogy mártsa az ő ujjának utolját a vízbe és hűsítse meg az én nyelvemet, mert gyötrettem a lángokban.

És mondá neki Ábrahám:

- Fiam, emlékezzél meg, mert sok jókat vöttél te az életben, és Lázár azonképpen gonoszokat; de ma ő vigasztaltatik, te pedig gyötretel.”

A mai beszélt nyelvhez közel álló, ma is érthető szöveg - pedig jó ötszázegynéhány éves. Ugyanebben a korban keletkezett német írást a mai német olvasó alig ért; le kell számára fordítani.

Az elvontabb szöveg is követhető, bár, mint említettük, érződik, hogy a fordító még keresgéli a kulcsot a zárhoz. A latin szavak konokul őrzik titkukat, ezért a közlendőt körül kell írni:

„Ne akarjátok alétanotok, hogy jöttem légyek törvényt fejtenem avagy prófétákat; mert nem jöttem törvényt fejtenem, de beteljeséjtenem. Bizony mondom tőnektek; miglen menny és föld elmúlik, egy jóta avagy egy apex a törvényből el nem múlik, míg nem mendenek legyenek.” (Máté V.)

Nem egészen száz év múlva, 1536-ban Pesti Gábor ugyanezt könnyedebben fordítja:

„Ne alijjátok, hogy jöttem az törvénynek elbontására, sőt jöttem, nem hogy elbontsam, de hogy beteljesítem. Bizony bizonynal mondom tinektek, miglen elmúlik az föld, egy betű kegyig avagy egy pontk el nem múlik addig az törvényből, mégnem mindenek meglesznek.”

A Biblia e részleges fordítását legendák és példák áradata követte. 46 kézzel írott magyar nyelvű könyvet ismerünk; ennyi maradt ránk, de ennek a számnak sokszorosa készült el és volt egykor forgalomban.

Mindez annak bizonyossága, hogy az ezernégyszázas években a Magyar Királyság felzárkózott Európa többi, nyugati országához. Kolostorok százai virulnak szerte az országban; egy-egy kolostor több száz kötetes könyvtárral rendelkezik (a veszprémi káptalannak 1430 táján 150 könyve volt). Csak Budán 17 könyvkereskedő működik. Elterjed a pergamen helyett és mellett az olcsóbb papír; a kódexírás helyett a folyóírás; a városok lakossága is díszes templomokat építtet magának, s 1473-ban felépül a magyarországi gótikus építészet remeke, a csütörtökhelyi Zápolya-kápolna. A század fordulóján, az ezerötyszázas évek elején kivirágzik a táblaképfestészet (*M. S. Mester*). A budai domonkos rendi kolostorba 1507-ben nyolc párizsi professzort hívtak meg. A magyar egyház olyan tekintélyre tesz szert, hogy 1513-ban egy magyar bíboros - Bakócz Tamás esztergomi érsek - a pápa halála után kormányzó testület tagja és harmadmagával „*papabile*” - vagyis esélye van arra, hogy esetleg pápává választják. (Ami nem történt meg, de az eset így is rendkívüli.)

A ránk maradt 46 magyar nyelvű kódex szerzőit, fordítóit alig ismerjük. A középkor embere elrejtette magát és nevét. Két másoló-apáca nevét szokás emlegetni: Ráskai Lea és Sövényházi Márta az 1520-as években a mai Margitsziget kolostorában működött. Ismerjük továbbá Nyujtódi András ferencrendi barát nevét, aki erdélyi apáca-húgának, Nyujtódi Juditnak ajánlotta fordítását. Tudunk még néhány könyvmásoló szerzetestről; nevükön kívül azonban alig valamit sikerült róluk kinyomozni. Név szerint nem ismert másolók néha-néha megszólítják az olvasót, kérve, hogy imádkozzon értük; akad, aki közli, hogy beteg volt, vagy, hogy szomjas. *Barlám és Jozafát* legendájának másolója (vagy fordítója?) a szüzesség megtartásáról szóló bekezdéshez ezt a megjegyzést fűzte:

„Vajon kicsoda most az, aki az szüzességet illetén nagy szorgalmatossággal tartja? Gyerünk el és dicsérjük ütet!”

Műfajukat tekintve ezek a magyar nyelvű szövegek legendák és példák. V. Kovács Sándor szavaival: „A mintegy 150 példa tematikája úgyszólván az élet teljességét tükrözte. A képek szédítően tarka forgatagában sorra tűntek fel a középkori társadalom jellegzetes arcélei:

szegény, bűnös, de ravasz gondolkodású szerzetesek, jámborságuk mellett is esendő apácák, tisztességben megőszült remetek, bölcs aggastyánok és közönséges tolvajok. Szaporítják e sort más figurák is: mindig talpraesett szegényemberek, nagystílú szélhámos szerencsejátékosok, feslett életű leányzók, ártatlanul megrágalmazott szűzek és intrikáló aggnők éppen úgy, mint gőgös fejedelmek, eszes szolgák, mennyországba lovagló királyfiak, Shylock elődei: a telhetetlen kalmárok, továbbá istentelen rablólovagok, bátor hajósok, garázdálkodó katonák, szívtelen gazdagok, egymáshoz hűséges barátok, álnok esküszegők, kelepcébe szorított és alaposan eldöngetett ördögfiak, életrekelt tárgyak, valamint az állatvilágnak számba is nehezen vehető képviselői...” (A *Magyar Irodalom Története*, MTA Irodalomtörténeti Intézet, 1964. I. kötet.)

A legendák között mai szóhasználatlall élve valóságos kisregények is vannak, mint például a számtalan kalandban bővelkedő BARLÁM ÉS JOZAFÁT-LEGENDA, vagy mint SZENT ELEK LEGENDÁJA. Szerb Antal figyelt fel arra, hogy ezek a kalandregénynek beillő történetek - Szent Elek „a nászéjszakáján elhagyta jegyesét, mint koldus ment el és mint koldus jött vissza, hogy fel nem ismerve haljon meg atyja házában” - egyszersmind a leg-
elemibb és legősibb szórakozási igényeket is kielégítették: „Kódexeinkben feltűnően kevés az olyan szöveg, ami kimondottan unalmas a mai ember számára... A legendák és példák az áhítat felkeltése mellett világi célokat is szolgáltak: szenzációs történetek is voltak egyúttal, unatkozó apácák számára, és megvolt bennük minden szenzációs irodalom két alapmotívuma, a mártírtörténetekben a gyilkosság és a szüzi aszkéták históriájában a szerelmi érdekesség.” (Magyar irodalomtörténet, 1934.) ALEXANDRIAI SZENT KATALINnak e században sokszor megfestett legendáját versekbe foglalta az ismeretlen magyar költő-műfordító. Úgy kezdődik ez is, mint a népmesék: volt egyszer egy király, nagyon kívánt gyermeket, de nem született mégse:

De mind ez nagy uraságban
Él vala szomorúságban
Mert ki kéncsnél jobb mindennél
Küsebb csak az idvességnél:
Magzatbéli gyönyörűség
Nála vala csak ez szükség
Nem bir vala oly magzatot,
Kinek hagyná ez országot.

Mikor aztán a várva-várt gyermek mégis megszületett, a kengyelfutó nagy dörömböléssel jelenté jöttét az örömhírrrel:

A hirmondó ott dobbana.
Nagyot foga ivölteni
És az várban kéretezni...

Simán gördülnek a versek, ki tudja, hány tucat, hány száz, számunkra elveszett énekből tanult a szerzője?

A példák közül olvassuk el együtt A MADARÁSZRÓL ÉS A FÜLEMÜLÉRŐL szólót, azért is, mert ezen jól lemérhető az irodalmi nyelv félévszázados fejlődése: ezt a XVI. század eleje táján fogalmazott-fordított mesét 1566-ban Heltai Gáspár is előadta 96. fabulájában.

Tehát a „Kazinczy-kódex”-nek nevezett, a XVI. század első felében ferencrendi barátok számára másolt kéziratos elbeszéléskötet meséje:

„Egy néminemű madarász egy kisedd madarat mikor megfogott vóna, akará ötet megölni. És íme: megszólala öneki az madár és mondá:

- Mit használ teneköd, ó embör, ha engöm megölelendesz? Énvelem gyomrodát be nem tölthetöd. De ha engömet elbocsátnál, teneköd három tanulságokat mondanék, melyeket ha megtartanál, teneköd belőlök nagy hasznod követköznék.

A madarász pedig ez madárnak szólásáról elcsodálkozván, fölfogadá, hogy ötet elbocsátná, hogyha öneki három tanulságokat megmondaná.

Tehát monda neki az filemile:

- Első ím ez: soha oly állatot, ki meg nem fogathatik, ne igyekezzél megfognod. Az másik: az megtalálhatatlan jószágról soha ne bánkódjál. Harmadik: hihetetlen beszédöt soha ne higgy. Ez hármakat tartsd meg, és használsz véle.

Az madarász, mint felfogta vala, az madarat elbocsátá. Az filemile pedig az égből röpdösvén, mondá az madarásznak:

- Jaj teneköd, embör, mely gonosz tanácsadót vállal ma, és mely nagy kéncsöt vesztettél el! Mert vagy az én gyomromba egy drágálatos margaréta-gyöngyszem, ki az ő nagyságával az usturucc-madarának tojását is fölülmulta!

Melyet mikor hallott vóna az madarász, megszorodék rajta, hogy elbocsátotta vóna ötet. És viszont [hogya] megfognája, mondja vala:

- Jövel az én házamhoz, és tégödet én nagy jól tartlak és ennekutána tégöd elbocsátlak.

Kinek mond az filemile:

- Mostan bizonyossággal megismertelek tégöd balgatagnak lennöd, mert azokból, melyeket neköd mondek, semmi hasznokat nem vállal. Mert énrólam (mint) elvesztöttről és megfoghatatlanról bánkódol; mert engömet késértesz megfognod, mikor nem tehesd. És továbbá: hiszesz nagy margarita-követ én gyomromban lenni, mikor mindönöstől fogva se legyenek akkora.”

Mint látjuk, a szerző a példázatot áttekinthetően, érdekesen adja elő; jól jellemzi a megszólaló madarat és a felsült madarászt.

Ha fellelőzzük Heltai 1566-os változatát, azonnal megállapítható: nyelvbéli különbség alig van; Heltai mindössze nagyobb biztossággal cifrázza-terebélyesíti a szöveget:

„- De ha elbocsátasz, így nagy hasznomat veszed, mert szabadulásomat hálaadással megfűzetem és háromféle jeles tanóságot jelentek tenéked, mellyel többet használsz, mint három kevé borjút adnék ajándokba tenéked.”

A madár utolsó csúfolódó szavai is csak annyiban különböznek Heltai fogalmazásában, hogy a nála rubintnak nevezett drágakő és a madár súlyáról pontos adatokat hallunk:

„- Hogyhogya lehetne ez, hogy gyomromban egy latot nyomó robin volna, holott ennenmagam csak alig nyomok egy nehezéket?”

Egy lat: tizenhét és fél deka; egy nehezék ennek negyede, kevesebb, mint négy és fél gramm: 4,375 gramm. 32 lat tett ki egy fontot, 0,56 kilót - tehát Heltai olvasói már fél kilónál jóval kisebb súly-egységeket is ismertek; fejlődött tehát az ipar és kereskedelem, különösen az ötvösművészet. A margarit: egy középkorban kedvelt kristály-fajta, féldrágakő; a középkori szerzetes-fordító még beírte azzal, hogy strucctojásnagyságú kristályról beszélt, így is szemléletessé téve a példázatot, hiszen a fülemüle kisebb, mint egy strucctojás...

A hajlékonyra és kifejezővé csiszolódott anyanyelvű értekező próza magas színvonalának egyik legszebb bizonyítéka az 1521-ben keletkezett KÖNYVECSKE AZ SZENT APOSTOLOKNAK MÉLTÓSÁGOKRÓL ÉS DÜCSÖSÉGEKRŐL, amelyben az első magyar hexameter olvasható, egy Lucanus-sor:

Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti.

Ebben az *Apostolok vetélkedésében* olyan pergő párbeszéddek is vannak, hogy elképzelhető: talán elő is adták némelyik kolostorban:

„Mikoron menne Urunk egyszer az ő szerető tanítványival Kafarnaomba, disputálnak vala az tanítványok: melyik volna nagyobb?

Előállta Szent Péter és mondá:

- Én vagyok fejedelmetek, mert énnekem ígéré Urunk...

Mondá Szent András:

- Állj hátrább, Péter. Nemde bátyád vagyok-e én tenéked?

Mondá Szent János evangelista:

- Mit szóltok tü? Vesztegjete! Sőt én leszek fejedelmetek, mert én szűz vagyok és a szűzek igen kellemetese Istennek.

Mondá a nagyobb Szent Jakab:

- Vesztegi, te János! Csoda, hogy szólhatsz! Nemde bátyád vagyok-e én tenéked? Szűz vagy-e te? Én is szűz vagyok, de Krisztusnak szekretáriusa.

Eléállanak az középső Máriának három fiai: küsebb Szent Jakab, Tádeus és Simon, mondván:

- Mi ezen csodálkozunk, hogy csak szólhattok tü s nem tudjátok-e, hogy mi vagyunk az Krisztusnak közelbvaló rokonsági? Hallgassatok ezért, mert mi leszünk nagyobbak töleteknél.

Hallván Szent Máté, mondá:

- Sőt én leszek, mert én sokakat hagytam el az Krisztusért. Mit hagytatok tü? Egy rossz hálót, lukas csolnakot.”

Tamás apostol tudós érvekkel hozakodik elő, mint aki kijárta a domonkosok budai oskoláját:

„*Sapiens enim dominabitur astris*, ugymond Ptolomaeus. Az bölcs uralkodik az egeken. Mit tudtok ti, szegény gorombák? Csak az ábécét sem tudjátok, én pediglen doktor vagyok.”

Ezek bizony hétköznapi emberek, hiú és becsvágyó halászok, akik látni akarják a maguk hasznát, ha már annyi áldozatot hoztak az Úrért... Az élet minduntalan benyomul a kolostorfalak közé, a párbeszéddek akaratlanul is drámaivá sűrűsödnek.

Kétségtől dráma - legalábbis a tizedik században írott eredeti az - a **HÁROM KÖRÖSZTÉNY LEÁNY** című, de szemmel láthatólag mégis elsősorban olvasók számára lefordított tanmese, mely már bizonyosan a XVI. században készült, ugyanis a hazánkban is nagy tekintélyű német humanista, Konrád Celtis 1501-ben adta ki nyomtatásban a Hroswitha néven ismert szerzetesnő csaknem ötödfélszáz évvel korábban írott színműveit. A fordító nyilván ebből dolgozott. A pogány császárt mindjárt törökké tette, aktualizálva a leírt eseményt. Élvezetesen gördülnek a gyors, tömör párbeszéddek:

„Mondá Fábius, hogy mely szépök, mely nömös leányok ezek.

Mondának az legényök:

- Hisszük azt.

Mondá Fábius:

- Megfogattattam nekik szépségökkel.

Mondának az legényök:

- Hisszük azt.

Mondá Fábius:

- Alétom, hogy szeretségömre vonhatom őket.

Mondának az legényök:

- Nehezen tehetöd szerét.

Mondá Fábius:

- Mi okáért?

Mondának amazok:

- Mert erős hitűek!”

Ilyen és hasonló dialógusok készítették elő az alig félévszázad elteltével megjelenő *Magyar Elektrát*.

Említettük az imént, hogy ezt a *Három köröszteny leányt* alighanem egy nyomtatásban megjelent kiadványból fordították.

Az 1450-es évektől kezdve gondolnunk kell arra is, hogy terjed a könyvnyomtatás. Magyarországon azonban még sokáig, gyakorlatilag az 1550-es évekig nincs rendszeres, állandó könyvnyomtatói tevékenység. Mint majd erről szó lesz: az ezerötyszázhuszas és ötvenes évek között (egy dunántúli kísérlettel eltekintve) csak Bécsben és Krakkóban jelenik meg pár magyar nyelvű könyv. Mi tűrés-tagadás: kerekén száz év késés ez. Most, a XV. század végén és a XVI. elején azonban még nem feltűnő a nyomtatott magyar nyelvű könyvek hiánya. Nincs rájuk igény. Valószínűleg ezért szüntette be tevékenységét egy Mátyás uralkodásának idején Budán megnyílt könyvnyomtatóműhely is (Hess András).

A kézzel írott munkák viszont, mint látjuk, szaporodnak. Az anyanyelvű egyházi irodalom elérte az európai színvonalat. „Mihelyt az írást latin nyelvű szövegeken kívül magyar nyelvű szövegek rögzítésére is igénybe veszik, kilép szimbolikus megkötöttségéből s mint a latin tudástól független, tehát a latinul nem tudók nagy tömegének is hasznos gyakorlati készség nyer új értelmet s ezáltal egyre fokozódó népszerűséget. Így válik a nemzeti irodalmi nyelv a maga elemi feltételének, az írni tudásnak is legfőbb ösztönzőjévé” - állapítja meg Horváth János.

Személy szerint az „írni - és egyben olvasni - tudás legfőbb ösztönzője”, a reformáció és a magyar nyelvű könyvnyomtatás előtti idők legnagyobb magyar írója az Érdy-kódexként ismert kézirat karthauzi-rendbéli szerzetese, egy PRÉDIKÁCIÓSKÖNYV KARTHAUZI NÉVTELENnek emlegetett szerzője.

Amint azt Bán Imre 1976-ban végérvényesen tisztázta: a név szerint nem ismert karthauzi szerzetes a mohácsi csata évében, 1526-ban írta prédikációskönyvét s azt 1526. november 23-án fejezte be. Vasárnapi és ünnepi szentbeszédekről lévén szó, a Névtelen bőven idéz az evangéliumokból; ezeket a részleteket maga fordítja, könyve tehát egyszersmind: részleges magyar bibliafordítás. A magyar szentek legendáit egy 1498-ban Velencében (és Strassburgban vagy tíz évvel korábban is) kiadott könyvből merítette. (*Legendae sanctorum regni Hungariae*. - Magyarország szentjeinek legendái.) De hatott rá a rövidesen említendő Temesvári Pelbárt *Stellarium* című latin nyelvű könyve is. Átlagon felüli műveltségét bizonyítja, hogy kilencven szerzőtől idéz, többek között Szent Ágostonra 91 alkalommal, Arisztotelészre 17 ízben, továbbá Catóra, Origenészre, Platónra, Pliniusra, Prudentiusra, Senecára, Aquinói Szent Tamásra hivatkozik. De ismeri a magyar történelmet is; Bán Imre szerint „magyar történelmi érdeklődése és tudása magasan felette áll minden szerzetes kortársának.”

Kétségtelen, hogy ez a szaktudósok által régóta nagyrabecsült, de a közvélemény által bizony egyáltalán nem ismert mester, a mai Városlőd, régen Lövöld mellett 1533-ig fennállott kolostor szerzetese, legnagyobb középkori prózaírónk; egy Bornemisza, egy Pázmány előfutára.

Kétségbeesve nézi az ország pusztulását

„azon esztendőben, mikoron Magyarország nagyobb része elvesze mind Lajos királlyal és az urakkal”;

a világ végét várja, hiszen már minden jegy meglett;

„Íme, minden országok töretnek, városok, valálok [birtokok], szentegyházak pusztulnak, emberek fogyatkoznak, gonoszságok megbévolnek, jóságok meghidegödnek, mindenütt hadakozás, mindenütt vérontás... Ó szerelmes atyámfiak: állja, ki állhatja és tartsa, ki tarthatja, mert betölt az idő!” - „Az mostani országló és egyházbíró fejedelmekkel pokol, nem mennyország telik el.”

Komor keserősége mögött azonban felvillan a kolostor csendjében élő, lelkileg kiegyensúlyozott ember csendes derűje. Úgy képzei el az evangélium jeleneteit, mintha a maga korában történne mindaz, amit bemutat; egy Filippino Lippi képei jelennek meg előttünk: mikor Szűz Mária, József engedelmeivel, látogatóba indul rokonához, Erzsébethez.

„Jeruzsálem felé megyen vala. Nem ezvilági népeknek módja szerént, mikoron vendégségben mennek más városban, de mint illik vala mennynek-földnek királméasszonyához: alázatosan lefiggesztvén ő szemeit, nem nézvén tétova, fejét lehajtván; nem kevélséggel; alkalmas ruhában; nem drága öltözetben; mezejtelen lábbal, mint kell vala az ő szent fiának és jövendőre járni, mind az ő szent apostolival, nem aranyas csizmában, mint a mastaniak; olvasója is kezében lévén és imádkozván mint alázatos szerzetes.”

Bornemisza Péter szólal majd meg ezen a hangon, jó ötven év elteltével; íme, a magyar széppróza bölcsője. Mint ahogyan ezek a sorok is az *Ördögi Kisirtetek* felé mutatnak:

„Látának egy szegény kárhozottat, kit az ördögök nyuzják és annakutána sóval vakarják ő testét; és azután tüzes rostélyon sütnék. Kit mikoron megkérdettek volna, mi oka volna az nagy kénnak, feleletet tön, mondván, hogy ő volna egy nagy kegyetlen fejedelem és ő szolgálait, jobbágyit is ő azonképpen nyúzta-fosztotta volna.”

Árpádházi Szent Erzsébet legendáját is ő tolmácsolta magyar nyelven:

„Történék egy napon, mikoron nagy hideg volna, hogy úgy mint senki ne láthatná, vinne apró maradékokat az vár kapuja elében az szegényeknek. És íme, előtalálá az ő atyja, csodálkozván rajta ennenmaga, mit járna, és hová sietne? Megszólójtá őtet:

- Fiam, Erzsébet, hová mégy, mit vissz?

Az nemes királ leánya, mert felette szemérmes vala, nagyon megszégyenlé magát és megijede; és nem tuda félelmében egyebet mit felelni:

- Ím, rózsát viszők.

Az ő atyja kedég, mint eszös embör, meggondolá, hogy nem volna rózsavirágnak ideje; hozzáhívá és meglátá kebelét: hát mind szép rózsavirág az aszú portéka...”

Ha visszalapozunk a Margit-legendához, vagy Szent Ferenc magyar nyelvű virágoskertjéhez: olyan a különbség azok meg a Karthauzi Névtelen stílusa között, mint egy arany-hátterű, a perspektíva szabályait még csak sejtető Giotto-kép kicsit esetlen, naiv derűjéhez képest egy Botticelli- vagy Ghirlandaio-festmény. A szelíd örömet sugárzó táj kitágul, s a benne ábrázolt ember paradicsomi gyönyörűséggel azonosul az örök boldogságot ígérő és jelképező világ-mindenséggel.

Bármennyire spirituális legyen is ez a kolostorok csendjében leírt világ, az élet és a természeti környezet valósága óhatatlanul behatol a kódexek lapjai közé; de behatol az *érzelmek valósága* is.

A kor magyar nyelvű vallásos lírája érzelmi közvetlenséggel keresi Istent és benne önmagát.

A Veszprém-megyei Nagyvázsony kolostorában, Kinizsi Pálné Magyar Benigna asszony számára készített imádságos könyv még prózaátíratban ugyan, de PETRARCA BÜNBÁNATI ZSOLTÁRAIt magyarítja:

„Az én ifjúságomnak reménységi mind elestenek és lettem a tengerbe veszőthöz hasonlatos, ki jószága elvesztése után mezejtelen kiűsz... Magamnak nagyokat ígértem vala. Álmokat magamnak költök vala. Most, mint aki megcsalatott, felszerkenek könnyhullatásimmal. Bátor voltam veszedelmekben, víg nyavalyáknak ködében; vészekben partot alojtottam. Környül nézek az ködökön, és követem vissza való mentemkor ez tekerzős életnek utait...”

Költészet ez, ha próza is, és nem csak azért, mert Petrarca szövege.

Innen már csak egy lépés a rímes-ritmikus vers. Weöres Sándor nevezte el (Kovács Sándor Iván útmutatására) A TÍZSOROSOK MESTERÉNEK azt a névtelen szerzetes-költőt, akitől ilyen Fra Angelico képeire emlékeztető szövegek maradtak ránk:

Piros rózsát ha szednek
Pünkösd idejében
Miként annak illatja
Esmeg vigasztalja:
Igyen Urunk Jézusnak
Öt mély sebét gondolván
Keresztfán függesztvén
Vigasztalja szivönket
Oltamazja lelkünket
Örök kárhozattól.

Gyenge rózsza meghervad
Mikor hévség éri
Sziz Mária hervada
Szent keresztfa alatt...

...

Mint az üveg nem törik
Napfény általhatván,
Ezerképpen Mária
Szizen megmarada...

„Hajlékony dallamosságával, napsütött színes templomablakokra hasonló transzparens képvilágával, istenes áhítatának majdnem szabados fesztelen derűjével... emelkedik ki kortársai közül” - írja erről „az első felismerhető költő-személyiségről” Weöres Sándor, aki először bontotta ilyen verssorokra a szöveget. (*Három veréb hat szemmel.*)

Van persze azért névszerint is ismert vallásos költőnk: VÁSÁRHELYI ANDRÁS, pesti ferences barát, a mai Kossuth Lajos utcában állott kolostor papja, aki 1508-ban szerzett egy MAGYAROK NAGYASSZONYÁT DICSŐÍTŐ ÉNEK-et. Maga nevezi meg magát, mégpedig a versfőkből, ebben már költői öntudat mutatkozik meg. Ez a szép Mária-ének nem csak azért magyar, mert e nyelven íratott, hanem mert a költő hangsúlyozza magyar voltát és a török veszedelem közeledtét érezvén, ellenük is oltalmat kér.

Halottaknak megszabadejtója
Törököknek megnyomorajtója
Kerályoknak jó tanácsadója
Magyaroknak megoltalmazója

Tizennyolc évvel e sorok leírása után szegény Vásárhelyi Andrást Mohács közelében le-
kaszabolták a törökök...

Nem ismerjük a SZENT LÁSZLÓ-ÉNEK szerzőjét, de gondolatvilágában ez a költemény is
eredetien magyar. Századokon át élt a nép ajkán:

Idvezlégy, kegyelmes Szent László kerály!
Magyarországnak édes oltalma
Szent kerályok közt drágalátus gyöngy
Csillagok között fényességes csillag

Te pogányoknak vagy rettenetük:
Törökök mondtak föld félelmének...

Nagyon érezték már ekkor, a XV-XVI. század fordulóján, hogy végzetes veszedelem közeleg:
László királytól is a török elleni segítségét esdeklik, kunokat és besenyőket törökké aktualizál
a költő, mert ők voltak a határainkon settenkedő farkasok...

LATIN NYELVŰ EGYHÁZI IRODALOM

A magyar nyelvű vallásos irodalommal párhuzamosan fejlődött a magyarországi latin nyelvű
vallásos próza is. Egy 1450 táján készült, SERMONES DOMINICALES (vasárnapi szent-
beszéd) című prédikációs-kötet arról nevezetes, hogy a vasárnapi beszédeire készülő pap-
olvasó teletűzdelte magyar szavakkal, kifejezésekkel, beszédfordulatokkal.

ANDREAS PANNONIUS pedig, Hunyadi seregének egykori katonatisztje, később karthauzi
szerzetes, észak-itáliai kolostorok előjárója, az Énekek Énekéről írt fejtegetést, 1467-ben
pedig Mátyás királynak ajánlott egy erkölcsi fejtegetést: LIBELLUS DE VIRTUTIBUS
MATTHIAE CORVINO DEDICATUS (Corvin Mátyásnak ajánlott könyvecske az erények-
ről. Róma, Vatikáni Könyvtár) - hiszen annak idején ő is jelen volt Mátyás keresztelőjén!

De hol van Pannóniai András a középkori hitbuzgalmi irodalom világhírességétől, Temesvári
Pelbárttól!

TEMESVÁRI PELBÁRT (1440-1504) az első (latinul fogalmazó) magyar író, akit nem csak
hogy név szerint ismerünk, de életrajzát is tudjuk; akinek teljes életművét ismerjük; és akinek
világhatása kétségtelen. Európa-szerte olvasták, idézték, jegyzetelték. Ferences szerzetes volt,
1571-től a hittudományok doktora, majd főiskolai tanár. Könyveit kinyomtatták. Első munká-
ját az egyszerű népnek prédikáló papoknak ajánlotta: STELLARIUM CORONAE MARIAE
VIRGINIS, *Szűz Mária Csillagkoronája*, Strassburg, 1496. Ennél is nagyobb tekintélyre tett
szert a háromkötetes POMERIUM SERMONUM, *Prédikációk gyümölcsöskertje*, Hagenau,
1499. Más könyveket is írt, főleg skolasztikus hittudományi fejtegetéseket (*Aureum Rosarium
Theologiae*, Hagenau, 1503) - bennünket azonban prédikációi érdekelnek, mert ezekben annyi
a mozgalmas, színes, érdekes, csattanós mese, példa, adoma, novella, hogy Pázmányig ebből
táplálkozott a magyar prédikációs irodalom.

Lássunk mindjárt kettőt.

„Egy kolduló szerzetes a bátai piacon hordóra állva prédikált. Arra vetődött egy sípos vándorzenész és ingerkedni kezdett a baráttal. Mikor már egymást nyilvánosan - ahogy csak tőlük telt - legorombították: a sípos jámborságot színelve mellésompolygott és a hordó abroncsait alattomban elvagdalta. Midőn a prédikátor nekitüzesedve éppen azt kiáltotta, hogy »itt süllyedjek el, ha nem igaz« és eközben nagyot dobantott - az abroncsok lehullottak és a szerzetes az összedült hordó dongái közé süllyedt.” (Szilády Áron fordítása)

Milyen sokat tudunk meg ebből a pár soros tréfából! Előttünk egy mezővárosi piactér. Vásár van. Egyik helyen kolduló barát mondja a magáét egy hordó tetejéről, várva a kitett szatyorba hulló adományokat, vagy talán társa gyűjt ezalatt, hálásavakat mormolva. Kicsit arrébb egy sípos csalogatja közönségét, szintén pénz reményében. Kétségkívül rontják egymás üzletét. Egyiküknek tágulnia kell. A sípos hát fogja magát, s míg a pap felhevülten szónokol, a tömeg meg bámulja, ő elvágja-el pattintja a hordó dongáit... Előbb azonban persze odamondogatnak egymásnak, túlharsogva egymás szavát, a hallgatóság őszinte derűtségére.

Temesvári Pelbárt másik anekdotája bámulatos világkarriert futott be. Igaz, ő is egy középkori gyűjteményből merítette.

Minden gyerek ismeri a tejet vásárra vivő menyecske történetét:

„Egy leányzóról mesélik, aki nagyon bomlott már a férjhezmenésért és még álmában is mind folyton ezen járt az esze: hogy egyszer, amint tejet vitt a vásárra eladni, útközben elgondolta, hogy majd a tej árán csinos pár cipőt vesz magának, abban így úgy tetszik majd a legényeknek s ez vagy az kerül-fordul és főkéntő alá juttatja. Amint így elábrándozik, rászállt útközben az álom, s álmában, ahogy az utcaszélen bóbiskol, már látja is a szép új cipőket maga előtt. Fel is próbálja húzni, de a nagy igyekezetben kicsusszan a sarka és felrúgja az előtte álló tejesköcsögöt. Felrezzenvén, sírva-fakad: látja a tejnek és a tej remélt árának odavesztét; ráadásul még azt is, hogy a kárért odahaza alighanem még jól el is ütlegelik...” (Katona Lajos fordítása)

Nem sokáig kell emlékezetünkben kutatnunk, hogy eszünkbe jusson La Fontaine verses meséje:

Köcsöggel a feje tetején, egy kerek
Párnán, így vitte a tejet
Perrette, ment szaporán a város piacára...

La Fontaine után Kónyi János dolgozta fel Temesvári Pelbárt adomáját (1782); őt követte Péczeli József (1788), aztán Verseghegy Ferenc (1806), majd Greguss Ágost (1878) - és ki tudja, még hányan. György Lajos kolozsvári professzor a világ 200 alap-anekdotáját összegyűjtő könyvében (*Világjáró anekdoták*, Budapest, 1938.) négy esetben mutatja ki Temesvári Pelbárt hatását.

Azért nem haszontalan mindezt így együtt látnunk, mert kiderül, mennyire nem a hitbuzgalmi irodalom szakterülete a középkori prédikáció - mennyire él abban a regény, a novella, az anekdota; itt, ezekben a középkori kódexekben rejtőzik a későbbi világi irodalom számtalan alapötlete.

És Temesvári Pelbárt nem állt egyedül jó szokásával, hogy prédikációit érdekes történetekkel fűszerezze. Rendtársa, LASKAI OSVÁT (1450-1511), élete végén az obszerváns (szigorúbb rendtartású) ferencesek magyarországi főnöke, szintén beleszótt beszédeibe apróbb adomákat; ő azonban szárazabban fogalmazott, mint Pelbárt, nem volt akkora sikere. Laskai könyveit is a németországi Hagenau városában nyomtatták ki. (BIGA SALUTIS - Az üdvösség szekere, 1498-99; GEMMA FIDEI, A HIT BIMBÓJA. 1507.)

LATIN NYELVŰ VILÁGI IRODALOM

Anonymus óta tudjuk, hogy a latin nyelvű egyházi irodalomtól történeti munkák vezetnek a világi témák felé. A középkori történetírás ugyanis annyiban egyházi jellegű, hogy a középkori írók és olvasók a históriát az üdvtörténet részének tekintették, mondandójukat gyakran Ádámmal-Évával, a teremtés legendájával vagy valamilyen más őszösvetségi hellyel kezdve. Például, hogy a magyarok melyik ótestamentumi törzs leszármazottai? A tizenötödik század második felében ugyan már levette egyházi köntösét a történeti irodalom, de még mindig ez jelenti az átmenetet a világi értekezés, epika, költészet felé. Hogy mennyire, azt a mindjárt megtárgyalandó Thuróczy-krónika is mutatja. A magyarok krónikája ugyanis e szavakkal kezdődik.

„Noénak és fiainak, Sémnek, Khámnak és Jáfetnek - mint állítják - az özönvíz pusztítása után hetvenkét nemzetsége támadt...” -

- majd megtudjuk, hogy a magyarok egyes nézetek szerint az óriás Nimródtól származnak, ámde a szerző szerint ez valószínűtlen, Nimród ugyanis a Noé által megátkozott Khám leszármazottja s ez esetben a magyarok eredete nem lenne valami előkelő...

Az ezernégyszázas évek második felében vagyunk, a szent korona Hunyadi Mátyás fejét ékesíti - szükséges tehát, hogy az ő uralkodói szemszögéből is megörökíttessék a magyarok története.

A Hunyadiakkal először kerültek a Magyar Királyság élére közrendű származású férfiak. Hunyadi János, Zsigmond király és császár homályos eredetű vitéz lovastisztje és hadvezére már az ezernégyszáznegyvenes években kormányzóként uralkodott, másodszülött fiát pedig, Mátyást, 1458-ban Magyarország királyává választották. (Miután bátyját, Lászlót a hatalom korábbi birtokosai, a Garák és szövetségeseik az ifjú és bizonytalan V. László királyt befolyásolva 1457-ben kivégeztették.)

A Hunyadi Mátyás - és az „új rend”: a köznemesség - szájíze szerinti magyar históriát ketten is megírták; egy e célból hazánkba hívott olasz tanár, Antonio Bonfini; elsőként pedig egy kancelláriai tisztviselő és ítélmester; THURÓCZY JÁNOS: CHRONICA HUNGARORUM (A magyarok története).

Azért bizonyos, hogy Thuróczy mester az uralkodónak tetsző históriát szerzett, mert munkája mindjárt elkészülte után, három hónapon belül kétszer is megjelent nyomtatásban: először a morvaországi Brünnben 1488. márciusában, másodszor pedig június elején a dél-németországi Augsburgban, akkor Nürnberg és Strassburg mellett a legfejlettebb és leggazdagabb német városban. Mindkétszer Mátyás bizalmasai ösztönözték - és nyilván pénzelték - a kiadást. A brünnit a morva származású Filipek János váradi püspök, a titkos kancellária főnöke, a morvaországi Alamóc (Olomouc) püspökségének megbízott vezetője; az augsburgit pedig Drági Tamás királyi személynök, diplomata, Thuróczy közvetlen főnöke.

Brünn (Brno) akkor Mátyás jogara alá tartozott - Mátyást a cseh és morva rendek királyukká választották és 1469 májusában meg is koronázták -, Augsburg birodalmi szabad város pedig közel esett ahhoz az Ausztriához, melynek akkor Mátyás fejedelme volt s ahhoz a Salzburgi érsekséghez, melyet diplomáciai úton átmenetileg szintén megszerzett. (Bécs 1485-ben hódolt meg Mátyásnak, aki oda is költözött.)

A második, az augsburgi kiadás - (ennek is két változatát ismerjük: egy teljesebbet és egy rövidebbet, „népszerűbbet”) - a szebb, az igényesebb. Ez készült nagyobb gonddal. Az augsburgi könyvnyomtató mester, Fegher Teobáld magának Mátyásnak, „a felséges és győzhetetlen uralkodónak, Magyarország és Csehország királyának” ajánlotta kiadványát, arany betűkkel nyomtatva az előszót.

De akár szebb az augsburgi Thuróczy-krónika és nála szerényebb kiállítású a brünni: tény, hogy a magyar kormány a külföld, a művelt világ: az akkori Európa előtt óhajtotta bemutatni a magyar nemzet történetét és erre kelet felé a brünni, nyugat felé pedig az augsburgi kiadás tökéletesen alkalmas volt. (Apró jellegzetesség, hogy az augsburgi kiadás népszerűnek szánt változatából kihagyták a német olvasókat esetleg bosszantó fejezetet Mátyás sikeres ausztriai hadjáratáról.)

Mert mit ír aranybetűs előszavában Teobáld mester?

„A magyar királyok esetében teljességgel méltatlan dolog volna, ha derék tetteik eltemetve, emlékezet és hír nélkül rejtve maradnának. De leginkább a Te esetedben volna ez méltatlan dolog, hírneves Mátyás király... Hogy tehát az emberek emlékezetéből (a magyar történelem) el ne tűnjön: gondoskodtam róla, hogy Magyarország királyainak tetteit Felséged dicsőségére a legnagyobb gonddal és a leghibátlanabban kinyomtatassák.” (Horváth János fordítása)

Tehát: igaz ugyan, hogy a budai nyomda nem volt hosszú életű és, mint már említettük, a rendszeres magyarországi könyvkiadás is sok évtizedig váratott magára; a király mégis gondoskodott róla, hogy a magyar nemzet történelme a szerinte legkedvezőbb beállításban a világ színe elé kerülhessen.

A mű szerzője, Thuróczy János már nem pap, mint addig minden általunk ma ismert magyarországi tollforgató; ő már magasfokú jogi képzettséggel rendelkező, világi nemesúr, kormánytisztviselő. Az ő előszava sem hagy kétséget afelől, hogy krónikája megalkotásában egy egységes szemléletű nemzet-történet kialakításának igénye vezette:

„Mivelhogy a magyar nemzet legrégebb történetéről különböző nézeteket vallunk... elhatároztuk, hogy fellapozzuk a régi időkben e tárgyról szerkesztett történeti műveket... s ha valami hibát ejtett bennük íróik hanyagsága, kijavítjuk.”

Valójában elég pontosan követte az Anjouk korának krónikáit, erőteljesen hangsúlyozva azonban a hun rokonságot, örömet vállalva Attila századok homályán is átsugárzó dicsőségét.

Ami gondolatmenetében eredeti, az főleg a maga korának eseménytörténete, mely - természetesen - a Hunyadi-család felmagasztosulása.

Idéztük már az előző fejezetben Hédervári Kont „balladáját” Thuróczy mester előadásában. Thuróczy Kont Istvánt és harminckét fegyvertársát a győztes Hunyadi-párt afféle jogelődjének tartotta, ezért is hangsúlyozta szerepüket. Most, amikor Hunyadi László kivégzését írja le drámai erővel és tehetséges íróra valló előadókészséggel, többször is emlékeztet Hédervári Kontra; Lászlót is ugyanoda temették, mint őket; egyazon főnemesi érdekszövetség áldozatai mindketten.

Figyelemre méltó, hogy Thuróczy előadásában Hunyadi László kivégzése többszörösen is törvénytelen és a szokásjoggal szemben álló erőszaktevélet volt:

„Amikor László grófot lefejezték, ő a hóhérnak három csapása után, hátrakötözött kézzel, sebeiben elterülve feküdt a földön; de aztán önerejéből felkelt és eléggé érthető hangon azt mondta, hogy az előírt három csapást, melyet az ő lefejezésénél már elvégeztek, kiállta; további elégtétellel jog szerint nem tartozik. Az összes körülállók megdermedtek a szokatlan látványtól. Ő pedig hirtelen megindult, de néhány lépés után a rajta levő ruhában megbotlott és arcra bukott. És némely ott állók parancsára, akiknek nagyon érdekében állt a dolog, elvégezték a még hátralevő dolgot: lefejezték...

Ha László grófot a nap megszokott órájában vezették volna lefejezni a Szent György térre, ahol egykor a harminckét vitézt is lefejezték, akkor a köznép kiragadta volna őt életének ebből a veszélyes helyzetéből. Sokan jöttek ugyanis a városba a szőlők megművelésére, és ezek annyira szerették, hogy szívesen ontották volna véréüket, lehelték volna ki ezer seben keresztül haragos lelküket, csak hogy őt megbosszulhassák...

Miután lefejezték, fekete takaróba csavarták és hordágyra fektetve Mária Magdolna szentegyházába vitték. Egész éjszaka virrasztó örök álltak őrt körülötte. És amikor a hajnal első fénysugara előtört, Krisztus szentséges testének templomában - ahol a Zsigmond király által haragjában lefejeztetett harminckét vitéz fekszik eltemetve - a végtisztesség és a temetés minden dísze nélkül eltemették.”

Költői ihletettségű szöveg ez; a huszadik századi olvasót éppúgy emlékezteti Madarász Viktornak az önkényuralom idején festett képére - Hunyadi László siratása -, mint Arany János balladáinak hangulatára. A kivégzés leírása: a három csapás után feltápáskodó, nyakseből vérző férfi, aki megbotlik hosszú köpenyében, de azért erőtlen hangon még szól pár szót - mindez olyan mesteri előadás, hogy talán mintha itt is egy hősi ének nyomai sejlenének elő.

S hogy Arany Jánost se túlzás emlegetni, arra álljon itt bizonyítékul az a szöveg, mely a Toldi költőjét *V. László* című balladájának megírására ihlette:

„Közelgett az Úr ezernégyszázötvennyolcadik éve és ennek az évnek a tavasza a virágok szépséges ruházatába öltözve már utolsó lépéseit tette, átadva szállását a termékeny nyárnak; - és éppen akkor, amikor a nap a föld alatt folytatta útját, azon szerfölött sötétbe borult éjszakán, amely Krisztus szentséges testének ünnepét közvetlenül követi - (június 17.) - Budavárát felhőszakadás rázta meg és magas falai közé zárt foglyai az Alhévíz felé eső részen a vár meredek faláról két lepedő segítségével lebocsátkozva, valamennyien kiszabadultak, csupán Mátyás gróf és Modrár Péter maradt vissza a király fogságában.”

Felhőszakadás, sötét éjszaka, Budavár meredek falai:

Sűrű setét az éj,
Dühöng a déli szél,
Jó Budavár magas
Tornyán az ércakas
Csikorog élesen...

...

A felhő megszakad,
Nyílása tűz, patak;
Zúgó sebes özönt
A rézcsatorna önt
Budának tornyiról...

...

Megcsörren a bilincs
Lehull, gazdája nincs
Buda falán a rab
- Egy-egy felhődarab -
Ereszkedik alá.

Így alapozódik a magyar irodalom épülete. Thuróczy János Mátyás király korában lerakott tégláiból négyszáz évvel később Arany János építkezik.

Abban az esztendőben, amikor Thuróczy János krónikája megjelent, bízta meg Mátyás király olasz feleségének, Beatricének felolvasóját, ANTONIO BONFINI író és tanárt egy tudományosan pontos és alapos magyar történet megírásával. Mint láttuk, Thuróczy olvasmányos históriáját, politikai tetteként, a külföldi közvélemény tájékoztatásául szánták.

Bonfini tíz éven át dolgozott nagy művén - *RERUM HUNGARICARUM DECADES* (A magyarok tetteinek tíz könyvei) - melyben 1496 nyaráig örökítette meg az eseményeket, s melyben mindvégig hű maradt megbízója és mecénása: Hunyadi Mátyás koncepciójához. Bár Mátyás halála után (1490) Ulászló király költségén folytatta a munkát, hűsége a Hunyadi-

családhoz kétségtelen: az Ulászló királlyal szemben álló s Mátyás által utódul szánt Corvin János herceg (Mátyás törvénytelen fia) iránti rokonszenve mindvégig érződik.

A XV. század végén elkészült mű kéziratát csak a XVI. század folyamán adták ki, eleinte részletekben, majd Zsámboky János gondozásában teljes egészében. (1568, Basel.)

A külföldi tudomány századokon át e Bonfini-história alapján tájékozódott hazánk történelméről. Hatása tehát példátlanul nagy. Lefordították németre, néhány részletét franciára.

Bonfini az első tudós, aki „Magyarország történelmét úgy írja meg, mint Európa történelmének szerves tartozékát... A mű eszmeiségében a középnemesség, a Mátyás által szervezett kishivatalnoki kar tagjainak szempontjai jutnak érvényre... legfőbb problémája, hogy az új király (Ulászló) alkalmas-e arra, hogy az ország fennmaradásához nélkülözhetetlen irányvonalat következetesen folytassa... leszögezi, hogy az ország csak a művelt, biztos gazdasági alapokon álló, hadban fegyelmezett nemességre, a polgárosuló, gazdag városokra, a nyugodt körülmények között, jólétben dolgozó jobbágyokra támaszkodva, erőskezű, széles látókörű király vezetése alatt maradhat fenn. Ennek megfelelően dolgozza ki premachiavellista uralkodói ideálját Attila, Géza, Szent István, Hunyadi János és Mátyás jellemrajzában.” (Kulcsár Péter: *Humanista történetírók*, 1977.)

Említettük, hogy Bonfini műve megbízhatóan pontos, tudós munka. A maga koráról hitelt érdemlően számol be. Ne higgyük azonban, hogy e tudós megbízhatóság száraz unalommal párosul. Bonfini vérbeli író módjára szinte már színpadi jelenetekké formálja a bemutatott eseményeket, hősei párbeszédekben vitatkoznak egymással; érzéke a drámai helyzetek iránt rendkívüli. Pompás leírás például, amikor a szélütött, némává bénult ősz Kinizsi Pál Ulászló király lába elé borulva, sírva-nyöszörögve, mutogatva könyörög, hogy vonuljanak a támadással fenyegető törökök ellen, s mikor erre az engedelmet megkapja, a felsorakozott sereg élén kardot rántva azt örömeiben „szúrva-vágva megvillogtatta, mint egykor ifjúkora virágában szokta volt.” Meg is futamítja a törököket, s benyomul területükre, ahol azonban a hűdött, néma hadvezér már nem képes megfékezni szertelen katonáit, akik az ellenség további üldözése helyett irgalmatlanul zsákmányolni kezdtek:

„A kóborlók száz mérföldnyi távolságra tűzzel-vassal mindent elpusztítottak, akkora zsákmányt szedve össze, hogy nem volt elegendő ökör meg szekér a hazaszállítására. A táborban öt borjú egy aranypénzbe került, ugyanennyibe négy ló egy esztendei táplálására való árpa és széna. Egy anyát, négy lányával, tizenkét pénzen adtak...”

Kinizsi alvezérei megtagadták az engedelmességet

„és Pál kénytelen volt lemondani a kegyetlen ellenség fölötti szép diadalról.”

Így pusztulnak Mátyás vívmányai, eredményei, így száguld az ország feltartóztathatatlanul 1514 és 1526 felé.

„Később hallottam - *folytatja Bonfini* - az akkori konstantinápolyi követ, Móré Péter elbeszélését; a törökök, mikor meghallották Pál és a magyarok támadását, annyira megijedtek, hogy a Konstantinápolyt őrző csapatokat azonnal átküldték Ázsiába... biztos, hogy ha a katonák hallgatnak Pálra, a rablást-dúlást Konstantinápolyig könnyen folytathatták volna.”

Az író Bonfini e hadvezéri kudarcnak tulajdonítja Kinizsi halálát, aki ezután

„halálos lázba esett... és nem sokkal később végrendelet nélkül, hiszen már néma volt, utódot nem hagyva... eltávozott az életből, bátorságának és okosságának fájó hiányát hagyva a királyra és az országra.”

Drámaian és regényszerűen kerek hősi életrajz bontakozik ki szemünk előtt, anélkül, hogy mindez a történelmi hitelt veszélyeztetné, mert a leírt események 1494. november elején zajlottak, Kinizsi pedig tényleg 1494. november 24-én halt meg.

Bonfinin kívül más olasz tudósok, művészek és kalandorok is megfordultak Mátyás udvarában. Közülük többen írtak-ajánlottak tudós és szórakoztató, komoly és fecsegő, méltató és hízelgő munkákat a királynak. Legismertebb egy Magyarországon több ízben megfordult olasz író-udvaronc, GALEOTTO MARZIO 1485 tavaszán Itáliában elkészült és az akkor még gyermek Corvin János hercegnek dedikált kéziratos munkája, a DE EGREGIE, SAPIENTER, JOCOSE DICTIS AC FACTIS REGIS MATTHIAE. (*Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről.*) E kézirat egyik példánya 1563-ban egy magyar nemesi levéltárból Gyalui Torda Zsigmond Itáliát járt pénzügyi főtitkár-író kezébe került, aki azt Miksa császárnak ajánlva Bécsben kiadta. Ettől kezdve a magyar történelem iránt érdeklődőknek kedvelt szórakoztató olvasmánya lett.

Ez a művelt, jóhumorú, fizetség reményében Európa jószerint minden fejedelmi udvarába beköszönő olasz, aki egyik könyvével még az inkvizíció haragját is magára vonta - (*De incognitis vulgo*; [Az ismeretlen dolgokról] ebben azt a vakmerőséget hirdette, hogy a természet törvényei szerint, józan ésszel élő ember eleve üdvözülni) -, s e harag végzetes következményeitől magyar barátai szabadították meg: összegyűjtötte a részben általa megélt, részben neki elmesélt Mátyás-anekdótákat. Mátyásnak hízelegve önmagának állított máig nem pusztuló emléket, s közben óvatosan kezelendő, mégis értékes adatokat szolgáltatott a középkori magyar életéről.

Vessünk egy pillantást a „Kiváló tett” című, 17. számú adomára, melyben az étkezési szokások egész soráról szerzünk tudomást s miközben a pocakos kis olasz a király tiszta étkezésmódját dicséri - sohasem csöpögtette le magát a mártással -, megtudjuk, hogy

„lakomái alkalmával vagy valamilyen komoly dologról volt szó, vagy tréfálkoztak, dalokat énekeltek. Mert zenészek és dalosok is voltak ám ott, akik a vitézek tetteit hazai nyelven lantkísérettel eléneklik a lakománál... A magyarok akár nemesek, akár parasztok, körülbelül ugyanazon a módon használják a szavakat, nincs különbség a beszédükben, ugyanazok a kifejezések, ugyanaz a kiejtés, ugyanaz a hangsúly mindenütt... Innen következik, hogy a magyar nyelven szerzett dalt paraszt, polgár és főúr egyformán megérti.” (Kardos Tibor fordítása)

Kialakult tehát egy egységes magyar nyelv, és egy minden társadalmi réteg által ismert-kedvelt anyanyelvi költészet, aminek egyházi témájú bizonyosságait már láttuk ugyan, mégis jólesik ezt egy művelt olasz szájából is hallani.

A Mátyás udvarában megfordult temérdek olasz közül történelmi áttekintésével a középkori magyar irodalom történetébe illeszkedik PIETRO RANZANO olasz püspök, történétíró, diplomata, aki 1487-től Mátyás haláláig (1490) tartózkodott Magyarországon; ő mondta a király temetési gyászbeszédét is. Ranzano 1490-ben megírta *Epithome rerum Hungaricarum* (*A magyarok kivonatos története*) című tanulmányát, újabb bizonyosságként annak, hogy a külföld mennyire érdeklődött irántunk, s hogy Mátyás hány kínálkozó lehetőséget ragadott meg hazánk népszerűsítésére az európai közvélemény előtt. A kézirat Bakócz Tamás érsek hagyatékából került a XVI. század második felének könyvnyomtatóihoz, így például Telegdi Miklóshoz, akinek költségén azt Pécsi Lukács 1579-ben Nagyszombatban közrebocsátotta. (Nem először találkozunk az olvasó ilyen adattal: Mátyás korának irodalmi műveit a törökűlt Magyarországi írói kutatják fel és adják ki: Bonfini, Galeotto, Ranzanót. Ami azt is mutatja, hogy Mátyás korának irodalma nem merült feledésbe, mint azt néha emlegetni szokás, hanem a magyar kultúra szerves része maradt.) Ranzano vagy latinosan Ransanus Thuróczy krónikájának nyomán halad, de személyesen is gyűjtött adatokat, például Hunyadi Jánosról, kiről viszont világtörténetében közöl becses - és az olasz közfelfogásra jellemző - adatokat (*Annales omnium temporum*, Minden idők évkönyvei).

Mint Bonfini, Galeotto, Ranzano említésekor kitűnt: Mátyás - és nem csupán olasz felesége révén! - szorosan kötődött a *quattrocento* olasz kultúrájához. Az itáliai humanizmus és

reneszánsz számos mestere került kapcsolatba hazánkkal. A nagytekintélyű Marsilio Ficino, bár Mátyás kétszeri meghívására sem jött személyesen Magyarországra, noha tanítványa, a Budán megtelepült Francesco Bandini révén mégis kapcsolatot tartott hazánkkal, a királynak és Váradi Péter kalocsai érseknek ajánlotta műveit. A képzőművészek közül Andrea Mantegna, Filippino Lippi, Sandro Botticelli, Benedetto da Maiano dolgozott - többek között - Mátyás megrendelésére. S mindez a nagy király halála után is folytatódott, ha nem is ilyen nagyvonalúan: gondoljunk az ezeröttszázas évek elején elkészült esztergomi Bakócz-kápolnára. Budán kívül Esztergomban, Vácott, Váradon, Gyulafehérvárott épültek máig álló reneszánsz ízlésű épületek, készültek ilyen freskók. Közismert a nevezetes könyvtár, a Corvina létrehozása. Ezer kötetben háromezer mű sorakozott a Corvina polcain, kézzel írott, apró festményekkel díszített iparművészeti remeklések - némelyiküket maga Attavante illusztrálta. Ma mindössze vagy százhetven kódexet ismerünk szerte a világon a Corvina állományából. A XVI. század elején könyvgyűjtők hordták-lopkodták szét a legszebb és leg-ritkább munkákat, 1526 után pedig végképp elpusztult minden, a török szultán elvitette a megmaradt javát. Magyarországon ma negyvennégy Corvinát őriznek.

Ezek a Corvinák elsősorban az olasz humanista irodalom legfontosabb műveit tartalmazták. A reneszánsz tehát megérkezett Magyarországra. Persze vigyázzunk: nem egészen az a reneszánsz, amit a francia újjászületés (renaissance) szó alapján általános korszakmegjelölésként Jules Michelet használt először *Histoire de France* [Franciaország története] című munkájának 1855-ben kiadott nyolcadik kötetében, az ő nyomán pedig Jakob Burckhardt alkalmazta a képzőművészetekre 1860-ban - hiszen az ő hatásukra ma már olyan sterilen különálló fogalomként kezeljük a reneszánszt, különválasztva a középkorinak nevezett kultúrától, mintha nem is az ezernégyszázas évek Európájának kellős közepén virágzott volna, hanem egy elitkultúra mindentől elzárt üvegházában. A legtöbb irodalomtörténet annyira külön kezeli a reneszánsz és a középkor irodalmát, hogy azonos esztendőben publikáló, egymást ismerő és egymásra ható kortársak egymástól száz- meg száz oldalakra száműzetnek; minek folytán az olvasóban egymástól annyira függetlenül él mondjuk Bonfini meg mondjuk Temesvári Pelbárt, mintha két külön bolygón működtek volna.

Tény persze, hogy a *quattrocento* embere másnak, valami újat kezdeményezőnek érezte magát az előző századok emberéhez képest. A fejlett kereskedelemmel, fejlődő kézművesiparral és pénzgazdálkodással rendelkező itáliai városállamokban, elsősorban Firenzében működő írók a termelőerők és a termelési viszonyok feltűnő változásának hatására úgy érezték, hogy végéhez közeledik az a „középső kor” - középkor -, mely mintegy átmenetként összeköti a társadalmi rend és műveltség tekintetében követésre méltó, elpusztult római kultúra korát egy újabb korról, azzal az újkorral, melynek beköszöntését észlelték vagy észlelni rendelték. Ez az újkor szerintük a klasszikus korszak immár végleges folytatása, a művészetek és tudományok újjászületése. Ezt először Francesco Petrarca érezte így *Daloskönyvének* 53., 137. és 302. szonettjében, valamint a rövid életű polgári köztársaságot megalapító Cola di Rienzóhoz intézett levelében (1340 körül). Petrarca nyomán számos humanista író, főleg a dél-németországi Kues városából származó Miklós püspök: Nicolaus Cusanus nyilatkozik a középső kor végéről és egy új kor kezdetéről, arról, hogy „újjászületik az irodalom”: *renascentes litterae*. A képzőművészek közül Lorenzo Ghiberti írta le elsőül azt a megfigyelést, hogy újjászületett a természethű római művészet „melyet már vagy 600 éve eltemettek.” (*Commentarii*, 1447.) Természethűség: ez a reneszánsznak már akkor, az 1400-as években megfogalmazott alapelve. Ezzel jár az emberközpontúság. *Homo*: ember; *humanus*: emberi. A humanista irodalom fénykora a quattrocento Firenzéje. Angelo Poliziano, Lorenzo de Medici nevelője az első világi tárgyú dráma szerzője (*Orfeo*, 1471); Giovanni Pico, Mirandola grófja a skolasztikával vitázó bölcséleti eszméit Lorenzo de Medici barátjaként, annak firenzei udvarában dolgozta ki (1496); Marsilio Ficino a Mediciek firenzei körében publikálta az első

Platón-kiadást (1483) és tanulmányt. Mint a Platón-kiadás jelzi: Arisztotelésszel szemben Platón eszméi jöttek divatba. Az újplatonizmus - és ez hatott leginkább Mátyás udvarában - Platón tanítását a keresztény vallásossággal igyekezett összebékíteni. „Platón tanai nélkül nem lehet senki se jó polgár, se jó keresztény.”

Az olaszországi humanizmus a XVI. század elejétől kezdve aztán egész Európában elterjedt: sir Thomas More könyvet írt angol nyelven Picóról (1510); a németalföldi születésű, Párizsban, Cambridge-ben és Itáliában iskolázott Erasmus Rotterdamus az egész akkor ismert világ tudósaival levelezett, magyarokkal is; Magyarországon pedig Mátyás halála után is olyan jeles humanisták tevékenykedtek, mint többek között NAGYSZOMBATI MÁRTON bencés apát, aki 1523-ban Bécsben kiadott AD REGNI HUNGARIAE PROCERES (*A magyar királyság főuraihoz*) című disztichonokban írt költői művével vonult be a hazai latin nyelvű irodalom jelesei közé. Márton pap 1822 sort kitevő poémáját Belgrád (Nándorfehérvár) 1521-i török kézre jutása ihlette; a dicső múltat felidézve a török veszedelem borzalmait ecseteli hatásosan, ily módon buzdítva az ország vezetőit, hogy tegyenek valamit a fenyegető veszély elhárítására:

Mit teszték, nemesek? Mit akartok tenni, ti bárók?
Önként mért veszitek vállra a bus rabigát?
Mért hagyjátok a bőszenk marcangolni esendő
S szertelenül sulyos munka-emelte hazánk?
Mért hagysz hát nemes ős nevet és örökös hirt
Veszni szegénységben, földreteperve, tunyán?...
...

Üzze ki a fenevad törököt hős egyakarástok
Üzze a duvadakat, hittelen ebfiakat,
Kik gonoszul mocskolni akarva a tiszta szemérmet
Rátok rontanak és döntik a szent hitetek.

(Majtényi Árpád fordítása)

Három évvel vagyunk a mohácsi csata előtt... S mint látható, a Mátyással ki nem halt magyarországi humanista irodalom egyáltalán nem mondható üvegházinak: nagyon is égető kérdéseket feszeget.

De előreszaladtunk az időben, megmutatandó, hogy Mátyás reneszánsza nem enyészett el a nagy király halálával. Mint ahogyan már Mátyás előtt is virágzott a magyar humanista próza. Bizonyosága ennek Vitéz János váradi püspök, kancellár, majd esztergomi érsek. Hunyadi Mátyás egyik trónra-juttatója és Váradi Péter, Mátyás titkára, diplomatája, majd, 1482-től kalocsai érsek. Mindketten irodalmi becsvággyal írott levelezésüket gyűjtötték össze egy-egy kötetben. (A levél akkor elismert irodalmi műfajnak számított.) VITÉZ JÁNOS, akkor váradi püspök, 1445-1451 között írott 78 levelét 1451-ben, Hunyadi János kormányzósága idején állította össze kötetté Ivanics Pál kancelláriai titkár. Bár a legtöbb levél - 50 darab - Hunyadi kormányzó nevében szól, és a nemzeti öntudat és hazaszeretet szép bizonyosága, megszólal e leveleskönyvben a művelt irodalmár is. Sőt, az egyik levél egyenest a magyarországi humanista irodalom célkitűzéseinek megfogalmazása; először kerül szembe egymással a régi, a középkori, a „parashti latinság”, „a közönséges gyalogos beszéd” az ókori klasszikusokból táplálkozó ékesszólás, az új stílus célkitűzéseivel.

VÁRADI PÉTER leveleskönyve 1490-1497 között írott 131 levelét tartalmazza. Váradi akkortájt született, amikor pártfogója, Vitéz János a maga leveleskönyvét összeállította és a magyar reneszánsz-latinság alapelveit megfogalmazta. Ő már több magánközleményről értesíti az olvasót, szívesen anekdotázik s mindazt az erényt csillogtatja, melynek a levélírásban is oly utolérhetetlen mestere volt a nagy Erasmus. Igazi humanista léte természetesen magánközleményeivel is saját hírnevét igyekszik az utókorra örökíteni: barátjának, Báthori

Miklós váci püspöknek beszámol arról, hogy bácsi vára köré bevezettette a Dunát, s a poshadó víz felélénkülvén, az egészségre és a jó kedélyre egyaránt hasznossá vált; eközben öt sornyi szöveg közé Ovidius-, Hérodotosz-, Livius-hivatkozásokat tűzdel. Nem restell a pápa rokonának, a hírhedett Cesare Borgiának hízelegni, ha így látja jónak; sürgeti Ulászló királyt, hogy erősítse meg a déli végeket, fenyegeti az adózni rest főnemeseket, s általában képet ad egy középkori művelt főpap hétköznapijairól.

Mint látjuk, a humanista Váradi Péter éppúgy főpap, mint a humanista Vitéz János; Pietro Ranzano Szent István király és Árpádházi Szent Margit életrajzát is megírta; láttuk, hogy egy vallásos szövegeket tartalmazó kódexben Petrarca zsoltárai szerepelnek; Erazmus a Szentírás újraértelmezett fordításával tűnt ki; s mint éppen legújabbán Borsa Gedeon kimutatta: egy Rómában élő olasz humanista, Giulio de Simone Gyulai Kelemen csanádi kanonok szorgalmazására 1519-ben újrafogalmazta Gellért püspök legendáját, hogy a darabos középkori latinságot elegánsabb, a klasszikus szerzőkhöz jobban hasonlító latin stílussal cserélje fel. A nyomtatott könyvecske végén a szerző a szentéletű püspökhöz fohászkodik, erősítené meg „Lajos királyt... és az egész Pannóniát, a csanádi polgárokat, hiszen közel már a török veszedelem.”

Középkori és reneszánsz ember, tudós és szerzetes, poeta doctus és egyszerű lantos, pap és katona, püspök és ítélőmester együtt, egyidőben, egymás mellett és egymásra hatva éltek ebben a korban, a magyar *quattrocento* szép századában. Temesvári Pelbárt, Thuróczy János, Antonio Bonfini, a Karthauzi Névtelen, a kódexek másolói, Vásárhelyi András pesti ferences barát, az udvarról udvarra kalandozó Galeotto, Alexandriai Szent Katalin verses legendájának ismeretlen fordítója, a Corvinák díszítői, könyvnyomtató mesterek - mind egy korban éltek s nekünk is így kell együtt látnunk őket; Mátyás reneszánsz palotájának a budai vár múzeumában kiállított márvány töredékeit is, meg gótikus templomokat is; a kódexmásoló Ráskai Leát, a magyar történeten merengő Bonfini, az Erazmussal levelező magyar urakat, az Árpádházi Szent Margit legendájáért lelkesülő jámbor szerzeteseket; ezt az egész hetven-nyolcvan esztendő, az ezernégyszázas évek derekától (amikor Vitéz János leveleskönyve elkészült, benne az új stílus igényének megfogalmazásával) az ezerötvenéves évekig, amikor a korábbi, középkori szövegváltozatokat őrző utolsó kézzel írott kódexek íródnak.

S még nem is szóltunk a középkori magyar kultúra e virágbaborulásának legjelentősebb költőjéről, az itáliai reneszánsz szellemétől megittasult JANUS PANNONIUSról, aki latin nyelvű költészetében összegezi az addigi eredményeket és előremutat a messzi jövőbe, föl egészen Balassi Bálintig és tovább.

Humanista költő, a reneszánsz fia, az újplatonizmus híve, Ficino barátja és Galeotto iskolatársa; de kortársa Temesvári Pelbártnak éppúgy, mint Thuróczy Jánosnak; egyházi ember, püspök és diplomata; sőt, politikus, méghozzá rossz politikus, aki a haladás általa is vallott eszményeit képviselő Mátyás ellen egy „középkoribb” nézeteket ígérő trónkövetelő pártjára állt, elárulva Mátyást; a király haragja előli menekülés közben végzett vele tudóbaja 1472 márciusában, Zágráb közelében. Mátyás, noha Janus ellene lázadt és egy szerteágazó összeesküvés szálait szötte életében, Váradi Péterrel összegyűjtette verseit, s mint költőt, halála után is nagy becsben tartotta.

Janus családi nevét nem ismerjük. Horvát kisnemesek fia. A magaválasztotta Pannonius név azonban eleget mond: magyarnak vallotta magát. 1434. augusztus 29-én született, kilenc évvel idősebb Hunyadi Mátyásnál.

Anyai nagybátyja: Vitéz János neveltette. Középiskoláit Ferrarában (1447-től), egyetemi tanulmányait pedig Padovában (1454-től) végezte. Vakációkra néha hazajött, így 1451-ben Váradon tartózkodott. Gyakran járt Velencében. 1458-ban doktorált; Mátyás trónraléptekor

jött végleg haza, mindjárt be is került a kancelláriába, s igen hamar pécsi püspök lett. Mint követ, 1465-ben immár hivatalos minőségben járt Olaszországban.

Már életében nagyhírű költő volt, Itáliában is nagyra becsülték. Kéziratai számos másolatban terjedtek, de nyomtatásban csak 1498-ban jelent meg először, mégpedig egyetlen költeménye s az is Velencében; néhány töredékes kiadás után (1512, 1513, 1514) 1518 nyarán Baselben Erazmus barátja: Johannes Frobenius publikálja az első nagyobb gyűjteményt, s ettől kezdve Janus végleg megérkezett Európába. 1518 után se szeri, se száma a Janus-kiadásoknak. Ezek közül fontos Zsámboky János 1569-es bécsi gyűjteménye; és érdekes apróság, hogy 1594-ben a református Debrecenben is kinyomtatták egy költeményét (*Eranemus, hoc est ventorum contentio*, A szelek versengéséről). Magyarra sokan fordították; mi az alábbiakban a Kardos Tibor szerkesztette 1978-as kötetből idézünk; e kötet könyvünkben említett Janus-verseit Áprily Lajos, Berczeli Anselm Károly, Csorba Győző, Kálnoky László, Lator László, Nemes Nagy Ágnes és Weöres Sándor fordította.

Mikor az anyai nagybácsi, az akkor már országos hatalmú Vitéz János tehetséges unokaöccsét 1447-ben Ferrarába küldte tanulni: a tizenhároméves fiú Európa talán legjobb középiskolájába került. A Ferrara székhellyel uralkodó Esték 1429-ben az akkor még gyermek Leonello nevelésére nagy tudású, jeles pedagógust szerződtettek Guarino da Verona személyében. Guarino iskolát nyitott, ahol a szélrőzsa minden irányából összegyűlt úrfiak tanultak, mégpedig az akkor legmodernebb, humanista szellemben. Mikor Janus odakerült, Leonello már fejedelem volt, mégpedig türelmes, rokonszenves, felvilágosult, művelt uralkodó, aki úgy látszik, a költő fejedelemszményét is kialakította; talán Mátyástól is azokat az erényeket várta el, mint a fiatalon elhalt (1550) Leonellótól... Guarino pedig ekkor már világhírű pedagógus, aki a legjobb növendékeket saját házában helyezte el. Itt lakott Janus is, szobátársa pedig a nála hét évvel idősebb Galeotto Marzio volt, akivel egy életre szóló barátságot kötött. Itt, Ferrarában érték Janus életének legfontosabb hatásai. Korai szerelmi érettsége, az élet gyönyörűségeinek okos élvezete éppúgy innen ered, mint Guarinónál szerzett műveltsége és talán még tüdőbetegsége is; Ferrara ugyanis az északibb Itália legkedvezőtlenebb éghajlatú, mocsaras kigőzölgésektől párázó, egészségtelen vidékének középpontjában terült el.

Guido Piovene így jellemzi Ferrarát (*Utazás Itáliában*, 1971. Lontay László fordítása):

„Télen könnyű, szétfoszló, mindenütt egyformán kékesfehér hó borítja e tájat. A nyár nedves, fülledt; felhők vetik árnyfoltjaikat a földre. Nincs még egy tája Itáliának, ahol szükségesebb volna a délutáni szieszta... Az Esték udvarát szinte belepi valami falusias légkör. Tevékeny és bátor népből áradó légkör, amely népnek túlnyomórészt a gyönyörökre és az anyagi javakra van gondja. Ferrara légies, egyben kéjsóvár. Az ember úgy érzi, mintha igen finoman párolt likőrt inna egy zaftos konyha gőzeinek közepette... legérzékibb városunk, a legszabadabb... Ferrarában a legtöbb a törvénytelen gyerek...”

Így már mindjárt értjük az alig tizenhat éves kamasz *Szilviához* címzett epigrammáját:

Azt mondd, gyereked van tőlem, s jársz a nyakamra.
Szilvia, furcsa e vád, s jogtalan is, kicsikém.
Mert ha te dús tövisek közt jársz, mondd, így keseregsz-e:
Vérzik a lábam, s jaj, épp ez a tüske hibás!

Ugyanakkor már a kamasz Janus is tud bölcs mértéket tartani, mind olvasmányjaiban, mind kalandjaiban:

Hogyha sokat kóstolsz, már nem is érzed az ízt.

Guarino iskolájában minden tanulónak kellett verseket írni, afféle házi feladatként is. Amiképpen a reneszánsz festők a természet utánzását tűzték ki célul, úgy a humanista írók a görög és latin klasszikusokat utánozták. Amilyen könnyen szerezhették valaki széles körű művelt-

séget és színvonalas verselni tudást, olyan nehéz volt túllépni az utánzott mestereken, s eredetét írni. Igazi, őszinte hangulatokat, érzéseket. Ezért is igyekeztek Janus iskolatársai a latin szöveg nyűgétől szabadulva Petrarca módjára olaszul verselni, amit, s ez figyelemre méltó, Janus megértett és méltányolt:

Nem tagadom, Marcello, költő vagy te valóban,
Bár a hazád nyelvén zengi Muzsád a dalát.
Mindegy, jó verset mily nyelven írunk; madarunkat
Dicsérjük, ha dalol, mégha nem is csalogány.

Janus azonban mégsem költött magyarul; ő *csalogány* akart lenni, ezért fordította Marcello verseit is latinra, barátja kérésére. Janust, mint epigrammáiból kitűnik, gyakran ugratták-gúnyolták barbár magyar volta miatt, s már csak ezért is maradt becsvágya, hogy megmutassa: magyar költő is tud kiváló latin nyelvű verset írni. Viszont éppen emiatt volt fontos, hogy egyénisége elüssön a latin poéták egyéniségétől. Tehetsége átsegítette ezen az akadályon. Már tizenhét évesen, amikor Váradon töltött vakációja végén visszaindult Ferrarába, ki tudta fejezni a magyar táj hangulatát s a szánkón suhanó ifjú gondolatait:

Még mély hó települ a téli földre,
Erdőn, mely csak a zöld levélre büszke,
Szürke suly a ködös fagy zúzmarája,
S el kell hagyni a szép Körös vidékét,
És sietni Dunánk felé, urunkhoz.
Hajrá, fogyjon az út, társak, siessünk!

Bármennyire vágyik vissza iskolájába, az itthoni levegőn mégis jobban érezte magát, mint a ferrarai mocsarak között:

Hőforrás-vizeink, az Isten áldjon,
Itt nem ront levegőt a kén-lehellet,
Jó timsó vegyül itt a tiszta vízbe
Mely gyógyítja szemed, ha fáj s ha gyenge
És nem sérti orrod szagával.
Hajrá, fogyjon az út, társak, siessünk!

Más városokkal összetéveszthetetlen pontossággal írja le Váradot:

Isten áldjon, aranyba vont királyok
Kiknek még a gonosz tűzvész sem ártott,
Sem roppanva dülő fal omladéka...

Az aranyba vont királyok: Szent István, Szent Imre és Szent László szobrait, Kolozsvári Márton és György e három remeklését 1370-ben állították fel; a tűzvész 1406-ban pusztított, s úgy látszik, még Janus idejében is mutatkoztak nyomai; a székesegyház tornya pedig 1443 áprilisában dőlt össze. De egyik csapás sem ártott a királyszobroknak.

Ferrarából a padovai egyetemre kerülve, Janus felkereste a város leghíresebb festőjét, a huszonhét éves Andrea Mantegnát, és megrendelte nála hű barátjával, Galeottóval együtt ábrázolt arcmását.

Egykor Apelles igaz kegyelem jeleként fejedelmét
Úgy festette le, hogy rajta legyen a barát
Véle a képen; így most engem fest Galeotto
Mellé Pádua nagy mestere, hogy sohase
Váljunk szét ezután...

...

Ennyire még a tükör sem képes az emberi arcot
Visszaragyogni, de tán még a patak vize sem.
Pontról pontra hasonlít ránk ez a mesteri festmény,
Minden része olyan, mint a miénk. Ugyanaz!
Mantegnám, ki teremtett? Merkur? az isteni sarj vagy?...

...

Ész s művészet emelte magasra a római kort is
És te a régiesen túlteszel, úgy remekelsz.

A festmény, örök kár, elveszett. Janus bizonyára magával vitte Magyarországra. Pécsett maradt-e, s ott veszett az ezeröttszáznegyvenes évek török hódításakor? Vagy talán úti-poggyászában volt menekülésekor és Horvátországban kallódott el halála után? Vagy még mindig rejtőzik valamelyik gyűjtő vagy múzeum képei között?

Jóslatát a festmény hiányában, sajnos nem tudjuk igazolni:

Múlnak a századok és eleven lesz még a mi arcunk...

De a képmás hiányában is, Mantegna művészetének ismeretében megállapítható, hogy Janus és Mantegna azonosan vélekedett a művészetről: a műnek, a római festészethez és szobrászathoz méltón, hasonlítania kellett az ábrázolt tárgyhoz. Ezért - és nem csak, mert tetszett a sikerült portré - ünnepli a költő a festőt oly őszinte elragadtatással:

Nedves a képen az ajkam, az élet harmata rajta...

Érdemes fellapoznunk Hekler Antal sorait Mantegnáról:

„Főereje az elméletileg is megalapozott tudás hatalma. Művészi törekvéseinek középpontjában a tér és testiség problémája áll, melyet a számítás és tudás minden eszközével igyekszik a teljes valóság-illúzió erejével felruházni. Erre szolgál a testileg és lelkileg súlyos alakok erőteljes, érces plasztikája, a fény és árnyék mintázó ereje... és a kemény, erőteljes színezés.”

(*A középkor s a renaissance művészete*, 1932.)

„A számítás és tudás minden eszközével” - mondja Hekler 1932-ben; Janus pedig: 1458-ban: „Ész s művészet emelte magasra a római kort is / És te a régiesen túlteszel, úgy remekelsz.”

Padovai doktorátusának megszerzése után utazást tett Itáliában. Első útja Firenzébe vezette. Egy firenzei könyvkereskedő, akit bőkezű megrendelésekkel halmozott el, megörökítette találkozásukat:

„Lóháton, szolgálk seregével érkezett... Kékeslila rövid köpönyeget viselt, egész megjelenése méltóságteljes volt. Amint megpillantottam, máris így üdvözöltem:

- Isten hozott. Ugye, te vagy az a magyar?

Felismertem ugyanis a róla kapott leírásról. E szavaimra nyakamba borult, átölelt és közölte, hogy ő az... Legelőször is Cosimo De Medicit óhajtotta felkeresni; mivel a herceg akkor Carreggi-ben tartózkodott, odakísértem.”

(Vespasiano Da Bisticci: *Vite di uomini illustri*.)

A herceg négy szemközt hosszan elbeszélgetett Janusszal; később többször kedvezően nyilatkozott találkozásukról. Bisticci a Firenzében tartózkodó írókhoz és tudósokhoz is elkísérte a magyar ifjút. Az akkor 78 éves Poggio Bracciolininek, a kiváló novellistának és filológusnak, aki Firenze kancellárja volt, mindjárt fel is olvasta költeményeit.

Hazatérve Magyarországra, a gyors karrierrel együtt rászakadtak a hivatali gondok. Kevesebbet ír, hiányzik megszokott környezete; zavarja a körülötte beszélt anyanyelv; Galeottóhoz olyasféle verses üzenetet küld, ami Ady keserűségére emlékeztet; Janus, a Hortobágy poétája, bár nem káromkodott és nem fütyörészett, de „eltemette rögtön a nótát”:

Rég a latin környék latinabbá tette a versem
Barbár táj barbár szóra kapatja a szám.
Hozd ide Vergiliust: Hamisan fog szólni a lantja
Vagy Cicerót: itt elnémul a nagy Cicero...

Lassan azért megszokja környezetét és verseiben már a hazaszerető államférfi is megszólal:

Császár! Mért tartod koronánkat vissza, mivégre?
Hisz rátok sohasem szállt a szerencse vele

- kérdezi 1463-ban Frigyes német-római császártól. Időnként hadjárataira is elkísérte a királyt, hadieseményekben azonban nem vett részt, s mikor ingerkedtek vele, hogy „ellenségre kivont karddal sose ront”, gunyorosan azt válaszolja:

Ám ha a költő is harcol, s odavész a csatában,
Hősi halálotokat versbe ki szedje vajon?

Valójában egészségi állapota nem engedte, hogy hadra keljen; tüdőbetegsége egyre jobban elhatalmasodott rajta:

Táborozom költő létemre, s nem remegek ha
Gyors paripán száguld, és nyilat ont a pogány;
Más rémít: ártalmas láz fene lángja emészt el,
Kardnál metszőbb tűz marja, fogyasztja tüdőm.

Részletesen leírja betegsége tüneteit, a hidegrázást, a végtagok fokozatos kihűlését, a szájából csurgó véres nyálat - ilyen szubjektív lírai vallomást kevés korabeli latinul verselő költőtől olvashatunk.

A már említett firenzei könyvkereskedő, Vespasiano da Bisticci, akivel haláláig kapcsolatban maradt, az 1490-es években összeállított emlékirataiban elmondja, hogy Janus gyakran panaszkodott egészségére és a mostoha táborozási körülményekre:

„Maga mesélte nekem, hogy mikor egy izben december hónapban táboroztak, csak úgy tudott kikecmeregni sátrából, hogy a felhalmozódott hókupacot el kellett lapátoltatnia.”

Anyja halála is megviselte (1463); szép elégiában siratta el:

Majd, hogy Itália végképp visszaadott a hazámnak,
S itt gyerekenként főpapi szék fogadott,
Házamban töltöttem öregkorod, egyszerű módon...

A székesegyházban díszes temetést rendez édesanyjának, mintha főrangú halottat búcsúztatna Pécs városa, melynek Janus püspöke:

Gyászmenetet díszöltöztetű csapatok vezetik be,
Templomaink tornyán tiszta harang szava szól.
Gyertya-sorok lángjától csillog rengeteg oltár,
S érted sírnak föl szerte a rekviemek.
Én magam ünneplő papi köntöst öltve, sirodnál,
Ott mutatok be, anyám, misztikus áldozatot.

Érdeemes a terjedelmes költői életműből így szemezgetnünk, mert kétséget nem tűrő módon derül ki, hogy Janus mennyire petrarcai őszinteségű poéta, aki saját élete minden rezdülését verssé fogalmazza és nem csupán ama halhatatlan római mesterek művelt utánzója, mint annyi más nagy híró kortársa.

Hosszabb lélegzetű bölcselő költeményeiből már nehezebb így szemelgetni, nem csupán terjedelmük, hanem az előadás módja miatt is. Az újplatonista filozófia bonyolult mondat-szövevényekben, ezernyi klasszikus idézettel és hivatkozással mint megannyi szavakból font füzér tetszetős terhével indázik-kacsaringózik az időmértékes sorok tucatjain át. Ahol a

bölcseleti mondandó inkább csak leckefelmondásként mutatkozik, mint a szaktudomány által különben joggal méltatott dicsőítő költeményekben - tanárához, Guarinóhoz, vagy a padovai polgármesterhez -, ott a mai olvasó nehezen magáraerőltetett türelemmel vonszolja át magát a sorokon; ahol azonban az újplatonizmust saját szellemi élményeivel fűszerezi, mint például a *Saját lelkéhez* című, 1466-ban szerzett elégiában, vagy *Az árvízben* (1468), ott ma is átadja a lelki felfedezőút ébresztette intellektuális izgalmát az olvasónak. Kardos Tibor írja róla szép szavakkal: „ritka génusza egy már végsőkig kidolgozott latin nyelvet használt eszközként, s át tudta izzítani, úgy tudta forgatni, úgy tudott belőle új árnyalatokat elővarázsolni, mintha élő nyelv lett volna. Mindazt, amit kora atmoszférájából megérezett, öntudatra hozott.” (*Janus Pannonius versei*, 1978.) Gerézdi Rabán pedig, Janusnak egy életen át hűséges kutatója: „az öntudat tudatosságával dolgozó teremtmény személyiség, aki saját érzéseit és gondolatait közérdekké tudta avatni, mert számára a versszerzés nem maradt pusztán személytelen stílusgyakorlat.” (*Janus Pannonius, az Italia ed Ungheria* című kötetben, Budapest, 1967.)

S ne feledjük azt se, hogy latinnyelvűsége ellenére és mellett, bár szenvedett az itthoni körülményektől, és nagyon hiányzott neki Itália, magyar költőnek vallotta magát:

Eddig Itália földjén termettek csak a könyvek,
S most Pannónia is küldi a szép dalokat.
Sokra becsülnek már, a hazám is büszke lehet rám,
Szellemem egyre dicsőbb s általa híres e föld!

Nyolc évvel halála előtt, betegségében, mintegy végrendeletként ezt a kívánságát fogalmazta meg (*Mikor a táborban megbetegedett*. 1464):

Azt akarom, hogy e vers álljon a sírkövemen:
Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhöz először
Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
Ezt a dicsőséget, ó, hagyj meg a holtnak, Irígység,
Rosszakarát, kíméld hült porait legalább!

1472-ben halt meg.

Hol volt még Mátyás olasz felesége, aki akkortájt született, amikor ő utolsó egyetemi évét töltötte Padovában! (Beatrice majd csak négy évvel Janus halála után, 1476 decemberében érkezik Budára.) Hol Bonfini, hol a Thuróczy-krónika, s hol Temesvári Pelbárt prédikációs-kötetei!

Messze megelőzte korát.

MAGYAR NYELVŰ VILÁGI IRODALOM

Hogyan is írta Galeotto?

„Zenészek és lantosok is vannak ott, akik a vitézek tetteit hazai nyelven lantkísérettel eléneklik a lakománál... Leginkább a török elleni hőstetteket kerítik sorra mindig a megfelelő énekkel.”

Maradt ránk néhány ilyen hazai nyelven ellantolt dal a XV-XVI. század fordulójáról, török elleni hőstettekről.

Janus Pannonius méltatása után azonban valahogy nehéz rájuk sort keríteni. Arról a három-négy darabról, amit ma ismerünk, alig mondhatunk többet, mint hogy annyi közvetett bizonyíték - mint például Galeotto e nyilatkozata - után végre közvetlen bizonyosságok: létezett magyar nyelvű hősköltészet.

Időrendben a legkorábbi Janus halálának évtizedében keletkezett: a SZABÁCS VIADALA. Nehézkesen döcögő előadás arról, hogy Mátyás serege mint vívta meg a török által megszállt Sabác várát a Száva folyó mentén. „Kevés költői leleménnyel, majdnem prózai igénytelenséggel írott mű” - állapítja meg róla a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet, első kötetében. Mi sem mondhatunk róla ennél többet.

A Szabács viadalánál (1476) jóval szebb és érdekesebb lehetett a Báthori István erdélyi vajda és Kinizsi Pál temesi gróf erdélyi, 1479. október 13-i török feletti KENYÉRMEZEI DIADALÁRÓL szerzett ének; de sajnos, erről is csak közvetett bizonyítékaink vannak: Bonfini leírása és két, 1568-ban, illetve 1569-ben egymástól igen messze eső helyeken (a morvaországi Nikolsburgban és a Várad melletti Mezötelegden) szerzett és egymásra mégis helyenként szó szerint hasonlító ének - miből következik, hogy mindkét éneket egy régebbi eredeti alapján költötték újjá a Kenyérmezőnél győztes ecsedi Báthori kései leszármazottjának, somlyai Báthori István váradi kapitánynak, később erdélyi fejedelemnek és lengyel királynak dicsőítésére. Mind Bonfini, kinek e leírásáról a szaktudomány hitelesen megállapította, hogy egy hősi ének prózai átírata, mind a két tizenhatodik századi énekszerző, mind pedig a Bonfinit magyarító Heltai Gáspár egyöntetűen adja elő a nagy csatát: ahogy a késve érkező Kinizsi megmenti Báthorit s ahogyan a nagyerejű vitéz a diadal mámorában

„hátára tévé a két kezét és fogaival felharapá egy nagy töröknek holttestét és azt szájában hordozván, sokáig ott táncola vélek...”

Valamivel több hiteles szöveg, összesen 21 sor maradt fenn egy 1487 táján keletkezett és Gerézdi Rabán által GERGELY ÉNEKE JAKSICS DEMETER VESZEDELMÉRŐLnek elnevezett műből. Maga az ének csonka. Hőse Mátyás király követe, akit, Sztambulból hazatérőben, a magyar határ közelében egy török basa személyi bosszúból meggyilkolt. Korabeli kémjelentésből tudjuk, hogy az ügyből kínos diplomáciai bonyodalom származott, de mivel a szultán a gyilkosokat megbüntette, Mátyás kénytelen-kelletlen napirendre tért a dolog felett: „Ha az összes Jaksics meghalna, sem bonthatom fel szerződésemet a szultánnal” - mondotta.

Mivel Mátyás ugyanezen jelentés szerint kezét összezsápvá ezt is kijelentette: „A szultán szava nagy szó, de üres szó” - és mivel a Gergely keresztnévű énekszerző ezt írja:

Ó, mely igen hamis hitnek az király hitt volt...

...Ki hit mellett az én uram immárán megholt -

- Gerézdivel együtt joggal hihetjük, hogy Gergely deák hiteles történelmi eseményről írt a tényeknek tartalmilag is megfelelő költői beszámolót.

Teljes terjedelmében ismerjük viszont SZABADKAY MIHÁLY deák énekét BERISZLÓ PÉTER VESZEDELMÉRŐL, 1515-ből.

Beriszló Péter, veszprémi püspök és törökverő hadvezér, 1515-ben szétugrasztott egy török portyázó csapatot, mely előzőleg nagy kárt, „veszedelmet” okozott a déli végeken. (Később, 1520-ban, Péter püspök elesett a csatatéren.) Deákja, Szabadkay Mihály megénekelte a nevezetes eseményt. Finom humorral rajzolja az ijedtükben fára mászott törököket, akik savanyú arccal figyelik a lombok közül, miként osztoznak a magyar huszárok a zsákmányon:

Ahol vínak ű huszári, ott vigan osztoznak,
ű szolgálai az morháért csak meg sem bántatnak,
gyakor helen vigan laknak, mind magyarol szólnak.

Tegetlen ím az patyolatot mind kopjával mérék,
némel terekek fa tetejéről azt orozva nízék,
Nem merínek leszállani, mert űk azt restellék.

Lírai jellegű propaganda-ének (ahogy ma mondanánk) GESZTI LÁSZLÓ főpapi szolgálatban katonáskodó nemesúr ÉNEKÉnek ránkmaradt töredéke. Emlékezünk Nagyszombati Márton latin költeményére Magyarország főuraihoz? Geszti éneke - már amennyit belőle ma ismerünk - ugyanazt a gondolatot fogalmazza meg magyarul, mint Nagyszombati latinul, mégpedig 1525 nyarán, a nagy lármával összeült hatvani országgyűlés alkalmából:

Isten Szűz Mária háborútól védjen
Hatvanban gyűléstek hogy jó végre legyen
jó Lajos királyunk diadalmat vegyen
minden tanácstokban ő jó véget tegyen.

...

Geszti László szerzé ez éneket
Magyarország vala nagy fő szükségében
az végek valának mind elveszendőben
ezerötszázhuszonöt esztendőben.

A mohácsi csata esztendejéből, vagy legalábbis ez idő tájáról is ismerünk két magyar nyelvű éneket. Akkor keletkeztek, amikor a Karthauzi Névtelen prédikációskönyvét írta.

Az egyikben Csáti Demeter ferencrendi szerzetes, rendházfőnök a honfoglalás egy epizódját - a fehér ló mondáját - énekelte meg valamilyen korábbi szerzemény felhasználásával, tanulságul a hanyatló jelennek:

Ezt szerzették Szilágyságban,
Csáti Demeter nagy gondolatjában,
Mikort nagy bú vala Magyarországon...

A másik abban a pálosok másolta kódexben maradt fenn, amely Vásárhelyi András Mária-énekét is őrzi. APÁTI FERENC bécsi egyetemet megjárta nemesúr gúnyolódva éneklie meg a papság, a főnemesség, a parasztság bűneit, ezért is nevezzük FEDDŐ ÉNEKnek. Ez a gúnydal műfaji gazdagodást jelent amúgy is szűken ránkmaradt, Mohács előtti-körüli anyanyelvű költészetünkben. Egyedül a középnemességet kíméli; a győztesek göggyével néz a parasztokra, az 1514-es Dózsa-felkelés leverésére utalva:

Sámsonnak alejtá az pór önnön magát,
Látod nagy haragját, nem tiszteli urát,
fogjad meg szakállát, vedd el csak jószágát,
megalázza magát.

Ha most ezt az összesen alig pár száz sort kitevő magyar nyelvű éneksokrot összességében tanulmányozzuk, kétségtelen sajátosságként bukkan elő a meghökkentő aktualizálás; a közéleti mondandó elsőrendű. A középkori magyar nyelvű költők szinte mindig valami közéletileg fontos, aktuális eseményt tüztek tollukra.

Jellemző ez a sajátosság líraiabb hangvételű költeményre is. Egy ilyent ismerünk, a Mátyás királyt sirató NÉHAI VALÓ JÓ MÁTYÁS KIRÁLY... kezdetűt. Talán ez a legszebb, formailag legsikerültebb középkori világi versünk:

Királyok között lél te hatalmas,
És nagy igyeknek diadalmas,
Néped között nagy bizodalmas,
Légy Úristennél immár nyugodalmas.

Mivel a költemény Mátyást „néhai”-nak mondja, hihetőleg nem közvetlenül a nagy uralkodó halála és temetése után, hanem később, a két Jagelló király uralkodásakor keletkezhetett, amikor a költő - talán ferences barát? - vágyakozva sóhajtott vissza a hollós fejedelmet.

Látjuk és ismét mondjuk: közéleti költészet ez. A már megismert vallásos énekeken kívül másfajta világi poézisnek alig van nyoma. Hogy mégis szívesen fogalmaztak versben, arra olyan apróságok a bizonyítékok, mint például Magyi Jánosnak, Pest város jegyzőjének versikéje, amit egy latin jogszabály-gyűjteménybe írt 1480 táján, nyilván, hogy a REGULA JURIST jobban megjegyezhesse. A latin szabály így hangzik:

„*Quod enim semel placuit, ulterius displicere non poterit.*”

Ezt Magyi uram ilyen versekbe szedte:

Mert mit egyszer megszerzettél
és tetőled elvetettél
ha igazat akarsz tenned,
többször nem kell hozzád vened.

Bármilyen igénytelen versike ez, mégis: bonyolult és elegáns verselés technika létezését bizonyítja.

Ez a *Regula juris* összesen négy sor.

Szerelmi költeményekből még e csekély terjedelemnek is csak a fele maradt ránk.

Olyan rejtély ez, amivel e kor tudós ismerői a mai napig birkóznak. Hová lett a magyar nyelvű szerelmi líra? Miért nem jegyezték föl? Nyilván, mert nem tartották költészetnek - az élet szemérmesen rejtett, *tabu* régiójába tartozhatott a szerelmi poézis. Janustól sem ismerünk ilyent (legföljebb az érzéki gyönyörűségeket rajzoló verseket). Megint csak igaza lehet hát Galeottónak, amikor így nyilatkozik: „*Szerelmes dalokat ritkán énekelnek.*”

Mi, ma (egy duhaj táncnóta töredékén kívül) összesen két sornyi szerelmes verset ismerünk:

Virág, tudjad, túled el kell mennem
És teíretted kell gyászba öltözmem.

Ezt a kincset, egy hatalmas mozaik egyetlen apró színes kövecskéjét Gugelweit János soproni városi jegyzőnek köszönhetjük, aki 1490 táján lángoló szerelmében firkantotta e sorokat a város jegyzőkönyvébe. Ezt is leírta: „*amor vincit omnia*”. A szerelem mindent legyőz.

Figyelemre méltó, hogy a *gyászba öltetés* kifejezést Balassi is használja (*Eredj, édes gyűrőm...*) tehát népszerű fordulat lehetett, szinte, talán afféle szerelmi közhely.

Azért erős bizonyíték a Balassi-kor - „*így szívem is érte öltezett most gyászban*” -, mert valószínűtlen, hogy a soproni jegyzőkönyvbe firkantott két sor valaha is a költő szeme elé került volna; nyilván ő maga hallotta ezt a nótát, vagy hasonlót, mint amit Gugelweit János sok évtizeddel előtte dudorászott. Igenis élt tehát egy szerelmi műköltészet!

A derék soproni tisztviselő tehát egy népszerű udvarló éneket jegyzett fel sebtében, mégpedig egy szerelmi búcsúzás hangulatát kifejező dal - *alba* - első két sorát, amikor az udvarló hajnalban, a beteljesült szerelem után távozik kedvesétől - Balassinál figyelhető meg, hogy *a virág: a megszerzett nő* - s emiatt bánkodik, „*gyászba öltözik*”; talán azért, mert nem láthatja többé a gondosan őrzött *virágot* (lásd: *Eurialus és Lukrécia*), vagy talán csak azért, mert úgy illik, hogy a távozó lovag bánkódjék, amiért a felkelő nap fénye véget vetett a légyottnak.

Tagadhatatlan, hogy amilyen kevés ez a két sor, amilyen parányi töredéke csak egy virágzó szerelmi költészetnek - mert nyilván létezett, virágzott, még ha udvari körökben, nagy nyilvánosság előtt „*ritkán énekeltek*” is, mint Galeotto mondja -, olyan sokat sejtet: egy érett, hangulatokban-képekben gazdag, elenyészett költészet kétségtelen létezését.

A parányi mag a földbe hullott, senki sem látja; véletlenül őrzi csak nyomát egy városi jegyzőkönyv, hogy aztán, hetven-nyolcvan év múltán, csodálatraméltó pompában nőjön ki és nyílják, illatozzék Balassi Bálint szerelmi lírájában.

A magyar középkor irodalmának beteljesülését figyelve, az olvasó egyre gyakrabban találkozhatott 1526 baljós évszámával. Egész sor mű keletkezik a mohácsi csata esztendeje körüli időkben: Nagyszombati Márton verses buzdító szózata a főnemességhez, Geszti László éneke; Apáti Ferenc feddőéneke; Csáti Demeter korábbi ének nyomán újramegverselt históriája Pannonia megvételéről; a Karthauzi Névtelen prédikációskönyve, középkori magyar nyelvű prózánk e csúcsa és beteljesülése; és ekkori másolatban maradt ránk korábban keletkezett művek tömege, Alexandriai Szent Katalin verses legendájától különféle példákig, legendákig. Ráskai Lea és tucatnyi ismeretlen apáca meg szerzetes kitartóan másolja a kódexeket, az ország kolostoraiban a belháború ellenére ideig-óráig még viszonylagos nyugalom van. De már, közben és ugyanekkor, 1527 augusztusában Krakkó városában megjelenik Heyden Sebald nyelvgyakorló könyve Sylvester János magyar szövegeivel, valamint, szintén Krakkóban és szintén 1527-ben, Brodarics István püspök, kancellár latin nyelvű beszámolója a mohácsi csatáról. (*De conflictu hungarorum cum turcis ad Mohács verissima descriptio* - Igaz leírás a magyaroknak a törökkel Mohácsnál vívott csatájáról.) Az előző század hetvenes éveiben született Brodarics a Mohácsnál 1526-ban odavesztett király koronázásáról is beszámolt már; a Jagello-ház egyik humanista kormányfőfiúja volt ő, és Taddeo dei Lardihoz, „A kis primás” pénzügyeinek legfőbb intézőjéhez 1508. július 5-én intézett levelében mintha előrevetítené árnyékát a jövőndő: mindenki sírt, a király elcsukló hangon zokogott, így helyezték a koronát „a tömeg zajától mégjobban megrémült síró Lajosra”, akkor még kisfiúcskára. Brodarics is Padovában végzett, akárcsak Janus Pannonius és erre büszke is; Aldus Manutius velencei nyomdászhoz intézett levelében írja, hogy

„Amikor a padovai iskolából hazámba visszatértem, meghagytam Alemannus Jordanus velencei könyvkereskedőnek, adja át uraságtoknak ama híres Janus Pannonius néhány munkáját, amelynek kinyomtatásáról magam és uram is (Szathmári György pécsi püspök) akkoriban veled tárgyaltunk... Hogy az elmúlás ne fedjen el örökre egy ilyen nagy férfit, elhatároztam, feltétlenül kiadatom műveit...”

Brodarics és humanista kortársai, Janus és Erazmus tisztelői még sokáig élnek a mohácsi csata után; szolgálják az új királyt, de a régi hazát, életükben és a magyar irodalom életében 1526 éppúgy nem jelent korszakhatárt, mint a mindenkori századváltások sem, hiszen 1200, 1300, 1400 évszámait is csupán mintegy alcímül, tájékozódópontul jelöltük meg az eddigi fejezetekben.

Az igazi korszakváltást a magyar nyelvű könyvnyomtatás és az anyanyelvű irodalmat megkövetelő reformáció szinte egyidejű és egymást feltételező elterjedése jelenti.

Ezt viszont, tudniillik a reformációt Magyarországon már Luther nyilvános fellépése előtt mintegy jelezte a Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek-prímás által szervezett törökellenes kereszteshad lázadása: a Dózsa György nevéhez fűződő parasztháború, melynek fő ideológusai ugyanannak a ferences rendnek a papjai voltak, akiknek tollából annyi irodalmi művet láttunk már az eddigi fejezetekben. És a kereszteshad, a parasztháború lefolyását, eszményeit, elveit, hol rosszindulatúan, hol titkolt vagy kevésbé titkolt rokonszenvvel humanista műveltségű papok és történetírók örökítették ránk. TAURINUSTól (PARASZTI HÁBORÚ, STAUROMACHIA ID EST CRUCIATORUM SERVILE BELLUM, Bécs, 1519) Mario Sanudon át Paolo Giovióig és Gianmichele Brutóig. S láttuk, hogy Apáti Ferenc *Feddőénekében* is hogyan s miképpen említetik a magát Sámsonnak képzelő pór.

A Mátyás korában még oly szilárdnak tűnő, erős és tekintélyes Magyar Királyság a Mátyás szigorától irtózó magyar főnemesség által megválasztott Jagelló Ulászló, egyben cseh király

és fia, II. Lajos uralkodása alatt szétzüllött és 1521 (Belgrád-Nándorfehérvár eleste, illetve feladása) - 1541 (Buda török kézre kerülése, illetve feladása) - 1552 (György Barát meggyilkolása 1551 decemberében és ennek következtében a török hadjárat, Eger sikertelen viadala, az ország egyharmadának török kézre kerülése) között, harminc kínos év során fokozatosan és végleg, visszavonhatatlanul megszűnt - hogy önálló államként majd csak (1848 pillanatnak tűnő alig másfél esztendejét leszámítva) 1867-ben, illetve 1918-ban kezdhessen új életet.

E megszűnt és török, német, spanyol, olasz, lengyel, magyar zsoldosokjárta-dúlta állam területén a nemzeti - és, ami bennünket e könyvben szorosabban érdekel: irodalmi - folytonosságot a magyar nyelv tartotta fenn és képviselte. Politikai hatalma és katonai ereje a magyar államnak már nem volt.

Tudta ezt Brodarics kancellár is, aki a mohácsi csata után, 1526. október 4-én így könyörög VII. Kelemen pápának:

„Nemcsak veszélyben vagyunk, s nem csupán vereséget szenvedtünk, hanem elveszünk, s vesztünk után elvész az egész kereszténység. Kérem és könyörgök a mindenható Isten szerelmére... ragadjanak fegyvert az ellenség ellen, feltétlenül, feltétlenül. Ha ez nem történik meg, mi teljesen elpusztulunk.”

Nem történt meg.

Az állam valóban elpusztult.

A magyar nyelv azonban fennmaradt, sőt felvirágzott. Éppúgy érdeme ez a következő fejezetekben élénksorakozó íróknak és költőknek, mint az eddig már említett mestereknek, például a Karthauzi Névtelennek, aki Mohács esztendejének keserves őszén fejezvéen be magyar prédikációit, előszavában mintegy buzdítja olvasóit a nála is tökéletesebb magyar stílusra:

„Valakiknek szeme elében akad ez írás, ha mi fogyatkozásnak kedég történék esni... valaki megértheti és tudhatja, semmi ellenzés nem lészen oka, ha megemendálja. Mert valami dolog jobbá lehet, annyéval jobb lészen; ha kedég valaki valami jót talál benne, avagy hasznot vehet belőle, adjon hálát és dicséretöt ne annak, aki írta és szörzötte, de aki adta: az Úristennek. Én kedég minden is teljes bizodalommal, ajánlom mint szegény bűnes magamat imádságtokban.”

Vége a magyar középkor irodalmának.

MAGYAR RENESZÁNSZ 1533-1646

„Et omnibus recte iudicantibus notum est, Hungaricam linguam jam a paucis annis sribi caepisse, quae nobis cum Ciceronis, tum omnium humaniorum gentium exemplo indies magis que gravissimis de causis pro viribus excolenda et locupletanda est.”

„Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.”

Bornemisza Péter; *Tragédia magyar nyelven az Sophocles Electrájából: Üdvözlét a nyájas olvasónak. 1558.*

AZ MAGYAR NÉPNEK, KI EZT OLVASSA (1533-1566)

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ NYOMTATOTT KÖNYVEK

Amikor KOMJÁTI BENEDEK tanítómester özvegy Perényi Gáborné Frangepán Katalin költségén Ugocsa vármegyében, Nyaláb várában az 1532. esztendőben befejezte SZENT PÁL LEVELEinek magyar fordítását, aligha tudta, hogy ez az egy évre rá, 1533-ban Krakkóban már ki is adott munka lesz az első magyar nyelvű nyomtatott könyv.

Hét évvel vagyunk Mohács után, s bár Perényi Gábor is Mohácsnál veszett oda, az országnak ez a része még alig érzékeli a végzetes változást. Azt a jövő rejti az akkor élők szeme előtt; mi persze, a mából visszatekintve, tudjuk, mivé satnyult az ország állapota a későbbiek során.

Sövényházi Márta javában másolgatja kódexeit, talán a Karthauzi Névtelen is él dunántúli kolostorában; Komjáti Benedek is felhasználja egy Bereg megyéből származó szerzetes 1508-as kódexének szövegét, miközben ő maga már azért a nagy Erazmus újtó szellemében, a humanista tudós igényességével fordít; közben pedig ott lüktet körülötte a lutheri hitújítás friss nyugtalansága. Az első magyar reformátorok, Dévai Bíró Mátyás, a Batizi-fivérek, Kálmáncsehi Sánta Márton és mások javában hirdetik az igét.

Hirdetik; de irodalmi becsű írott-nyomtatott nyoma ennek az ige hirdetésnek magyar nyelven egyelőre még nincsen. A harmincas évek végén Krakkóban kiadott első magyar nyelvű protestáns írárok jobbára csak hittankönyvek és énekeskönyvek, de ezek is szinte egyazon évben jelennek meg a pálosok szerzetesi szabályzatával, melynek magyarítását GYÖNGYÖSI GERGELY végezte és mely 1537-ben Velencében került kinyomtatásra. Együtt él még tehát középkori és reformált, megújított hit; az első magyar nyelvű nyomtatott könyvek a középkori vallásos gondolkodás Erazmus humanista kereszténységének szellemében átértékelt bizonyosságai. A török előtt özvegy Perényi oltalmába húzódott Komjáti Benedek ki is mondja, hogy

„jöllehet tenagságodnál Szent Pál apostolnak leveli magyarázva valának... de énnekem nem tetövék, hogy jól magyarázták volna. Kinek nemcsak az értelme, de még az olvasása is nehéznek tetszik vala.”

Komjáti tehát egy már régen meglévő, nehezen élvezhető - „*még az olvasása is nehéznek tetszik vala*” - középkori fordítás tartalmában és nyelvében megújított, erasmista változatát nyújtotta.

Erazmus híve és tisztelője A NÉGY EVANGÉLIUM 1536-os bécsi magyar nyelvű kiadásának fordítója is, PESTI GÁBOR. Talán ezért merült hamar feledésbe: a reformáció híveit, ügylátszik, nem elégítette ki. De az is lehet, hogy a viharosan egymásra torlódó események - Buda 1541-es török kézre kerülése, ennek előzményei és következményei - miatt vergődött el nehezen Bécs városából Magyarország hadak-járta területeire ez a *Négy Evangélium*, meg Pesti Gábor szintén 1536-ban Bécsben kiadott másik fontos műve, az ESOPUS FABULÁI. Pesti ezópusi meséinek gyűjteménye a Mátyás és a Jagelló-királyok korában kifejlődött latin nyelvű humanista irodalom anyanyelvű ágának első és sokáig utolsó példánya. A János király udvarában tisztviselősködő, egyetemet járt - eleinte papnak készült - Pesti Gábor tanítani és gyönyörködtetni szeretné olvasóit, a csak magyarul értőket is részesítve az olvasás „*hihetetlen gyönyörűségében*”; egyszersmind pedig azzal, hogy a magyar nyelvet finomítja és gazdagítja, hazáját kívánja szolgálni:

„Amikor azt látom, hogy minden ember, a földkerekség majd minden nemzete a fordítások csodálatos sokaságával bővelkedik, s szerte a világon ezen serénykedik, csak hogy hazája dicsőségét valamiképp mindig öregbítse, és hogy övéinek mind nyelvét, mind szellemét ezzel finomítsa és gazdagítsa; miért ne szabadna, kérdem én, az enyéimnek a nyelvét és szellemét a régi bölcssek tudományával erőim szerint csinosítanom és a hazáért, melynek mindörökké adósai vagyunk, fáradoznom?”

Mintha a rajongva tisztelt, hatvan esztendeje halott Janus Pannoniusnak válaszolna e nyilatkozatával a szerző. Hiszen Janus, bár, mint láttuk, elismerte a „*haza nyelvén zengett dal*” létjogosultságát, maga mégsem tudott más irodalmat elképzelni, mint a latint. Pesti Gábor számára viszont humanista műveltség és anyanyelvű irodalom már nem összeegyeztethetetlenül különálló fogalmak, hanem éppenséggel egybeötvözendő sajátosságok: hazája nyelvét és szellemét ő a régi bölcssek tudományával óhajtja gazdagítani.

Esopus, illetve a neki tulajdonított mesék alkalmasak e gazdagításra. Állattörténetek ürügyén számtalan embertípus, magatartás, viselkedés jelenik meg, a különféle helyzetekben az élet ezer színe szikrázik.

Lapozzuk fel a farkas és a bárány közismert meséjét, melyet Heltai Gáspár átköltésében is meg fogunk majd ismerni:

„Egy nyavalyás kicsiny bárán budósóba esék. Melyet mikoron az farkas megtalált volna, nem akará mindjárt megenni valami ok nélkül, hanem kezde okot hozzá keresni és neki mondani:

- Te énnekem mindenkor csak bosszúságomra járál és nagy sokat töttél ellenem.

Az bárány monda neki nagy fohászkodva:

- Hogy tehettem sokat ellened, ha csak minapon születtem ez világra?

Monda ismét neki az farkas:

- Az mezőt, hogy ott öttél, mind elpusztítottad nekem.

Monda az bárány:

- Ha akartam volna, sem tehettem volna azt, mert még nekem fogam nincsen.

Monda ismét az farkas:

- Vízemet is megittad a kútforrásból.

Monda az bárány:

- Hogy ihattam meg, ha anyám tejénél még soha egyebet nem ittam?

Végre felele az farkas és monda neki:

- Jóllehet én az te meséidet meg nem fejthetem, de azért vacsorámat el nem hagyom.

Megkapá azért ötöt és megevé.

Értelme:

Igazságnak gonosznál semmi helye nincsen

Azért ő magára minden úgy tekintsen

Hogy minden gonoszt jó távol legyintsen.”

Pesti tömör eleganciáját sokáig nélkülözni fogja a magyar próza. Közvetlen utódai színebbek, ízesebbek, változatosabbak, ő azonban mondatainak áttekinthető, csakugyan latinos világosságával felülmúlhatatlan.

Öt évvel később, 1541-ben egy másik erasmista tudós, Sylvesler János immár - először! - Magyarországon, Nádasdy Tamás költségén és sárvári kastélyának közelében ismét nekiveselkedik az Újszövetségnek, de mennyivel körülményesebb, aggályoskodóbb, aprólékosabban

magyarázgató, mint Pesti Gábor! Igaz persze, hogy - mint Varjas Béla írja - „szövegkritikai felkészültségben, filológiai ismeretekben, nyelvi tudatosságban minden bibliafordító elődjét felülmúlta.” Fordítása végén nyelvészeti fejtegetésekbe bocsátkozik, az egyes evangéliumok lényegét pedig disztichonokban foglalja össze. Ilyen disztichon szólal meg a könyv elején is, amikor Sylvester János az olvasót köszönti: „*a magyar népnek, ki ezt olvassa.*” Ily módon tehát az

„Újtestamentum magyar nyelven, melyet az görög és diák nyelvből újonnan fordíjtánk az magyar népnek keresztyén hűben való ípülésire”

immár a szerző szándéka szerint is az egész magyar nemzetnek szánt mű; az olvasó magyar népet köszöntő disztichon pedig a klasszikus időmérték magyarul alkalmazhatóságának büszke bizonyítéka:

Próféták által szolt rígen néked az Isten
Azkit ígért, íme vígre megadta fiát.

Nádasdy Tamás gazdag dunántúli földbirtokos, főrend, királyi tanácsos örök emlékezetre méltó erőfeszítést tett, amikor a két király uralta, belháborúk zaklatta, törökök kínozták országban - ha rövid időre is - nyomdát állíttatott s éppen az oly balvégzetű 1541-es esztendőben tette lehetővé Sylvester Újszövetség-fordításának megjelenését. Az idők azonban oly keservesek és a műsák számára oly alkalmatlanok voltak, hogy a kezdemény nem maradhatott tartós és még vagy tíz esztendeig nem is lehetett befolyása.

A mohácsi csata után - egy 1505-ös országgyűlési határozat szellemében - 1526 októberében királlyá választott és novemberben megkoronázott Szapolyai János szepesi gróf, erdélyi vajda trónra-jogosultságát családi szerződésekre hivatkozva vitató Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg, cseh király elérte, hogy 1526 decemberében néhány főnemes Pozsony városában őt is királlyá kiáltotta. Az ezt követő és váltakozó szerencsével folyó belháborúnak a haza sorsáért aggó János király azzal vetett véget, hogy 1538-ban békeszerződést kötött ellenfelével, mely szerződés értelmében a magyar királyi trónt János halála után Ferdinánd öröklé, hogy ily módon az ország egysége helyreállhasson. János király 1540-ben bekövetkezett halálával szinte egyidőben azonban fia is született, akit a Habsburg-házzal ellenséges György Barát, váradi püspök, helytartó vezette magyar nemesség királyának tekintett. A magyarországi befolyását féltő török kormány, hogy megakadályozza Habsburg Ferdinánd térhódítását, nagy erővel vonult Buda alá, és a fővárost 1541 késő nyarán vérontás nélküli csellel elfoglalta. Az ország uralkodójának a csecsemő Istvánt - akit később apjáról és anyai nagyatyjáról János Zsigmondnak neveztek -, illetve a helyette kormányzó György Barátot tekintették. A Budáról kiszorult csecsemő-fejedelem udvara Erdélybe költözött, a török hadsereg pedig 1542-1552 között fokozatosan megszállta Magyarország területének mintegy harmadát. 1543: elesik Pécs, Székesfehérvár koronázó város és Esztergom, az érsekprímás városa. 1548-ban azonban még mindig a mai Magyarország területének háromszorosa volt a töröktől független terület és csak a György Barát meggyilkoltatása utáni esztendőben nyomultak a törökök Egerig, amelyet nem tudtak elfoglalni (Dobó István), viszont megszállták az Alföldet és Nógrádot. (Temesvár, Szolnok, Drégelypalánk). Az ország egyharmadának törökök általi megszállása tehát a század második felében vált gyakorlati ténnyé, bár a lakosság a hódoltságot a század kilencvenes éveiben zajlott úgynevezett tizenöt éves háború végéig ideiglenesnek tekintette. A szent koronához tartozó területek délnyugati, nyugati és északi részét a Habsburg uralkodók kormányozták; az északkeleti és keleti területeket pedig János király özvegye és fia (János Zsigmond), majd fejedelmi ranggal és címmel, Gyulafehérvár székhellyel János Zsigmondnak az e részeken lakó nemesség által választott utódai birtokolták. Az ország nyelve és műveltsége e politikai, gazdasági és katonai megosztottság ellenére is egységes maradt. Bármelyik hatalom érdekkörében működött is egy költő, író-

lelkész vagy lantos: valamennyi országrészben tudtak róla; ismerték egymás műveit, hatottak egymásra. A török hódoltsági területen is számos jelentős költő és író élt. A magyar nyelvű nemzeti irodalmat tehát továbbra is egységesnek tekinthetjük. A törökök-megszállta Baranyában írott színművet az erdélyi fejedelem területén, Kolozsvárott éppúgy kiadják, mint a királyi Magyarországhoz tartozó Magyaróvárott.

Ebből viszont, hogy tudniillik a műveket kiadják: látható, hogy az ezeröttszázas évek közepétől már rendszeres könyvnyomtatás folyik Magyarországon. A két legfontosabb nyomda Kolozsvárott és Debrecenben működik. (Kolozsvár: 1600-ig 208 ráncmaradt könyv; Debrecen: 157 nyomtatvány.) De nemes urak is létesítenek nyomdákat udvari lelkészeik közreműködésével, ilyen például Bornemisza Péteré Semptén és Detrekő várában (21 kiadvány). Őt évnél hosszabb időn át működött még Brassó (119, nem magyar nyelvű könyv), Bártfa (98 kiadvány). Nagyszombat (56 könyv), Szeben (37 mű), Monyorókerék (13 könyv), és Vizsoly (13 kiadvány). Aránylag sok könyv, számszerint 22 jelent meg rövid idő alatt, 1582-85 között Németújvárott.

Nem könnyű ezeket az akkor oly fontos nyomdákat a térképen megtalálni. Telephelyük a maguk idejében sem volt mindig fontos városában. Megnőtt tehát a kultúrát támogató főurak, városok jelentősége. Az írók és költők nem fűtözhetek a királyi udvar melegénél, mint Krakkóban, Prágában, Bécsben, Párizsban, Londonban, Itália fejedelmi központjaiban. Hogy mégis támadt pártfogójuk: az nagyrészt a reformációnak köszönhető.

A XVI. század elején - részben különböző középkori kezdeményezők, mint például a cseh Hus nyomában - a német Martin Luther ágostonrendi szerzetes, egyetemi tanár, a svájci Ulrich Zwingli lelkész, a francia Jean Calvin hittudós a keresztény hitélet korszerűsítését, illetve az ősi alapelvekhez való visszaterelését követelték. Mivel erre a világi hatalommá vált pápai szentszék nem volt hajlandó s az újítókat eretnekként kiközösítette: azok létrehozták a maguk külön keresztény egyházi szervezeteit. Mozgalmuknak, melyet újító szándékuk miatt reformációnak nevezünk, a vallás és a hit világán túli alapvető kulturális jelentősége, hogy a szent tanok: az *ige (verbum)* anyanyelvű oktatását követelték, egyenest előírva minden hívőnek, hogy a szentírást személyesen tanulmányozza. Ez a célkitűzés páratlan lendületet adott a nemzeti nyelvű irodalmak - már a humanizmus hatására megindult - kibontakozásának. Hogy az Ó- és Újszövetséget olvashassa: a hívőnek el kellett sajátítania a betűvetést. Szaporodott tehát az alapfokú ismereteket nyújtó iskolák száma. Gyakorlatilag minden faluban, ahol a lutheri vagy calvini elvek lelkésze működött: volt egy elemi iskola is, ahol a betűvetést és a számtani alpműveleteket tanították. Ennek folytán ugrásszerűen nőtt az írni-olvasni tudók száma, különösen pedig a nem nemesi rétegekben. De ha szaporodtak az olvasók: szaporodtak az olvasmányok is. Igaz, hogy elsősorban a lelki épülést szolgáló olvasmányok - a német Bibliát Luther fordította, a magyar fordításokról már szót ejtettünk -, de közéjük fért a tanulságos mese (Ezópus), a történelem folyásában Isten szándékát kereső krónika, az erkölcsös adoma, az elbeszéléseket, sőt tréfákat tartalmazó prédikáció - (ez már középkori hagyomány, láttuk Temesvári Pelbártnál és a Karthauzi Névtelennél) -, az oktató színjáték és az elmélkedő tanulmány. Heltai és Bornemisza nyilatkozataiból arra következtethetünk, hogy Magyarországon a városi és mezővárosi polgárság egy része már olvasott, gyerekek, férfiak és nők egyaránt. Ahol szorgalmas és ügyes lelkipásztor működött - Szátai, Bornemisza, Melius - ott talán a falvak lakosságából is akadt olvasni tudó ember.

Mindebből következik, hogy az irodalom vesztett nemesi előkelőségéből, plebejusabb lett - alkalmazkodott a közönségéhez. A XVI. század második felének magyar írói sem államférfiak, tudósok, magas rangú papok, mint azelőtt, hanem javarészt szerzetesből lett alacsonyabb származású prédikátorok, falusi tanítók, kisebb hivatalokat viselő, nem gazdag nemesek, sőt lantosok, énekmondók.

Voltaképpen ezek a lantosok és énekmondók helyettesítették a nyomtatott könyveket is. Mert az a néhány könyv, ami a negyvenes évek végéig megjelent, legfőlebb néhány ezer olvasóhoz jutott el. A reformáció tanítása is még csak elvétve szólt meg magyar nyelvű nyomtatott könyvben. E nemből az első Ozoray Imre vitairata: *Az Krisztusról és az ő egyházáról, esmet az Antikrisztusról és az ő egyházáról*, Krakó, 1546., melyben hangsúlyozza, hogy mindenkinek anyanyelvén kell olvasnia a szent szövegeket, ezeket össze kell hasonlítani a hozzájuk fűzött magyarázatokkal „és amellik valami írást jobban magyaráz, azt kell követnünk.” Lám, milyen rövid az út a vallásos szakszövegtől az örök igazságnak hitt tanítások bírálatáig! Azáltal, hogy Ozoray felszólítja a híveket, hogy az olvasott szöveg és annak magyarázatai alapján, saját lelkiismeretük szerint maguk döntsék el, mi a helyes és igaz; kritikus gondolkodásra buzdít.

A HALLÁS ÚTJÁN ÉLVEZETT (SZÓBELI), ZENÉVEL KÍSÉRT KÖLTÉSZET

De ezt a tanítást kevesen olvasták, és akik olvasták sem szórakozás céljából. A tömegek a szó mai értelmében vett esztétikai gyönyörűséget a hallás útján szerzett-terjesztett elbeszélő költészetből és vallásos lírából merítették.

Természetesen ezt a hallva-zenélve élvezett elbeszélő költészetet is le kellett írni, hogy ránk-maradhasson; le is írták, de nem annyira olvasóközönség számára, mint inkább családi emlékkönyvekbe - legyen mit elzengeni lakodalmak, keresztelők, más jeles ünnepek alkalmával -, és amennyiben kinyomtatásra kerültek, főleg lantosok számára, afféle műsorfüzetként. Később, a század utolsó harmadában, már ezek legnépszerűbbjei is olvasmányá váltak.

Művelt nemesurak éppúgy szereztek szórakoztató epikus énekeket, mint deákjaik vagy mint némelyik lelkész vagy tanító. Nem is szólva a hivatásos énekmondókról. A tanulságos szerelmi történettől a bibliai históriákig terjedt e művek tárgyköre.

Mindjárt a harmincas évek végéről tudunk valamennyi fajtára egy-egy példát.

Istvánfi Pál például, a jeles történetíró atyja: 1539 tavaszán János király lakodalmára szerzett mulatságul egy szép históriát VOLTÉR ÉS GRIZELDISZ szerelméről, Petrarca egy Boccaccio-átdolgozása nyomán. A rendíthetetlen hitvesi hűségről szóló éneket „hertelen”, sebtében költötte a kisasszonyfai nemesúr, baranyai alispán, amikor megérkezett hozzá a meghívó a királyi esküvőre. A szerző afelől sem hagy kétséget, hogy kiknek szánta művét:

„Egy krónikát mondok, urak, hallgassátok!”

Tehát a vele egyenrangú esküvői vendégeknek és persze magának az uralkodónak. A hallgatóság igen kedvelhette az éneket, mert 35 év múlva, mikor a János és Izabella 1539-ben kötött házasságából 1540-ben született János Zsigmond sem élt már, egy debreceni tipográfus ki nyomtatta, még hozzá hihetőleg nagy sikerrel, mert öt évre rá Kolozsvárott özvegy Heltainé is közrebocsátotta.

Istvánfival csaknem egyidőben, 1538-ban, egy evangélikus hittankönyv függelékeként jelent meg Farkas András lelkész szerzeménye: AZ ZSIDÓ ÉS MAGYAR NEMZETRŐL. A reformáció e lelkes híve azt a tanulságot szerezte a Bibliából, hogy a zsidó és a magyar nemzet sorsa párhuzamosan jelképes. Amiképpen a választott népet bűnei miatt a többen is keservebben ostromozta Isten, ugyanúgy a magyar is hasonló vétkek miatt szenved most; ha azonban megtérünk - vagyis a reformáció híveivé válunk -, boldogok lehetünk. Farkas András a mezővárosi polgárság érdekeinek képviselőjeként a János király iránti hűségre inti az

országakosságot; az ellenkirályt, Habsburg Ferdinándot megveti, ellenségnek tekinti, míg viszont János azért érdemel becsülést, mert kibékült a törökkel:

Bölcsen cselekedék: frigyet vélek vete
Hogy csak épülhetne a megnyomorodott ország.

Ennek az éneknek is tartós sikere támadt. Az ötvenes évek közepén egy kolozsvári antológiában újranyomtatták; későbbi munkákban minden sorát, sőt szinte minden szavát ki lehet mutatni. Szinte valamennyi később keletkezett vallásos ének az ő gondolatait variálja.

Ugyanezekben a hónapokban, 1537-38 táján keletkezett TINÓDI SEBESTYÉNNek JÁZON ÉS MÉDEA történetét tárgyaló éneke. Tinódi hivatásos énekmondó; ura szolgálatában egy csetepatéban megsebesülván, énekszerzéssel csapta agyon a nehezen múltó időt. Mint a címe mutatja: Tinódi a mitológiából és a görög irodalom-ihlette középkori latin széphistóriakincsből merített. A mai olvasót a népmesék fordulataira emlékeztetik Tinódi sorai:

Télben ha akarta: az fák virágoznak
Földek megindultak, vizek visszafoltak
Nap, Hold világtul es megfogyatkoztak.

Amiből viszont következik, hogy hány, de hány ilyesféle ének foroghatott akkor már közszájon!

Új volt viszont a bibliai tárgyú ének, melynek időrendben legelső művelője BATIZI ANDRÁS szikszói lelkész, aki a negyvenes évek elejétől kezdve egész sor bibliai eseményt verselt meg, ezek közül JÓNÁS PRÓFÉTÁNAK HISTÓRIÁJÁT (1541) és IZSÁK PÁTRIÁRKÁNAK SZENT HÁZASSÁGÁRÓL való széphistóriáját (1546) a század végén, 1596-ban újranyomtatták Debrecenben.

Míg Batizit az Ószövetség, BARANYAI MUCSI PÁLT az Újszövetség ihlette meg, abban is a TÉKOZLÓ FIÚ példázata (1545). A Biblia ihlette anyanyelvű elbeszélő reneszánsz költészetnek ez a legszebb tizenhatodik századi darabja a szerző szavai szerint Székesfehérvárott keletkezett, s ha valóban 1545-ben, amiben nincs okunk kételkedni, akkor a törökök uralta városban. Baranyai énekét egy 1582-es gyűjtemény őrizte meg számunkra, újabb bizonyoságul, hogy a negyvenes években még hallás útján terjedt költészet mekkora erővel élt tovább, hiszen a század végén csaknem valamennyit újranyomtatták, immár egy *olvasva gyönyörködő* közönségnek. Hányan megfestették-megrajzolták-megénekelték a tékozló fiú témáját az idők folyamán! Feltűnő viszont, hogy bárki nyúlt is ecsethez, karcolótűhöz, tollhoz: mindenki az esemény drámaiságát hangsúlyozta, nézzük meg akár Dürer 1494-es rézkarcát, melyen az egymás hegyén-hátán nyüzsgő sertések között térdepelve imádkozó férfit látjuk, háttérben az otthonosan hívogató atyai birtok majorsági épületeivel, akár pedig Rembrandt Szentpétervárott őrzött 1668-as festményét, melyen az a pillanat látható, amikor az ősz atya előtt nekünk háttal térdre roskadó férfi kisgyermekként fúrja bele arcát az apa köpenyébe. Baranyai Pál e közfelfogással szemben, bár természetesen ő is leírja a bűnbánó hazatérést és a tékozló fiú befogadását, sokkal nagyobb teret szentel a vidám tékozlás leírásának:

Lám, én víg vagyok, örülek, táncolok,
Mert én arannyal, mindenekkel bírok
Jöjjenek hozzám hásártos borívók
És jó szakácsok.

Itt most énnám trombitás és kártyás,
Legyen hitető és híres parázna.
Legyen tovább kertész és madarász
Minden szolgálás!

Mintha egy tréfásan vidám színjátékot írna le Baranyai, amit talán elő is adtak imitt-amott, valahogy úgy, ahogyan azt Hans Sachs ránköröktette.

Varjas Béla írta erről a *Tékozló fiúról*: „Legköltőibben megírt, önálló invencióval kiszínezett bibliai történetünk... valóságos modern mese. Reneszánsz novella egy tékozló királyfiról, aki víg cimborák és széplányok társaságában táncol, mulat, kártyázik városi bérelt palotájában, míg el nem veri minden vagyonát.” (Irodalomtörténeti Kézikönyv, 1964.)

1540 táján, János király uralkodásának utolsóelőtti évében Buda még szabad. Udvarokban, nemesi lakóházakban, várkastélyokban már javában zengik *Voltér és Grizeldisz*, *Jázon és Médea* históriáját, udvarházakban és templomokban, iskolákban Farkas András verses önvizsgálatát a zsidó és a magyar nemzet közös sorsáról. Tudós deákok, tanítók, művelt nemesurak Pesti Gábor ezópusi meséit, evangélium-fordítását lapozgathatják, s egybevetethetik Komjáti Benedek másik evangéliumi részletével, Szent Pál leveleivel. Mindezzel egyidőben még javában kézen forognak a nem rég befejezett kódexek, középkori legendák és példák magyar nyelvű leírásával.

Aztán elmúlik egy-két év, Budán török zászló leng, de az ország irodalmi élete szinte változatlan. Sőt, a magyar nyelvű irodalom és költészet tovább fejlődik. Aki óhajtja, 1541-ben már egybevetetheti Pesti Gábor evangéliumfordítását a Sylvester Jánoséval, egy bécsi nyomda munkáját az első magyarországi magyar nyelvű nyomtatvánnyal. Felzendülnek Batizi András bibliai históriái, Baranyai Pál *Tékozló fiújának* dallamos verssorai. Ozoray Imre érvelő-értekező prózája a reformáció eszméi mellett agitál.

Színes, változatos, gazdag irodalom.

De ebben is, mint említettük, leggazdagabb, legszínesebb és leghatásosabb az énekelt elbeszélő költészet. Ha teljességre törekednénk, több tucat költő nevét írhatnánk le. Milyen boldogan soroltuk volna fel őket kétszáz évvel korábbról szólván! Most azonban már olyan sokrétűen változatos a magyar nyelvű költészet, hogy nincs szükség minden általunk ma ismert költő részletes felsorolására. Elegendő a legfontosabb egyéniségekkel megismerkednünk.

Istvánfi Pál példájának folytatói közül nem is annyira esztétikai értékei, mint inkább a feldolgozott téma miatt érdemel figyelmet RÁSKAI GÁSPÁR, ifjabb korában Török Bálinttal együtt a mohácsi csatában Lajos király kijelölt (és hivatását nem teljesítő) testőrtisztje; most öregen pedig, 1552-ben, nógrádi főispánként a dél-zalai Alsólindván vendégeskedik rokonainál. Bánffy Istvánné guthi Országh Magdolna gyermeket vár. Ráskai Gáspár a kiszemelt keresztapa, aki a várva várt keresztelőre - (amiképpen Istvánfi Pál a király menyegzőjére) - széphistóriát költ *A vitéz Franciskóruul és az ő feleségéről*. A Vitéz Franciskó bizony elég otromba módokon teszi próbára felesége hűségét, de mindez nem változtat a történet érdekességén. Lehet, hogy Ráskai uram családi hagyományt énekelt meg, mert története annak a IV. Béla királynak idején játszódik, akinek mind a Ráskai, mind a Bánffy-család fel-emelkedését köszönheti.

Említettük már *Tinódi Sebestyént*, a hivatásos lantost. Ő most nyugtalanul keresi a helyét ezekben a negyvenes években, míg oltalmat nem lel Nádasdy Tamásnál. 1541-ig Török Bálintot szolgálta, de mikor ura török fogságba esett, más szolgálat után kellett néznie. Járja az országot, lát, figyel. Csata, nagy események szemtanúja. Az első magyar költő, aki mesterségét és művészetét hivatásszerűen űzi.

Megfigyeléseit fényképészeti pontossággal, tudósítói alázattal és tárgyilagossággal tolmácsolja. Történettudományi forrásként is kiválóan használható. Életének elve a tudósítói hűség:

„Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam, azmi keveset írtam, mind igazat írtam”

- közli az olvasóval gőgös alázattal *Krónikájának* 1554-es kiadásában. Mert ő már sajtó alá rendezte elbeszélő költeményeit, tehát Tinódi Sebestyén az első magyar költő, aki egy maga által összeállított kötetet, versválogatást hagyott az utókorra. Ez a kolozsvári *Krónika* tudatosságának bámulatba ejtő bizonyítéka. A két részre osztott könyv első részében a negyvenes évek krónikáját adja, szoros időrendbe állítva össze különböző alkalmakkor szerzett énekeit, 1540-től 1551 decemberéig. Annyira fontosnak tartotta egy összefüggő verses történelemkönyv közreadását, hogy a nyomdai munkálatok idején sebtében pótolta azokat a hiányzó eseményeket, melyekről nem volt kész éneke. A cél érdekében kihagyta kötetéből szépirodalmi jellegű szórakoztató énekeit, így a már említett *Jázon és Médeát* is, továbbá a nem katonai vonatkozású bibliai históriákat.

Tinódit kora nagyon tisztelte; széles körben hatott. Pártfogója, Nádasdy Tamás nemességet járt ki számára; egyik énekét a jeles humanista tudós, Zsámboky János latinra fordította. Balassi Bálint sem tudott szabadulni a mester hatása alól; Tinódi *Kapitán György bajviadala* című éneke (1550., Kassa) világosan mutatja, mennyit tanult Balassi a derék lantostól, hiszen a Kapitán György e részletének minden sora a *Vitézek, mi lehet ez széles föld felett...* kezdetű híres Balassi-vers felé mutat:

Bátor szívvel az vitézséghez vannak,
Ha ellenségöt hallnak, megvidulnak,
Gyorsan ő jó lovokra felfordulnak
Az ellenségnek hamar arcul állnak.

Erősen vívnak, szerencsét késértnek,
Kik közülök meghalnak, sebösülnek.
Kik közülük örök rabságban esnek...

...

Terekeken ha diadalmat vesznek,
Nagy hálákat adnak ők az Istennek,
Örülnek, vigadnak az nyereségnek,
Mentől inkább annak tisztosságának

Jó legényök, vitézők végházakban
Vannak gyakran terekkel bajvívásban,
Az körösztyén hitért gyakor harcokban,
És jó hírért, névért sok országokban.

Ne feledjük persze, hogy ezt voltaképpen nem is olvasnunk, hanem énekelnünk kéne. Tinódi korában szöveg és dallam még elválaszthatatlanul egy volt. A hallgatóság összegyűlt valamely nemesi udvarházban, vagy végvárban; urak, katonák, tisztek, közlegények, szolganép, deákok, asszonyok, iskolamester és lelkész, szakácsnő és kukta együtt szorongtak a bolt-hajtásos teremben, fáklyafénynél hallgatva a lantszóval kísért históriát. A lantos elé oda volt készítve egy kupa bor, hol jó, hol rossz - ezt Tinódi mindig fel is jegyezte:

közbortul megszorul, rozsdás én torkom.
Büdös bort adnak Sebők deáknak.

Sőt egyéb szolgáltatásokat is feljegyzett; mert bizony nem mindenki teljesíté egyforma hűséggel a nemesúr parancsát: lássák el illendően az énekest:

Benedök kovács lovamat megpatkolta
Szakács Balázs igaz agebül tarta.

Benedek kovács tehát dicséretet érdemel, mert megpatkolta a lantos lovát a továbbutazás előtt; Balázs szakács viszont valami kotyvalékkal bosszanthatta fel, mert igen haragos osztályzatot kapott. Mindez pedig Egerben történt, ahová nagy sietve lovagolt Kassáról a buzgó *riporter*, megtudakolván az 1552-es ostrom részleteit (*Egervár viadaljáról*).

A Batizi-kezdeményezte bibliai ének két legjelentősebb folytatója - előszámlálhatatlanul sok kortársuk között - Szkhárosi Horvát András és Sztárai Mihály.

SZKHÁROSI HORVÁT ANDRÁS ferencesrendi szerzetesből lett lutheránus prédikátor; a negyvenes években Tállyán működött. A néppel érintkező, a nép nyelvén prédikáló ferenceseknek már az 1514-es parasztháborúban fontos szerepük volt; most pedig tömegesen csatlakoztak a reformációhoz. Szkhárosi egy a sok közül. Költőnek azonban kimagaslón egyedülálló. Egy 1554-es gyűjteményben és Bornemisza 1582-ben kiadott énekeskönyvében maradtak fenn izzón indulatos énekei. Költészete a szinte már túlzásba vitt társadalmi elkötelezettség verses publicisztikája. Itt, nála teljesedik ki irodalmunknak az a csírájában már korábban is megfigyelhető vonása, hogy a költő a nemzet politikai-erkölcsi tanítását tekinti legfőbb feladatának; a költő a nemzet lelkiismerete, politikai visszasságok bírálója. De a politika, a nemzet fennmaradása és jóléte elválaszthatatlan az igaz vallásosságtól. Szkhárosi szerint mindenekelőtt Istennel kell rendbehoznunk dolgainkat, melyeket a világi főrendek kapzsisága és a Rómából, a pápa és a bíborosi testület által kormányzott egyház alaposan elrontott. Ilyen értelemben tehát Farkas András gondolatait fűzi tovább. Egyszersmind viszont Bornemiszáig mutat előre. Bornemisza prédikációi Szkhárosi sistergő haragjára emlékeztetnek; kétségtelen, hogy a semptei prédikátor szüntelen forgatta a nyilván gyermekkorában hallott és akkor meghatározó élményt adó énekeket - hiszen ezért is nyomtatta ki szinte valamennyit 1582-ben. Szkhárosi dörgedelmeivel merőben új hang jelentkezik a magyar nyelvű énekköltészetben; ehhez nem szoktak hozzá a családi hőstetteket zengő vagy szerelmes történeteket pengető lantos énekét élvező főúri fülek:

Nagy szégyenségből fejedelmek vagytok,
Ország pusztítóknak, csalárdnak mondattok,
Dulók, kóborlóknak, lopóknak mondattok
(*Az fejedelemségről*, 1545)

Mert nagyságos úr vagy: minden koboz neked,
De majd megcsalatol, - im megmondom neked...

...

Neked fáradnak mind az szegény szántók,
Nagy éhen szomjan te reád kiáltók,
Néked verejteznek a szegény kapások,
Teneked fázódnak az szomjú halászok,
Neked sütköződnek az futó vadászok.
(*Az fösvényiségről*, 1545)

Romlásinknak egyik oka fejedelmek vattok,
Nagy óhajtván mind ez ország panaszol rejátok,
Kéméletlen az földnépén csak hatalmaskodtok.
(*Az átokról*, 1547)

De Szkhárosi savonarolai indulata nem gátja annak, hogy a maga korának más jelenségeit is meg ne figyelje. Költészetéből szépen rekonstruálható az ezeröttszáznegyvenes évek magyar mezővárosának élete, szokásai, erkölcei. Megörökít például egy farsangi szokást, amikor a megszemélyesített böjt és a jólét színjátékszerűen összecsap.

Vegyük szemügyre Pieter Brueghel 1559-ben festett híres képét, mely most a bécsi szépművészeti múzeumban látható: *A farsang és a böjt csatája*. A kép előterében, egy németalföldi városka főterén, a kút mellett jókora hordón lovagló kövér férfi (a Farsang) döfköd húsfalattal megtűzdelt nyársával egy széken ülő, szerzetesi csuhába öltözött girhes alak (a Böjt) felé, aki egy hosszúnyelű falapáton szomorkodó halakkal hadonászik, ezzel az alkalmatlan fegyverrel igyekező elhárítani a farsang támadását. Körülöttük gyerekek visító-zsivajgó csapata.

Lapozzuk most fel Szkhárosi *Kétféle hitről* című, 1544-ben szerzett énekét:

Csak a csúf innepről, az farsangról szólok,
Mennyi sok bolondság ott vagyon, tudjátok
Minden gonoszságra vagyon szabadságtok...

...

Ütközet nagy leszen mindenkor farsangban,
Mikor Cibere bán beszáll az Bánságban,
Konc vajda haragszik, dúl-fúl haragjában,
Mert nincs tisztessége az negyven hat napban.

Konc vajda: a sok konccal dicsekvő, kövér Farsang. A tartalmatlan, ízetlen böjti levesről, a cibेरéről elnevezett Cibere bán vonul hadba ellene, mielőtt „beszállna az bánságban”, vagyis mielőtt a böjt negyvenhat napjára átvenné a hatalmat.

Szkhárosi tehát az északkelet-magyarországi Tállyán, 1545-ben ugyanazt a népi szokást örökíti meg, mint amit tizennégy évvel később a nyugat-európai Németalföld egyik városában Brueghel is megfestett. Apró, de fontos bizonyítéka ez annak, hogy a hadak dúlta, török-fosztogatta Magyarország benne él Európa vérkeringésében.

Szkhárosi korában zengett az ország az anyanyelven szerzett énekektől. Lelkészek, tanítók, mezővárosi polgárok, városi tanácstagok, tisztviselők, nemesurak versenyt szerzik énekeiket, s ezek nagy része a reformáció eszméit terjeszti:

Nem mondhatjátok, hogy nem tudtátok Isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják.

Ez a két Szkhárosi-sor, *Az Istennek irgalmasságáról* című, 1546-ban szerzett énekéből, kétségtelen egykorú bizonyíték az anyanyelvű költészet bámulatos elterjedésére. Pap, deák, gyermek, hegedős - mind éneket mond és költ. S mindez abban az évtizedben, amikor a középkori magyar állam végleg megsemmisült. Valóban a nyelv vette át a nemzeti tudat ébrentartásának feladatát és szerepét.

Szkhárosi - nála alighanem fiatalabb - kortársa, a szintén ferencrendi szerzetesből evangélikus lelkésszé lett SZTÁRAI MIHÁLY a törökök által megszállt területen. Tolnában és Baranyában működött. Később, a hatvanas években Sárospatakra költözött, majd Pápa városának lett evangélikus lelkésze. „*Őtet is megbírja néha az harag, néha az bor is*” - mondja róla korholó szeretettel Bornemisza Péter az *Ördögi Kísértetekben*, miből sejthető, hogy Sztáraiban is a Szkhárosi nagy természete feszült. De hasonlít Szkhárosihoz antifeudális indulatában is. A Baranya megyei Laskó községből alaposan odamondogatott a bécsi Ferdinánd királynak éppúgy, mint az Erdélyben regnáló György Barátnak:

Egyik Ákháb király az Bécsben lakozik
Ki az Isten ellen nagyon hadakozik

...

Másik Ákháb király barátból lött király
Ki soha nem tanult, de mostan prédikál.

Ez az 1549-ben keletkezett ének, mely a *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról, melyek ez mostani időbéli dolgokhoz igen hasonlatosok* sokatmondó címet viseli. Farkas András és Szkhárosi modorában aktualizálja a Bibliát. Emellett figyel Sztárai a maga korának időszakos politikai eseményeire is; a Duna és a Dráva csücskében, egy török-uralta országrész isten háta mögötti falucskájában pontosan értesül arról, mit történt a messzi Londonban, Herkules király - vagyis: VIII. Henrik - és leánya, „Véres” Mária országában: „*Cranmerus Tamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról, ki mikor az pápa tudományát hamisolnája, Angliában Mária királyné asszony által szörnyű halált szenvedett.*” (1560)

A Padovában iskolázott Sztárai az 1556. május 21-én történt eseményt, Thomas Cranmer kivégzését John Fox angol lelkész-költő 1559-ben Bázelen megjelent latin nyelvű könyve alapján (*Rerum in ecclesia gestarum commentarii* - Megjegyzések az egyház történetéhez) szedte versekbe, ügyelve azonban a magyar történelemre: mikor például Cranmer születéséről szól, közli, hogy az „*Mátyás királ éltében*” történt. Az 1582-ben Debrecen városában nyomtatásban is kiadott műnek csak egyetlen példánya van a világon: a londoni British Múzeum könyvtárában őrzik.

Sztárai hallatlan népszerűségére jellemző, hogy noha hódoltsági területen működött, költeményei 1555-től kezdve a század végéig gyakran megjelentek, Debrecenben, Bártfán, és egy sor más énekeskönyvben. Mert zsoltárokat is szerzett, illetve átdolgozott; a vallásos lírának Szegedi Gergely mellett első nagy művelője.

Sztárai 28. zsoltára 1574-ben, 1582-ben és 1593-ban is megjelent egy-egy vallásos énekgyűjteményben:

Mostan hozzád felkiáltok felséges Úristen,
Mert köszálam és oltalmam vagy mindenek ellen,
Tekints reám, ne hagyj engem nagy veszedelmemben,
Mert úgy vagyok, kit temetni visznek az veremben.

Balassi felé mutató sorok ezek.

Mint ahogyan szintén Balassi és Bornemisza működését készítik elő színjátékai is. Ez a nagyenergiájú, mindig tevékeny férfiú színjátékokban népszerűsítette a reformációt, s ezt is akkora sikerrel, hogy A PAPOK HÁZASSÁGA címen ismert darabját 1550-ben Kolozsvárott, AZ IGAZ PAPSÁGNAK TIKÖRÉT pedig 1559-ben Magyaróvárott adták ki.

Sztárai 1550 nyarán egy Dráva menti faluban török döntőbírák előtt sikeres hitvitán vett részt, és alighanem ezt a „mérkőzést” dolgozta fel színdarabjában. Ha ugyan nem éppen erre az eseményre készülve írta; s talán elő is adták mindjárt ott Vaskaszentmártonban.

A két színmű szereplői azonosak: két, egymással vitatkozó pap. Tamás és Böröc; aztán két polgár, akik a vita kimenetelét figyelik, várva, hogy az igaznak bizonyult ügyet magukévá tehessék: Borbás bíró meg Antal bíró; megjelenik továbbá maga a pápa, mint téveszmék megszállottja, valamint az erőszakos vikárius. E közös szereplőkön kívül A *papok házasságában* szerepel egy gyermek, aki a még számára is világos tanulságot levonja és összefoglalja; Az *igaz papságnak tikörében* pedig egy domonkosrendi szerzetes: Fráter Lukács; továbbá egy püspök.

A darab szerfölött tanulságos: a végén a pápa napszámosnak áll, bár fél, hogy a kapa feltöri a tenyerét - (*Megpökjed, s meghidegedik* - tanácsolja neki Tamás pap); - a vikárius vargává lesz, Böröc pap tímárnak áll, Lukács fráter szénégetőnek; a püspök kénytelen-kelletlen kovács-mesterségre adja a fejét.

A reformáció ügye imigyen diadalmaskodván, a nézősereg szétszéled és a jó mulatság után ki-ki megy a dolgára, abban a jóleső tudatban, hogy az addig csak dézsmát szedő s őket zaklató, anyanyelven velük szinte sohasem érintkező „pápista” papok helyett most majd velük szót értő prédikátorokat fognak megválasztani. Ezekben az első magyar színművekben tehát a szegény ember, a dolgozó ember kacagja ki a dologtalant: a kapálni küldött pápát, a kovács-mesterségre fogott püspököt, a foltozóvargává vedlő okvetetlenkedő vikáriust.

Voltaképpen ez a két Sztárai-színjáték is a hallás útján élvezett költészet műfajához tartozik. A közönség, melyhez szóltak, melyet agitáltak, nem tudott olvasni; a nyomtatás csak annak volt hasznára, aki ezeket be akarta tanítani. A közönség nézte és *hallotta* a színművet, melyet olyasféle gyönyörűséggel adhattak elő Sztárai uram tanítványai meg néhány erre hajlandósá-

got mutató mezővárosi polgár, mint ahogyan azt Shakespeare *Szentivánéji álom* című darabjában láthatjuk, a mesteremberek jelenetében.

Sztárai Mihály mellett a legjelentősebb zsoltárköltő SZEGEDI GERGELY (1536-1566) debreceni tanító, majd lelkész. 1563-ban Debrecenből Tokajba, majd Egerbe költözött; Egerben a várkapitány szolgálatában lelkészkedett. Énekgyűjteményt is összeállított, ez azonban csak halála után jelent meg (Debrecen, 1569).

Legszebb költeménye *A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról*, mely egy személyes élményéhez fűződik.

1566-ban, amikor a Zrínyi-védte Szigetvár elesett, a török lovasság a mai Békés, Szolnok, Hajdú megyéknek Miksa király kormányozta, Erdéllyel határos részeit is beszágulhatta és végigpusztította. Elfoglalták Gyula várát, melyet Kerecsényi László kapitány feladott, és felnyomakodtak egészen Tokajig. Tokaj környékét a tatár könnyűlovasság pusztította-dúlta-égette. A török szolgálatában álló tatár könnyűlovasság karhatalmi feladatokat teljesített; megszálló haderőnek nem voltak jók, de ijesztésül annál inkább. Ezzel kapcsolatos élményeit írja le Szegedi Gergely, aki a szörnyű nyári eseményt követő őszön meg is halt.

Gyenge szép szüzeket rontanak és vesztenek,
Nagy sok ezer szüzet ők megszöplösítenek
Ki miatt szegények nagy szégyenletekben
Nagy hirtelen meghalnak.

...

Igy sírván, anyjoknak az gyermekek kiáltnak:
„Adnál vizet innom, édesanyám!” - azt mondják;
Ő édes anyjoknak csaknem hasad szívek,
Hogy csak azt sem adhatják.

...

Meg nem keserednek az kisdéd gyermekeken
Kettősével őket ültetik az nyeregben,
Az ártatlanoknak csak sírni sem hadnak
Fejek összeverésén.

Félelmetes látvány bontakozik ki szemünk előtt. Talán a legkönnyörtelenebb realitású leírás, ami a török hódoltság korából ránk maradt. „*Mint az férget, úton széjjelhajigálják*” a halott csecsemőket; a rabszekéren megszült asszonyok kisbabáit lábuknál fogva a Tiszába vetik;

Hogy mind az ég, az föld reájok nem szakad,
Azt mindnyájan csudáljuk.

Kétségbeesve szólítja meg Istent, hogy könyörüljön végre a magyar nemzeten, ne sújtsa újabb ostorcsapásaival;

Ne mondassák nekünk: nincs Istenünk, sem hitünk,
Ne mondják szemükben: nem segít meg Istenünk,
Mert tisztességednek nagy gyalázatjára
Fog esni az mi kárunk.

Néhány száz év múlva Adyban fog összegyűlni ez az Istent könyörögve-fohászkodva káromló haragos kétségbeesés: „*Mert tisztességednek nagy gyalázatára fog esni az mi kárunk.*” A reneszánsz embernek ez a szilárd hitében is megmutatkozó intellektuális gögje majd Balassinál fog erőteljesen gyakran hangot kapni.

A Balassi előtti magyar líra, főleg a reformáció hatására, elsősorban tehát vallásos ihletésű. Szegedi, Sztárai és mások a Biblia zsoltárainak aktualizáló átkötésével fejezték ki saját lelkiállapotukat. Kodály Zoltán *Psalmus Hungaricus*a tette halhatatlanná VÉG MIHÁLY

kecskeméti bíró *Mikoron Dávid nagy búsultában...* sorkezdetű 55. zsoltárát (1560 körül). Vég Mihály azért fordult vigaszul Dávid ötvenötödik zsoltárához, mert a török hódoltsági terület gazdag és kivételezett városában, Kecskeméten, a protestáns és a katolikus lakosság nem tudván megegyezni az egyetlen templom használatán, bíró uram (a törökökkel egyetértésben) salamoni ítélettel úgy döntött, hogy használják a templom egyik felét a katolikus hívek, másik felét pedig a protestánsok. Kecskemét közvetlenül a török fővárosban székelő kormánynak lévén alárendelve, nem volt kitéve a helyi török hatalmasságok zaklatásainak, és mivel a marhatenyésztést a török nem adóztatta, az elnéptelenedett füves Alföldön viszont pompásan lehetett marhákat tenyészteni s azokat a hajdúkkal Nyugat-Európa nagy piacaira hajtani: Kecskemét gazdag várossá fejlődött. A gazdag marhatőzsérek és kereskedőiparosok sok bosszúságot okoztak a békességszerző bírónak, aki zaklatott lelkiállapotát versbe öntötte. Lám: egy törökök-megszállta város polgárember bíróját kiváló felkészültségű költő! Ugyanakkor azt sem feledhetjük, hogy Vég a maga korának költői közhelyeiből merített; bizonyosság erre Sztárai Mihály egyik zsoltárfordításának egybevetése a Vég Mihállyéval:

Sztárai	Vég
Mikoron Dávid vala keserűségben	Mikoron Dávid nagy búsultában
Saul király előtt számkivetésben	Baráti miatt volna bánatban,
Felkiálta Istenhez, ő szívében,	Panaszolkodván nagy haragjában
Könyörögve siralmas énekében:	Ilyen könyörgést kezdte ő magában.
Felséges Uristen! Kérlek tégedet...	Istenem, Uram! Kérlek tégedet...

A vallás ihlette zsoltár-átköltéseken kívül világi témájú lírai vers csak egyetlenegyszer szólalt meg Balassi előtt. BORNEMISZA PÉTER (1535-1584) huszonhárom éves diák, külföldre készülő egyetemi hallgató - Balassi későbbi mestere - 1557-ben, Huszt várának ostroma után -, amikor a Lengyelországból visszatért Izabella királyné, János király özvegye a trónörökös számára és nevében török katonai segítséggel visszahódította a Habsburgok védőőrségétől ezt a fontos erősséget: versben búcsúzott hazájától.

Ezt a verset *Cantio optima* (Nagyon szép ének) néven jegyezte fel családi versesalbumába egy erdélyi nemesúr; ezért szokás így emlegetni. Kinyomtatásra 1912-ig sohasem került; mégis énekelték, másolták.

Engömet kergetnek az kevély némötök
Engöm körülvették az pogán törökök
Vajon s mikor leszön jó Budában lakásom

Bornemisza Péter irodalmunk történetének ez első világi lírai versében mindazt a költői értéket, mindazt az eszmei mondandót egybesűrítette, amit az anyanyelven fogalmazott magyar költészet a születése óta eltelt néhány évtized során felhalmozott. Tanult a névtelen jeremiádokból, Farkas Andrástól, tanult Szkhárositól, Tinóditól, de amit azok hosszabban, körülményesebben fejeztek ki, neki ahhoz elég volt hat háromsoros strófa. Bornemisza ezt a versét sohasem nyomtatta ki; talán úgy érezte, hogy lelkész létére - mert a hatvanas évek közepétől kezdve evangélikus lelkészként működött, először Balassi János házában - nem illik világi témákkal hivatkozni. Vallásos verseit azonban közreadta, így például bölcsődalát: *Énekecske gyermekek rengetésére* és több bibliai tárgyú énekét, melyek e műfaj legjobbjai közé tartoznak: *Az ítéletről*; *Isten városáról*, *az mennyországról*; *Az teremtsérről*; *Szent János látásáról* - valamennyi az ötvenes évek végén és a hatvanas években keletkezett.

A hallás útján terjedt és élvezett költészet műfajilag is különleges darabja egy 1560-as években keletkezett, de ránk csak 1621-es, kései másolatban átörökölt katonanének, a *Szép énekek a gyulai vitézekről*. A 174 soros ének egy katona szerezhette, aki általunk ma balladaszerű előadásnak érzett stílusban adja elő a kegyetlen kapitányuk által értelmetlen portyára hajszolt végvári vitézek panaszát.

Hat holnapja hópénzünket nem láttuk,
Szolgáinkat csak hazugsággal tartjuk,
Lovainkat zabszalmával hizlaljuk.

A balladaszerűsége ilyen sorok emlékeztetnek:

Imhol látok egy szép zászlót, vereset
Zászló alatt egy fekete sereget...

Szinte bizonyos, hogy ilyen és hasonló költői fordulatok régóta éltek az elveszett magyar nyelvű költészetben, talán a kenyérmezei diadalról szóló énekben is előfordulhatott ilyesféle sor vagy strófa...

Mint látható, a hallás útján élvezett műköltészet rövid harminc év alatt bámulatosan kivirágzott. Szabadkay Mihály, Apáti Ferenc, Vásárhelyi András ránk maradt néhány költeménye után, a legváltáságosabb történelmi esztendőkből, a harmincas évektől kezdve „*mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltotta*” az énekszóban előadott, lantmuzsikával kísért ígét s ez az eleinte írástudatlan hallgatóság füleinek szánt költészet a század végére olvasmánnyá vált; legszebbnek ítélt darabjai sorra könyvekbe, antológiákba kerültek.

Az annyi szörnyűségben és századokra kiható keserves történelmi eseményben gazdag XVI. században tehát megszületett az általunk ma is ismert és élvezett (s nem csupán tudósi nyomozómunkával nagy nehezen kikövetkeztethető), magyar költészet.

OLVASMÁNYOK

Pesti Gábor ezópusi meséi után az első szórakoztatva tanító olvasmány egy dialógus: HELTAI GÁSPÁR (†1574) kolozsvári lelkész 1552 januárjában írott és az év folyamán Kolozsvárott kinyomtatott műve: *Az részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról*. A német anyanyelvű, erdélyi szász Heltai, aki azért tanult meg felnőtt fejjel magyarul, hogy az ígét a magyar híveknek anyanyelvükön hirdethesse, Sebastian Franck *Von den greulichen Laster der Trunckenheit* (A részegség utálatos bűnéről) című, 1531-ben kiadott könyv-prédikációját magyarította. Példátlanul új jelenség ez: kortársi élő nyelven (és nem latinul) fogalmazott mű ihlet egy magyar szerzőt.

Heltai nem szó szerint fordít; neki nem a fordítás hűsége a becsvágya, nem az, hogy egy latinul fogalmazó mester örökbecsű gondolatait minél hívebben tolmácsolja, ezáltal is bizonyítva a magyar nyelv rátermettségét - amint azt Pesti Gábor tette - hanem, hogy a reformáció eszméit minél népszerűbben közvetítse. Ezért olvasmányélményét csak alapeszmének tekinti. De már a reformáció eszméi sem egy Ozoray Imre elvont teológiai tudományosságában fogalmaztatnak meg, hanem a részegség ősi és kárhozatos bűnének ürügyén, mintegy rejtve jelentkeznek. Heltainál két városi polgár, Antal és Demeter beszélget, s e diskurzus keretén belül megismerkedünk a kor szokásaival; leír például egy kolozsvári bíróválasztást meg egy falusi papválasztást. A dialóguson belül is párbeszédes formában eleveníti meg az eseményt, s ettől a *kétszeres párbeszédtől* - a Demeterrel beszélgető Antal városi polgárok beszélgetését idézi fel - az egyszerű kis jelenet életszerűen mozgalmassá válik:

Antal: Ha együtt vadnak a választott emberek, jelesen a borháznál (mert ott kell először mind bírót s mind polgárt tenni) ismét mondják:

- No, kit tegyünk bírónak, polgárrá, etc.? Ha mégis valamely józan köztek vagyon, kinek még láng az Istennek szent lelke valami keveset szüvébe az ezt mondja:

- Jó uraim: jertek, tegyük ezt bíróvá, polgárrá, etc., mert jámbor ember, igazságszerető, jó esze is vagyon, nem felötte haragos, nem akaratos, józan, gondviselő, gyakorta jár az egyházhoz és mindenkor házában találják, etc.

Demeter: Vajon mit felel a többi a jó tanácsra?

Antal: Mit felelnének? megnevetik és megcsúfolják, mondván:

- Kuc, Lovrente, bezzeg szépen találja.

Eb volna, ki ezt bíróvá, avagy polgárrá tennéje, mert soha egy pohár borát nem láttuk...

Ugyanez a beszéltető kedv, ez az élőbeszéd-teremtette mozgalmasság jellemzi Heltai másik, szintén németből átdolgozott munkáját, ezópusi mesegyűjteményét: *Száz fabula* (Kolozsvár, 1566). A magyar széppróza történetének új szakasza kezdődik e Heltai-mesékkal. Kialakított egy erkölcsi tanító célzatú, szigorúan a reformáció eszmei talaján álló, de szemléletesen előadott elbeszélésfajtát, a jellemábrázolás igényével, ügyesen gördített, pergő párbeszédekkel, heves és indulatos társadalombírálattal. Emlékezhetünk Pesti Gábor csattanós tömörségű, latinból fordított meséire. Ígértük, hogy összehasonlítjuk Heltai farkas és báránymeséjét a Pestiével.

Heltainál így hangzik:

A farkasról és a bárányról

Egy farkas, igen szomjú, elméne innya a patakra. Midőn ivott volna, alátekénte a patakon nagy messze és látta ott egy bárányt, hogy innék a patakból. Alásiete ezokáért a bárányhoz és mondá annak:

- Miért zavarod fel a vizet énnékem? Miért nem hagysz innom?

Mondá a nyavalyás bárány:

- Hogy zavaríthattam volna fel a vizet tenéked, holott ide alá ittam legyen, te kedig tova fel, honnét aláfolj ide a víz.

Mondá a farkas:

- Micsoda? Lám, szömbe mersz szökni velem. Miért szidogatsz?

Mondá a bárány:

- Jaj, nem szidlak, jó uram.

- Mondá a farkas:

- Mind te, mind szüleid, és minden nemzedet ellenségim voltanak énnékem: az apád is ugyanezen bosszúságot művelé rajtam hat hónappal ezelőtt.

Mondá a bárány:

- E világon sem voltam én akkor.

Mondá tovább a farkas:

- Mindenütt kárt tész: vetésemet sem tarthatom meg miattad, mert mindenütt elrágod.

Felelé a bárány:

- Hogyhogy rághatom el vetésedet, holott nincsen fogam?

Megbúsulván a farkas, mondá:

- Pokol érne ok-adásoddal; bezzeg megfűzetsz!

És ottan megfojtá és megövé.

Értelme:

E fabulával írta meg Ezópus e világi dúsoknak és kegyetleneknek hamisságát és kegyetlenségét, hogy nem gondolván sem az Istennel, sem annak igazságával, a szegény ártatlanokat minden ok nélkül megnyomorítják. Dühös nevet költenek az ebnek, csak hogy megölhessék. Vagy ötte meg a háját, avagy nem, de pálcát keresnek neki. Ugyan bűnös a csősz, vagy vétkezett a szegény ember, avagy nem. *Pauper ubique jacet.* (A szegény mindenütt sínylődik.) Jaj e nagy hamisságnak.

Pontosan harminc év különbség van egyazon mesének kétféle feldolgozása között.

Heltai meséje hosszabb, epikusabb, anekdotikusan ide-oda indázóbb.

Nála a farkassal kezdődik a mese: szomjasan inni megy a patakra, de mielőtt orrát a vízbe dugná, körülnéz. Ekkor látja meg a könnyű zsákmányt: a bárányt. Odamegy - „alásiet”, tehát lefelé indul! - és mindjárt a legtermészetesebb érveléssel támad rá: „Miért zavarod fel a vizet énnékem?” Pestinél ez csak később kerül említésre, nála a bárány szemével látjuk meg a farkast. Pesti leír, ismerteti, előad; a mese tanulságos példázat-voltát egy percre sem téveszti szem elől. Heltai mesél, beszéltet; nála a mese úgyszólván színjátékká éled.

Pesti háromsoros tömör versét Heltai bölcselkedő eszmefuttatássá bővíti, s ebben társadalombírálatát élesebb, indulatosabb. Valósággal halmozza az idevágó közmondásokat és szólásokat, egyiket latinul.

A magyar széppróza fokozatosan közelít a novellához, az elbeszéléshez.

Annyira, hogy az utolsó előtti mese már valóban az, nincs is meg eredetije a Heltai-használta német nyelvű Ezópusban: „*Egy nemes emberről és az ördögről.*”

Egy kapzsi nemesúrhoz tisztartónak áll be az ördög. Egyetlen kérése, hogy fizetség fejében azt kaphassa meg, akit vagy amit a jobbágyok számára jutalmul kívánnak. Miután az ördögispán gazdaggá tette urát és szegénnyé jobbágyait, azok azt kívánják: vinné el a nemesembert az ördög. El is viszi, így mindketten megkapják jutalmukat.

Heltai olyan írói igénnyel, akkora műgonddal adja elő a történetet, keresi meg a jellemek ábrázolásának-beszéltetésének módját, hogy ez az írói tudatosság már a Boccaccio - Poggio Bracciolini-féle novellákra jellemző. A fabulák ihlető forrása sem latin szöveg, hanem maga a személyes tapasztalás - a közvetlen írói élmény - vagy pedig a kortársi anyanyelvű (német) próza, méghozzá a reformáció szellemében létrejött próza. Az író, bár ő maga humanista képzettségű művelt ember, nem tartja fontosnak műveltsége fitogtatását, sőt, kerüli azt; a nép gondolkodásához közel férközve, köznyelven kíván gyönyörködtetve és szórakoztatva tanítani. Ez azért is sikerül neki, mert mind a szász polgárság, mind Heltai magyar nyelven olvasó mezővárosi polgár-közönsége kívülről és bírálólólag nézi a feudális uralkodó osztály tagjait. Ugyanazok a mesék, melyek Pesti Gábort 1536-ban arra ihlették, hogy a latin eredeti tökéletességét megközelítően híven tükröző fordításban bizonyítsa a magyar nyelv kiválóságát, harminc esztendővel később már az önálló fogalmazású elbeszélő próza megteremtésére ösztönözte Heltai Gáspárt.

Ebben a tekintetben szerfölött tanulságos a mesék előszava is. Heltai a századokkal később Mikszáth által alkalmazott, csípősen kedélyes modorban egy százegyedik fabulával, képletesen mondja el véleményét azokról, akik netán munkájába belekötnének.

„Ha ezokáért én is úgy járok, mint a szegény ember fiával és szamarával járt volna, nincs mit tennem.”

És elmeséli nagy derűs kedvvel a híres mesét, mely szerint a szegény ember minden járókelő tanácsát egyformán megfogadván, bolondul járt, mert hol ketten ültek a szamarra, kímélvén magukat, hol pedig hátukra vették az állatot, kímélvén a szamarat...

„Ezeknek ezokáért semmit nem mondok, hanem ezt: hogyha az én munkám nekik nem tetszik, ottan üljenek le és csináljanak jobbat.”

Amit Heltai az elbeszélő prózával, ugyanazt igyekezett tenni KÁROLYI GÁSPÁR (1530 k.-1591) gönci lelkész az anyanyelvű tanulmány műfajával. A Luther városában, Wittenbergben kiképzett harminc év körüli prédikátor arra a kínzó kérdésre keresett választ: mi az oka Magyarország romlásának? Tanulmányának címe: *Minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul, melyből megérthetni, mi az oka az Magyarországnak és romlásának és fejedelmeknek szerencsétlenségeinek.* (Debrecen, 1563.)

A szerző előveszi a Bibliát, a könyvek könyvét, az ideológiai vezérfonalat és abból kimutatja, hogy Magyarország romlásának oka: az isteni parancsolatok megtagadása, főleg az úri rend hibájából. A zsidó népet pontosan amiatt büntette annak idején az Úristen, amiért most a magyarokat. Mindaddig, míg a közerkölcsök meg nem változnak, főleg pedig, amíg az uralkodó osztály nem gondoskodik emberségesen a rábízott népről, az ország helyzetében nem várható változás. Különösen káros a reformáció tanításának elhanyagolása, a pápai hiten való megmaradás.

„Nincs az ellenségnek jobb alkalmatossága az országnak megvételeire, mint mikor az fő-főnépek visszat vonsznak. Mint az Magyarország ezt megkésértette... Nem keresik az Istennek országát... kevélyek, telhetetlenek, kegyetlenek, prédálók, ártatlan vérnek megrontói, szegényeknek nyomorgatói. Hogy azért immár az Magyarország is mind az királyokkal egyetembe ilyen nagy szerencsétlenség alatt volt és vagyon, hogy országunkat az törökök elvötték és elrontották, hogy országunkat szabadon rabolják, hogy immár minden népek közt nevezetese és utálatosok vagyunk, ez bizony történetből és az szerencse forgásából nincsen, hanem innét vagyon... Bizony, az török császár Isten szolgálja az magyar nemzetségnek büntetésére... Annakokáért az fejedelmek hagyják el a kegyetlenséget, telhetetlenséget, fösvenységet, ne rontsák az szegénységet, ne prédálják el marháját, ne ontsanak ennyi sok ártatlan vért, ne keressenek gazdagságot hamisan, uzsurasággal, kegyetlenséggel, prédával...”

Farkas András, Szkhárosi Horvát András, Bornemisza Péter *Búcsúéneke* és még sok száz más ének, vers, szöveg, vélemény sűrűsödik Károlyi tanulmányában. Műve tehát összefoglalás, a magyar reneszánsz irodalom első évtizedeinek összefoglalása; egyszersmind valami újnak, egy új műformának: a tanulmánynak az első jelentkezése.

Károlyi e tanulmánya oly erősen hatott, hogy negyven év múltán, 1602-ben Nádasdy Ferenc lelkésze: Magyar István gondolatról gondolatra követi *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című könyvében.

Sőt, századok múltán Kölcsey *Himnusz*ában is felbukkan Károlyi Gáspár érvelése:

Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben...

Bizonyos értelemben a Károlyi Gáspár által megfogalmazott nemzeti önvizsgálat jegyében fogant gönci lelkész-elődjének, SZÉKELY ISTVÁNNak világtörténete is: *Krónika ez világnak jeles dolgairól* (Krakkó, 1559). Ez az első magyar nyelven nyomtatott világkrónika is azt tűzte ki célul, hogy megmagyarázza: „*Ez világ nem szerencsétől biratik, hanem az egy Istennek gondviseléséből.*” Hol vagyunk már Bonfini humanizmusától, Thuróczy nemesi történetfelfogásától! Plebejusi aktualizálás ez a krónika, s olvasmányértékét a benne megőrzött néhány szájhagyományból merített anekdota adja, például Mátyás királynak egy „trufája”. Nevezetes e könyvben a nyomdai korrektornak, Vilmányi Libécz Mihálynak rövid verses köszöntése, az öntudatra ébredt magyar nyelv jelentkezése fölötti kedves örvendezés:

Ez könyvet valamel magyar olvasandja magába
Erről önéki nagy vigassága legyen:
Hogy magyar nyelven az régi dolgok, idők is
Irván vadnak igaz krónika rendje szerint.

Az ötvenes évektől kezdődő rendszeres anyanyelvű könyvnyomtatás műfaji változatosságának, a szinte már tudatos törekvésnek, hogy krónikától a mesén át a tanulmányig minden válfajnak legyen magyarul nyomtatott szövege: újabb példája BORNEMISZA PÉTER Szophoklész-átdolgozása: *Tragédia magyar nyelven az Sophocles Electrájából* (Bécs, 1558).

A bécsi diák, aki az egyetemen Tanner professzor előadásait hallgatta - és aki, mint már láttuk, egy évvel ezelőtt, 1557-ben külföldre indulván egy szép búcsúverset költött -, ezúttal a közönség „*erkölcseinek jobbítására, például, szépen, játéknak módja szerént*” egy klasszikus tragédiát tett az olvasó asztalára. Az olvasóéra, mert bár a darabot alighanem előadták Ferdinánd király német-római császárrá történt koronázásának bécsi ünnepségein, az ifjú szerző mégis a művelt olvasóknak szánta kiadványát, hiszen

„Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mindjobban és jobban, tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell.”

Bornemiszt elsősorban az a Kálvin által is felvett kérdés foglalkoztatta, hogy szabad-e megölni a zsarnok uralkodót?

„A kérdés: hogy vajon mikor a haza a legkíméletlenebb szolgátságban sínylődik, szembe kell-e szállni a zsarnokkal erőszak alkalmazásával is, vagy biztosabban várható a bajoknak az az orvossága és enyhítése, amit majd maga az idő hoz meg?... Ami engem illet, Georgius Tannernek, ennek a tudós férfinak, egész Germánia első főiskoláján, a híres bécsi egyetemen a görög nyelv rendes tanárának, igen tisztelt mesteremnek és más jóbarátainak buzdítására azért vállaltam oly szívesen e darab magyar nyelvre fordítását, hogy a görög nyelvben járatlan hazámfiainak lelkét e szükséges dolgok fölött való elmélkedésre ösztökéljem... s hogy a mi népnyelvünkben is valamelyes kifejezés-kincsre tegyek szert.”

Ugyanakkor a címlapon a Lukács evangéliumának VI. részéből választott idézet a szerző lelkes lutheranizmusáról árulkodik: „*Jaj nektek, kik nevettek most, mert még sírtok.*”

Így ötvöződik egységes egésszé humanizmus és reformáció eszmevilága egyetlen műben.

Ez a remekmű sokáig lappangott; máig ismert egyetlen példányát 1923-ban, leltározás alkalmával találták meg egy németországi könyvtárban. Ma is ritkán játsszák; színházaink kuriózumnak tekintik. Pedig harminc-negyven esztendővel vagyunk Shakespeare előtt! Egyetlen európai nemzet e korban keletkezett drámája sem múlja felül a *Magyar Elektra* színvonalát!

Bornemisza értő kézzel dolgozta át - és időszerűsítette - Szophoklész tragédiáját.

Nála - Bornemisznál - elsőnek Aigiszthosz jelenik meg a színen. Előttünk áll a vérbeli reneszánsz zsarnok, az annyi énekszerző által megénekelt, kegyetlen, nyúzó fosztó fejedelem; szemtől-szemben áll a nézőközönséggel és az olvasóval a gyűlölt tirannus, akit annyi névtelen áldozata kárhozottatott. Szophoklésznel szó sincs ilyesmiről. Bornemisza már harmadik mondatával a XVI. század kellős közepére varázsol bennünket: „*Erős várakkal, kénces városokkal nagy bőséges vagyok.*” Bornemisza által teremtett új szereplő Parasitus, akinek hitvány figurája ura félelmetes gonoszságát hangsúlyozza.

Míg Aigiszthosz gondolatai a jövő, az érvényesülés körül forognak, Klütaimnésztra az élet pillanatnyi élvezésére vágyik. Szophoklész ármányos, élveteg, de eszes királynője Bornemisznál nem kevésbé félelmetes, de romlottabb, érzékibb és butább nősténnyé válik. Nem titkolja, hogy a meggyilkolt Agamemnón legfőbb bűne: nem volt képes kielégíteni mohó vágyait. Így vele szemben Elektrának - a közönség szemében - máris nyert ügye van, pedig még nem is találkozhattunk vele. Szophoklésznel viszont Elektrát jóval előbb ismerjük meg, mint Klütaimnésztrát.

Feltűnő különbség az is, hogy Bornemisza változatában a Mester kezdeményezőbb, fontosabb egyéniség, ő az „ész”, aki a tehetséges, de tapasztalatlan ifjút, Oresztészt jó irányba tereli. Vagyis a görög tragédia urának feltétlenül alávetett jámbor-bölcs Nevelője Bornemiszánál igazi XVI. századi prédikátorrá változik. Szophoklész Nevelője szó nélkül tudomásul veszi ura utasítását, amit az a jóslat alapján ad neki; Bornemisza Mestere jóváhagyja Oresztész ötletét, amit a szemünk láttára süttött ki.

Az Elektra-Klütaimnésztra szócsatában is van különbség: Bornemiszánál az anya kihallgatja lánya kesergését, míg Szophoklészénál ilyesmiről nincs szó.

Legjobb múlt századi, századfordulón írt és mai színdarabjaink se múlják felül azt a pergő, indulatos asszonyi szócsatát, amit Bornemisza megírt. Két vérbeli reneszánsz asszony veszekedik előttünk, úgy, hogy azt az ekkortájt született Shakespeare is megirigyelhetné.

Az is igen fontos különbség, hogy Elektra a magyar változatban nincs jelen, midőn a Mester Oresztész költött halálhírét hozza. S ez a leglényegesebb eltérés a két darab között.

Bornemiszánál Elektra sejti, hogy valami új hír érkezett. Reméli, hogy talán a várva várt Oresztész tér vissza; nem is gondol arra, hogy éppen ellenkezőleg: a királyfi halálhírét hozták. Mikor aztán megtudja az igazságot, kétségbeesetten rohan a távozni készülő Mester után, aki elunta, hogy ebben a palotában mindenki alig titkolt örömmel vette tudomásul Oresztész halálhírét. Vissza se nézve, nyersen, odavetve válaszol Elektrának. Elektra megdermedve áll egy pillanatig, aztán jajveszékelné kezd.

Ebben a jelenetben a születő modern nyugati dráma körvonalai rajzolódnak ki. Az író finoman kiszámított hatásokra épít, késlelteti az akciót, hogy annál nagyobb hatású lehessen.

Fontos újdonság, hogy Bornemiszánál Aigiszthoszt a nyílt színen mészárolják le. Parasitus hirtelen, gyáva pálfordulása - ő maga nyiszálja ura nyakát, csak hogy bőrét menthesse - olyan komikus, hogy a közönség ellenállhatatlanul nevetésre fakad; örül a zsarnok pusztulásának. Itt adja meg Bornemisza a választ az általa feltett kérdésre: „szembe kell-e szállni a zsarnokkal erőszak alkalmazásával is?”

A Tragödia magyar nyelven a Sophocles Electrájából: a magyar irodalom eddigi fejlődésének csúcsa. Ez az a pillanat, amikor a magyar nyelvű irodalom egyenrangúan találkozik a nyugat-európai irodalom legkimagaslóbb értékeivel. Bármerre tekintünk is az 1550-60-as évek Európájában: Bornemisza Szophoklész-átdolgozása valamennyi akkor készült olasz, francia, angol, német művel felveszi a versenyt. A német drámát a Wagner *Mesterdálnokok*jában megörökített Hans Sachs színjátékai képviselik; Shakespeare-nek még se híre, se hamva. A VIII. Henrik által alig egy héttel halála előtt 1547. január 21-én kivégeztetett Henry Howard *Aeneis-fordítása* a *Magyar Elektra* megjelenésének idején lát nyomtatásban napvilágot; Etienne Jodelle: *Cléopatra Captive*-ja, az első francia nyelvű, antik mintára szabott tragédia (1553) csak öt évvel előzi meg a mi *Elektránkat*. Illetlen és értelmetlen túlzás lenne persze arra még csak gondolni is, hogy a *Magyar Elektra* felülmúlta volna a kortársi olasz, francia, angol, spanyol, német irodalmat; erről szó sincsen - *de alattuk se maradt*.

Hosszú út vezetett idáig Gellért püspök és Walter mester beszélgetésétől a magyarok szimfóniájáról - már ahogy azt egy középkori legendaköltő elképzelte és kiszínezte valamikor a tizenegyedik században - az *Ómagyar Mária Siralmon*, a Karthauzi Névtelen *Prédikációin* át Bornemisza *Magyar Electrájáig*. Most, az úrnak 1558. esztendejében az irodalmi magyar nyelv megérkezett Európába.

S hogy megérkezhetett, az éppúgy dicsősége a magyarországi humanizmusnak, mint az anyanyelvűséget kikövetelő reformációnak. Jószerint összeszámálhatatlan, hányféle bibliafordítás kerül kinyomtatásra ekkoriban; álljon itt jelképekül az első teljes szöveg létrehozójának, az egy

tanulmányával kapcsolatban már megtárgyalt Károlyi Gáspárnak neve (*Szent Biblia*, Vizsoly, 1590), valamint a gyülekezeti éneklés és az ígehirdetés által a magyar nyelvet gazdagító nagy reformátorok sorából Dévai Bíró Mátyás, Huszár Gál (*Isteni dicséretetek*, 1560), Melius Juhász Péter (*Magyar Prédikációk*, Debrecen, 1563) nem halványuló, sok érdeme. (Meliustól bizonyára sokan lapozgatják gyönyörűséggel a Kriterionnál 1979-ben újra megjelent *Herbáriumot*, 1578-ból.) De a katolikus ígehirdetésnek is vannak e századból olyan jelesei, mint Telegdi Miklós (*Prédikációk*, 1577-1580), vagy mint Pécsi Lukács (*Az keresztyén szűzeknek tisztességes koszorója*, 1591).

Hogy a magyar nyelv rejtve létező szókincse így gazdagodva, s nyelvünk az elvont gondolkodás kifejezésére alkalmassá vált: nekik is köszönhető. Balassi költészete nem képzelhető el az anyanyelvű zsoltárátiratok és átköltések nélkül.

A MAGYAR RENESZÁNSZ FÉNYKORA (1567-1596)

A MAGYAR MÚLT FELFEDEZÉSE

A hetvenes években, pontosan 1567-től új műfaj kibontakozását figyelhetjük meg a magyar irodalomban. Látszatra váratlanul - pedig egy történelmi helyzet következményeképp - kivrágzik a költészetben egy magyar nemzeti, történelmi tudat és egy ezt kifejező verses epika.

A bibliai históriák korában, alig pár éve még, a magyar múlt a megváltás történetének parányi részlete volt csupán. A háborúk zaklatta országban oly szigorúan ítélkezett a reformáció szelleme, hogy Székely István például Szent Istvántól Mátyásig valamennyi uralkodónkat elmarasztalta, mondván, hogy a hamis hitet, a pápista bálványimádást szolgálták ők is; Károlyi Gáspár - említett tanulmányában - azt írja, „*hogy penig az királyokrul szóljunk, kik eleitől fogva Magyarországbán voltak, nem találz csak egyet is, hogy ki istenfélő volt volna... ez az ország nagy setétségben és bálványimádásban volt.*” És íme, mint amikor eső után a palánta követ mozdító erővel keresi a napfényt: a magyar történelmi múlt abban a rátarti pompában jelenik meg, amilyenben századokig tudatunkba rögződött, amilyenek Benczúr Gyula festette, Katona József, Arany János megírta. Katonától Aranyig sorakoznak azok a témák ebben a szűk tíz esztendőben - az ezeröttszázhetvenes években -, amelyeket XIX. századi klasszikusaink avattak halhatatlanná.

A magyarázat egyszerű: mostanra tudatosult az ország lakosságában az ország véglegesnek érzett pusztulása; 1566-ban, Szigetvár és Gyula elestével, Zrínyi halálával pecsételődött meg hosszú időre a haza sorsa, miközben Győr körül tétlenül táboroztak a császár katonái.

Most formálódik a magyar nemzeti történelmi tudat, egy magát hajdan erősnek tudott, ma, 1570-ben azonban három részre szakított, meggyengült, sorvadásnak indult ország nemességének a jelen megalázottsága miatti kisebbségi érzéséből fakadó, múltba vetített boldogságvágya.

A sort a kor egyik legnépszerűbb verses elbeszélője, VALKAI ANDRÁS táblabíró nyitja meg *Az nagyságos bánk bánnak históriájával* (1567). A kalotaszegi Valkón lakó nemesúr Bonfinit böngészve akadt a férji becsületében sértett középkori kormányfő történetére. Valkai, közép-nemesi öntudattal, a férji becsület diadalaként adja elő a tragédiát; Valkai felfogásában Bánk kötelességszerűen járt el, amikor a királynét megölte. Gertrudis ugyanis léha öccsének kéjvágyát elégítette ki, mikor a mit sem sejtő nádornét elkábította; a Szentföldre távozott uralkodó viszont meghagyta helyettesének, Bánknak, hogy legyen az igazság őre. Az önmagát az uralkodó személyénél is fontosabbnak tartó magyar nemesség ismét éledező öntudata ül itt diadalt. Bánk büntetlensége, sőt erkölcsi felmagasztosulása a maga érdekét az állam összérdekénél is előbbre tartó nemesi szemlélet következménye:

...király ű szüvében
meg nem háborodott ő elméjében,
semmi változás nem lött szüvében

és e szavakkal bocsátá el a királyné-gyilkos Bánkot:

Járj hiven és igazán dolgaidban,
Fogyatkozás semmi ne essék ebben.

E verses krónika óriási sikert aratott. Csak a XVI. századból négy kiadásáról tudunk, ezenkívül bizonyára számtalan házi énekesgyűjteménybe is bemásolták. Hatása a tizenkilencedik századig, Katona József-ig terjed.

Körülbelül ugyanekkor, tehát amikor Valkai uram kalotaszegi udvarházában Bánk bán történetét foglalta versekbe, fogott hozzá Mátyás király életének megénekléséhez Ambrosius Literatus de Gercian, akit az irodalomtörténet közmegegyezéssel GÖRCÖNI AMBRUSként emleget: *Szép jeles históriás ének a felséges Mátyás királynak jeles viselt dolgairól, életéről, vitézségéről*. Görcsöni Ambrus, Homonnai Drugeth Gáspár lantosa, Thuróczy János krónikája nyomán dolgozta fel a Hunyadiak történetét. Jellemző, hogy kijelenti: elég volt már a bibliai históriákból; ismerjük meg saját múltunkat, azt a kort, amikor a magyar állam még egységes és erős volt. Kárörvendező gyönyörrel festi a török követ rémületét Mátyás trónusa előtt; a jelen vágyai vetítődnek vissza a dicső múltba: Mátyás királynak

Medve módra szeme vérben fordula
Ajakát harapá, vére csordula.
Ezt látá a csasz: ugyan elhala
Többet a királynak szólni nem tuda
Nadrágjából meleg sós víz fakada
Még egyéb dolgát is ő elbocsátotta...

Görcsöni éneke rövid idő alatt öt kiadást ért meg, sőt ami e korban, a XVI. században példátlan, a kiadó a sikerre való tekintettel a történet folytatását is megrendelte Bogáti Fazakas Miklós tordai tanítónál, későbbi unitárius lelkésznel, kora egyik legjelesebb költőjénél, akiről rövidesen hosszabban szólunk. Bogáti Fazakas énekét mindjárt hozzá is kötötték az újabb kiadásokhoz. Bogáti egyértelműen János király pártját fogja a Habsburgokkal szemben:

Sok szó vagyon, tudom, János királra,
Árulónak a német párt őt mondja,

...

De ha tanácsát megfogadták volna
Isten tudja: talán most jobban volna.

Érvelése ismét a magyar nemesség öntudatának jele, a nemesi ideológiának terméke: Jánost ugyanis a középnemesség választotta királlyá, sőt, jelölte már 1505-ben, az akkori országgyűlésen; a Habsburgok viszont néhány nyugat-magyarországi báró kreatúrái, akik egy Habsburg-Jagelló családi szerződésre hivatkozva hívták meg a trónra Ferdinándot.

Az egyszeriben fölfedezett magyar múltba tett énekszerzői kirándulások közül legérdekesebb és legnagyobb hatású ILOSVAI SELYMES PÉTERnek, Perényi István ugocsa *comes* lantosának históriája *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról* (1574).

Ilosvai hihetőleg első szerzeményét - *Nagy Sándor tetteiről* - 1548-ból ismerjük, de népszerűséget, mégpedig igen nagy népszerűséget csak 1564-ben szerzett a reformáció kedvelt szentjének, *Pál apostolnak verses életrajzával*. Az iskolában tanítható, hézagpótló mű kiadásai egymást érték.

A halhatatlanság rangját talán e Pál-életrajzával kívívni vágyott Ilosvai bizonyára nem sejtette, hogy - Arany János tizenkilencedik századi feldolgozása révén - mégis a Toldi-história örzi meg nevét hosszú századokra.

Ilosvai talán éppen a Perényi-család iratai között bukkant rá arra a XIV. századi hősi énekre, mely egy külföldről kölcsönzött vándortéma vázára épített családi hagyományt mesélt el az „erős, vastag” Toldi Miklósról:

Gyakran gondolkodtam ezen én magamban,
Keveset olvasok róla krónikában,
Maga méltó volta írni ezt is abban;
Az énekszerzők is feledkeztek dolgokban...

Mivel a mai olvasó emlékezetében Arany János Toldija él, nem árt szemügyre vennünk Ilosvai hősenek kalandjait:

Toldi Miklós nemesúr szertelen indulatában megöli bátyjának, Toldi Györgynek kedvenc szolgáját, mert az csúfolta őt. Mikor aztán „*történék, hogy ismét esék gyilkosságba*” - Miklós elbujdosik. Erről az újabb, *második* gyilkosságról semmi sem árul el Ilosvai. Toldi Miklós csavargásai közben Pest városában megfélemez egy mészárszékből elszabadult bikát, mire a mészárosmester szolgálatába fogadja: „*Éjjel után szennyes fazekokat mos vala.*” Egyszer a királyi palota környékén ténferegve, végignézett egy udvari sportmérkőzést: „*Vitézek rudat hánnak vala.*” Toldi is felkapott egy rudat, kétannyira hánya, mint a versenyző vitézek. A király „*csudálja vala*” Miklós erejét és két lóval szolgálatába fogadta.

Az immár udvari lovaskatonaként szolgáló Miklós megtudja, hogy egy cseh vitéz megölte egy özvegyasszony két fiát; párviadalra hívja a csehet a dunai szigetre, a párbaj színhelyére indulván azonban a víztükörben meglátja, hogy ellenfele a csónakban hátulról rá akar támadni. Időben védekezik és győz. Győzelme után Lajos király tisztte lépteti elő.

Szertelen természete azonban nem hagyja nyugodni: ki akarja fosztani egy udvarhölgy kincsekkel teli sírját, „*de az kő Toldi Miklóst oda beszorítá*” - és hősünk pórul jár. Más alkalommal egy gazdag özvegy tréfálja meg a szerelmi vágytól nekihevíült Miklóst: a gatyára vetközt vitézt a nyitott ablak elé feszített oroszlános szőnyegnek ugratja, a bajnok az utcára esik és „*egy ingben ott pironkodék.*”

A nagyerejű katona vénségére sem javul meg. Csehországba kíséri Lajos királyt, ahol a császár fogadja őket. A pazar teremben „*vannak az császárral tizenegy királyok*”, s láttukra Lajos királyunk úgy megretten, hogy szólni se mer. Csak akkor tér magához, amikor Toldi úgy rúgja bokán öfelségét, hogy a vére is kiserken. Mindjárt ezután pedig a köntöse ujjába rejtett buzogánnyal leüt egy hírvivőt, aki azt a hírt hozza, hogy a magyarok fosztogatnak a városban.

Megtudjuk, hogy Toldi Nagyfaluban van eltemetve, s hogy azért nem vitte semmire, mert „*részeges vala*”.

Mint látható: Ilosvai Toldija az első humoros szándékú költői beszély a magyar irodalom történetében. Az az Ilosvai, aki műveit hol egy kovácsműhelyben, hol egy kémény nélküli parasztkunyhóban, hol meg éppenséggel egy sombokorban írta, s aki minderről nem restell bennünket fanyar iróniával tudósítani; aki Toldit gatyára vetkezetten mutatja be, a királyt pedig a császár előtt reszketve: annak tolla nem naiv tudatlanságból siklott ilyen parlagi mezőkre. Ilosvai nagyon is tudatosan óhajtotta hallgatóit mulattatni, egy azóta feledésbe merült műfajt mívelve. Van más ilyen jellegű mű is ebből a korból, például a BÉLA KIRÁLY ÉS BANKÓ LÁNYA című ének, melyben egy lány szedi rá a királyt férfi képében, s vannak prózai adomák is, például Bornemisza előadásában Török Bálint húsvéti kalandja a piacon a kofaasszonnyal. Mindebből következtethető, hogy ezeknek a darabosan-vaskosan tréfás énekeknek hőse mindig a nemesúr, valamely család jeles alakja, még akkor is, ha - vagy éppen azért, mert - otromba, részeges vagy ügyetlen; és figyelemre méltó, hogy a király is tréfás kalandok nem egyszer szenvedő hőse, a rangjának kijáró feltétel nélküli elismerés mellett és ellenére. Ilosvai különben maga is folytatta a versbe szedett Mátyás-történeteket, amint az egy nemrégiben felfedezett históriás énekből kitűnik. (Lévay Edit tanulmánya, ITK 1978. 5-6. sz.) Ebben Ilosvai egy Janus Pannonius - „Tót János püspök” - nevéhez fűződő különös kalandot is előad, mely szerint Janus megkárosította Sulyok Balázst, Balassi dédapját

és evégett őt Mátyás büntetéssel fenyegette. Az egri főegyházmegyei könyvtárban őrzött kézirat Mátyás haláláról is tudni vél mitologikus körülményeket:

„Mely nap Bécsben a király megholt vala
Oroszlánok Budán megholtanak vala
Hollók Budáról kioszlottak vala”.

A SZÓRAKOZTATÓ VERSES EPIKA SZERELMES TÖRTÉNETEK

Ugyanebben az évtizedben, amikor a magyar múlt énekebe foglalt ábrázolása oly diadalmasan árasztja el mindhárom országrészt: a verses, világi szórakoztató epika is lerázza magáról a reformáció első nemzedékei által előírt bibliai témák nyűgét, s a szerelem mindenhatóságát hirdető énekek egész sora teremt új témakört. Csak a hetvenes években több mint huszonöt regényes szerelmi költemény jelenik meg; Istvánfi 1539-ben szerzett *Voltér és Grizeldiszét* is újra kiadják, méghozzá két ízben (1574, 1580). A nyomdászok valósággal vadásznak ilyen kéziratokra. E művek legjobbjai századokon át hatottak, az *Argirus királyfit* Vörösmarty is nagy gyönyörűséggel olvasta, s fel is használta a *Csongor és Tündében*. Sajnos, a *História egy Argirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról* című, hihetőleg 1570 táján keletkezett széphistória csak igen kései: XVIII. századi változatban maradt ránk, és ez a körülmény sok bizonytalanságot hagy a magyar reneszánsz kutatóiban. Annyi tény, hogy a versfők szerint GERGEI ALBERT által költött 972 soros ének századok kedvelt olvasmányává vált, s belőle alakultak ki a Tündér Ilonáról szóló népmesék is.

Figyelemre méltó, hogy míg az általunk ismert többi verses-regényes széphistória történeti hitelű műnek álcázza magát, addig Gergei bevallja, hogy Tündérországbán játszódo, kitalált mesét ad elő. A mesebeli legkisebb királyfi föl vállalja egy aranyalmákat termő fa tündérének lopkodta gyümölcsének megőrzését, de mert szemeire varázslatos álmot bocsátanak, csak vérfagyasztó kalandok, sárkányokkal vívások és egyebek után leli meg Tündér Ilonát.

A magyar költői nyelv annyira kész, olyan hajlékony, gördülékeny, annyira kifejező ebben a széphistóriában, hogy olvastán gyönyörködésünk bizonyossággá válik: lehetetlen, hogy mindeddig ne lettek volna ennek a le nem írt, ki nem nyomtatott, meg nem őrzött, lantosok emlékezetére bízott műfajnak további darabjai:

Én szerelmes atyám, hadd menjek el én is
Ha megőrizhetem, próbáljam meg én is...

Mint mágneskő vasat hozzája szorítja
Igy gyenge testeket ők egybeszorítják,
Az ő szerelmeket egymáshoz mutaták...

Maga a meseszöveg, a bonyolult cselekmény előadása és a lélektani ábrázolás már korántsem ilyen tökéletes; nem közelíti meg a korszak remeklésének, az ismeretlen szerző által Enea Silvio de Piccolomini olasz származású németországi államhivatalnok és humanista író 1444-ben írott latin nyelvű elbeszéléséből magyarrá dolgozott EURIALUS ÉS LUCRETIÁNAK színvonalát. Az 541 hatsoros versszakból álló verses regény egy ülésre, egy hallásra előadhatatlan - kétségkívül olvasókhöz szól elsősorban. (Költői erényei miatt a huszonhárom éves Balassi Bálintnak is szívesen tulajdonítják a szerzőséget az irodalomtörténészek.)

Egy francia lovag, Eurialus, Siena olasz városban beleszeret egy polgárasszonyba; levelekkel ostromolja:

Mind éjjel s mind nappal tégedet kívánlak
várlak az én ágyamban.

...

Mikoron az hegyek hótól üresednek
és az erdők vadaktól:
Az én szerelmem is elidegenedik
akkor Lucretiától!
Könyörülj énrajtam, mert miképpen az hó,
naptól megemésztetem.

Az asszony végül is enged a lelkes ostromnak, Eurialus álöltözetben bejut a palotába:

Akkor Lucretia szép, ránc nélkül való
vékony ruhában vala,
kiből tagjainak szép ékes termeti
igen megtetsznek vala;
Teste fehérsége, szemeinek fénye
ugyan villognak vala.

...

Lucretia

Képmutatásképpen mégis tusakodék
ellene egy kevésbé;
De fáradság nélkül, csak kevés munkával
végre ötlet meggyőzőé...

Eurialus ettől kezdve, bár a váratlanul hazatérő, féltékeny férj kis híján rajtacsípi őket, rendszeresen belopakodik a palotába. Hónapokig tart a beteljesült szerelem, amikor hősünknek császári parancsra Rómába kell utaznia. A távollét során Eurialus elhidegül szerelmétől, aki bánatába belehal.

Az aránylag könnyen áttekinthető szerelmi történet legnagyobb erénye a szerelem ábrázolása. A reneszánsz ember a szerelemben kereste szabadságát:

Ó gyönyörűséges csókok, mézzel folyó
édes ölelgetések
Ó, mely igen bódog és mely nyájasságos
szerencsében most élek!

A szerelem a szabadságnak, a szabad elhatározásnak, a társadalmi korlátokat nem ismerő független döntésnek, két egyén, két individuum önálló akaratának megnyilvánulása és jelképe. Érnek a feltételek egy Balassi megjelenéséhez! Ezek a szerelmi versregények kényszerítik arra a következtetésre olvasóikat, hogy a születési nemesség nem Istentől eredő intézmény, hanem emberi szerzés, tehát megváltoztatható. Így kerül egy társadalmi korlátokat óvatosan döntögető ideológia a magyar szerelmi elbeszélő költészetbe. A vallásos érvelés megfért tehát a szerelmi szabadság hirdetésével, főleg, ha a szerelem törvényes házassággal végződik, bár - s ez éppenséggel nem közömbös - polgárlány és nemesifjú között, hiszen

De csak a szokásból mindezek löttenek
Az gazdag gazdaggal hogy egyesüljenek

...

Jóllehet nem vala még ez a nemesség
Azminémüt követ ez magyar nemzetség...

- amint azt a FORTUNATUSRÓL VALÓ SZÉPHISTÓRIA (Kolozsvár, 1577-1583 között) ismeretlen költője írta.

Hogy a reneszánsz szerelemfelfogás és a vallásos ihletésű líra mily szorosan és természetesen összefügghet, annak kiváló Balassi előtti példája Bogáti Fazakas Miklós erdélyi unitárius lelkész költészete.

Pályája történeti költészettel indul, ő is a magyar múlt felfedezői és népszerűsítői közé tartozik: 1576-ban, valószínűleg a kolozsvári Heltai-kiadó - tulajdonosa akkor özvegy Heltai-né volt - biztatására írta meg Görcsöni Ambrus *Mátyás-énekének* folytatásaként *Az ötödik része az Mátyás király dolgainak; Az alföldi hadakról László király idejében mind haláláig és Lajos, János, Ferdinandus* címen a magyar történetet versekben 1552-ig.

Ez a XVI. századi nyomtatásai óta először csak nemrég, 1979-ben közrebocsátott három történeti ének a történelmi kutatás figyelmét is megérdemelné. E verses magyar történelemmel csaknem egyidőben az albán *Szkander bég* históriáját is feldolgozza (1579) és egyéb között bibliai históriát is költ (*Eszter dolga*, 1577).

E műfajból vált át a törökmegszállta Pécssett tartózkodva, egy ott talált nyolcnyelvű zsoltár-antológia hatására a vallásos költészetre. Lefordítja a zsoltárokat és az *Énekek énekét* (1584). Az *Énekek éneke* pedig már teológiai jelképrendszerbe épített szerelmi költészet, mint Bogáti maga mondja, *virágének*:

Te balkezedet fejem alá vetnéd,
Fellyül jobbal fejemet megölelnéd
Szeretődöt nyugotnád, meleggetnéd,
Kit szemérem mostan lenni nem enged.

De a zsoltárfordításokban is a világi líra hangjai szólalnak meg: üde, tiszta dalforma bontakozik ki előttünk, a tizenkilencedik század nyelvén szólva: mintha népdal lenne:

Szaladj ijedt madár, szaladj, ha lehet
Ha el akarsz bűni, keress más helyet
Kösziklákat, fuss meg minden rejteket,
Hogy elbúhass tőlünk, jól takard fejedet
(XI. zsoltár).

A világi szerelmi költészet talál itt utat mohó türelmetlenséggel, közkeletű dallamok védelmét használva biztonságos támaszul.

Bogáti Fazakas Miklós kétségkívül a legnagyobb Balassi előtti, név szerint ismert költőnk. Kéziratban kallódó életművét csak legutóbb ásta elő a tudomány; ideje, hogy kiadjuk, olvassuk, s gyönyörködjünk benne.

Bogáti mellé egy másik név szerint ismert, és mégis szinte elfelejtett költő kívánczik: HUSZTI PÉTER, aki Vergilius *Aeneis*-ét magyarította 1582-ben. Ebben is diadalmaskodik a reneszánsz szerelem-eszmény (természetesen Vergilius szellemében):

Titok de nem lehet az szeretők között
Az szerelem kikiáltja magát nép között
Szömérem, tisztesség nincs azfélék között
Ezt sem titkolhatták szerelmes Dido előtt.

Husztai Péter *Magyar Aeneise* már Balassi működésének idején jelent meg. Négy éve már, hogy az Anna-versek elkészültek...

AZ ELBESZÉLŐ PRÓZA FELÉ

1573-ban egy századok óta kedvelt elbeszélés-gyűjtemény kétféle magyar fordítását is kézbevehette az olvasó: a *Hét bölcs mester* című novelláskötet Bécsben is, Kolozsvárott is megjelent, *Ponciánus históriája* címen. A bécsi kiadást - latin szöveg alapján - egy főúri lakodalomra szánta jegyajándékkul a Bornemisza Péter köréhez tartozó ismeretlen fordító, tehát udvari-nemesi olvasóközönségre számított, a kolozsvárit pedig maga Heltai Gáspár dolgozta át magyarra német nyelvből a maga polgárosultabb olvasói számára. Kitalálni sem lehetne jobb példát és bizonyosságot arra, hogy a három részre szabdalt Magyarország egységes irodalmi életében immár az olvasók is mennyire megszorodtak: eljutott hozzájuk az Európaszerte kedvelt prózai novella, mégpedig kétféle olvasói réteg számára kétféle kiadásban.

A bécsi kiadás fordítója pontosságával dicsekszik: „egyetlen sort el nem hagyott a szövegből”. Híven tolmácsolja a nagyrabecsült latin szöveget. Heltai viszont a német alapszöveget kedvére módosítja: a folyó beszédet párbeszédekre bontja, dramatizálja, elevenné teszi.

Első novelláskötetünk tartalma a következő.

Ponciánus római császár évtizedes özvegysége után egy csalfa asszony hálójába kerülén, újra meg akar nőszülni. Az asszony megtudja, hogy a császárnak serdülő fia van, akit nagy gonddal neveltet. Hét bölcs oktatja a fiút. Ez a fiú a trón várományosa. Meg kell tehát szabadulni tőle, véli a csalfa asszony, hogy a majd általa szüendő gyermek lehessen a trónörökös. Gonosz tervet kovácsol: felhozatja a fiút a fővárosba, s ott felkínálkozik neki, majd visszautasítván, szégyenében és dühében bevádolja a császár előtt, hogy a kamasz asszonyi becsületére tört. A felháborodott és a szerelemtől se látó, se halló császár halálra ítéli fiát és örökösét. Akkor azonban elszánt és izgalmas szócsata következik, a voltaképpeni mesefüzér. Sorra előáll ugyanis a hét bölcs tanítómester, s mindegyik egy-egy csattanós történettel azt bizonyítja, hogy nem szabad hinni az asszonyok rágalmazó fecsegésének, a fiú ártatlan. Az asszony viszont a kételyek között ingadozó császárnak esténként ellentörténeteket produkál, amikből kitetszik, hogy a férfiak, de különösen az örökségre váró kamaszfiúk borzasztó gatzettek képesek céljuk eléréséért. A fiú maga nem mer beszélni, mert egy régi jóvendülés ezt halálbüntetés terhe alatt tiltja neki. De a hetedik bölcs után már neki is meg szabad szólalni, ő is előad hát egy példázatot a csalfa asszonyokról, sőt az udvari népek nagy gaudiumára mintegy csattanóként lerántja a szoknyát az ármányos fehérlép udvarhölgynek öltözött férfi szeretőjéről, bizonyítván, hogy a leendő császárné mindenki szeme láttára csalta meg a derék Ponciánus császárt. A hét bölcs mester nevelte ifjú diadalt arat, s még most is él, ha meg nem halt. Ez a kétszer hét plusz egy, plusz keretmese: tehát összesen tizenhat novella a könyv lényege. Már így felületes elmondásra is kitetszik az *Ezeregyéjszakából* ismert keleti motívum: halálos ítélet tudatában, életmentésként mesélni át az éjszakát. Maguk az egyes novellák ívszámra sorolható tömegben keltik fel a legkülönbözőbb híres regények, elbeszélések asszociációit, melyek mind a *Ponciánusra* mennek vissza.

Mint irodalmi érték, a Heltai fordítása élvezetesebb, maradandóbb. Ez az első olyan ránk maradt régi magyar szöveg, amit a mai olvasó is élvezettel, szórakozásképp forgathat. Nem véletlen, hogy 1976-os újrakiadása után két esztendővel, 1978-ban az Olcsó Könyvtár sorozatában tömegkiadásban is napvilágot látott.

Heltai némelyik novellában megváltoztatta a latin és német nyelvű kiadásokban oly merev-változtatlanul továbbörökített cselekményt, és korához, kora olvasóinak igényeihez és saját életfelfogásához idomította, a középkori és a hagyományos magyar írástudói eszmevilágból kilépve, *irodalmunk történetében elsőként talál ki és ír meg önállóan lélektani hitelű elbeszélő prózai mozzanatok*.

Kimeríthetetlenül gazdag Heltai szókincse a szerelmi élet gyönyöreinek ábrázolásában is. Ahol csak lehet, bővíti, drámaivá és érzékivé forrósítja a szerelmi párbeszédet. Íme, hogyan csalogatja a Putifárné ősi szerepét játszó császárné a némaságot fogadott ifjú Diocletianust:

„Én szívem és lelkem: sokszor hallottam a te szépséged felől: mostan pedig ugyan szömmel látom. És nagy gyönyörűségem vagyon ebben, hogy szömeimmel immár ezt meglátom, kit azelőtt szívem szerint megkértem. Szívem Diocletiane: úgy értesd, hogy én bírtam az atyádat rá, hogy tégedet hazahívasson: ezt pedig csak azért műveltem, hogy az én tehozzád való kívánságomat bételjesíthessem, veled játszódhassam az Venus játékát. Megholtam volna az nagy szerelemnek miatta, ha haza nem jöttél volna, szólj ezokáért énnekem, és mindjárt az ágyban kezdjünk az játékhoz... Én édes szeretőm, szerelmes Diocletiane, szívemnek fele: Miért nem szólasz énnekem? Miért nem jelented vagy csak egy beszéddel is hozzám való szerelmedet? Kérlek, szólj énnékem: lám, én kész vagyok minden akaratodat megművelnem. Ha megvonszod magadat tőlem, mindjárt meg kell halnom... Ne utáld meg az én szép fejér testemet.”

Örök kár, hogy Heltai halálával - és a körülmények változása folytán - ennek az éppen csak induló magyar reneszánsz novellairodalomnak vége szakadt. Századok telnek el, míg ismét ilyen gyöngyszemekre bukkanunk. A magyarországi polgárság nem tudott annyira megerősödni - és ennek gazdaság- és társadalomtörténeti okai vannak -, hogy a szórakoztató próza számára olvasóközönséget, biztos „fogyasztókat” adhatott volna.

Heltai Gáspár Bonfini nyomán írott magyar krónikájában is - *Krónika az magyaroknak dolgairól*, 1575 - érvényesíti szépprózaírói-elbeszélői képességeit.

Heltai számára a történelem az üdvtörténet egy része, erkölcsi tanulságok sorozata; bizonyíték, hogy Isten türelmesen ugyan, de könyörtelen bölcsességgel és igazságossággal igazgatja a világot. Királyok, fejedelmek, hadvezérek és főpapok csupán táncoló bábjai ennek a látványos moralitásnak, ennek a furcsa színjátéknak. Ezek a táncoló bábok persze azért emberek, éppen olyanok, mint mi, mint Heltai vagy mint olvasói; ezért sohasem azt tartja fontosnak, hogy kit miféle politikai érdek vezérelt, hanem hogy milyen emberi és lélektani motívumok mozgathatták. Így lesz a magyarok krónikájából a magyar történelem regénye. Akik tudós pedantériát kérnek tőle számon, azokat Heltai öreguras ingerültséggel hessenti el:

„A finnyás olvasóknak vagyon deák Bonfiniusok, ott megolvashatják, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá.”

Akárcsak a *Ponciánusban*, Heltainak itt is három fő erénye ékeskedik: humora, hőseit jól beszéltető készsége és írói meseszöví talentuma.

Bonfinivel összehasonlítva különösen élénken tűnik ki Heltai dialogizáló készsége. A korona és a kard jelenetben Bonfini kötött szövegét („*Béla a veszélyt érezvén, meg testvéri tapintatból is, a kardért nyúl, a koronát unokaöccsének engedvén*”) Heltai ezzel a tömörségében hatásos mondattal oldja fel: „- *Ides bátyám! Megérem én az hercegséggel.*”

A moldvai hadjáratban egy székely paraszt híreket hoz Mátyásnak. Kihallgatáskor Bonfininél ez áll: „*Tolmácsra nincs szükség, felelte, mert ő magyar, Erdélyből való és azért jött Moldvába, az eseményekről mit sem tudva, hogy fölkeresse földijeit.*” Heltai viszont így szólaltatja meg a székelyt:

„- Nem kell énnékem tolmács, mert magyar vagyok én, erdélyi, és bejöttem mostan Moldovába, hogy feleségemnek maradékit meglássam itten.”

Vagy hallgassuk Bánk bán meggyalázott feleségének szavait Heltai megfogalmazásában:

„- Ihol vagyok, szerelmes uram! Vagy megversz, vagy megölsz - szabad vagy véle; mert erőszakot tölt rajtam.”

Bonfini ezt a drámai tömörséget öt hosszú okoskodó sorban adja elő. De még Valkai sem tudja három verssorában ezt a feszültséget, emberi tisztaságot és egyszerűséget érzékeltetni:

Ölj meg azért engemet vitéz uram
az szégyent magamon hogy ne láthassam
életemmel nevedet ne gyalázzam...

Heltai írói meseszövíőkészsége kétféle jellegzetes módon nyilatkozik meg. Egyik, hogy a párhuzamos cselekményvezetést érvényesíti: míg ekkor itt ez és ez, akkor ott az és az történik. Vegyük például azt a jelenetet, amikor a cseh király Prágában közli a mit sem sejtő Mátyással, hogy Budán királlyá választották. Bonfini folyamatosan adja elő az eseményt, s Heltai a leírást pontosan követi. Azzal a különbséggel, hogy Bonfini folyamatos előadásmódját megszakítja, és az előadottakat úgy teszi pergőbbé, hogy a prágai kerti beszélgetés közé iktatja a Budán történt eseményeket. *Miközben* Mátyás Prágában a vacsoránál ijedten-álmélikodva töpreng, *azalatt* Budán az urak gyülekeznek, várják a királyt, sőt, már a váltságdíjat is hozzák...

Heltai másik jellegzetessége, hogy a történetet egyszerű regényes cselekményként kezelve, azon tetszése szerint alakít. Ebből a szempontból különösen érdekes a Hunyadi család története:

„Itt e helyen szólanom kell az Hunyadi Jánosnak eredetiről és nemzetségéről: nem az Bonfinius mesternek írása szerént, hanem az igaz história szerént, melyet hallottunk azoktól, kiknek atyjok szolgálta régen az Hunyadi Jánost és sok ütközetben forgattanak véle. Mert az olasz Bonfinius, kedvesködni akarván Mátyás királynak, a rómaiaktól hozá alá az ő eredetit és olaszt csinál belőle; de a dolog nem úgy vagyon: hanem mint ebben az írásban meg találod írván, hogy higgyed az históriát igaznak lőnni.”

És azzal elkezdődik az „igaz história” Zsigmond királyról és erdélyi kalandjáról, amikor unaloműzőül szép lányokat hozatott magának, és egy erélyes menyecske büszkén mindjárt alkut is kötött vele:

„- Felséges uram! Én nemes leány vagyok, az Morzsina nemzetből való. Ha velem közösülni akarsz, együld megterhesülök tőled: mint lőnne annakutána magamnak és az én magzatomnak dolga? Erre legyen Felségednek előszer fő gondja.”

A meghökkent felséges úr persze mindent megígér. Később küld is egy gyűrűt. Mikor aztán a gyermek három-négy éves lett, csodás esemény történt. Egy napon

„az asszony mosni készül vala és letötte vala az Jankulát a földre, hogy ott meghallgatna és játszód-nék a porba. És igen erősen kezde a gyermek ott sírni. Az asszony odaméne és a Zsigmond király gyűrűjét adá a Jankula kezébe, hogy avval játszódjék és veszteg hallgatna. Mikoron egy jó üdeig játszott volna Jankula az gyűrővel, és ott hallgatna az porban, egy holló meglátá a fáról a szép fényes gyűrűt az gyermek kezébe és odaröpülvén, kikapá a gyermek kezéből a gyűrűt és felvivé azt a fára. Az Jankula hertelen igen kezde kiáltani. Az anya elhagyá a szappanozást és elfutamék a gyerekhöz: tehát nincs a gyűrű! Feltekéntvén a fára: tehát az holló orrában fénylik és ott praktikál rajta!”

Így kezdődik a Hunyadi család története, mert a porban játszadozó kisfiú persze a nagy Hunyadi János volt. Nem hisszük, hogy ehhez az életképhez bármit is hozzáfűzhetnénk, ami Heltai szövegénél jobban és világosabban megérthetné a mai olvasóval, hogy mennyire a regényes meseszövíés, s nem a tudós historizálás érdekelte a kolozsvári mestert. Azt a szászból szívesen lett magyart, aki szelíd szeretettel figyeli a nagymosásra készülődő asszonyt és porban játszadozó kisfiát, és aki Kolozsvárról szólván büszkén jelenti ki:

„Ebben az vármegyében vagyon... az jeles város Kolozsvár... mely énnékem, Heltai Gáspárnak második hazám.”

Felmértük-e, mit köszönhet a magyar nyelv ennek a német anyanyelvű magyar írónak, aki élete végére megteremtette a magyar nyelvű elbeszélő prózát, s aki még 1552-ben, a *Dialogus* előszavában szerényen így szabadkozik?

„Ha szinte tiszta magyarsággal írva nincsen, kegyelmed megbocsássa; mert jól tudja tekegyelmed, hogy nyelvem szerint szász vagyok és ezt a keveset tizenhat esztendeig tanultam.”

Bár minden született magyar így megtanulná.

Megjelent Heltai mester műhelyében egy adomáskönyv is, a *Salamon királynak, a Dávid király fiának Markal'ffal való tréfabeszédeknek rövid könyve* (1577 körül).

Ez is a polgárolvasókhöz szól, ennek is antifeudális éle van; a póri Markalf elmés válaszaival letromfolja a bölcs Salamon királyt. Ez a Markalf, akit a XVI. századi Magyarországon lépten-nyomon emlegetnek, magánlevelezésben, Tinódi énekében, prédikátorok tudós könyveiben: német eredetű figura. Valószínű, hogy egy középkori német *Spielmannsgedicht*, „lantosének” terjedt el nálunk élőszóban latin és talán magyar változatban; szinte bizonyos, hogy mire a Heltai-cég nyomdáját ez a kiadvány elhagyta, már az egész könyvvásárló publikum tudott Markalfról és néhány tréfájáról.

Maga a könyvecske nem egyéb, mint elmés mondások antológiája; anekdotáskönyv, viccgyűjtemény. Ez volt aztán az üdülés, a kellemes és könnyű szórakozás! A jámbor olvasó élvezettel merült a talpraesett póri fickó aranymondásaiba, s maga is úgy érezhette, hogy a saját megaláztatásaiért is elégtételt vesz azokkal a vaskos tréfákkal, amelyeket az agyafúrt Markalf engedett meg magának Salamon királlyal szemben. A történelem szinte valamennyi emberi bölcsessége belesűrítődött ebbe a furcsa anekdotáskönyvbe a legegyszerűbb, néha primitív nyelven. Hatalmasakat lehetett kacagni azon, ahogy Markalf a királyi származástábla mellé odaállítja a maga paraszti származástábláját is, jelöl, hogy van ő is annyit érő ember, mint őfelsége, hiszen ő is csak annyi embertől származik, mint a király. Nem is szólva arról, mikor az egerek széteresztésével vadítja meg az uralkodó rendíthetetlen nyugalomnak elhíresztelt macskáját, vagy mikor gyilkos merénylő hírébe keveri magát, csak hogy bizonyítsa: mennyivel inkább hisznek az emberek a hamis hírnek, mint a tényeknek. Hát hogyne, mikor mindezt egy rút, ágrólszakadt figura merészeli megtenni, aki a meztelen fenekét mutatja Salamon királynak...

Olyanféle ez az egész magyar Markalf, mint Pieter Brueghel „közmondások” vagy „gyermekjátékok” festménye, vagy valamelyik rézmetszete a bűnökről és erényekről. Jellemző ez erre a századra. Zsúfoltan keveredik bennük ezernyi furcsa figura, emberek, lovak, vakok, sánták, váratlanul felbukkanó meztelen fenekes és a XVI. századi köznép életének rengeteg tipikus, valóságghú mozzanata. Groteszk tótágasban, hetyke bukfenckben - mintegy torztükröben - jelenik meg évszázadok bölcsessége. Villanásokban bukkan elénk az élet, egy földhöz vágott és széttört tükör üvegcserepei villantanak elénk öröknek hitt bölcsességeket egy új társadalom szemszögéből, torz féligazságokként. A reneszánsz ember, a reformáció embere vágta földhöz ezt a tükröt, s törte benne darabokra a középkor világképét. Nevetve, de sírva is, hengerbuckázva és cigánykerekezve mutogatja nekünk ezeket a tükröcserepeket egy bolondos kéz, az élet, a földi s nem a túlvilági élet örömebe mámorosodott ember keze. Új és nagy dolog ez. Mégis: töredék az, amit kapunk, furcsa, torz villanás, *nem az egész*. Ezek a bölcs gondolatok *nincsenek összefüggésbe ágyazva*. Csapongva követi egymást sok elmés ötlet, mint egy régi némafilm-burleszk kopott szalagján, és csak a főhős, Markalf az, akinek személye a tréfákat egybefűzi. Markalf típusa: az elmés mondásokat sziporkázó és a főrangú társadalmat hülyeséget tetéző szemtelenséggel bíráló szemfüles közember típusa az irodalomban örök életű. Amint azt Horváth János megírta, Markalf ostobaság látszatát keltő torz alakja arra a képzeletbeli Ezópus-portréra emlékeztet, amelyet Planudes életrajza óta föstének a meseírók. Markalf viselkedése, fellépése és modora is emlékeztet az Ezópuséra. Századunkban Svejk az,

akiben ez a Markalf tovább él. Svejke, a köszvénye miatt sánta és hülyeség címén kiszuperált, de a háborúban mégis behívott pocakos, csúnya kutyatolvaj egész kötetben át egyebet sem tesz, mint elmés mondásaival és arcátlan visszavágásaival, paraboláival és aforizmáival lehengetli a nála okosabbnak tűnő nagyfejűeket. A *Svejk*, ez a klasszikus és a modern regény összes szabályait megcsúfoló könyv, amiben se jellemfejlődés, se kerek mese, se folyamatos történet nincs, ennek a XVI. században majd minden nyelven ismert Markalfnak a XX. századi leszármazottja.

A többi korabeli prózai elbeszélés kiadvány - alig négy-öt, ha akad összesen - a szaktudomány érdekkörébe tartozik. Legtöbbjük klasszikus vagy annak tudott auktorok tudálékos átdolgozása, mint amilyen például a *Nagy Sándornak, Macedonia győzhetetlen királyának története* (XVII. századi kiadásban maradt fenn), vagy mint Laskai János debreceni tanító Ezópus-életrajza (1592), melyet tömörebben és csiszoltabb stílusban már Pesti Gábor is előadott.

Az adomagyűjteményen, az elbeszélésfüzérén és a krónikának álcázott színes mesén kívül a prédikáció műfaja is az elbeszélő próza felé vezetett. Láthattuk ezt már Temesvári Pelbárttól és a Karhauzi Névtelenről szólván. A XVI. század második felében számos magyar nyelvű prédikációskönyv jelent meg a reformáció szellemében: Huszár Gál, Melius Juhász Péter, Kulcsár György, Beythe István, Soós Kristóf és mások művei; a katolikus hívők számára Telegdi Miklós írt beszédgyűjteményt; de Bornemisza Péter volt az, aki a szentbeszéd kereteit a kor igényei szerint a szó irodalmi értelmében is tovább tágította. Bornemisza prédikációiban az író szubjektív véleménye, gondolat- és érzelmvilága tárul az olvasó elé. Heltait az ezópusi fabula ihlette jellemábrázolásra; Bornemiszát a Biblia.

A Biblia Bornemisza számára nemcsak erkölcsi tanulságok tárháza, nemcsak az élet mintakódexe, hanem számára felülmúlhatatlanul tökéletes irodalmi ábrázolás is: tanulságos történetek, elbeszélések gyűjteménye. Bornemisza élvezettel feszíti szét a bibliai elbeszélés kereteit, hogy annak hőseit, alakjait, azok tetteit a maga módján fejlessze, jellemezze tovább. Ahogyan Heltai képes bármikor félredobni Bonfiniét, és a maga dialógusait adni királyok, hadvezérek, pártütők szájába, úgy képes Bornemisza bármelyik neki tetsző vagy alkalmasnak tűnő pillanatban az író szemével magyarázni és értékelni, sőt: még beszélgetni is az evangélium alakjait. Heltainak és Bornemiszának ez a tevékenysége a magyar reneszánsz széppróza történetében *párhuzamosnak tekinthető*: körülbelül közös céllal, körülbelül közös módon dolgoztak, még ha más ihlető alaptól indulnak is ki.

Bornemisza a hatvanas években evangélikus lelkész lett; először a Balassi családnál, majd Julius Salm gróf magyarrá honosított osztrák főúr birtokán, a Pozsonytól nem messze fekvő Galgóccon, illetve Semptén működött.

Mint lelkész, nem tartotta illőnek világi témák feldolgozását. De mivel írói alkata írásra ösztönözte, a kor szokása szerint bibliai témákat verselt meg - élete végén ki is adta kortársainak általa összegyűjtött énekeit -, majd prédikációkat írt. Láttuk, miért írtak akkoriban prédikációkat, s mit jelentett ez. Többet, mint hitbuzgalmi tevékenységet.

Tanulságos, hogy prédikációit, méghozzá saját kiadásában, akárcsak Heltai a maga munkáit, kétszer adta ki: egyszer hét év leforgása alatt öt kötetben (1573-1579), másodszor pedig élete végén egyetlen hatalmas főlírkötetben (1584). Látható, hogyan tökéletesíti stílusát, mint csi-szolgatja mondatait, hogyan ékesíti gondolatait a manierizmus finom cirádáival.

Hogyan és miért mutatnak prédikációi a világi elbeszélő próza felé?

Bornemisza, akárcsak magyar krónikájában Heltai, pótolja a Biblia szűkszavú szövegének lélektani hiányosságait, és a maga elképzelése, egyszersmind pedig a dolgok belső logikája szerint kiegészíti és színezi az eseményeket. Tehát az elmondottakat nemcsak erkölcsi tanulságok levonására szolgáló hasznos kiindulópontnak tekinti - mint majd később például

Pázmány, aki egyáltalán nem tér ki a szenvedéstörténet eseményeire -, hanem az emberi életből vett elbeszélésnek, melynek kerek, művészi egésznek kell lennie.

Száma Jézus születése, halála, tettei, a betlehemi gyermekgyilkosság, a kánai menyegző és más események: elbeszélések, novellák, tanulságos prózai „széphistóriák”. Láttuk, hogy a bibliai történetek már e témák verses feldolgozói számára is ugyanezt jelentették; most azonban, mivel Bornemisza mindezt nem énekben-versben, hanem prózában adja elő - mert a prédikációs forma őt erre kényszeríti -, az evangéliumi események leírása megközelíti a modern elbeszélés műfaját.

Bornemisza elképzei és megírja a betlehemi népszámláláskor szülőföldjére érkezett József lakáskeresőizgalma, „*hogy csak egy kis füstös szobácskát kaphatna*”; elképzei, hogy mikor a poroszlók Jézust elfogták, katonásdít játszó gyerekek lármás csapata követte a menetet, amíg aztán az egyik katona rá nem unt és közibük nem csördített, mire ők sikítva szétfutottak; eltűnődik a csodatételeken, és mindegyikre orvosi magyarázatot keres; ábrázolja az események szereplőinek lelkiállapotát és indítékait. Részletesen boncolgatja azt a kérdést, hogy vajon mit gondolhatott Júdás, és mit Jézus abban a különös szituációban, mikor egyrészt Jézus tudja, hogy őt Júdás el fogja árulni, másrészt viszont Júdás is sejt, hogy Jézus ezt tudja róla...

Semmilyen más korabeli prédikációskönyv nem merészkedik ki ennyire a világi elbeszélés veszélyes vizeire; egyik sem kalandozik el a lélekábrázolásnak, a motívumok és indítékok kutatásának ingoványos talajára, ahol oly könnyű eretnkségek csapdáiba esni; erre csak Bornemisza vállalkozik, ő tekinti „*az együgyű keresztényeknek*” okulására - amint kötetei címében mondja - szépírói feladatnak is, hogy meséljen, s hogy leírja, bemutassa, ábrázolja és egyúttal bírálja saját világát, környezetét, társadalmát. Saját maga mondja:

„Ezeket nem prédikáció gyanánt írom, hanem olvasó tanúság gyanánt.”

Ebből az írói magatartásból következik, hogy önmagát is kritikus kíváncsisággal figyei és ábrázolja. Ez is merőben új jelenség a magyar irodalomban; a költészetben majd a Bornemisza-tanítvány Balassi Bálint folytatja ezt az utat. Véleménye szerint - mennyire modern írói felfogás ez! - saját élményei, szenvedései, örömei, tapasztalatai azért fontosak, hogy ezek ismeretében annál nagyobb hitellel írhasson másoknak, másokról:

„Atyámfia, teérőtted is eresztette az Isten ezt rám, hogy amit neked írok, nagyobb bizadalommal vallhassam.”

Beszámol szexuális életének válságairól, magánéleti gondjairól, és az ötödik kötetben megírja irodalmunk történetének első önéletrajzát.

A környező világot a nép szemével nézte és ábrázolta. Irgalmatlanul odamondogatott a feudális nagybirtokosságnak:

„Az ispánok úgy igazgatják a népet, mint az igába való barmokat.”

„Két szomszéd úr, nemes miatt az egész parasztság testébe, marhájába kínoztatik.”

„A fejedelmek hazugsággal tartják, biztatják azokat, kik előttük esedeznek.”

„A gazdagok magukat azból hizlalják, akiből ifjakat kellene nevelni; kik csak várépítésre, kupára, lovakra, torkosságra és ezvilági kevélységre figyelmetesek, hiábavaló... gyöngyös misemondó ruhákra költik az szegény árvákét.”

„(Az urak) lopóknak, dúlóknak társai löttek, hamisan, nyúzással, fosztással, hamis bor, búza árul-tatással keresett pénzükön szereznek jószágot...”

De Bornemisza nem elégszik meg az állapotok pusztá leírásával. Ő, aki már az *Elektrában* is jogosnak ábrázolja a zsarnok elpusztítását, a legmesszebbre megy, ameddig e korban magyar író elmerészkedett:

„Ilyen méltatlan dolgokban megengedett az gonosz fejedelemre való támadás.”

Bornemisának társadalombíráló megnyilatkozásai miatt meggyűlt a baja a hatóságokkal. Ez akkor történt, amikor egy 1578-ban kiadott könyvében az uralkodó személyét is támadta. Ez volt a jó ürügy, hogy a katolikus egyházi hatóságok, melyek már régóta rossz szemmel nézték tevékenységét, beszédeit a pozsonyi országgyűléseken, és a reformáció szellemében történő szervezőmunkáját az ellenreformáció középpontjának, Nagyszombatnak tözsomszédságában: fellépjenek ellene. Földesura saját hatáskörében, a féltékeny vagy sértődött lelkésztársak segédletével ítélkezett fölötte, bécsi tartózkodásakor pedig a császári-királyi hatóságok elfogták. Élete végén, kalandos szökés után, Balassi Menyhért fiának, Istvánnak oltalmában, Detrekő hozzáférhetetlen várában húzódott meg.

Ez a botrányt kiváltó könyve az *Ördögi Kisírtetek*.

Az *Ördögi Kisírtetek* lényege és gondolatmenete a következő.

Az emberi élet szinte elviselhetetlen. Amint az alcím mondja: ez a „megfertéztetett világ rőttenetesen utálatos.” De miért? Hiszen Isten, a világ és az élet alkotója végtelenül jó!

Az élet elviselhetetlenségének oka: az emberek gonoszsága. De ez a magyarázat se kielégítő. Bornemisz megfigyelése szerint ugyanis az emberek nem minden esetben akarnak rosszak lenni vagy bűnt elkövetni, mikor gonoszak. Sőt: sokszor küzdenek bűneik ellen, mégis elkövetik. Tehát az emberek gonoszságának valami különös oka van, ami - modern hasonlattal élve - mint valami kórokozó, szándékunk ellenére hajt bennünket a gonoszság felé. Mi lehet ez a különös, elhatározásainktól, szándékunktól gyakran független ok? Bornemisz Péter szerint az ördög.

Ez a gondolatmenet mentes minden középkori babonától. Túlzás és nevetséges dolog lenne Bornemiszától azt kívánni, hogy amit ő jobb híján ördögnek nevez, a modern pszichológia nyelvén fejezze ki. A fontos és nemhogy középkor felé, de előremutató felfedezés az, hogy az emberek szándékuktól függetlenül követnek el bűnöket, és Bornemisz ezen segíteni szeretne. Magától értetődik, hogy a teológia fogalmaiban gondolkodik, de ezen a teológián belül a legmodernebb irányzatot, az Ágoston nyomán haladót követi, és hasznos következtetésekre jut.

Mi vezette Bornemiszát erre a felfedezésre? Három ok: lelkiismerete s lelkeszi gyakorlata, rengeteg ember problémáinak megismerése, csillapíthatatlan írói érdeklődése a dolgok háttere, lényege iránt és nem utolsósorban a társadalmi valóság ismerete.

Az önmaga értékének tudatára ébredt, határtalanul büszke humanista, reneszánsz ember lelki-világának a természet feltárásához hasonlóan alapos boncolgatása után ráébredt ellentmondásos, a teológia nyelvén: gyarló mivoltára, és ezeknek az ellentmondásoknak gyakran eksztatikus kifejezésére törekedett. Egy új kor küszöbén áll Bornemisz. „*Mert hova inkább várjuk az édes csendességet, annyival inkább több tengeri zűrzavar és háború rohan rád is*”: ez már ennek a lelki problémák tengerén hanyódo új típusú embernek megnyilatkozása, aki hasztalan áhítozik a lélek édes csendességére, ami úgy árad Botticelli képeinek hangulatából. „*Minden szempillantásban vétet találni az nagy eszesekben is... te is, várd el csak, el nem kerülöd.*”

A fanyarul kételkedő görög filozófia tanítása jut eszébe: „Azt tudom, hogy semmit sem tudok.”

Éppen azért, mert az író tudja, hogy senki nem mentesülhet az ördög kísértésétől, elnézően, szinte gyöngéden vigasztalja a bűnöst. Van azonban néhány bűn, melyeket - bár szintén ördögi kísértések következményei - nem szívesen bocsát meg az író, és méltatlankodva újra meg újra előhoz:

„Ilyen sok bálványozó paráznák, sok tolvajló és dúló latrok, sok nyúzó-fosztó tisztartók és urak, sok dőzsölő részegesek, sok megvakult undok pogányok. Kiket ugyan pórázon hordoz az ördög, mint tulajdonát.”

A postillákból ismerős Bornemisza szólal meg ilyenkor, a szegény népet gyötrő nemesurak zord prédikátora. Figyeljük meg, hogy az író ezek alól a bűnök alól nem szívesen ad feloldozást: ezeket a dúló latrokat semmi nem menti meg a kárhozattól, ezek az „ördög tulajdonai”. Noha „*ezfélék is érzik a bűnnek mérgét magokban és vádoltatván aztul, gyötrődnek miatta*”: csupán nagyon nehezen és teljes megtéréssel menthetik meg magukat. Bornemisza tehát igyekszik a lehetőséghez képest a társadalmi valóság talaján maradni, és az ördög bűnét feudális bűnökkel azonosítja. Az ilyen bűnök elkövetőit nem szűnik meg ijesztgetni.

A bevezetés hitelét azzal fokozza, hogy általános érvényű megállapításait egyéni élmények, vallomások közlésével teszi csattanóssá. Leírja, hogy barátaival sokszor beszélgetett „az ördögök harcáról”, és némelyikük - talán maga Bornemisza - nagy önismeretről tanúskodó módon számolt be lelki küzdelmeiről.

Ez a baráti felfedező társaság tiszteletreméltóan mélyen tekintett be az emberi lélek rejtelmeibe.

És ezután az egész könyv lényegét ügyesen megfogalmazó és az ördögöt csak mint emberi rossz tulajdonságot tárgyaló bevezető után bejelenti a téma illusztrációját, a nagy tekintélyű egyházi férfiak által írott ördöghistóriákat:

„*Mindezekről csuda históriákat fogok beszélni...*”

Tehát saját élményéből indul ki, saját maga elemzi a bűn elkövetésekor és a kísértéskor bekövetkező lelkiállapotokat, és csak ez után a bevezetés után tér a fantáziacsiklandozó ördöghistóriáknak, mondanivalója illusztrációinak bejelentésére.

A bevezetés gondolatmenete, mely az egész könyv gondolatmenetét felöleli, Bornemisza egyéni leleménye.

A bevezetés után következik a téma előre bejelentett illusztrációja.

„Mostani lött példákat” ad elő, s ezek egyike a könyvben többször visszatér.

A „mostani lött példák” közül kettőt tart legfontosabbnak. Ezt a kettőt külön fejezetben adja elő mint harmadik prédikációt: az „első főemberről” és „más főemberről”, vagyis másodikról.

Ha összehasonlítjuk az író személyes élményeit, azt láthatjuk, hogy a két történetre Bornemisza gyakran visszatér, újabb színfoltokkal gazdagítva mondja el őket, és nyilvánvaló, hogy ez a két história fontos, megrendítő élménye volt, mely nem kis mértékben ösztönözte könyve megírására. Annak a baráti társaságnak tagja lehetett ez a két ember, akikkel Bornemisza az élet legintimebb kérdéseit is tüzetesen megvitatta. Talán bátorították is könyve kiadására. Az vezethette ezt a kis társaságot, amit már többször megjegyeztünk Bornemiszával kapcsolatban: feltárni az ember lelki életének legtitkosabb mozzanatait. Miért? Ugyanazért, amiért Bruno az eget fürkészte, a kor orvosai hullát boncoltak, a fizikusok a mechanika alaptörvényeit kutatták, és utazói Mexikó őserdeit járták. Kíváncsiak voltak. Megalapozták a modern tudományt és a modern regényt.

A magyar nyelvű XVI. századi olvasmányok sorában egyedülálló helyet foglal el a humanista ihletésű történeti műpróza egyetlen példánya, BARANYAI DETSI JÁNOS: *Az Cajus Crispus Salustiusnak két históriája* (1596).

Baranyai, külföldi tanulmányok után a marosvásárhelyi iskola igazgatója, aki többek között egy nagysikerű görög-latin-magyar szólásgyűjteményt is kiadott: az egyetlen tudós huma-

nista, aki Pesti Gábor óta hajlandó volt magyarul megszólalni, sőt, ezt kötelességének érezte, hogy „*eszességet tanuljunk*”. Bár fordítása pontos, mégis megvan vállalkozásában az aktualizálás, ami a XVI. század minden egyes anyanyelvű kiadványára jellemző: a Catilina összeesküvéséről és a Jagurtha elleni háborúról szóló két Sallustius-művel az erdélyi fejedelmi kormányzatot óhajtotta inteni és tanítani. Meg hát a magyar írók sorsáról is elmondott egy példázatot:

„mikor Theodor Gáza Aristotelesnek az állatokról írt históriáját görögből deák nyelvre fordította volna, és nagy szépen összeköttetvén és kívül megaranyoztatván, az fejedelemnek bemutatta volna, azt remélvén, hogy ennyi megböcsülhetetlen munkájáért valami nagy segítséggel ajándékoztatnék meg: az fejedelem megkérdvén, miben állana az könyvnek aranyozása - csak ennyi segítséggel lőn neki, amennyit az könyvkötés ér vala, annyi munkáját olyan bölcs embernek semmire becsülvén.”

Baranyai e tudós munkája után prózában új e században már nem születik, de a következőben sem egyhamar.

Amivel a kor még adósa önmagának: az a világi líra. S ez teljesül ki szinte váratlanul és látszólag előkészületlenül Balassi Bálintnak a maga korában nyomtatásban meg sem jelent, de kéziratban sikerrel terjedő, nagyhatású költészetében.

BALASSI BÁLINT KÖLTÉSZETE

1578 tavaszán egy huszonnégy éves főnemesi ifjú, BALASSI BÁLINT (1554-1594) megismerkedett a nála idősebb, művelt szépasszonnyal, Ungnád Kristóf horvát bán feleségével, a törökök által 1552-ben kivégzett temesvári kapitány, Losonczi István leányával, Annával. Szerelemre lobbant; egy év leforgása alatt tucatnyi versből álló ciklussal udvarolt Annának. Megszületett a magyar nyelvű szerelmes lírai költészet.

Balassi az előkelő társaság által kedvelt és Velence-Padova környékéről Bécsbe származott, ott pedig Jákob Regnart udvari karnagy által népszerűsített dalokat fordította, másolgatta, variálta. De használta az általunk ma már ismeretlen magyar szerelmes versszerzés közhelytárát is. Már korábban is írogatott udvarló verseket előkelő kisasszonyok számára, a versfőkbe rejtve a leányzókat nevét.

Balassi szerelmi élménye olyan erős és őszinte volt, hogy érzelmei a mintákon is átsütöttek. E sorai például szó szerinti fordításai egy Regnart-”slágernek”:

Már csak éjjel hadna énnekem nyugodnom,
Ha nappal miatta nyughatatlankodom,
De lám éjjel-nappal érte csak kínlódom
Gyakran költ álmombul róla való nagy gondom.

Regnartnál:

Wann ich den gantzen Tag
geführet hab mein Klag
so gibst mir noch zu schaffen
bey Nacht, wann ich soll schlafen,
ein Traum mit grossem Schrecken
Thut mir gar offft erwecken.

Mégis, elhisszük, és nyilván Anna is elhitte, hogy a költő miatta hánykolódik álmatlanul a szállásán.

Mint ahogyan afelől se lehet semmi kétségünk, hogy ezek a szép sorok valóban az első szerelmi együttlétet örvendező bizonyosságai, valahol a Kis-Kárpátok keleti lejtőin, egy várkastély kertjében:

Most adá virágom nekem bokrétáját,
Magához hasonló szerelmes virágát,
Kiben violáját kötötte rózsáját:
Úgy tetszik, hogy értem ebből ő akaratját.

Viola szép színe mutatja hívségét
Rózsa piros volta hozzám nagy szerelmét
Fejér rózsza penig mondja tiszta éltét;
Nézsze mint mutatja bölcs és eszes elméjét!

...

Ezeröttszáz és hetvennyolc esztendőben,
Egy szerelmes helyen hogy volnék rejtőkben
Az adá virágát akkor én kezemben,
Kit Istentül kérek gyakran könyörgésemben.

Ki ez az ifjú, aki - ránk maradt előzmények nélkül - ilyen váratlanul robban be a verses krónikák és bibliai énekek változni nem akaró egyhangúságába?

Akik még tanulhattak róla az iskolában, azok előtt egy szoknyák után kapdosó huszártiszt képe jelenik meg, nem is ok nélkül. Ez is Balassi.

Figyeljünk mi most mégis a másik Balassira, mert ez is ő: sokat olvasó, fejfájós, szemfájós, széleskörűen művelt, vagy nyolc nyelven beszélő, töprengő irodalomtudós; gyakorlati érzék híján tűri, hogy családi vagyonából kiforgassák, s hogy tisztí pályafutásának olyan kalandok vessenek véget, melyek pedig katonatársaival is mind sorra megtörténtek, noha hadisikerei kétséget kizáróan bizonyíthatók; hazája és politikai meggyőződésének szolgálatában sohasem alkuszik, bár az apjának ideiglenesen átadott várkastélyt is visszaveteti tőle a király. Gyerekkorában Bornemisza Péter tanította; ránk maradt az Olaszországban készült latin tankönyv, amit együtt silabizáltak, alá vannak huzogatva benne a magyar vonatkozások, például Janus Pannonius neve, s odafirkantva: „*Notabene: Ungarus!*” Első nyomtatott munkáját, egy ma már alig felfedezhető német imakönyv magyar fordítását is Bornemisza lelki felügyelete alatt készítette: *Beteg lelkeknek való füves kertecske... Melyet Gyarmathi Balassi Bálint fordított németből magyarra az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására* (Krakkó, 1572).

Szerelmes szülei azért kerültek „háborúságokba”, mert Balassi Jánost, Bálint apját koholt vádakkal letartóztatták és ettől kezdve rövid megszakításokkal üldözték. Üldözötten halt is meg az apa, a fiú pedig, aki a Habsburgokkal ellenséges Báthori István lengyel király szolgálatába szegődött, egy életre nem szabadult meg a személye elleni udvari gyanakvástól.

Három ízbeni rövid katonai szolgálata is megaláztatásokkal terhes; bár az őt ért mellőzések nagy részét, mi tűrés-tagadás, önmagának köszönheti. (1575 nyár: Erdély elleni hadjárat, hadifogság, a török kiadatását követeli; Báthori, akkor még erdélyi fejedelem, ezt megtagadja, ettől kezdve a költő elkötelezett híve Báthorinak; 1579-1582: Eger, huszárhadnagy, fényes haditette a hatvani török helyőrség megtámadása 1580. április 21-én; 1588: lovastiszt Érsekújvárott, de mert a parancsnoka feleségét elcsábítja, elbocsátják a szolgálatból.) Negyedik és utolsó katonai szolgálata során, 1593 ősz-1594 május, a törökellenes nagy hadjárat idején, felszabadítja egyik családi birtokát, Divény várát, ahol gyerekeskedett; májusban halálos sebet kap Esztergom alatt, meghal. A veszteséglistán így szerepel: „*Meghalt Balassi Bálint, istentelen magyar.*”

Műveltségét otthoni olvasmányaiból merítette, gyorsan szerzett meg számára fontos könyveket, valószínűleg kiterjedt könyvkereskedői hálózat dolgozott számára. Sokat tanult gyermekkorában Nürnbergben, rövid erdélyi tartózkodásakor és lengyelországi útjain, főleg Báthori András bíboros környezetében, és amikor Braniewo (Braunsberg) jezsuita kolostorában elmélkedett egy többhónapos lelkigyakorlaton.

Költészetében a tűnődő bölcselkedés, az élet értelmének keresése, a vallásos élmény éppen annyira jelentős, mint a szerelem.

Szerelmi líráját három nő határozta meg: Anna, akihez az egy évig tartó első fellobbanást követően, tíz év múltán, 1588-ban újabb ciklust ír, ebben már Júliának nevezve a szép-asszonyt; neki szánta *Szép magyar komédiáját* is, 1588-89; felesége, özvegy Várdai Mihályné Dobó Krisztina, korán meghalt kisleány anyja; és Wesselényi Ferenc lengyel államférfi felesége, Szárkándy Anna vagy Célia.

Mit mondjunk még magánéletéről? Az ifjúkorában gazdag főúr rövid élete végén sem nélkülözött, nem élt olyan rosszul, mint amennyit panaszkodott, mert hát a lókereskedés sok kinkeservvel járt ugyan, de azért nem maradt haszon nélkül. Az viszont tény, hogy a saját társadalmi rangjához illő társaságból kicsöppent. Különösen sokat ártott neki könnyelmű házassága, mely alig volt több egy sikertelen, ámde erőszakos hozományszerzési próbálkozásnál. Hanem azért feleségét is szerette; házassági válságuk és válásuk lelki indítékai ma sem világosak. Az viszont bizonyosra vehető, hogy az evangélikus férfi katolikus hitre térése mögött nem az érdek, hanem a lelki fordulat belső kényszere állt (1586).

Tudatosan a korabeli közvéleménynek (és az utókornak) szánt megnyilatkozásaiban sok a szerepjátszás, az enigmatikus rejtőzködés; ez egyfelől költői magatartás - jelül, hogy az ő valódi élete a költészet - másfelől politikai védekezés. Amikor például nagy gondosan híret terjeszti, hogy világgá bujdosik, mert a megözvegyült Anna nem hozzá ment nőül, akkor ezt részben azért teszi, hogy a császári hatóságokat félrevezesse: ő ugyanis katonának készült Lengyelországba; másrészt a példaképül tekintett Janus Secundus életéhez, költészetéhez és a saját *Szép magyar komédiájához* hasonlóan a szerelmében világgá bujdosott költő magatartását igyekezett felvenni.

Belső életének a külső eseményeknél is nagyobb fordulata volt az 1583-as esztendő, amikor megszerezte három újlatin költő 1582-ben Párizsban kiadott kötetét: *Poetae tres elegantissimi*. Marullus, Angerianus és Janus Secundus versei ezek.

Ne tekintse az olvasó időrablásnak, hogy egymás mellé helyezve összehasonlításként elébe adjuk egy Marullus vers eredetijét, magyar fordítását és Balassi átköltését. Csak így győződhetünk meg arról, hogy mekkorát fejlődött Balassi a Regnart-hatások és az első Anna-versek óta s mennyire elrugaszkodott mesterétől, Marullustól; milyen eredeti, hiteles költészet ez!

Non vides verno variata flore
tecta? non postes viola revinctos?
Stat coronatis viridis inventus
mixta puellis.

Concinunt Maias pueri Kalendas
concinunt senes bene feriat
omnis exultat locus, omnis aetas
laeta venindet.

Ipse reiectis humero capillis
candet in palla crocea Cupido
acer et plena iaculis pharetra
acer et arcu.

Et modo huc circumvolitans et illuc
nectit optatas iuvenum choreas,
artibus notis alimenta primo
dum parat igni.

Nunc puellaris medius catervae
illius flavum caput illiusque
comit et vultus, oculisque laetum
addit honorem.

Mitte vaesanos bone Rhalle gestus
iam sat indultum patrie ruinae est.
Nunc vocat lusus, positisque curis
blanda voluptas.

Quid dies omnes miseri querendo
perdimus dati breve tempus aevi?
Sat mala laeti quoque sorte, coelum hoc
hausimus olim.

Huc cadum profer puer Hyle trimum,
cedat et moeror procul et dolores
tota nimirum Genio, mihique
fulserit haec lux.

(Ad Manilium Rhallum)

Nézd csak házunkon tavasz új virága
díszlik. Ajtónk is violával ékes.
Kint legények s zöld koszorús lányok
ifjú csapatja

énekel vígan, hogy a május eljött
s a vidám aggok velük énekelnek;
mindenütt jókedv; fiatalja, véne
boldogan ujjong.

Ott sűrűg köztük ragyogó palástban
Ámor íjastól, tele van kegyetlen
nyillal a tegze, haja hátravetve
verdesi vállát.

Szerte szálldos. Elrepül erre, arra,
itt is, ott is párokat állít össze
csalpa fortéllyal fiatal szívekben
gyújtja a lángot.

Elvegyül fürgén a leányseregben,
egynek az arcát csinosítja, másnak
a szemében gyújt tüzet, a haját meg-
fésüli szépen.

Dőreség, Rhallus, keseregni folyton,
a haza vesztét eleget sirattuk,
félre a gonddal! A gyönyör s a játék
hívna örülni.

Ó jaj, hány napját rövid életünknek
vesztjük el balgán, buta jajgatással!
Élj vidáman, még ha a sors kemény is:
elfut az élet!

Hylus, hozz már bort ide! Messze fusson
fájdalom, bánat! Ha örömbé öltük
minden percét, ez a nap csak akkor
volt a miénk is.
(*Manilius Rhallushoz*. Rónai Pál fordítása)

Széllal tündöklelni nem ládd-é ez földet
gyönyörű virágokkal?
Mezők illatoznak jószagú rózsákkal,
sokszínű violákkal,
Berkek, hegyek, völgyek mindenütt zöngenek
sokféle madárszókkal.
Új rózsakoszorukban kegyesek, szüzek
ifiakkal táncolnak,
Jószavú gyermekek vígan énekelnek,
mindenek vígan laknak,
Mind menny, föld és vizek, ládd-é, úgy tetszenek
mintha megújulnának?
Sőt még Cupido is mostan feltörlötte
homlokán szőke haját,
Gyöngé szárnyacsáján tétova mint angyal
röpül, végig kedvet mutat,
Szerelmes táncokban kinek-kinek adván
kezére szép mátkáját.
Azért ne bánkódjál én jó vitéz társam,
ürülj minden gondoktul,
Eléggé hordoztuk heában az sok bút,
legyen már tőlünk távul,
Mostan igyunk, lakjunk, vigadjunk, táncoljunk,
távozzunk bánatunktul!
Nemde valakiért aggasztaljuk volt mi
inkább ifjú éltünket,
Kiből azt sem tudjuk, hol és mely órában
kiszólnak bennünket?
Kivel mit gondoljunk? Ha Isten jó urunk,
ő mindennel jól tehet.
Aggasztaló bánat, búszerző szerelem
távol legyen mi tőlünk,
Jó borokkal töltött aranyos pohárok
járjanak mi közöttünk,
Mert ez napot Isten örömdetességre
serkengeti föl nekünk.
Marullus Poéta azt deákul írta,
ím én pedig magyarul,
Jó lovam mellett való füven létemben
fordítám meg deákbúl,
Mikor vígan laknám vitéz szolgálímmal,
távozván bánatimtul.

Figyeljük meg: Balassi elsőízben utal forrására, mintegy büszkén adva tudtára a világnak, hogy ő a nagy Marullust magyarítja. S még hozzá hol s hogyan: „*jó lovam mellett való füven létemben...*”

Ma sem találhatnánk ki szebben. Az egykori végvári vitéz tavasszal kicsapja a lovát a friss fűre, hadd élvezze a téli száraz szénakötegek után a tavaszi ízeket: vitéz szolgálai körülötte nyargalásznak, ő meg, hátát tán egy fa törzsének vetve, Marullust olvas, és kedvet kapván, mindjárt magyarra is fordítja.

Hol vannak innen Marullus kifinomult firenzei ifjai, hol a kerti virágok füzérével mesterségesen ékesített ajtókeret, hol a marullusi képek Botticellire emlékeztető negédes bája...

Milyen jellemző, hogy Balassi a szabad természetben, lovát legeltetve érzékeli azt a szépséget, amit Marullus száz évvel korábban a firenzei reneszánsz házainak falán, ajtóin és ablakain mint az ember által mesterségesen megteremtett ékességet élvezett. A madárdaltól hangos berkeket-hegyeket-völgyeket Marullus nem is említi. Ezt akkor, ott, olvasás közben a költő hallotta-érezte, valahol Zólyom vagy Liptó megyének bércei között. „Búszerző szerelemről” is csak Balassi tud, Marullus nem; a *carpe diem* (használd ki az időt) klasszikus pogány elvét pedig Balassi az Isten, „jó urunk” által adott örömök várásává változtatja.

Ebben az új lelkiállapotban, egy tudatosan művelt műköltészet megismerésének heteiben-hónapjaiban - (más ez, mint Regnart dalainak könnyed világa, vagy mint a követhetetlenül tökéletes ókori klasszikusok!) - még két további Marullus-szerzeményt költ át: *Csókolván ez minap az én szép szeretőmet...; Vajha én tüzemnek nagy tűrhetetlen volta...* (sőt Janus Secundustól is kiválaszt egy közkedvelt darabot: *Hallám egy ifjúnak minap éneklését...*)

Azt a tavasz-élményt, azt a természetes kapcsolatot a környező világgal, amit a *Széllal tündökleni...* érzékeltetett, egy középkori, vágáns, tavaszt köszöntő himnusz ihlette költeménye is tükrözi. Ezt a versét is érdemes itt most teljes egészében újra elolvasnunk, hogy még egyszer láthassuk: micsoda belső felszabadulást hozott ez az okmányok és levéltári kutatások alapján joggal oly sötéten reménytelennek mutatkozó 1583-as esztendő:

Aldott szép Pünkösdeknek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókot könnyebbítő szele!

Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemile torkát kiáltásra,
Fákot is te öltöztetsz sokszínű ruhákba.

Neked virágoznak bokrok, szép violák,
Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak,
Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.

Mert fáradtság után füremedt tagokat
Szép harmatos fűvel hizlalod azokat,
Új erővel építvén üzéshez inokot.

Sőt még az végbeli jó vitéz katonák,
Az szépszagú mezőt kik széllal bejárvák,
Most azok is vigadnak, az időt mulatják.

Ki szép füven lévén bánik jó lovával
Ki vígan lakozik vitéz barátjával
S ki pedig véres fegyvert tisztíttat csiszárral.

Újul még az föld is mindenütt tetőled,
Tisztul homályából az ég is teveled,
Minden teremtetett állat megindul tebenned.

Ily jó időt élvén isten kegyelméből
Dicsérjük szent nevét fejenkint jó szüüből,
Igyunk, lakjunk egymással vígan szeretetből.

Ugye, mennyire hasonlít ez a „nyolc vers” a másakra, a *Széllal tündöklenire*, pedig nem Marullus poétából merítette a költő. Ami bizonyítja, de hát különben nem is szorul bizonyításra, hogy Balassi saját élményét fogalmazza meg: a tavasszal a végvárakból kirajzó lovasokat, amint lovuk *„füremedt tagjait szép harmatos füvel hízalják, új erővel építvén űzéshez inokot”*, amint a fegyvermesterek a véres-rozsdás kardokat hozzák rendbe - és gondoljuk meg, hogy mindez már jószerint *emlék*, melyre jólesően gondol vissza a költő, de amikor még átélt valóság, mikor még jelenidő volt mindez, akkor nem sikerült - nem akaródzott az élményt versbe önteni. Persze azért annyiban mégis friss ez az élmény a lovakról, fegyverekről, katonákról, hogy magánemberként változatlanul neki-nekicsapott a töröknek, például 1584-ben. Ennek most érkezett el az ideje, most, hogy megszabadult *„az szerelemtől”* és megszerezte a három igen jeles költő Párizsban kiadott közös kötetét, s e kötet olvastán kitárult előtte egy új világ - saját poétai elhivatottsága.

Ez a poétai elhivatottság a Júlia-versekben tetőzik.

1588 februárjában Balassi Pozsonyban intézte dolgait, amikor „egy kapu köziben” váratlanul Annával találta magát szemközt. Az elébe pottyant gyönyörűség hatására írott versében azt mondja: hirtelenében nem tudta, hogy *„egy kegyes képében az gyászöltözetben vajjon angyal tűnék-é”* elébe?

A gyászruhába nő - férjét, Ungnád Kristófot gyászolta - zavarában úgy tett, mintha rá sem ismerne Bálintra: *„nagy idegenen csak mintha nem esmerne”*, sietett tovább. A költő azonban utánaszaladt, elébekerült és spanyol módra bal térdével mélyen bókolva, jobb lábát egyenesen hátravetve, széles kalaplandítással üdvözölte Annát,

... kin ő csak elmosolodék.

Alighanem ez volt az egyetlen személyes találkozás Anna és hajdani lovagja között a férj halála után. Balassi két versben számolt be a nagy pillanatról, az első - *Egy kegyes képében...* - magát az eseményt rögzíti, a másodikban így színezi ki a bókoló üdvözlés közben mondott szavait:

Ez világ sem kell már nekem nálad nélkül, szép szerelmem,
Ki állasz most én mellettem. Egészséggel! édes lelkem.
Én bús szívem vidámsága, lelkem édes kívánsága,
Te vagy minden boldogsága, véled Isten áldomása.
Én drágalátos palotám, jó illatú piros rózsám,
Gyönyörű szép kis violám, éll sokáig szép Juliám!
Feltámad a napom fénye, szemüldek fekete széne
Két szemem világos fénye, éll, éll, életem reménye!
Szerelmedben meggyúlt szívem csak tégedet óhajt lelkem,
Én szívem, lelkem, szerelmem, idvezlégy én fejedelmem!
Juliámra hogy találék, örömemben így köszönék,
Térdet fejet neki hajték, kin ő csak elmosolodék.
(*Hogy Juliára találá, így köszöne neki*)

Hiába küldte el azonban a nagy reményekre gyulladt gavallér ezt a két verset s nyomában a többit: Anna nem fogadta. Pedig a költő szertelenül bízott magában, márciusban hetvenkedve nevezte meg egy barátjához írott levelében azt a testrészt, amelynek az asszonyok nem tudnak ellenállni, hát még egy özvegyasszony, és éppen ezért felülmondott képessége révén *„ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy nagy úr leszek.”*

Mindez csak ábránd. De éppen ezek az ábrándok tették lehetővé, hogy költészetének egy új szakasza kezdődhessen. Már nem is kellett látnia Annát, nem kellett találkoznia vele, hogy szép költeményeket írhasson hozzá; megismerte a versfaragás minden csínját-bínját, és hála

Johannes Secundusnak meg a másik két „elegantissimus” költőnek, megtanulta, miként lehet egy ábrándképhez is hódoló költeményeket írni.

Úgy teleszívta magát az élet kábító valóságával, úgy hozzászokott, hogy az élet minden apró pillanatát agyába rögzítse és ott elraktározza, hogy elég volt neki Anna emléke és máris megteremtette - Júliát. Mert Júlia is Anna.

Az az Anna, akit, mint említettük, a kapuközbeli futó találkozás óta talán nem is látott, vagy ha mégis, hát messziről: sértő következetességgel kerülte őt.

Balassit alighanem már rég nem érdekli a külvilág. Talán özvegy Ungnádne kezének elnyerésében sem reménykedik igazán, amint azt környezetével és olvasóival elhitetni igyekszik; talán még ez a szerelmi ostrom is csak arra jó, hogy témát szolgáltasson új versciklusához.

Minden szabad idejét olvasással és kötetének összeállításával tölti.

Ebben pedig nagy segítségére van Janus Secundus és a másik két újlatin költő.

Különösen Janus Secundus hatása jelentős. A jelek arra mutatnak, hogy a hollandus költőgénusznak nemcsak költészete, hanem élete is példaképül szolgált Balassi számára.

A hágai születésű Jan Everaert a XVI. század csodagyermeké volt. Költő és szobrász, ötvös és író; Huizinga szerint az 1531-ben vert hírneves Erazmus-érmét is ő készítette. Éppen ebben az évben, 1531-ben, alig húszesztendőskorában megismerkedik egy lánnyal, akit Júliának nevez el s akihez versciklust ír. A szeretett leány azonban másvalakihez megy férjhez, a költő Mecheln városából, ahol a szerelem dült, Júlia esküvőjének napján bánatában Brüsszelbe bujdosik. Innen Franciaországba utazik, majd V. Károly császár udvarának hívására Madridba megy, fivérének, a császári hivatalnoknak és e fivér feleségének, Annának társaságában. A toledói érsek titkára lesz, és nem kisebb feladatot kap, mint hogy énekelje meg a császár tuniszi hadjáratát. Tüdőbaja miatt azonban ebből nem lesz semmi. Madridban megismerkedik egy verseiben Neäreának nevezett kurtizánna. Kapcsolatukat a Csókok-ciklus örökíti meg, a reneszánsz újlatin költészetnek ez a hihetetlenül népszerű remeklése. 1536 tavaszán betegen hazaindul; az utrechti érsek titkára lesz, de négy nappal az érsek Tournay-ban tartózkodó udvarába érkezése után, 1536. október nyolcadikán tüdőbetegségben meghal. Huszonöt évet élt.

Mint említettük, Balassi is követte Janus Secundus példáját életvitelében; egyelőre azonban, most, 1588-ban a zseniális hollandus Júlia-ciklusát tanulmányozza tüzetes alaposággal. Janus Secundus hatására lesz Annából Júlia; mintájára idézi fel a táncoló Anna réges-régi emlékét, valamikor megismerkedésük idejéből, hiszen a mechelni Júliát is tánc közben ábrázolta Janus Secundus.

Több mint húsz verset ír egyetlen esztendőben!

Ezeknek jó fele Janus Secundus, Marullus, Angerianus átdolgozása; van, ahol maga jegyzi meg: „*De voce ad vocem ex Angeriano*”, mint a „*Széllel hogy vadásza én lelkem Julia...*” kezdetű vers esetében; sok költeménye-dala azonban eredeti lelemény. A „*költői kitalálást*”, ahogy ő maga mondja: „*inventio poeticá*”-t oly tökélyre fejleszti, hogy például a *Darvaknak szól* csodás sorairól alig akarjuk elhinni: nem valahol külföldön írta szívszorongató honvágyában, hanem otthon, írópultja mellett, még hozzá választott mestereinek hatására:

Mindennap jó reggel ezen repültek el
szóldogálván, darvaim!
Reátok néztemben hullnak keservemben
szemeimből könyveim,
Hogy szép szerelmesem jut eszembe nekem,
megújulnak kínjaim.

Látom, utatokat igazítottatok
arra az ország felé,
Az holott az lakik, víg szívemet aki
ő magánál rekeszté;
Vala énrólam, ki híven szolgáltam
valljon s emlékezik-é?

...

Sok háborúimban, bujdosó voltomban,
midőn darvakat látnék
Szép rendben repülni s az felé halanni,
hol szép Julia laknék,
El-felfohászkodván s utánok kiáltván
tőlük én így izenék

Hasonlóképpen inventio poetica az „*Idővel paloták...*” kezdetű remekmű. A „költői kitalálás” folytonos hangsúlyozásával Balassi az olvasónak is szinte a szájába kívánta rágni, hogy ezúttal nem közvetlen élmények azonnali dalba foglalásáról van szó, mint az Anna-versek esetében, hanem tudatos költői műhelymunka eredményéről:

Idővel paloták, házak, erős várak,
városok elromlanak.
Nagy erő, vastagság, sok kincs, nagy gazdagság
idővel mind elmúlnak,
Tavaszi szép rózsák, liliom, violák
idővel mind elhullnak;
Királi méltóság, tisztesség, nagy jószág
idővel mind elvesznek,
Nagy kövek hamuá s hamu kősziklává
nagy idővel lehetnek;
Jó hírnév, dicsőség, angyali nagy szépség
idővel porrá lesznek;
Meg az föld is elagg, hegyek fogyatkoznak,
idővel tenger apad,
Az ég is béborul, fényes nap setétül,
mindennek vége szakad,
Márványkőben metszett írás kopik, veszhet,
egy heliben más támad;
Meglágyul keménség, megszűnik irigység,
jóra fordul gyűlölség,
Istentől mindenben adatott idővel
változás s bizonyos vég,
Csak én szerelmemnek mint pokol tüzének
nincs vége, mert égten ég.
Végzetetlen voltát, semmi változását
szerelemnek hogy látnám,
Kiben Juliától mint Lázár ujjátul
könnyebbségemet várnám,
Ezeket úgy írák és az többi után
Juliának ajánlám.

Balassi e versében éppen azzal tette próbára tehetségét, hogy érvei, hasonlatai mind ősrégi prédikációs közhelyek; haláltánc-versek agyoncsépezt fordulatai Petrarca, Boccaccio és követőik agyonnyúzott sorainak ismétlései; - és mégis egyéni szenvedély, őszinte indulat és meg-

rendülés hitelesíti a súlyos egyhangúsággal ráncsöpögtetett kétsoros mondatok hasonlat-tömegét; elborzadunk az idő könyörtelen múlásának leírásától és feloldódunk abban a szinte már vallásos meggyőződésben, hogy egyedül a szerelem-szeretet örök.

Az Anna-versek őszintén szenvedélyes érzelmvilága után most tehát tudatos műhelymunkának vagyunk tanúi. E műhelymunka központja továbbra is a szerelem; de már nem is annyira maga Anna, hanem az Anna ébresztette érzelmek, szenvedélyek, gondolatok; a szerelemből fokozatosan életfilozófia, mondhatni, életeszmeny és -cél válik.

Magyar nyelven legújabbán Klaniczay Tibor fogalmazta meg ennek a szerelem-életfilozófiának a jelentőségét. (*A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban.*)

A XV. századi firenzei Medici-udvar újplatonista - tehát Arisztotelész után és helyett inkább Platón eszményítő - gondolkodói, elsősorban Marsilio Ficino a szépséget tekintették a legfőbb jónak. Mint már arra korábban utaltunk: a képzőművészetben Botticelli festményei fejezik ki leghívebben ennek az iskolának tanait. A szépség maga a tökély; voltaképpen maga az Isten, vagy az istenség hű mása. A szépséget, éppen mert maga a tökéletesség, vagy legalábbis annak érezzük: szeretjük. A szeretet tehát a szépségeszmeny nélkülözhetetlen érzelmi velejárója.

A szeretet viszont a keresztény hitnek is alapja. „Isten a szeretet” - írja János evangélista. A szeretet minden másnál, talán még a hitnél is fontosabb. (Lásd Pál apostol tanítását.)

Szeretet és szerelem azonban alig elválasztható rokonfogalmak. Annyira, hogy ez a különbségtétel csak a magyar nyelvben létezik. Szeretet és szerelem minden más nyelvben azonos szóval jelöltetik. (Latinul: *amor*.) Tehát még a szavakban sem választható el az elvont „szere- tet” a nagyon is testi kapcsolatot feltételező „szerelem”-től. A régi magyar nyelv nem is vá- lasztotta még el e két fogalmat. (Lásd az ősi eredetű szólást: „az Isten szerelmére!” Vagy lásd a *Halotti Beszédet*: „Szerelmes barátim!”)

Egyszóval, tehát a szeretet az Istennel való egyesülés legbiztosabb, legjobb útja és lehetősége. Tulajdonképpen nem is kellene a firenzei újplatonistákhoz meg Ficínóhoz fordulnunk e tétel megvilágítására, hiszen mondhatni, ősi közhely ez a keresztény tanok között, olyannyira, hogy számos eretnokség is támadt a szeretet szónak a szeretkezéssel való felcserélése miatt. Hogy mégis az újplatonistákból indultunk ki, az magyarázza, hogy Balassit és mindazokat, akik Balassira hatottak, a firenzei újplatonisták közvetlenül vagy közvetve kapott tanai inspirálták.

Ficino tanítványai ezt a szeretet-tant az egész általuk ismert világegyetemre érvényesítették és vonatkoztatták. Idézzük Klaniczay Tibort:

„Az egész kozmosz élő organizmus... Az ég szerintük úgy mozog, forog a föld felett, miként a férfi az asszony teste felett; a föld az anyagnak a teste, mely befogadja hímjének, az égnek minden behatását... a szívnek az égen megfelel a Nap, miközben a végső eszköz szerepét betöltő Merkúr kellő időközönként kilöveli a megtermékenyítő esőt a földre. De nem csak arról van szó, hogy az ég a föld lehető legtökéletesebb férje, a föld pedig az ég szerelmet váró asszonya, de a világ- mindenség minden részének egymáshoz való viszonya is a folytonos szerelmi egyesülés formáját ölti magára... Az igazi harmónia részesévé (tehát) csak a szerelem megtalálásával válhat az ember.”

Hogy Balassit valamiképpen foglalkoztatták ilyesféle gondolatok, arra többek között a „*Hét fő csillag vagyon...*” kezdetű éneke is bizonyíték:

Hét fő csillag vagyon az égi forgáson,
kik által embereknek
Istentől szerencse adatik fejekre,
ezek mind megtetszenek
Vidám Juliában, mert ő szép voltában
mind heten tündöklenek...

Van aztán ennek a szerelem-tannak még egy vonatkozása, melyet már nem a reneszánsz újplatonikusok, hanem a reformáció hatására a németalföldi, svájci, német és kelet-európai értelmiség fejlesztett tovább. Eszerint a szerelem az egyetlen érzés, mely társadalmi kötöttségekől is független, mely tehát az embert *szabaddá teszi*. Más helyen utaltunk már arra, hogy éppen Balassi magyar kortársai mennyire hangsúlyozták ezt verses szerelmi epikájukban. *Balassi a szerelem révén igyekezett szabaddá válni s egyben tökéletesülni.*

Mindez szépen magyarázza, hogy miért oly meglehetősen hasonló, sőt azonos Balassi szerelmi és vallásos érvrendszere. Ugyanazokkal az érvekkel, hasonlatokkal szól, fohászkodik Istenhez, mint Anna-Júliához. Ez csak első látásra tűnhet cinizmusnak, az egyszer már megtalált költői fordulat újra-felhasználásának. Mélyebb okai vannak ennek; az, hogy szerelem és isteni szeretet azonos fogalmak számára; *egyformán a lelki békéhez vezetnek.*

Béke, harmónia, tehát tökéletesség: ezt várja szerelmétől és ezért könyörög vallásos verseiben.

Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod,
Felséges Úristen, és kemény ostorod...

...

Bizonnyal esmérem rajtam most erejét,
Szívemben felgyuladt szerelemnek tüzét...

...

Mit engedhetnél meg, ha ellened való
vétkem nekem nem volna?

- kérdezi Annától a „*Nő az én gyötrelmem...*” kezdetű versében. Ugyanígy érvel házassága előtti megrendítő könyörgésében: a „*Bocsásd meg Úristen...*” kezdetű költeményben:

S mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének
Te ellened az hivek?

A Júlia-versek tehát e felsorolt törekvések, ösztönzések, hol tudatosan alkalmazott vagy közvetetten ható elméletek hatására születtek, alakultak, szépültek az 1588. esztendőben. A valóságos Anna, a szép, vidám, kíváncsi, élni vágyó, de érdekeit is féltve őrizni tudó özvegyasszony fokozatosan elhalványul egy helyébe lépő, a költő képzeletében kirajzolódó eszményi Júlia mögött; ez a Júlia már irodalmi termék, egy holland művész fantáziája adott neki nevet 1532-ben, és most éppen egy magyar költő képzelete csiszolhatja-tökéletesíti a maga vágyai és ízlése szerint 1588-ban.

A Júlia-ciklus termékeny évében keletkezett a *Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak* című miniatűr ciklus is.

A *bejt* török szó, „*rövid, tömör vers*”-et jelent. Ez a furcsa cím tehát mai értelmünk számára így világosabb: „ezek azok a török *bejt*-ek, rövid versek, amelyeket eddig (Balassi) magyarra fordított.”

A kilenc hatsoros vers (versszak) mindegyike előtt ott áll török nyelven az eredeti!

Olvassuk el a két első verset, vagy inkább strófát.

1. Ez széles világon mennyi virág vagyon,
mindaz sem ér egy rózsát,
Az oly vendégség is, kiben egy kegyes sincs,
mindaz sem ér egy bapkát,
Én is minden szűznél, ki ez világon él,
felebb tartom Juliát.

2. Ti, kik szegénységet én szememre vettek,
én hiszem, azt tudjátok,
Hogy az vidám szemű s vékony szemöldökű
kegyes rabja nem vagyok,
S hogy ember sem vagyok, s lelkem is egy szál sincs,
talám azt alítjátok?

Az első vers még csak érthető. A rózsza értékesebb a költő számára, mint az összes többi virágfajta; a vendégség is csak akkor élvezetes, ha szép nők vannak ott; számomra közülük is Júlia a legszebb. A második már nehezebb dió. A magát rendkívül érthetően kifejező Balassi itt homályos. Miért hányjátok szememre, hogy szegény vagyok, kérdi, hiszen nem vagyok én ennek a szép asszonynak a rabja; de akkor meg miért tételezitek fel, hogy lélek nélküli lény vagyok csak?

Az első strófa vagy bejt-fordítás tehát érthető, de semmitmondó; a második pedig zavaros.

Igen ám, de csak akkor, ha a mi nyugat-európai költői tapasztalataink, versolvasó hagyományunk alapján ítéljük meg a dolgot!

Balassi alaposan ismerte a török költészetet, s ez a kilenc verse kísérlet *a perzsa költészetből átvett szufista misztika átültetésére!*

Lássuk először a török szöveget Németh Gyula fordításában:

1. Ha a világ virágát összegyűjtöd,
egy rózsát nem ér,
Ha a vendégségben nincs egy szép,
egy fillért nem ér.
2. Ti, engem koldusnak mondók,
nincs-e nekem előkelő hölgyem?
Vagy talán én nem vagyok ember?
Vagy lelkem nincs?

Szörényi László - J. E. Bertyelsz szakszótárának segítségével - így fejti meg e sorok értelmét a szufista misztika szerint:

1. A világ egyetlen külsődleges értéke sem ér fel a misztikus elmélkedéssel megszerezhető tudással. Türelemet és kitartást csak az a fáradozás érdemel, amely az Istennel való egyesülést célozza.

2. Misztikus zárándokutam során felöltött koldusálcám (testem) voltaképpen királyi (isteni) szerelmesemmel való egyesülésem záloga, hiszen ember vagyok, lelkem van s ez a lélek vég-eredményben magával Istennel azonos.

Azért fejthető meg „valahány bejt”, amit csak írtak, mert minden egyes szónak misztikus második jelentése van, például rózsza = tudomány, végső tudás...

Balassi tehát olyan fokon és olyan mélységben ismerte és kísérelte meg közvetíteni a török-perzsa misztikus költészetet, ahogyan azt egyetlen európai kortársa sem tette. Balassi nemcsak Petrarca, Marullus, Secundus és mások nyomdokát követte; ő a török költészetben is felfedezte az értéket, melytől tanulni lehet és kell.

Mire a Júlia-ciklussal elkészül, télbe fordul az idő. 1588-89 telén Erdélybe utazik, „*Jó hamar lovakért nem nagy fáradság nélkül*”, és miközben „*szörnyű havasokon fene párduc módon kietlenben bolyong, tövis közt bokorban, sok esőben-hóban holtig csak nyomorog, hideg lévén kívől, égvén pedig belől*” megírja ciklusa záróversét, s elhatározza, hogy „*többé nem említvén Júliát immár versül*”. És ezt meg is tartja. Pedig Anna második házassága még messze van, ha annyira makacsul reménykedik az imádott asszony megszerzésében, vagy ha nem is reménykedik, de ha annyira végzetesen szereti az élvezeteg özvegyet, még írhatna, még írnia

kellene Júlia (vagy Anna)-verseket... De nem ír, mert ciklusa elkészült, lezárja, kész, vége, befejeztetett. Ő már tehát költészetének él, s e költészetben Anna-Júlia csak egy modell, akire szavai köntösét szabja.

Különben valóban elég körülményes lehetett ez az erdélyi utazás, ha van is jócskán költői túlzás a szörnyű havasok és tövisbokrok közti viszontagságok fölemlegetésében. Akkoriban Máramaros hegyein át lehetett Erdélybe jutni, főleg annak, akinek gyakori utazgatásait nem látták szívesen a határt őrző császári katonák. Az alföldi részek a török kezén voltak. Erdély fejedelme most a huszonhat éves Báthori Zsigmond, aki ugyan tapintatosan előkészítgeti Erdélynek a királyi részekhez való (meg nem valósuló) visszatérését, mégpedig jezsuita gyóntatóatyjának, a spanyol Carillónak közreműködésével; az ellenállás azonban Erdélyben ilyen tervek iránt mégis akkora, hogy éppen 1588-ban tiltja ki a rendi gyűlés a jezsuitákat. Nem valószínű, hogy Balassit más, mint a megélhetés csalta volna Erdélybe - bár az is igaz, hogy színművét nem véletlenül ajánlotta éppen az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak.

Az erdélyi utazás tesz tehát pontot a Júlia-ciklusra. Költő mivoltának göggyével jelenti ki, hogy Júliát az ő versei fogják megörökíteni, s hogy Anna-Júliának nem is volt más szerepe, mint hogy verseinek múzsája lehessen:

...amint felmetszette
Juliát szivemben, szintén úgy versemben
is tessék meg szép képe.

De lássuk most az egész költeményt, a Balassi-életmű talán legfontosabb darabját:

Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség,
csillagok palotája,
Szép zölddel beborult, virágokkal újult
jó illatú föld tája,
Csudákat nevelő gallyákat viselő
nagy tenger morotvája!

Mi haszon énnekem hegyeken völgyeken
bujdosva nyavalognom,
Szörnyű havasokon fene párdúc módon
kietlenben bolyognom,
Tövis közt bokorban, sok esőben hóban
holtig csak nyomorognom?

Medvéknek barlangit, vadak lakóhelyit
mi haszon, hogy bejárom?
Emberek nem lakta földön ily régólta
mi jutalmomat várom?
Ha mindenütt éget szerelem engemet,
mind bűm, kínom csak károm.

Sokszor vadászással, szép madarászással
én mind csak azon voltam,
Hogy nagy szerelmemet, ki forral engemet,
szívemben mint megoltsam,
De semmit nem nyertem vele, sőt vesztettem,
mert inkább égtem, gyúltam.

Mert valahol járok s valamit csinálok,
elmémbe mind ott forog
Julia szép képe, gyönyörű beszéde,
lelkem érte forr, buzog,
Valahova nézek, úgy tetszik szememnek,
hogy mind előttem mozog.

Noha felmetszette szívem közepette
 Cupido neki képét
 Gyémánt szép bőtükkal maga két kézzel,
 de mégis szép személét
 Nézni elűz engem, noha nyilván érzem,
 hogy csak vallom gyötrelmét.

Más kegyes is engem szeret, de én őt nem,
 noha követ nagy híven,
 Azért mert az Isten csodául nagy bölcsen
 csak Juliára éppen
 Minden nagy szépségét ez földön úgy szerzett,
 hogy senki szebb ne legyen.

Ó én reám dihűdt, elvesztemre esküdt
 igen hamis szerelem!
 Miért nem holdultatsz meg annak, kit járatsz
 utánam szerelmessen?
 S mire kedvem ellen gyújtasz ahoz engem,
 aki megnyerhetetlen?

De te törvényidnek, noha csak vesztenek,
 kételen kell engednem,
 Sámolyul vetettél, rabjává ejtettél
 mert Juliának engem,
 Kínját, hiszem csuda, hogy mintha jó volna,
 oly örömet viselem.

Mint az lepentöcske gyertyalang közibe
 magát akartva üti,
 Nem gondolván vele, hogy gyertyalang heve
 meg is égeti, süti,
 Szívem is ekképen Julia szemében
 magát örömmel fűti.

Hatalmas szemei, haragos beszédi
 engem noha vesztenek,
 De minden szépségnél, minden szerelemnél
 mégis inkább tetszenek,
 Rajta esik, hal, vész lelkem s csak az nehéz,
 hogy tart számkivetettnek.

De ám akar meggyen velem bár szerelem,
 szabad legyen már vele,
 Csak hogy ezt engedje kínom érdemébe,
 hogy az mint felmetszette
 Juliát szívemben, szintén úgy versemben
 is tessék meg szép képe.

Hideg léven kívől, égvén pedig belől
 Julia szerelmétül,
 Jó hamar lovakért járván Erdél földét
 nem nagy fáradság nélkül,
 Ezt öszverendelém, többé nem említvén
 Juliát immár versül.
 (Ó nagy kerek kék ég...)

Mikor a Júlia-versek elkészültek, Balassi Bálint először gondolt egy tervszerűen összeállított kötet kiadására. Költeményeit másolóra bízta, az a kéziratot letisztázta és mintegy „nyomdakész állapotba” hozta.

E kötetben azonban nem a keletkezés időrendjében szerepelnek a versek, hanem a költő által utólag, versei rendezésekor, tehát 1589 tavaszán meghatározott tematikai sorrendben. E sorrenddel Balassi olyan új összefüggésekbe csoportosította költeményeit, hogy azok ebben a tervezett kötetben más helyiértéket, más jelentőséget és értelmet kaptak, mint amilyen szerepük és jelentőségük a vers megírásakor volt. Valóságos verses regény bontakozik ki előttünk. E verses önéletrajzi „regény” jellegét az újfajta csoportosításon túl az utólag adott címek is segítettek megadni. Balassi címeket *költött*, melyek egy olyan férfi életét mutatják be, akinek sorsát a szerelem határozza meg. (Gondoljunk a neoplatonista szerelem-filozófiára!)

Ez a felismerés, melyre Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán gondolt először, hogy tudniillik Balassi kötetének egyberendezésekor lírai önéletrajzot állított össze, olyan további feltételezésekre sarkallta a kutatókat, hogy ma már vannak, akik úgy vélekednek: Balassi egy számisztkai rendszer híveként kétszer, illetve háromszor harminchárom plusz egy = összesen száz verset írt, illetve tervezett, így meg nem valósult kötetébe. Eszerint az első harminchárom vers a házassága előtti, lényegében Anna-korszak dalainak gyűjteménye, a második harminchárom a Júlia-korszak verseiből áll, a harmadik harminchárom költemény pedig vallásos verseinek gyűjteménye lett volna, de ebből csak tíz készült el. Az egész gyűjtemény élére a Szentháromsághoz (három különböző időszakban írott!) himnuszt állította volna a költő (Horváth Iván). A török bejtek és a költő kézírásával ránk maradt epigramma jellegű egyéb verseket ebből az elképzelt kötetből kirekeszti ez a koncepció.

A magunk részéről más kutatókkal együtt ezt a hipotézist nem tartjuk elfogadhatónak, mégis azért tértünk ki rá, hogy éreztessük az olvasóval: hol tart a mai Balassi-kutatás, milyen nagyfokú tudatosságot tételez fel a költő részéről, milyen komolyan veszi tudósi magatartását, s mennyire eltávolodott a Balassi-kép a még nem is olyan régen a köztudatba gyömoszolt csak inni szerető, csak szoknyák után kapdosó, néha azért még a fránya törökkel is megmérkőző főnemes alakjától. Emellett tény, hogy Balassi valóban tudatosan rendezgette-gyűjtögette verseit, valóban törekedett bizonyos rendszerre, s e törekvését egyebek között bizonyos szám-tani-mértani arányok, eszmények is sarkallták. Például vonzódott a szakrális hármas számhoz. Mert hiszen valóban nagyszerűen kimutatható Balassi verseiben a reneszánsz művészet nagy élményének: az aranymetszésnek tudatos és következetes alkalmazása (Komlowszki Tibor); bebizonyítható, hogy versei a hárompillérű kompozíciós elvre épülnek, tehát egyáltalán nem volt „ösztönös” poéta, aki véletlenül lelt az éppen legszerencsésebb formára (Varjas Béla); a *Katonaének* bámulatos kompozíciós bravúrajairól is külön tanulmány született (Julow Viktor).

Tény az is, hogy a Balassi-strófának nevezett versforma a Júlia-ciklusban alakul véglegessé: tizenkilences sorokat következetesen tagoló 3×6+6+7 szótagszámú versszakokban fogalmazott, aab-ccb-ddb rímeléssel.

Végül pedig tény, hogy, mint már említettük, Balassi újfajta sorrendbe gyűjtötte „gyermekségtől fogva” szerzett verseit, s e sorrenddel egy verses szerelmi „regényt” hozott létre.

1588-ban, a Júlia-ciklussal egyidőben Balassi egy olasz pásztorjátékot is magyar nyelvre ültetett. Cristoforo Castelletti: *Amarilli* című színműve 1587-ben jelent meg Itáliában, s Balassi egy évre rá már le is fordította. Hogy ez milyen teljesítmény, annak mérlegelésére gondoljuk meg, hogy napjainkban hány év elteltével kerül magyarországi színházakba valamely jelentős külföldi darab? Igaz, a *Szép Magyar Komédia* valószínűleg nem került előadásra, viszont a XVII. század első harmadában kinyomtatták.

Tiszteletet parancsoló és meghökkentő Balassi tudatossága. Megteremtette a szerelmi lírát, most megteremti a magyar drámát. „*Akarám azért ez komédiaszerzést új forma gyanánt elővenni.*”

Valóban új ez a forma, az akkor legkorszerűbbnek érzett, legdivatosabb színjátékfajta.

Ne feledjük, hogy Shakespeare előtti színdarabbal állunk szemben! A Balassinál tíz évvel fiatalabb Shakespeare 1588-ban, a *Szép magyar komédia* évében pályája legkezdetén áll!

Fel kell figyelünk arra a sajátosságra, amire egy olasz tudós, Amedeo di Francesco hívta fel a közfigyelmet: hogy tudniillik Balassi önmagát képzelettel Credulus helyébe, saját szerelmi vergődését ábrázolja; komédiája tehát a lírai önvallomás egy formája. Lásd például: „*alig várom, hogy lássam az szép, de igen vad Juliát, az én szívémbeli eleven tűznek kegyetlen gyújtóját.*” (S mint ilyen, párhuzamosan olvasható - és olvasandó - a Nagyciklussal.) Pontosan ott van ugyan az olasz szöveg Balassi előtt s előttünk is; mégsem feledhetjük, hogy az éjszakai nyughatatlankodást e monológhoz hasonlóan írta meg Balassi „*Bár csak éjjel hadna énnekem nyugodnom...*” kezdetű versében, jó tíz évvel az *Amarilli* előtt, igaz viszont, hogy, mint emlékeztetünk, egy Regnart-dal nyomán. S ezt azért is jó tudnunk, mert lám: maga Castelletti is az előtte élt s működött olasz nagyok nyomdokain halad.

A *Nagyciklus* összeállításának és a *Szép magyar komédia* írásának idején, 1589 nyarán keletkezhetett a költő máig legnépszerűbb verse, a *Vitézek, mi lehet...* sorkezdetű költemény.

Hogy miért éppen most jutott eszébe végvári szolgálata, az a tovatűnt, boldog idő, amikor örült, „*hogy megszabadult a szerelemtől*”? Valószínűleg azért, mert ismét az a gondolat foglalkoztatta: katonának áll.

A török-tatár haderő ugyanis, kihasználva a Báthori István halála után meglazult belső fegyelmet, 1589 nyarán Lwow városáig nyomult előre Lengyelországban. A svéd származású, fiatal - huszonhárom éves - III. Zsigmond király és kancellárja, Zamoski nehezen birkózott meg a Báthori által felvállalt nagyhatalmi szerepkörrel. A magyar származású, lengyelországi állami és egyházi tisztségviselők - Báthori András bíboros-püspök, Wesselényi Ferenc kamarás - titokban katonákat toboroztak Magyarországon. Balassit is hívták. Erről a császári háznak természetesen nem volt szabad tudnia, hiszen jó tíz esztendeje megesküdött, hogy nem áll többé a dinasztiaival ellenséges lengyelek szolgálatába.

E hadi készülődés közepette születik a *Katonaének*. Kilenc versszakáról minden jeles irodalomtudósunk megírta már a maga méltató-elemző tanulmányát. Bizonyították a szerkesztés tudatosságát, arányosságát, a vers jeleneteinek mozgóképre emlékeztető pergését.

Mi újat mondhatnánk?

Semmiképpen sem erőltetjük a mindenáron újat mondást, éppen ezért inkább a vers rafinált tökéletessége mögött meghúzódó egyszerűsége szeretnénk felhívni a figyelmet. Kifinomultan tökéletes egyszerűsége azt értjük, hogy ez a *Katonaének* nem egy eseményfolyamat költői elbeszélése, nem egy csata előtti állapotból vezet szemünket a sorakozáson át a harcba, majd a csata utáni véres valóságba; hanem e költeménynek minden egyes versszaka a Balassi által ismert katonaélet *egy-egy tipikus helyzete*, de a helyzetek *nincsenek egymással időrendi vagy térbeli összefüggésben*.

Vegyük például a harmadik strófát;

Veres zászlók alatt lobogós kópiát
vitézek ott viselik,
Roppant sereg előtt távol a sík mezőt
széllel nyargalják, nézik,
Az párduckáppákkal, fényes sisakokkal,
forgókkal szép mindenik.

Remek kép. Színes, mozgalmas. Ilyen képet azonban a nyolcvanas években magyar katona Magyarországon aligha láthatott. Ellenség előtt „roppant sereg” majd csak néhány esztendő múlva fog felsorakozni, Esztergom falainál. Balassi a legfőljebb kétszáz lovassal küzdő, portyázó, vásárt ütő katonák harcmodorát ismerte. E most idézett strófa olvastán inkább a danckai ostrom seregtesteit látjuk magunk előtt, piros színű zászlóik alatt, ünnepi páncéltatban.

Az első versszak a tavaszi kilovaglás örömittasságát érezteti. Hosszú volt a tél, a lovak sokáig csak szénát kaptak, a katonák elunták a füstös szobákat. Most az illatos mezőn madarak énekelnek. Tágas térség, fény, öröm.

A második versszak egy szabad portyát idéz. Parancs nélkül, „csak jókedvéből”, néhányadmagával lovagol ki a katona a környékre. Az utolsó két sor egy ilyen szabad portya összes lehetőségét felvillantja: van aki megsebesül; másik megöli az ellenséget; harmadik foglyul ejti...

A harmadik versszak: a felsorakozott sereg, összecsapás előtt. A parancsnok szemlét tart. Lovasok mozognak a sík mezőn, ettől nyugtalanság vegyül a fenyegetőn mozdulatlan képbe.

A negyedik versszak számomra, akárhányszor olvasom is, ifjúkorom óta Ferdinánd Hodler freskóját idézi, *A jénai diákok hadbavonulását*: egyik diák a katonazubbonyt ölti magára, másik lóra pattan, amott egy csapat gyalogos menetel... *egyenként mindegyik kép mozdulatlan, együttesen mégis csupa mozgás, haladás, nyugtalanság a strófa*:

Köztök ki strázsát áll, ki lováról leszáll,
nyugszik reggel, hol virradt,
Midőn éjten éjjel csataviseléssel
mindenik lankadt s fáradt.

Ha van igazán s vérbélien manierista Balassi-vers, akkor ez bizonyosan az. Szemben a reneszánsz versek-képek nyugodt s egyensúlyozott szerkesztettségével, itt mindegyik strófa más, időben, térben, mindenben különbözik az előzőktől s a következőtől.

S íme most, pontosan, középen, egy eszmei mondandót hordozó strófa. Bár a strófa végén azért megmozdul a kép, mint mikor a pár pillanatra kimerevített mozgófénykép meghökkentő s örökkévalóságnak tetsző állása után egy film újra peregni kezd - „mint jó sólymok, mezőn széllel járnak, vagdalkoznak, futtatnak” -, a költő most mégsem képet fest, hanem gondolatot közöl:

Az jó hírért névért s az szép tisztességért
ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát
mindeneknek ők adnak...

A hatodik strófa mozgása, mintegy ellentétképpen, viharos, hangos, emellett a katonaiskolákban tanított magyar harcmodor klasszikusan tömör, epigrammatikus megfogalmazása:

Ellenséget látván, örömmel kiáltván
ők kópiákat törnek,
S ha súlyosan vagyon az dolog harcokon,
szólítatlan megtérnek,
Sok vérben ferteztén arcul reá térvén
űzöt sokszor megvernek.

Ki merjük jelteni: szakmailag-katonailag és művészileg egyaránt ennyire tökéletes, tömör strófát *e témáról* azóta sem alkotott senki.

Először tehát a kiáltás! Feltűnik az ellenség: roham, rajta, előre! Reá, reá! Jézus! Egyberoppan a két sereg. Kópiát törnek. Az ellenség nyomása azonban nagy. Lassan szorítják-szorongatják a magyar könnyűlovasságot. Ekkor a huszárok „szólítatlan megtérnek”. Mint a honfoglalás

óta mindig. Egy jeladás, egy összenézés, és már fordul is a csapat, vágat visszafelé. Menekül!? Az ellenség győzelemittasan utánuk veti magát. Ekkor a huszárok egyetlen erélyes rántással megfordítják vágatató lovukat és szembeszállnak a meghökkent üldözőkkel.

Sok vérben ferteztén arcul reá térvén
űzőt sokszor megvernek.

Ha a költő történésbeli folyamatosságra törekedett volna, akkor most az utolsó előtti versszak kíváncskodnék ide: amikor „*fejeket szednek*”, amikor „*viadalhelyeken véresen, sebekben halva sokan fekszenek*”. Balassi azonban, mint mondtuk, a katonaelet tipikus alaphelyzeteit és eseményeit gyűjti csokorba, mondhatnánk, kilenc epigrammába.

E pársoros harcászati szakoktatás után megint egy csendes, szinte már idilli két sor:

Az nagy széles mező, az szép liget, erdő
sétáló palotájok

hogy rögtön ismét a lesvetések, a nélkülözések eleven leírása következze.

Aztán a már felidézett utolsó előtti strófa. A katonahalál. A harcterek temetetlen halottai. Oszladozó hullákból lakmározó vadak, madarak.

S végül a köszöntés, egyben a költemény lezárása.

Tényleg csodálatos vers.

Mindehhez járul a tökéletességig csiszolt forma: a kompozíció hárompillérűsége (Varjas Béla); az aranymetszés alkalmazása (Komlowszki Tibor); a számtani-mértani kiszámítottság (Julow Viktor).

Komlowszki Tibor megállapítását idézzük:

„Ugyanazzal a jelenséggel kell számolnunk Balassi e verstípusában, mint a kései Michelangelo alkotásaiban. Hauser szerint Michelangelo kései műveiben felismerhetők egy manierista, harmóniaérzésében megzavart művészetszemlélet jegyei. Balassinál is lényegében erről van szó, bár kifejezése az isteni arány segítségével történik.”

Ugyanakkor azonban nem illik megfeledkeznünk arról sem, hogy Balassinak ez a költeménye beleillik a magyar költészet folyamatába. Balassi itt is, most is a magyar költészet hagyományaiból merít. Mert íme, mint dicsőíti a végvári vitézeket Tinódi Sebestyén *Kapitán György bajviadalja* című, 1550-ben szerzett énekében:

Bátor szívvel az vitézséghez vannak,
Ha ellenséget hallnak, megvidulnak,
Gyorsan ő jó lovokra felfordulnak,
Az ellenségnek hamar arcul állnak.

Erősen vívnak, szerencsét késértnek;
Kik közzülök meghalnak, sebösülnek,
Kik közzülök örök rabságban esnek...

...

Terekeken ha diadalmat vesznek,
Nagy hálákat adnak ők az Istennek,
Örülnek, vigadnak az nyereségnek
Mentől inkább annak tisztosságának

Jó legínyök, vitézök végházakban,
Vannak gyakran terekkel bajvívásban
Az körösztén hitért gyakor harcokban
És jó hírért, névért sok országokban.

Balassi Bálintnak ismernie kellett ezt a Tinódi-éneket, hiszen a jeles lantos Balassi Jánost is megénekelte benne, amint erről könyvünk második fejezetének elején értesültünk:

„Vitéz Balassi János is eljuta a bajviadal színhelyére, mégpedig Losonczi István társaságában.”

Így épül tégláról téglára a magyar költészet.

Babits Mihály szép szavaival:

s bárha silány viskót, bárha csupán vázat,
magyar égett kővel építem e házat.
(*Régi magyar költők*)

Balassi is magyar égett kőből épített, még hozzá nem is silány viskót. Névtelen lantosok formálták. Tinódi Sebestyén égette a téglát.

És még valamit. Ez a Balassi-vers talán nagyobb mértékben volt a költő szándéka szerint nevelő célzatú, mint mi ma hinnők. Hiszen láttuk, hogy valóságos kis katonai „kézikönyv”, példatár. Komolyan kell vennünk hazájától búcsúzók, mindjárt említésre kerülő versének e sorait:

Sok jó vitéz legény, kiket felemeltem,
S kikkel sok jót tettem, tartottam, neveltem,
Maradjon nálatok jó emlékezetem,
Jusson eszetekbe jótétemrül nevem!

Annál is komolyabban, mert Rimay János, a jeles barokk költő, Balassi tanítványa, a két Balassi fivért méltató emlékversében így jellemzi őket, Bálintot és Ferencet:

Okos, vitéz mindkettő,
Katona-nevelő,
Minden rendet böcsüllő,
Közte élő,
S miben nem dicsérő?

Balassi Bálintot tehát kortársai *katonákat nevelő* férfinak ismerték, mégpedig olyan nevelőnek, akit e vonatkozásban nem gátoltak osztálykorlátok: „*minden rendet becsülő*”.

A *Katonaének* tehát nem csupán gyönyörködtető, hanem nevelési célzatú ének is. Katonadal; buzdít és önbizalmat ad; neveli és tanítja a „*sok jó vitéz legényt, kiket felemelt*” ez a hányatott sorsú költőkatona.

Balassi lengyelországi tartózkodásának második felében vallásosbölcseleti költészete mélyült el. Valóságos kis ciklusnak tekinthető versgyűjteményt írt.

Ezek közül legnagyobb hatású a „*Kegyelmes Isten...*” kezdetű; tizenhetedik századi feljegyzések és emlékezések bizonyítják, hogy sokan kívülről megtanulták és imádságként fohászkodtak el magukban:

Kegyelmes isten, kinek kezében
életemet adtam,
Viseld gondomat, vezérelj utamat,
mert csak rád maradtam.

Figyeljük meg a már korábbi vallásos verseiben is észlelhető intellektuális gőgöt, ezt az őszinte tisztelettel előadott, ámde mégis kihívó okoskodást:

Mi hasznod benne, hogy ha veszélre
jutok kétség miatt,
Kit fiad által hozzád váltottál
mint fogadott fiat?

Ilyen emelt fővel, ilyen érvelőn társalgó modorban csak egy reneszánsz ember mert beszélni urával-Istenével.

A vers befejezésébe szerelmi költeményeinek természeti hasonlata lopakodik:

Az szép harmatot, miként hullatod
tavasszal virágra,
Sok jódot Uram, úgy hullasd reám,
te régi szolgálóra.

Hogy mind holtomig szívem legyen víg
téged magasztalván,
Mindenek előtt s mindenek fölött
szent nevedet áldván.

Ezeket írák az tenger partján
Oceanum mellett,
Kilencvenegyet mikor jedzettek
másfélezer felett.

(*Kegyelmes Isten, kinek kezében...*)

Formai szempontból e versénél is tökéletesebb az „*Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr!*” kezdetű ének, melyet a XVII. század eleje óta énekelnek a templomokban. Bennünket pedig a talán szintén itt és ekkor szerzett Béza-zsoltárátirat rendít meg leginkább, a XVI. századi művelt ember által ismert világegyetem érzékletes leírásával:

Fényes Nap világa, ez világ fáklyája,
Szép Hold, éj lámpása, Égnek sok csillaga
Az Urnak szent nevét mindörökké áldja!

Tüzes hatalommal forgó ti nagy Egek,
S az nagy tengerekkel együtt minden vizek,
örök dicsérettel őtet tisztellétek!

Mert csak ő egyedül minden teremője,
S mindent bir valamint magában rendelte,
Megmarad mindenek ellen ő szerzése.

Földnek kereksege minden állatokkal,
Vízben való halak tengeri csudákkal
Az Urat öröke áldjátok szótokkal!

Tenger mély örvényi, mennydörgés, s villámlás,
Köeső, hó, szélvész, háboru, csattogás,
Hegyek, völgyek s nyárban fejező sok havas.

Szép halmok, zöld ágak, ékesült kis dombok,
Fák, kik külemb-külemb szép gyümölcsöt hoztok,
S füvek, kik gyönyörű szaggal illatoztok,

Sok színben tündöklő ékes szép virágok,
Erdőkben, cserékben vadak kik lakoztok,
Öröké az Urnak nevét kiáltjátok!

Gyíkok, kígyók, földben lakó sok állattal,
Sőt az madarak is külemb-külemb szókkal,
Öröké az Urat áldják hangossággal!

Világ fejedelmi, urak és fő népek,
Kik községgel birtok s neki törvént tészték,
Öröké dicsérvén az Urat féllétek!

Ez az újszerű istenélmény, az érzékelhető világnak a vallásba építése, mely Pázmány írói működésére is annyira jellemző; a korszerű jezsuita teológiának ez a jellegzetessége egy prózai Balassi-fordításban is kifejezésre jut. Fordítgatni kezd egy katolikus hitvédelmi iratot, de nem tudja befejezni. A befejezetlenül maradt munkát Dobokay Sándor jézustársasági szerzetes adta ki, Forgách Zsigmond költségén (Forgách Losonczi Anna második férje volt!) - Bécsben 1607-ben: „Campionus Edmondnak, Jézus neve alatt vitézkedett theológusnak és nemrégén Angliában az közönséges keresztyén hitért mártíromsággal koronázottnak tíz magyarul írott okai: kikben azt adja tudtokra az angliai tudós akadémikusoknak, mi vitte őtet arra, hogy egyedül az egész Angliában lakozó Calvinistáknak az hitnek dolgában bajt mert légyen küldeni. [Értsd: szellemi bajvívásra merte őket kihívni.] Balassi Bálinttól íratott.”

A Lengyelországból 1591-ben hazatért Balassi, ha ő ekkor még nem is tudja, már csak néhány évet él. Merre s mivé fejlődött költészete?

Stoll Béla 1952-ben szenzációs felfedezést tett az akkor Keszthelyen tárolt, eredetileg körmendi Batthyány-levéltár tanulmányozásakor: *rábukkant Balassi Bálint saját kézírású epigrammáira!*

„Előttünk van tehát öt szakasz vers, amit Balassi maga állított össze szerzeményeiből. Mi ennek az összeállításnak az értelme?” - írta és kérdezte 1954-es tanulmányában Eckhardt Sándor.

Értelme az, hogy Balassi korábbi versei közül hármát epigrammává tömörített, két másikat pedig mindjárt epigrammaként költött.

Új s másunnan ismeretlen *Az erdéli asszony kezéről* és a *Fulviáról* című epigramma. Fulviáról, Balassi utolsó szerelméről csak ez az egy hatsoros maradt fenn, bár nyilván többet írt hozzá.

Első pillantásra mintha csak stilisztikailag igazgatná-tökéletesítené Balassi a verseit. Ez is nagy szó, hiszen költői tudatosság jele. Balassi tehát nem szűnt meg csiszolgatni korábbi műveit, elő-elővette azokat, simítgatott rajtuk.

Tüzetesebb vizsgálódás azonban ennél is többet sejtet!

Ha felütjük Johannes Secundus Júlia-ciklusát és Angerianus Celia-verseit, akkor azonnal szembetűnik: ezek epigrammatikusan tömör rövid versek, amelyeket Balassi eleinte hosszabban, bővebben, jóval több strófában magyarázott. Angerianus Celia-kötetkéjének különben is *Epigrammata* a címe.

Nyilvánvaló tehát, hogy Balassi tudatosan törekedett a tömörebb, velősebb, tisztelt példaképeihez hasonlóbb fogalmazásra.

Miért voltak első versei szükségképpen hosszabbak, de már az 1589-90-es Celia-versek miért rövidebbek? Mert a dallamhoz igazított, énekelt vers szükségképpen terjengősebb, hosszabb; a költőt néha ismétlésekre kényszeríti. Balassi viszont pályája delelőjén fokozatosan szakított a muzsikával, függetlenítette magát a dallamhoz igazodás kényszerétől, és önmagukban helytálló, olvasva is gyönyörködtető, tömör, csattanós epigrammákra törekedett.

Íme tehát ez a nagy lírikus rövid pályafutásának alig tizenhat esztendőre tehető termékeny alkotói korszakában mindig megújult, mindig mintegy korábbi önmaga fölé kerekedett. Valóban „forrt-gerjedett” elméjére a sok vers, a számtalan gondolat, melyek mint menetelő hangyasorok lepték el képzeletvilágát, egyik a másikat sürgetve, kergetve.

Ennek az új korszakának alkotásait bizonyára megbeszélte barátaival és híveivel, elsősorban Rimay Jánossal. De voltak ekkorra már főrangú költőtársai, tisztelői, a tudomány művelői is; leghelyesebb, ha abban a sorrendben említjük őket, mely szerint Rimay sorolja fel nevüket: Istvánffy Miklós; Forgách Mihály; Révay Péter; Kátay Mihály; Szokoly Miklós.

Hadbavonulva s megsebesülve, halálos gyötrődése közepette is verset írt. Döbbenetes élmény ezt olvasni; tudjuk, hogy a költő órák (napok?) múlva meghal; s tudja ő maga is:

Imé kioldoztam s te elődben hoztam
fene ötte sebemet,
Kit csak te gyógyíthatsz, életre fordíthatsz,
szánd keserves fejemet,
Bűneim kínjával, testem fájdalmával
ne gyötörd életemet.

Ha előbb nem hattad, sőt hozzád fogadtad,
tehát mostan se hadd el
Jó voltodból szegént, jó szokásod szerint
Sion falát támaszd fel,
Hogy mint áldozatot, adjak úgy hálákot,
ki neked leginkább kell.

Csudálatos az alig negyvenéves hősi halált halt költő életművének sorsa.

Versei nem jelentek meg életében nyomtatásban. Mégis másolták, terjesztették, szavalták. A XVII. század folyamán megjelent néhány vallásos verse, de mások költeményeivel elegy. A Rimay-előkészítette kötet sorsáról nem tudunk.

A múlt század végén találták meg versei kéziratos gyűjteményét egy felvidéki kastélyban. De ezek között is sok a más által szerzett vagy kétes hitelű vers. Életműve csak legújabbban, századunk negyvenes éveitől kezdett hitelessé rendeződni, hála Eckhardt Sándor, Varjas Béla, Klaniczay Tibor, Stoll Béla és mások kutatásainak. A *Szép magyar komédia* szövege a hatvanas évek elején került elő, véletlenül, egy bécsi könyvtárból. (Mi rejtőzhet még ott!)

Tulajdonképpen tehát csak ez a mi mostani nemzedékünk ismerheti igazán Balassit, az immár négyszáz esztendeje porladó költőt, kora európai költészetének egyik legnagyobb alakját.

Vajon tiszta-e lelkiösmeretünk; olvassuk-e, ismerjük-e, tanítjuk-e, szeretjük-e igazán?

**„EZ VILÁG MINT EGY KERT,
KIT KŐESŐ ELVERT”
- KÉSŐRENE SZÁNSZ, MANIERIZMUS,
A BAROKK ITTHONI ELŐKÉSZÜLETE -
(1584-1641)**

Balassi Bálint haláltusájának egy huszonöt év körüli fiatalember, a költő barátja és afféle önkéntes titkára: RIMAY JÁNOS (1570 körül-1631) is tanúja volt. Balassi egész költői életművét Rimayra hagyta. Rimay pedig tudatosan igyekezett a Balassi megkezdette utat végigjárni. Ne higgyük, hogy csak mi, ma látjuk ezt ilyen fennkölt-jelképpen. Rimay gyászversciklust szerzett és adott ki Balassi tiszteletére, egész életén át Balassi verseinek gyűjteményes kiadásán dolgozott, és az ehhez írott előszóban mesterét, Balassit jelölte meg a magyar irodalom legnagyobb klasszikusaként. Első eset, hogy egy költő - ahogy ma mondanák - *irodalomtörténeti tudatossággal* lép fel, egy nagyra becsült mester tanítványának vallva magát. Most már valóban elmondhatjuk, hogy nemcsak megszületett: de él is a magyar világi líra. Rimay első versében is Balassit szólaltatja meg:

Már útra indulok
Duna mellett lemenvén
Vég Esztergom alá
Kinek most kőfala
Reng, álgyukkal töretvén.

Ott vár nemzetemnek
Szép Sátoros Tábora
S egyéb sok rendeknek
Sűrő nagy zászlós hada.
Ki sáncot ás épít
S ki kart, szivet készít
Igyekezvén ostromra

Régtől várta szivem
Ezeknek történetit
Hogy érhesse ezzel
Hazámnak épületit.
Nézhén szabadságát
S rabságból váltságát
S újuló szépületit.

Azért bízván megyek
És buzgó örömmel,
Nem gondolván semmit
Kedves veszedelmemmel,
Ám váltsa bár magát,
S nyerje szabadságát
Hóltom hozó sebémmel.

Tartsa jeléül magán
Érte kifolt véretem...

*(Az nagyságos Gyarmati Balassa Bálintnak
Esztergom alá való készületi)*

Mint látható, Rimay tökéletesen uralja a Balassi-strófa továbbfejlesztett változatát; ismeri és átéli mestere egyik fő témáját: a hazáért fegyvert fogó nemesúr lelkesedését; híven tükrözi korának örvendezve reménykedő nyugtalanságát: hátha ezúttal sikerül az országot felszabadítani. A különbség csak az, hogy Rimay nem volt gyakorló katona, mint Balassi, lelkesedése tehát eszmei maradt; de nem volt gyakorló szerelmes sem, ezért szerelmi vonatkozású lírája meg sem közelíti a Balassiét; „*Én édes Ilonám*”-hoz intézett ömlengése inkább stílusgyakorlat:

Három asszony között, kik közt itélet lött, / Venus vagy, ki almát vött.

Ezért hajlamosak vagyunk ezt az önzetlenül Bocskai-párti tudós nemesurat, ezt az elő-Kazinczyt, akinél kora magyar tudósai tisztelegtek - Szenei Molnár Albert például -, s aki kora tudósaival levelezett - így a nagy hírű Justus Lipsiusszal -: egyszerű Balassi-epigonként elkönyvelni. Holott egyáltalán nem az; hanem nagyon is eredeti manierista költő, aki valóban nem a hadi és szerelmi vitézkedés területén van otthon, hanem a sztoikus bölcsekedés világában - de hát éppen ezért korának gyermeke. [Hiszen a manierizmus: a későreneszánsz átmenete a barokkba...] Nem is elsősorban szokatlan, „maníros” képei miatt az:

Mert te szépségedbe szívem úgy merült be, / mint tengerben Velence...
(*Én édes Ilonám*, 1594 körül)

- hanem inkább világutálattal és kiábrándultsággal vegyes, fanyarul szelíd életfelfogása miatt, melynek néhány villanása mintha az öreg Arany felé mutatna:

Okossan kell azért ez rossz időben ért állapotunkat élni,
Szívünknek keservét, kit Nap ránk heven vét, hogy le tudjuk metélni;
Az az jó kormányos, ki ha az víz habos, nem tudja tengert félni.

Mint habzó tengerben mi is az életben evezőnket forgassuk;
Kínnal mi lelkünket, sok gonddal fejünket igen ne nyomorgassuk;
Isten sok jókot ad, csak szelinknek zúgtát csendes szívvel hallgassuk.

Valóban rossz idők jártak; s nem is mindig sikerült Rimaynak a szelek zúgását csendes szívvel hallgatnia; hiszen ennek a versnek az eleje is csupa háborgás, csupa lázas vízió. A költőnek kilenc strófára van szüksége, amíg eljut ehhez az életfilozófiáját megfogalmazó, imént idézett két záróversszakhoz:

Ez világ mint egy kert, kit köeső elvert, napról-napra veszten-vész,
Vagy mint senyvedt zsinde, kit ó házról széllel tétova hány nagy szélvész
Ő mint romlandó ház, elveszendő szállás, jóktul üresült rekesz.

Mindenütt való hel, rakva sok veszéllel, nyugta nincs embereknek,
Kit-kit bánat sebhít, bút öröm nem enyhít, vége nincs keservének;
Árad sok veszélyek, sér mind szívek fejek, s halál vége ezeknek.

Felbomlott békesség, ki miatt sok épség, álgúy sullyával romol,
Nagy roppant seregek egymással ütköznek, hol sok ember s vér omol...
(*Ez világ mint egy kert...*, 1605)

Hol vagyunk már Balassi bűnbánatában is kihívó, hetyke öntudatosságától, csaták között is megőrzött jókedvétől, üzötte, nélkülözések idején is sugárzó életörömetől! A köesőtől vert kertben zúgó szelek tépik egy roskatag ház tetejéről a megkopott zsindelet, a benne lakó búját „öröm nem enyhíti”, odakünn pedig, a pusztuló kerten kívül, „nagy roppant seregek egymással ütköznek”, az ágyúdörgésben halomra hullanak az emberek... Ez Rimay világa, ez a Bocskai-felkelés csaták dúlta Magyarországa. A pénz értéke is romlik: „akármely jó hópénz... [havi fizetés] ha sok is, keveset ér.”

A jellegzetes éppen az, hogy mindez voltaképpen a XVI. századi Magyarországra is érvényes volt; csak hogy az akkori költők mégsem ezt, vagy nemcsak ezt és nemcsak így látták meg a világból; Rimay szeme viszont ezekre a gyötrelmekre érzékeny, s éppen ezáltal fejezi ki korát,

éppen ezért jó költő. Más kérdés, hogy manierista körülményességét, keresett hasonlatait-képeit, erőltetve halmozott jelzőit idegennek érezzük; de még ez is egy új korszakot tudatosan kifejező magatartást bizonyít.

Mint ahogyan az is jellemző erre a korszakra, hogy költője a reneszánsz eget és poklot ostromló szenvedélyessége után bölcs belenyugvással az arany középszert dicsőíti:

Mi sorsot Isten ád
azzal elégedjél

vagy:

Udvar s irigy tiszték
Tülem távozzatok,
Ki hozzátok méltó,
Azzal lakozzatok...

Borivó hadnagyság
S korcsmás kapitánság
Tisztiben tébolygó
Éktelen cigánság,

Kibe csak prédára
Vagyon nagy kívánság,
Ha adná magát is,
Én vállamra nem hág...

A tizenötéves háború véres kudarcaitól megundorodott Rimay tehát nem „borivóknak való” verseket szerzett, mint mestere, hanem amint azt egyik versének címe mondja: a középszert dicsérte (*Laus mediocritatis*).

Rimay költészetének vannak azonban ennél sokkal előrébb mutató vonatkozásai is. Ilyen például tudatos nyelvművelő programja: ismeretes Rákóczi György borsodi főispánhoz (a későbbi erdélyi fejedelemhez), régi ismerőiséhez írott levele, melyben megköszöni Prágay Andrásnak a főispán költségén kiadott s Rimaynak megküldött Guevara-fordítását, a *Fejedelmek serkentő óráját*. Ebben kifejti, hogy a magyar nyelvet a kor ízlésének megfelelően, halmozott jelzői ékítványekkel pazarul díszítve kell művelni, és egy manierista stílusremeklésben kárhoztatja hazánk maradiságát:

„...Ebbéli hivataljának eleget téve Prágay András uram, kíváncsi vagyok, hogy azok is felelhetnének hivataljoknak meg e szép óra harangja hangjához való életek egyengetésével, akik szemek tekintetét s fülöknek hallomását éregeti, s ébregetheti csengése és pöcsögése. Fölötte vak, igen siket, nyelve megkötött néma is lehet az, aki nem láthatja s hallhatja és vallhatja, hogy minden részében rubinos-gyémántos, életékesgető tanúságokat s tanácsokat nyújtogat, mutogat az elméknek. Olvasás is, dicsérik is sokan, de kevesen formálják s igazgatják ennek a Fejedelmi Órának serkengetéséhez életjeket; nem is öltözködnek azokban a lélekszépítő ruházatokban, kiket ez a könyv szabogat reájok; avagy annak a szép pillatú balzsamúmnak kenetével sem kenyegethetik testeket, akit ezen könyvnek szivárkoztatásából kenyegethetnének illatoztatásokkal magokra... De héjában, aki szerezsen, ugyan szerezsen az, annyi szappant nem vesztegethetnek-mosogathatnak reája, hogy feketesége fejérséggé változzék bőrinek, s csak úgy is ragadhatnak s akadnak e könyv intési, tanítási, oktatási szívébe, elméjébe, mint a tövis, a bojtortján és a csipke ragadhat, akadhat az igen megaszott száraz tökből... Csakhogy akadályt nagyot látok ennek a drága Órának sok szép hasznai gátolására s fojtogatására, a sok trágár, borbolond, csapza, nyalka, rusnyabeszédű ocsmány dolgok cselekedő fajtalanoknak, bordélyoskodóknak eláradásából, szaporodásából, országunkból torlódni, kikkel mind fejedelmi s mind úri paloták, udvarok igen megrakodtak.”

Rimay a reneszánsz *előtti* magyar irodalmat is felmérte, középkori anyanyelvű írásokat lapozgatott - bár mind meglennének, amik kezeügyébe kerültek -, és igazságtalan göggel ugyan, de mégis egy irodalomtörténész tudatosságával tekintette át az anyanyelvű irodalom fejlődését:

„Mert ha meggondolom és vizsgálom ezelőtt két háromszáz esztendőkkal fő dolgok állapotjában való munkákban is mint írtanak magyar nyelven az magyarok, ennek az szép magyarság eleven hangjának az sem füsti, sem árnyéka nem lehetne, holott semmi tudomány részének gyenge fékét sem arényozhatni, hogy nyújthatna és mutatna valamelike magában. Mutathatnák Mária király- és királynéasszony kezeibe forgott oly imádságos magyar könyvecskét is, aki minden magyarságával és tudományával savanyú fekete kökénye sem lehetne ennek az szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességivel elvegyített, teljes magyarságú megért édes cseresznyének; az szerint való résziben mondom, melyben theológiának természetit és állapotját viseli s foglalja magában.”

A szép pirosságával gyönyörködtető, teljes magyarságú megért édes cseresznyének: a magyar manierista irodalomnak külföldön is terjesztette hírét. Az elsők között keresett kapcsolatot a kor nagytekintélyű irodalmárával, Joost Lips - humanista latinsággal: Justus Lipsius - flamand filológussal. A sztoikus filozófia újraélesztőjéhez az elsők között talált utat már 1592 augusztusában. Tehát még mestere, Balassi életében! „*Te híres Lipsius, tőled való az a szellő, melynek lehelletétől régóta szikkadt életem újra felvirult*” - írja Trencsénről kelt levelében öreges komolykodással a huszadik életévét alig meghaladott ifjú, aki tehát már Balassi meghatározó befolyása alatt is megtalálta azt a személyt, azt az író, aki az egész elkövetkező évszázad világi jellegű magyar prózájának egyik irányítója lesz.

Nem szükséges tehát manierista pátoz annak megállapításához, hogy: Rimay is meghatározta egy ország költészetét és ízlését ötvenhatvan évre, akárcsak nála nagyobb mestere, Balassi, egy nemzedékkel korábban.

Rimaynál ösztönösebb költő - talán mert többet szenvedett - kortársa, WATHAY FERENC (1568-1608?), török rabságba esett hivatásos katonatiszt. Wathayt irodalomtörténetírásunk tisztelettel emlegeti, mégsem méltatják jelentőségéhez méltón, a köztudatban pedig egyáltalán nem él, még annyira sem, mint Rimay, akinek nevét legalább Balassival kapcsolatban hallják érettségire készülő diákok és művelődni vágyó versolvasók.

Wathay a tizenöt éves háború egy szerencsétlen epizódjának áldozata: Székesfehérvár alkaptányaként esett sebesülten török fogságba. Kiszabadulása előtt - rokonsága közbenjárására kiváltották - többször is felcipeltek Budára meg Belgrádba, hátha ifjú felesége vagy valamelyik parancsnoka fizet érte. Fogságát, keserű magányát versszerzéssel enyhítette:

Ázsiának földe, eluntalak nézni,
Európából szömlélni,
Mivel megtiltatott énnekem tebenned
Mint akarnám, úgy járni
De mint madárkának, résén kalitkának,
Bánom, kell úgy rád nézni

Látom, hogy vagy ékös, hegygel, völgygel diszös
Hol lehet örvedetesb;
Tudom, hogy még beljebb ennél is vagy kedvesb
S lakóknak édességösb,
De Pannóniának földje nékem hasznosb
Volna még békességösb...

Tenger tiszta vize, szép igrényessége
S rajta hajók szépsége
Fölvont vitorlákon széltil sebessége
Örvendetös menése
De az Duna vize volna székesége
Szivem jobb kedvessége...

Ti, kik Európának, világharmadának
Csaknem közepin vagytok,
Én pedig az végén és niha éhezvén
Köszöntvén tülem vagytok:
Pohártok töltetvén, segítségtek az lévően,
Egyet értem igyatok...

Ó jó Magyarország, édes jó társaság,
Vajon s mikor láthatlak
Kit jó szabadságért s egy szegény árváért
Bizony igen óhajtlak...
(Ázsiának földje, 1604/05)

Mintha egy régi-régi filmfelvétel tekercse peregne előttünk, úgy jeleníti meg Wathay verse a Sztambulban és más tengerparti városokban raboskodó magyarok szeme elé táruló tájat és e látvány hatására bennük ébredő honvágyat; ezt láthatta hatvan évvel korábban Török Bálint, ezt annyian ezren mások. A tenger, a gályák fölsvont vitorláikkal, a tenger mögött dombok, ligetek, kertek; a rácsba kapaszkodó kéz, a tekintet; a rab gondolatai: Duna vize szökesége, Pannóniának földje és a Bornemisza Péter *Búcsúénekéből* jól ismert sóhajtás; Ó jó Magyarország, vajon s mikor láthatlak...

Wathayt a kortársi közvélemény természetesen nem ismerhette. Annál népszerűbb volt NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS (1575-1654) győri kanonok, aki néhány szép Mária-éneken kívül megénekelte *Egy kárhozatra szállott gazdag test és léleknek siralommal teljes egymással való keserves panaszkodó beszélgetéseit*, valamint *A földi részeg szerencsének és dicsőségnek álhatatlan lakodalmában tomboló jóra intő csengettyűjét, mely a világ csalárdságát az ember utolsó dolgainak zengésével kinek-kinek elejbe adja*. E két cím beszédes bizonyosság, hogy valóban milyen jellegzetesen manierista költőről van szó. Nyéki Vörös formai tudását, nyelvi hajlékonyságát a szaktudomány joggal méltatja, népszerűsége a tizenkilencedik századig tartott. Nyéki Vörös találóan jellemezte önmagát, amikor a „földi részeg szerencséről” írott dialógusának előszavában ezt írta: „*Nem afféle galád szerelemtől tynyúlt férfiútól maradt buja mulatságra való eszköz*” az ő lantja, „*kivel testi gyönyörűségre csiklandó szerelmes énekeket pengetnek*” - hanem vallásos muzsika szerszáma.

Rimayn és Wathayn kívül egyetlen költő emelkedett felül a XVII. század első évtizedeiben a jóra intő csengettyűk és rózsaszínű párnákra himzett bölcselkedések színvonalán: PÉCSÉLYI KIRÁLY IMRE (1590 körül-1641 körül). Pécselyi Király tudós férfiú volt, népszerű tan-könyvet írt, Szenei Molnár Alberttel Németországban könyvkiadói és korrektori tevékenységet folytatott, komáromi majd érsekújvári helyőrségi lelkészként működött. Költői pályája 1608-ban, alig húszévesen, Balassi jegyében indul:

Testemet rutétó, lelkem undokétó vétkeimnek rutságát
méregnél halálosb, fekélynél fájdalmasb bűneim poklosságát
Rólam eltszittsád, tengerben taszitsád azoknak undokságát...

Rá is hatott a nagy reformátornemzedék antifeudális társadalomkritikája:

Magyar, kérlek téged, hadd el a prédálást,
Országunkban való szörnyű nyúzást, fosztást,
Szegény nemzetünkön való nagy kóborlást
Hogy nyujtson az Isten reád bű áldomást...

Ez az utolsó sor akár Kölcsey *Hymnusának* korai változata is lehetne...

Bármily rokonszenves is azonban Pécselyi Király őszintén átélt költészete: ez is csak ismétlése mindannak, amit az előző század elmondott. S mint minden ismétlő, ő is manierista a javából. Elég 1624-ben az érsekújvári katonáknak kiadott kátéja előszavát felütnünk:

„Kis munkámban pók módjára semmit ujjomból nem szoptam: hanem az méheket, amint lehetett, követtem, kik tehetségek szerént sok virágokról szedegetik és gyűjtögetik édes eleségeket, mellyel télnék idején táplálják ömagokat: így én is őket s nem az heréket követvén, egyéb tudós szent könyveknek virágos kertekből szedegettem Isten által és e kis könyvecskémnek méh-kosárjában mint valami prófont - vagy élésházban bérekesztettem imez rövid, de idvösséges tudománynak mézecskejét, mellyel a gyenge juhok éljenek, hízzanak; hogy a szemfényvesztő késértetnek, mint valami nehéz télnék idején meg ne fogyatkozzanak és el ne tévelyedjenek az igaz ösvényről.”

Íme, milyen fölényes biztonsággal mozog egy magyar író 1624-ben a körmondatok cifra labirintusában, el nem tévedve és meg nem akadva sehol; nyugodtan és a fonalat el nem veszítve vezeti olvasóját a pont és egyben a terjedelmes és tudálékos hasonlat vége felé, úgy tűzve egyetlen koszorúba a szóvirágokat, mint a manierista festők virág-girlandjaikat; olyan mesterségbeli tudással, amihez az előző században csak egy Bornemisza értett - milyen dőcögösen bajlódott körmondataival Melius Juhász Péter -, és amit e században, a tizenhetedikben, Pázmány Péter fog utolérhetetlen tökélyre vinni.

ÓRÁK ÉS LABIRINTUSOK.

MAGYAR PRÓZA A XVII. SZÁZAD ELEJÉN:

VALLÁSOS, TANÍTÓ ÉS ELMÉLKEDŐ IRODALOM

A Bocskai-felkelés után elodázhatatlanul fontossá vált a Habsburg-kormányzat számára, hogy a Telegdi Miklós kezdeményezte katolikus irodalmi restauráció a tizenöt éves háború kényszerű szünete után folytatódjék, és sikereket mutathasson fel. Forgách Ferenc esztergomi érsek PÁZMÁNY PÉTER (1570-1637) jezsuita szerzetest tartotta legalkalmasabbnak Telegdi munkájának folytatására. A harminchét éves művelt pap, aki 1587 óta külföldön működött, és megjárta a nagy barokk szentek és a máglyára küldött Giordano Bruno Rómáját, a század elején, egyéves rövid és átmeneti itthon tartózkodásakor már felhívta magára a figyelmet Magyar István könyvének érveit cáfoló vitairatával, grazi egyetemi tanári működésekor pedig nagysikerű imakönyvével. Pázmányt - bihari kálvinista nemesi szülők minden jezsuita nevelés ellenére öntudatos magyar gyermekét - 1607-ben hazarendelték, s ettől kezdve Nagyszombatban, Pozsonyban és környékén működött mint hittérítő, hitszónok, író és egyházszerző. Írói feladata nem kisebb volt, mint az elmúlt évszázad több száz protestáns könyvének érveit, tanítását cáfolni és ellensúlyozni. Ezt a feladatot szánta 1613 februárjában megjelent *Isteni igazságra vezérlő kalauz* című művének. A *Kalauz*, ez a roppant terjedelmű hitvédelmi enciklopédia, az első anyanyelvű katolikus ideológiai rendszerezés, rendkívüli hatású mű: Pázmány a mai napig érvényes katolikus érvelési rendszert dolgozott ki. Bán Imre találó szavaival - *A magyar irodalom története* című kézikönyv 2. kötetében - a *Kalauz* „*irodalmunk első monumentális arányú, minden ízében átgondolt, szervesen megalkotott gondolatépítménye.*” De lássuk írói világszemléletét. Azért hangsúlyozzuk az íróit, mert egyház- és állampolitikusi világnézete más lapra tartozik - bár természetesen erre is kitérünk.

Pázmányra nagy hatással voltak római évei. Ismeri az akkor legmodernebb természet-tudományos eredményeket, a világot, Isten létét nem a Bibliából vezeti le - mint a reformáció képviselői -, hanem kora tudományos érveivel kívánja meggyőzni az olvasót. A *Kalauz* elején külön terjedelmes fejezet szól „*A világ szépségéről*”, s ebben olyan, ma is érvényes, szép

gondolatokat fejt ki, amelyeket előtte csak Bornemisza kései prédikációiban olvashattunk, de ott sem ilyen világos rendszerbe foglalva:

„Egy szikrázó vagy ragyogó csillaghoz képest olyan az egész Föld, mint egy kis punktoska.”

„Mikor a teli fazék forróvíz párája megütözik a földben és apró cseppekké sűrűdik; mikor rózsavízet vesznek vagy égett bort csinálnak: a nedvességnek gőzölgő párája felemeltetvén a melegségtől megütözik, meghidegedik, megsűrűdik, és azután cseppenként alászivárogzik... Mikor azért a földből és vizekből a nap melegsége gőzt és párat emel a levegőnek hideg részéig, ott meghűvösödnek és cseppenként aláesnek. Ha napkelet tájban oly vékony párák támadnak, melyek fel nem mehetvén, az éjjeli hűvösségtől megsűrűdnek, harmatot vagy deret szereznek az üdők állapotja szerént.”

„Az agyunk veleje mikor leveg és dobog, a szívünk hegye soha meg nem szűnván, fáradhatatlanul ki- és bevonódik, a tüdő éjjel-nappal mozog, mint a fűvő...”

A világ mint *jelenség*, mint olyan érdeklő, mindenről tapasztalati vagy logikai bizonyosságot kíván szerezni, mindennek természettudományos okát keresi; megfigyeli a méhek, a hangyák életét, lelkesen tudósít a különböző, akkor divatba jött szerkezetek mozgásáról és működéséről. Különösen foglalkoztatja az óra mechanizmusa:

„Nagy elméjű embernek mondjuk, aki először a forgó órát kitalálta, mely sok apró kerekecskének alkalmas forgásával huszon négy óráig az üdőt megmutatja.”

Erre többször is visszatér. Ez az apró kis mozzanat jó bizonyosság mellett, hogy Pázmány mennyire korának gyermeke, mennyire hatott rá az a korszellem, amit jobb híján manieristának nevezhetünk; az óra, az időnek ez az értelmes nyugtázója, mely azzal, hogy az idő múlását mutatja, az élet céltalan továtűnését is jelképezi: a manierista művészet egyik tipikus „jegye”. Más magyar manierista szerzők műveiben is fontos jelkép az óra - *Fejedelmek serkentő órája* -, amit napjainkban ebben az értelemben a manierista művésztől annyit tanult Salvador Dali híres képe ábrázolt újra.

A *Kalauzban* különben a manierizmus egy másik „védjegye” is feltűnik: a labirintus, az útvesztő, aminek emlegetése oly gyakorivá vált, hogy még kertészeti divat is lett belőle - sövényekből ki-ki előállíthatta a maga kerti labirintusát, padokkal, pihenőkkel, búvóhelyekkel, ijesztő szobor-meglepetésekkel... Pázmány maga is érzi az élet értelme körüli bizonytalanságot és ellentétes magyarázatok útvesztőjéből kívánja olvasóját kivezetni, tehát útvesztőben érzi magát és kora emberét: „*Iszonyú bizonytalanságok feselhetetlen labirintusába*” keveredtünk, méghozzá a reformáció tanai miatt.

Ezt a tartalmat hordozza a pázmányi stílus, ez a bonyolultságában is áttekinthető, mondatlanilag kiegyensúlyozott, képeiben pedig a természet jelenségeihez ragaszkodó forma. Mondattai, akár a barokk szobrok, nem statikusak; állandó mozgásban vannak, folyton előreivő cselekvést érzékeltetnek, a szavakkal együtt tehát egy időbeli tevékenység is gördül előre, miközben - például - a gabona vagy a szőlő megmunkálásának és feldolgozásának valamennyi mozzanatára megkapjuk a korabeli kifejezést:

„A szántó ember, hogy csűrbe való búzája teremjen, megégeti, feltöri, megforgatja, megganéjossa, boronálja a földet, hogy asztalra való kenyér legyen a búzából, felaratják, cséplik, szórják, rostálják, malomban porrá törlik, szítálják, dagasztják, szakasztják, kemencében fűtik; hogy pincébe való bora legyen a szőlőnek, a vincellér megkapálja, bujtatja, metszi, karózza, kötözi, levelezi, gyomlálja, leszaggatja, megtapodja, kisatulja: hasonlóképpen cselekszik Isten.”

A rágalom „mint a puska kereke, mikor megszalad, tüzet vet, a port felgyűjtja, a golyóbist kitaszítja és azzal megöli, akit talál: Úgy a nyelv, meggyújtván a haragot és gyűlölséget, teljes életünket veszedelemre és kínra fordítja.”

Mint látható, a jellegzetes pázmányi hasonlat alapja az ok-okozati összefüggés: egy indító cselekvés és az ebből eredő mozgás. Erre épül a körmondat, mely tehát nem öncélúan vagy cifrán bonyolult, hanem az ábrázolt mozgással együtt halad előre, ezért is világos és áttekinthető. Pázmány hasonlatai *időben történnek*: nem statikus képek, hanem *események*.

Egy másik pázmányi hasonlat- és körmondatfajta az ellentét:

„Vettétek-e valaha eszetekbe, minémű különbség vagyon a szelíd tyúkocská és a ragadozó sólyom között? A sólyom szép és tekintetes madár minden részeiben, minden magaviselésiben; oly fenn röptül, hogy szemünk gyakorta elveszti, mikor látásunk célja kívül fellövellik; böcsülük ötlet a fejedelmi emberek; szép friss hússal táplálják; tiszta házban tartják; szorgalmasan őrzik, förösztik, tisztogatják, karon hordozzák; de azért szemei kárával földbe, lábai kötve és lábszíjai nyugóztatva vannak. A tyúkra kevés gondviselés vagyon; sáros udvaron, őrizetlen sétál; szeméten és ganéjon lábaival kapirtyál; orrával vakarcsál és úgy keres valami rothadt szemet, mellyel tölti gyomrát; ha valami kis morzsalékot és asztalhulladékot kaphat, örül, kárál, mint nagy nyereségen: de azért lábai és szemei szabadosok. Mihelyt meghal a sólyom, kivetik, szemétre vagy ganéra hajtják; ott megféggesedik, megbűzhödik, utálatossá változik: a tyúkot pedig kifogják a sáros udvarról; fűszerszámmal ízesíté teszik, ezüst tálakban, urak és fejedelmek asztalára viszik.”

A rövid indító kérdő mondat után két terebélyes és mégsem terjengős mondatban festi a sólyom és a tyúk egymástól annyira különböző életét, hogy aztán a záró mondat most már egybefoglalja a két szárnyasnak pusztulás utáni sorsát, egy figyelemfelhívó kettősponttal választva el a sólyom nyomorult végét a tyúk „megdicsőülésétől”.

Pázmány előtt senki sem tudott prózában így fogalmazni, legföljebb Heltai és Bornemisza közelítik meg. Ez Pázmány irodalmi jelentősége és érdeme, ezért tartozik legnagyobb régi íróink közé.

Ez a három idézet - a szántóvető és vincellér munkája, a rágalom puszkagolyója és a sólyom-tyúk ellentét - már nem a *Kalauz*-ból, hanem a prédikációskönyvből való. Bár a prédikációskönyv - *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynéhány innepekre rendelt evangéliumokról prédikációk, melyek élő nyelvén tanítása után írásba foglalt kardinál Pázmány Péter esztergomi érsek, Pozsony, 1636* - csaknem negyedszázaddal később jelent meg, mint a *Kalauz*, mégis jogosan tárgyaljuk együtt e két művet, hiszen Pázmány harminc év prédikációit gyűjtötte egybe. Ezek a szentbeszédtek tehát 1613-ban, a *Kalauz* évében éppúgy elhangozhattak és el is hangzottak, mint mondjuk 1630-ban, sőt akkor már - vagyis a megjelenés körüli években - kevésbé, hiszen a bíboros-érsek és politikus akkor aligha ért rá rendszeresen prédikálni.

A *Kalauz* sikere és Pázmány egyházszerzői-hittérítői munkálkodása fényes karriert nyitott meg a jezsuita szerzetes előtt: Forgách érsek halála után esztergomi érsek (1616), majd bíboros (1629) lett. Hogy ilyen világi főpapi méltóságot elfoglalhasson, a szerzetesi fogadalom alól pápai felmentést kapott. Mint esztergomi érsek magyar főkancellár is lett, tehát húsz éven át, a harmincéves háború kényes és zavaros időszakában, mikor a Habsburg-dinasztiának többek között egy Bethlen Gáborral kellett számot vetnie, Pázmány volt a magyar politikai élet legfőbb irányítója. Bár életének e korszaka nem tartozik szoros érdeklődési körünkbe, hiszen főműveit érsekké történt kinevezése előtt írta - mint láttuk, még az élete végén összegyűjtve kiadott prédikációkat is javarészt a század első két évtizedében mondotta el, mint író tehát már 1616 előtt kialakult -, mégis szembe kell a politikus Pázmánnyal is néznünk.

Pázmány a katolikus hit és a Habsburg-ház rendíthetetlen híve volt; úgy vélte, hogy hazája érdekeit akkor képviseli legjobban, ha a Közép- és Kelet-Európában legerősebb hatalmi központ: a Habsburg-birodalom védőszárnyai alá helyezi az országot. Ő tehát nem egyéni érdekből vagy karriervágyból, hanem elvi meggyőződésből és hazaszeretetből vállalta el a főkancellárságot.

Pázmány személytelenül előadott, szenvedélyes lendületében is megfontolt és kiszámított prózájának párja és egyben ellenpontja egy református vallásból nem minden külső kényszer nélkül, bár meggyőződéssel katolizált papnak, VERESMARTI MIHÁLYnak önvallomása: *Megtérése Históriája*. A huszonhét éves református lelkész a tizenöt éves háború viszontagságai elől települt falujának lakosságával együtt a királyi Magyarország területére 1599-ben; itt azonban fogságba vetették, zaklatták; fogságában az ellenreformáció nagyjainak műveit olvasgatta, s ezek hatására katolikus hitre tért.

Ettől kezdve kétségbeesetten bizonygatta, hogy megtérése meggyőződésből fakadt; 1610-től kezdve egész életén át írogatta-csiszolgatta lelki válságának történetét, hogy ezzel a Bornemisza kezdte anyanyelvű önvallomásirodalmat továbbfejlesztve, a barokk kor küszöbén álló ember ellentmondásos és bonyolult lelkivilágáról maradandó képet örökítsen az utókorra. Műve sajnos kéziratban maradt, kortársaira így nem hathatott.

Abba a *labyrinthus*ba, amelytől Pázmány - mint láttuk - oly aggódva félti a híveket, s amelybe mégis csaknem minden egyes kortársa betévedt, Veresmarti is bekerült. „A kételkedéseknek labyrinthusában” - saját szavai szerint - négy esztendőn át bolyongott, míg aztán elhatározta, hogy lelkiismereti aggályait megbeszéli valakivel. Hiszen már „éjjeli látásai” is kezdettek lenni. Íme tehát a manierizmus egyik sztereotípiája - a *labyrinthus* - egy magyar írónál kínzóan eleven valóságélmény.

Veresmarti lelki válságának leírásakor belülről, gondolatilag fog meg és magyaráz mindent. Nemcsak azt írja le, ki mit mondott, hanem következtet arra is: miért mondta, milyen lelki állapotban, minek a hatására. Türelmetlenül önelemző; az élet külső jelenségei alig érdeklik, a lelki folyamatok annál inkább. Önkínzóan boncolgatja tépelődő hangulataiban született gondolatait. Bár az ő mondanivalója is par excellence erkölcsi mondanivaló, mint irodalmunkban születése óta minden jeles író mondanivalója, módot talál arra, hogy nem elvont értekezést, hanem szépprózát írjon, s ezt úgy éri el, hogy személyes gondjait, egyéniségét mintegy főhőssé teszi, s ennek a hősnek lelki fejlődését kapja az olvasó. Megtartotta a Heltainál és Bornemiszánál egyaránt föllelhető csattanós fabulát mint írói jellemzőeszközt; az anekdota, amit Heltainál az ezópusi fabula és népi szólás, Bornemiszánál a melanchtoni közhely segített megszületni - s aminek fontos ihlető forrása a Veresmarti által is többször idézett *Markalf* -, a *Megtérése Históriájában* is tovább virul, föl egészen Mikszáthig és Krúdy Gyuláig. A fabulából faragott csattanós mese fontos erkölcsi tétel, bizonyos fokig: eszmei mondanivaló kifejtésére szolgál.

De mégsem a fabulák alkalmazása jellemző Veresmarti prózájára, hanem az írásbeliségnek áhítatos tiszteletén alapuló elmélkedő eszmefuttatás. Egy vitán javasolja, hogy ne szóban beszélgessenek, mert az egymás szavába vágó felek érveléséből ordítozás és veszekedés lesz, hanem „külön és egymástul távol létünkben írás által kívánom, hogy köztünk a trakta legyen”.

A betű és az olvasás tehát a XVII. században végleg átvette a főszerepet a hangtól és az énekszótól meg a hangos beszédétől. Az irodalom végleg az *olvasók* ügye lett.

Feltűnő és jellemző Veresmarti prózájára, hogy hangsúlyozza: a különböző hitet vallók keresni kezdik, mi az, ami közös mindannyiukban. Míg eddig, de főleg a reformáció XVI. századában a *különbség* volt a döntő - és a prédikációk, hitviták témája -, addig most mindinkább előtérbe kerül az *azonosság*. Mikor Alvinczi Péterrel, Bethlen nagy prédikátorával, Pázmány jeles ellenfelével találkozik Veresmarti, mindketten egyetértenek abban, hogy a legfontosabb nem az, hogy egyikük katolikus, másikuk pedig református, hanem hogy mindketten keresztények, s egy hazának fiai:

„Ne mondjátok magatokat pápistának! Keresztyéneknek mondjátok, mind keresztyének vagyunk, mind”

(mondotta Alvinczi). Mire Veresmarti így felelt:

„Tudom, édes Alvinczim, jól tudom, mely szorgalmasan intöttük hallgatóinkat, hogy akármint erőltessék is őket, micsoda hiten való emberek, de soha magokat keresztyéneknek egyébnek ne mondják, mert nem Luther, Calvinus nevébe keresztkedtek meg etc. Azért ők sem lutherek, sem nem kálvinisták, hanem az ő megváltó Krisztusokról kristianusok, keresztyének.”

Több rejlik ebben a felismerésben, mint türelem és felvilágosultság; az irodalom kezd itt elszakadni a további fejlődést nyűgöző felekezeti elkülönüléstől, hogy majd rövidesen egy Zrínyi, egy Gyöngyösi, egy Bethlen költészetében és prózájában már közömbös lehessen, hogy a szerző katolikus, református vagy evangélikus. A katolikus Zrínyi költészetében ott érződik Szkhárosiék hatása. Pázmány pedig, Bethlenhez közeledve, indulatosan jegyzi meg: gallérunk alá pökik a német.

Az irodalom egyre kevésbé függ a vallástól, ha témája még sokáig az marad is.

Az ezerhatszázas évek elején az olvasni szerető magyar közvéleményben a szenzáció erejével hatott egy 1527-ben Sevilleben megjelent spanyol erkölcsan latin nyelvű fordítása. Mindenki erről a könyvről beszélt, egymásnak kölcsönözték, ehhez szabták viselkedésüket, eszerint igyekeztek családi belső rendjüket alakítani. A nagy bizonytalanságok, állandó változások, labirintusokban bolyongások között ez a kiegyensúlyozottságot, nyugalmat, szilárd világrendet sugárzó könyv - annak a Ferdinánd spanyol királynak országában keletkezett e birodalom biztonságot nyújtó rendezettségét éreztető munka, kiről, tudniillik Ferdinándról, Machiavelli is oly elismerően nyilatkozik - valóságos házi bibliává vált Magyarországon és a különböző német fejedelemségekben, ahonnét egyébként hozzánk került, DRASKOVICH JÁNOS (1550-1613) főtárnokmester, a tizenöt éves háború kitüntetett hadvezére, tizenkét éven át horvát bán, a prágai udvarban jártában jutott a könyvhöz, megtetszett neki, és nyugalomba vonulván, pozsonyi és komáromi házaiban hatvanesztendősen korában lefordította a hatalmas mű egyik önálló kötetét. Kiadásáról is gondoskodott; Grazban jelent meg 1610-ben, címe: *Horologii principium, azaz az fejedelmek órájának második könyve*.

Figyelemre méltó, hogy egy magyar főnemes, az ország vezető rétegének aktív tagja, nemcsak művelt és olvasott ember, hanem maga is ír, fordít, s munkáját közrebocsátja. Méghozzá nem is akárhogyan ír: stílusa íróra vallóan szép, csiszolt. Munkáját feleségének ajánlja, mivel „sokkal inkább szoktál gyönyörködni efféle jeles könyvek olvasásában, hogysen mint valami hivalkodásokban”. Ez a feleség pedig Istvánffy Éva, a nagy historikusnak, Istvánffy Miklós-nak leánya. (Egy Draskovich-lány, a szerző oldalági leszármazottja majd Zrínyi Miklós első felesége lesz.)

Mivel Draskovich fordítása - és az eredeti mű is - fejedelmekhez címezi mondandóját, irodalomtörténetírásunk is afféle fejedelmi tanácsadói kézikönyvnek könyveli el. Holott - bár Antonio Guevara, V. Károly császár udvari lelkésze valóban a gyermek Károly neveltetéséhez szánta segédkönyvül e munkáját, vagy legalábbis ezt fogta rá művére, mert hiszen az uralkodó a könyv megjelenésekor már régen kormányzott, és betöltötte 27. életévét - ez a népszerű munka nem egyéb, mint derék nemesi és jómódú polgári családok háztartási illemtörvénye. Afféle „Ellen Udvari Ember”; körülbelül egyidőben keletkezett Castiglione jeles munkájával, s milyen jellemző, hogy annyi év után, kis híján egy egész évszázad elteltével vált csak divatossá. Az valóban a kormányzás művészetét taglalja nagyhatásúan; ez viszont a józan polgári mértékletesség mintakönyve. Az uralkodáshoz csupán annyi köze van, hogy egyfelől ismerteti Marcus Aurelius császár életrajzát, másfelől a békés Róma e nagy uralkodójának szájába adja tanácsait a gyereknevelésről, öltözködésről, társaságban magunk viseléséről, lányok férjhez adásáról, fiúk kiházásításáról, és így tovább. És éppen ez az, amiért oly nagy sikere lett Európa-szerte, így Magyarországon is: pontosan azért, mert nemcsak uralkodók receptkönyve, hanem mindenki tanácsadója. Mulatságos, de így van: tulajdonképpen ennek a

főnemesnek, Draskovich bárónak a fordítása tekinthető az első polgári szellemű, világi tanításnak és elmélkedésnek.

SZEPSI CSOMBOR MÁRTONnak a XVII. századi Európára való naivan derűs rácsudálkozása: *Europica varietas* (Kassa, 1620) című útikönyve az első olyan világi könyvünk a régi magyar irodalomból, ami ma is *bestseller*: akárhány példányban adják ki, elfogy. Annyira élvezzük németalföldi, párizsi, londoni kalandjait, hogy örömkben hajlamosak vagyunk az írói teljesítményt túlértékelni. Bámulatos, hogy milyen mozgékonyak voltak ezek a XVII. századbeli tanulni vágyó magyar ifjak: ezer meg ezer mérföldeket tettek meg gyalog, hajón, kocsikra kapaszkodva, hogy aztán a világban körülnézve, s a maguk tudatvilágában helyére téve Európát, szépen meglepedjenek valamelyik falucska vagy kisváros tanítójaként, s innen buzdítsák hasonló kalandokra a rájuk bízott ifjúságot. Alig akad nagyobb falu vagy mezőváros e régi, zaklatott idők Magyarországon, melynek lelkesze vagy tanítója ne járt volna meg valamilyen külhoni iskolát. Járhatatlan az út Wittenbergbe vagy Heidelbergbe a háborúk miatt? Nosza menjünk Lengyelországon át hajóval Hollandiába! Innen egy ugrás Párizs, pár óra hajóút Anglia. S figyeljünk meg egy nagyon fontos dolgot, amire joggal lehetünk büszkék: ezek a lelkes fiatalok mindig a leghaladottabb országokba vetődnek el, a polgári fejlődés Hollandiájába mennek, sőt: rajzanak. Mert nem egyedül Csombor Márton tette meg ezt az utat; azért is jelenhetett meg könyve, mert már a maga korában afféle útikalauznak számított. A tizenhetedik század második felében még angol nyelvtankönyv is megjelenik (KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY tollából), hogy a puritán eszmékkel rokonszenvező diákok előre készülhessenek peregrinációjukra, az itthon maradók pedig eredetiben olvassák a legszabadabb szellemű protestáns felekezet eszméit.

Az Abaúj megyei Szepsi faluból származó Csombor Márton huszonegy éves korában vágott neki a világnak, hogy *„miképpen a méh nemcsak az ő urának kertiben szedi az hasznát, hanem még szintén idegen határokon is elmegy és édességgel megterhelt lábokkal tér meg”* - úgy ő is ezt tegye - a gyűjtögető méh is gyakori manierista szimbólum -; a felszínnél mélyebbre ugyan ritkán nézett, de amit leírt, az valóban olyan, mint egy németalföldi kismester leírhatatlanul szórakoztató föstménye. Amikor a holland lányok télen a befagyott tengeren korcsolyáznak, s *„lábaiknak mesterségesen való félre taszítása által, felhányása és mozgatása által... oly sebességgel mennek, hogy ég alatt nincs oly ló, ki velek elérkeznék”* - akkor lehetetlen, hogy eszünkbe ne jussanak a holland városok szélén a tél örömeit élvező polgárokat ábrázoló kisméretű, de mozgalmas képek a Szépművészeti Múzeumban vagy bármelyik képzőművészeti képtárlatban...

Mire Szepsi Csombor Márton hazaért szép Magyarországra, újabb, minden eddiginél szörnyűbb és nagyobb arányú háború tombolt Európában: 1618-ban kezdetét vette a harmincéves háború, a legutóbbi időkig érvényes modern hadviselés alapelveinek véres bölcsője, az az embertelen öldöklés, amihez méreteiben csak az első és a második világháború lesz fogható, és ami immár az egész magyar földet hadszíntérre változtatta. Azt is, amit a török addig kénytelen-kelletlen békén hagyott.

„MAGYARORSZÁG PANASZA” A HARMINCÉVES HÁBORÚ ÉS HATÁSA

1618. május végén a Habsburg-dinasztia kormányozta Csehországban és annak fővárosában, Prágában, ahol pedig alig több mint egy évtizede még oly háborítatlan biztonságban hódolt különbségeinek Rudolf császár és király, hiszen Prágától messzebb volt a török, mint Bécestől - kitört egy évek óta vajdó, vallásos köntösben jelentkező társadalmi elégedetlenség, a cseh

nép - és a nemesség nagy része - elkergette a császári helytartókat, és önkormányzatra rendezkedett be. A következő évben pedig, a gyermektelen Habsburg Mátyás császár, magyar és cseh király halála után, noha a trónra II. Ferdinánd, I. Ferdinánd unokája került volna: a cseh rendek a Habsburg-házzal ellenséges, protestáns pfalzi német választófejedelemet, V. Frigyes hívták meg a cseh trónra, akinek Jakab angol király leánya volt a felesége. (Bár II. Ferdinándot egyszer már megkoronázták cseh királynak.) Ezzel a cseh probléma nemzetközi konfliktussá éleződött, különösen mivel a pfalzi fejedelmi uralkodóház a franciákkal is szövetséges viszonyban volt. Olyasféle láncreakció kezdődött, mint később az első világháború idején. Néhány év alatt Európa szinte valamennyi országa belebonyolódott ebbe a vallásinak nevezett, mégis Európa gazdasági érdekerületeinek újrafelosztásáért vívott háborúba. Először is az erdélyi fejedelem: a nagy koncepciójú Bethlen Gábor sietett a cseh felkelők segítségére, és 1619 őszén - Bocskai útvonalán - végigszárguldott a Felvidéken, oly iramban, hogy csapatai novemberben már Bécs alatt álltak. Az egyesült cseh-magyar seregek blokád alá fogták a császári fővárost. Bécset azonban nem sikerült bevenniük, a tél folyamán a császári haderő erőt gyűjtött, és 1620-ban szétverte a cseh csapatokat (fehérhegyi csata). Frigyes király elmenekült. Bethlen Gábort azonban nem sikerült megverni; az 1622-ben kötött nikolsburgi békében a császári kormány elismerte Erdély jogát hét északkeleti vármegyére. Eddigre azonban már kialakult egy nyugat-európai Habsburg-ellenes szövetség: Hollandia, Anglia és Dánia fogott össze a Habsburg-birodalom ellen, s e szövetséghez Erdély is csatlakozott. Lehetetlen az eseményeket tömören tovább ismertetni, de ehelyütt nem is lényeges. Tény, hogy a harmincas években Franciaország és a nagyhatalmi aspirációjú Svédország is belépett a háborúba, és Bethlen Gábor utóda, I. Rákóczi György Gusztáv Adolf szövetségeseként küzdött a kelet-európai hadszíntereken. 1644-ben Rákóczi György a Bethlen Gábor (és korábban Bocskai) útvonalán ismét sikerrel harcolt a Felvidéken és Csehországban; a helyzet valósággal groteszk tragikomikumára jellemző, hogy a csetepatét nagy élvezettel figyelő török szultán parancsolta vissza hűbéresét, az erdélyi fejedelmet Brno falai alól, csakhogy a Habsburg-hadsereg lélegzethez juthasson; az a Habsburg-sereg, amely pedig századok óta fő ellensége volt a töröknek! Ilyen körülmények között - amikor az északról érkező keresztény ellenség több ízben is Bécs falai alatt állt - a Habsburg-kormánynak létérdeke volt a béke a törökkel, amit kínos gonddal betartott, azt se bánva, hogy a török ezalatt büntetlenül fosztogatja a védtelen határmenti magyar falvakat és városokat. A harminc évig tartó világháborúnak az 1648. október 24-én megkötött úgynevezett westfáliai béke vetett véget. Bár Erdély politikailag és részben gazdaságilag virágzott, a török bizalmát elveszítette. A királyi Magyarország is sokat vérzett. Volt ugyan bizonyos konjunktúra, de a Dunántúlt a török zaklatta, másutt pedig olyan, ha a korban nem is ritka, de furcsa helyzetek adódtak, hogy a Habsburg-ház szolgálatában egy Zrínyi Miklós állt szemben magyar földön (Ónod környékén) magyar és horvát csapatainak élén az erdélyi magyar és a velük szövetséges német seregeket vezénylő Kemény Jánossal. Magyarok magyarok ellen; Erdély szolgálatában Habsburg-ellenes németek; a csapatok parancsnokai későbbi neves írók, a magyar irodalomnak egyaránt jelesei. Adódott persze anekdotikus helyzet is, mint például Wesselényi Ferencé, aki mint füleki kapitány s e minőségében Habsburg-párti hadvezér, vérontás helyett házassági ígérettel szerezte meg az Erdélyi Fejedelemség katonái által megszállt felvidéki Murány várát, melynek protestáns német őrségét a vár úrnője, Széchy Annamária segített lefegyverezni. Mivel Murány vára stratégiaiilag fontos helyen feküdt, Wesselényit kitüntetésekkel és rangokkal halmozta el az uralkodó, tettét pedig megénekelte magántitkára. Az országban keresztül-kasul kószáltak német, osztrák, svéd, francia, olasz, spanyol, cseh, flamand, vallon zsoldosok; a rémült parasztgazda, akihez kvártélyért bezorogtak, végképp nem tudta, kinek a katonái, hiszen ha németül beszélt is, lehetett akár az erdélyi fejedelem zsoldosa. De másutt se volt jobb. Egész Németország egyetlen hadművelleti területté vált. Szenei Molnár Albert magyar tudós azért jött haza ebbe a háború sújtotta országba, mert itt még mindig jobb volt, mint

Heidelbergben, ahol nemcsak kifosztották, hanem még meg is kínozták a teljesen mindegy hogy melyik pártot szolgáló katonák. Nem menekült ép bőrrel ebből a háborúból szinte senki. Legkiválóbb hadvezérét, Wallensteint például a császár maga ölette meg.

És mindennek tetejében itt volt még a török.

Miféle irodalom virágozhatott egy ilyen korszakban?

Természetesen elárasztották az országot az imakönyvek, prédikációk és kegyességi iratok. Soha nem látott méretekben virágzott az énekelt költészet, a versfaragók poémái és a vallásos irodalom. Valósággal dühöngött a kegyes literatúra; minél torzabb a valóság, annál áhítatosabb a költészet. Imára intő csemettyűk, lelki harangok, pokol kínjaival fenyegető poémák szinte áttekinthetetlen tömege tornyosul kései korok kutatója előtt. Ezek között a szaktudomány nagy türelemmel és önfegyelmel végre rendet teremtett ugyan, elválasztva az értéktelen napi olvasmányokat a valamelyes irodalmi beccsel bíró művektől, de még mindig nehéz ebben a betűlabirintusban eligazodni és meglegelni a ma is élvezetes olvasmányokat, a Rimayt és Zrínyit összekötő, egyenletes fejlődési vonalba illő szerzőket; egyszerűen a harmincéves háború ha nem is harminc, de húsz-huszonöt évének igazán jeles íróit úgy 1620-1645 között.

Itt van mindjárt ez időből a legnagyobb: ALVINCZI PÉTER kassai prédikátor, Bethlen Gábor fejedelem bizalmas embere - mai szóval élve azt is mondhatnánk: ideológusa -, Pázmány Péter irodalmi és politikai ellenfele. Prédikációskönyveket és vallási oktatásokat, vitairatokat írt; de hol vannak ezek Pázmány színvonalától! Mint *író*t pusztán azért megkoszorúzni, mert egy másik felekezethez tartozott - következetlenség lenne. Mint nagy hatású politikai szónok, mint történelmi egyéniség azonban feltétlenül elismerést érdemel. A harmincéves háború kezdetén Bethlen Gábor nevében megfogalmazott kiáltványa, a *Magyarország panasza* (Kassa, 1619) hatásosan sorakoztatja fel a császári párti katolikus magyar főnemesség bűneit, a magyar nemzeti függetlenség elleni Habsburg-vétkeket, az idegen zsoldosok elkövette kilengéseket olyan érvrendszerre, amelyből az egyetlen logikus következtetés a fegyveres harc e bűnök elkövetői ellen. A röpiratnak nem is volt más célja, mint a hadszíntérre vált Felvidék protestáns lakosságának mozgósítása Bethlen Gábor ügye mellett. Meg kellett magyarázni a lakosságnak, hogy miért szakad újra meg újra magyar katonák fegyvere által hozott háború a nyakukba. (S miért nem az Egerben békén fészkelő török kiverésére indulnak?)

Íme tehát egy hitszónok és vallásos szerző legfontosabb műve sem a hitbuzgalmi irodalom talajából nőtt ki. Nincs is erről a kegyességi irodalomról mit mondanunk.

Imakönyveken és áhítatos elmélkedéseken kívül legnagyobb számban a magyar reneszánsz fénykorának lassan immár ötven-hatvan-hetven éve szerzett prózai és verses elbeszéléseit nyomtatják és olvassák. Ami akkor, Heltai korában úttörő kezdeménynek, kevesek olvasmányának számított, abból most, a XVII. század első felében népszerű tömegszórakoztatás lett. Mint láttuk, nem egy becses elbeszélést ilyen ezerhatszázas évekbeli nyomtatványok örökítettek ránk. Heltai *Ponciánusát*, a *Salamon és Markalfot*, az *Argirus királyfit*. Nagy Sándor tetteinek regényes előadását annyian olvassák, mint ahányan Jókait élvezik ma is, működése után száz esztendővel. Szem előtt kell tehát tartanunk, hogy mindaz az irodalmi érték, amit az előző évszázad második feléről szólván bemutatunk, most hat, most válik eleven erővé, most szívódik fel lassan a nemzeti köztudatba, hogy majd aztán egy Vörösmarty, egy Arany, egy Jókai tollára kerülve magasabb szintű esztétikai értékévé fogalmazódjék át. Aki unta a kegyességi irodalmat, a zsoltároskönyveket, a prédikációkat, a hitvitákat, az megvásárolta Heltai *Krónikáját*, *Ponciánusát* vagy Balassi vallásos (nem szerelmi) ihletésű verseinek akkoriban közreadott gyűjteményét. A XVI. század magyar irodalma tehát nem temetődött el, hanem élt és hatott.

Virágzott egy kéziratos énekköltészet is. Országszerte még mindig szorgosan másolják a házi versgyűjteményeket, főleg olyan udvarházakban, melyek várostól, nyomdától, könyveket is áruló kalmártól, nyomdásztól távol esnek, vagy amelyek háború sújtotta vidékeken, török megszállta területen húzódnak meg. Balassi Bálintnak és általunk sajnos ismeretlen költő-társainak verseit másolgatják, alakítgatják alkalom és szükség szerint, újakat szereznek; újak és régiak is gyakran összekeverednek; gazdagabb főúr egyszerre két vagy több írődeákját is megbízza, hogy szerezzen verset menyasszonyának vagy feleségének születésnapjára, s a neki leginkább tetszőt prezentálja szíve hölgyének - Aranyasy István és Kállay Kopasz Pál titkárok versengése Batthyány Ádám megbízásából; de végeredményben, mint látni fogjuk, Gyöngyösi István sem volt egyéb, mint egy gazdag főúr deákja, titkára, aki szolgálatkészen megverselte urának szerelmi kalandját, persze igen magas színvonalon -, a teleírt verseskönyveket néha cserélgetik is, kölcsönadják egymásnak szomszédok, rokonok, atyafiak - így alakul ki az a névtelen nemesurak és nemesi titkárok-deákok szerzetté énekköltészet, ami aztán idők jártával a nép ajkára kerülén, népköltészetté vált, vagy inkább amit annak szeretünk nevezni. E műfaj leggyakrabban idézett példája a sokáig Balassinak tulajdonított búcsúének, melynek kezdő versszakában az utolsó három sor akarva-akaratlan nemzetiszínű tájképet ad:

Őszi harmat után
végre mikor osztán
fujdogál a hideg szél
Nem sok idő mulván
sárgul hulldogálván
fáról a gyenge levél
Zöld erdő harmatát,
piros csizmám nyomát
hóval lepi be a tél...

Hogy miért maradt névtelen ez a szép szerelmi költészet, még akkor is rejtély, ha okosan végiggondoljuk, hogy szerzőik gyakran nem voltak azonosak azzal, aki dicsekedett vagy udvarolt velük; szolgák munkája vala, s mint ilyen névtelenségre kárhoztatott, mert hiszen ki nevezi néven a csikóst, aki a szép lovat nyereg alá törte; s hogy nem számított irodalomnak még most sem a szerelmi líra, hiszen egy Pázmány mennydörgött ellene - s ebben az egyben tökéletesen osztotta nézetét a protestáns lelkészek kórusa, akik még mindig csakis önmagukat tartották íróknak, és a vallást, az erkölcsi oktatást irodalomnak. De bármennyit töprengjünk is ezen, tény, hogy a szerelmi költészet változatlanul a névtelenség homályában tenyészik.

Mi marad hát akkor?

Marad az a jobb híján polgárinak nevezhető, szórakoztatva tanító és erkölcsnemesítő világi próza, amit korábban Draskovich János vagy Forró Pál kezdeményezett. Ez a műfaj mutat leginkább előre, a jövő felé, s ezt művelik, olvassák a leghaladottabban gondolkodó ország-lakosok. Sajnos, valamennyi fordítás, egyetlen eredeti fogalmazás sincs közöttük.

GONDOLATOK A LEGFŐBB JÓRÓL

Egy 1628-ban Bártfán megjelent könyv végén függelékként az órát, ezt a - mint láttuk - jellegzetes manierista szimbólumot dicsérő versezet ékeskedik:

Nagy dicsírettel méltó jutalomra
Az verőórát valaki találta
Méltó azért dicsírő szóra
Azki ez könyvet órának mondta.

A könyv nem más, mint a Draskovich János 1610-es fordításából jól ismert Guevara-mű: *Fejedelmeknek serkentő órája*, PRÁGAI ANDRÁS magyarításában.

Guevara immár száz éve megjelent spanyol illetanítása tehát még mindig javában hat, még mindig korszerű, még mindig olvasott. Olyannyira, hogy a kultúrára semmiféle költséget nem sajnáló, harminchat éves művelt borsodi főispán, Rákóczi György megbízta prédikátorát, a Szerencsen lakozó Prágai Andrást: fordítaná le a teljes művet. (Mert Draskovich csak a második kötetet adta ki magyarul.) Prágai egy Draskovich magyar fordítása *után* publikált 1611-es latin nyelvű németországi kiadásból dolgozott, de változtatás nélkül átvette Draskovich szövegét is. Ez a régebbi, csaknem húsz éve megjelent fordítás oly természetesen simul Prágai stílusába, hogy mindjárt bizonyosságot is jelent: mennyire azonos ízlésvilágban éltek az általunk ma manieristának nevezett stíluseszmény hívei. Prágai könyvében feltűnő a filológus buzgalom - öt előszó kásahegyén kell átrágnia magát az olvasónak, amíg Guevara mondandójához ér -: egy előszó a mecénást köszönti, egy másik az olvasót, egy harmadik a német fordítónak, Johann Wanckelnek előljáró beszéde, kettő pedig a spanyol nyelvű bevezetések fordítása. Megtudjuk ezekből, „*mely nagy kár, hogy az magyar nyelven ily kevés könyvek vadnak és forognak kezünk között*”. Értesülünk továbbá az időt nyűgöző csodás találmány: az óra jelentőségéről, melyhez életünket szabjuk. Figyeljük meg: a manieristák felfogása szerint az ember nem azért találta fel az órát, hogy az idő beosztásában segítségére legyen, hanem ellenkezőleg, az óra az, amihez életünket igazítjuk. Ki vagyunk tehát szolgáltatva az időnek, nincs mit tenni, mint szerényen, okosan és ügyesen alkalmazkodni az adott körülményekhez. Egyébiránt vágyálom az, amit Prágai András fordításában a rég elporladt spanyol udvari lelkész a kései olvasóval közöl: békés, kiegyensúlyozott, kicsivel megelégedő, a középszer harmóniájának örvendő polgárember vágyálma a rendezett, meglepetéseket nem ismerő életről. Éppen az ellenkezője annak, amit a hétköznapiak zord valósága adott. Menekülés a valóság elől. Prágai már-már cikornyásan díszített, kacskaringós mondatai oly lelkesen dicsérik a békét, oly meggyőző érveléssel marasztalnak el bármiféle háborút, hogy a kései olvasó, miután első meglepetéséből és örömeiből felocsúdik, hogy tudniillik milyen szép első megnyilatkozása ez egy haladott polgári közvéleménynek, ijedten kap a históriás könyvekhez, és csüggedten tapasztalja, hogy ugyanekkor maga a mecénás, Rákóczi György - úgy is, mint az erdélyi fejedelem hadvezére, úgy is, mint későbbi hadjáratokat vezénylő államférfi - micsoda háborúba bonyolódott, mindegy, hogy okkal vagy ok nélkül. Itt most az a fontos, hogy a *Fejedelmeknek serkentő órája* már nem a valóság tényeire figyelmeztet ütéseivel és csörgéseivel, hanem egy eleve reménytelen és az olvasó által is ilyen reménytelennek tudott vágyálmot plántál a szívekbe; miközben a Guevarát fordíttató Friedrich Wilhelm szász herceg vagy Rákóczi György borsodi főispán - később erdélyi fejedelem - meghatottan olvasta a szép sorokat a háború ellen, azalatt katonái szakszerű módszerességgel ölték-nyirbálták egymást a hadszíntereken. Ennek ellenére mégis megörökítésre méltó, szép sorok ezek. Prágai András írói tehetségét éppúgy dicsérik, mint fennköltén polgári gondolkodását:

„Azt akarom én tudni az fejedelmektől, és az tekintetes nagyuraktól, azkik minden gyönyörűségekben ugyan úsznak, és mégis jobban bővelkedni kívánnak, micsoda fogyatkozások vagyон nékik országokban, bátor az ugyan kicsiny legyen is? Ha vadászni akarnak, erdők és hegyek vagyон; ha sétálni akarnak, elég tágas folyóvizek partjai vadnak; ha hívesíttetni akarnak, találhatnak fődöket; ha lelkeket vigasztalniuk kell, muzsikuskat tarthatnak; ha szép ruhában kell járni, az drága posztót más országból is meghozathatják, vagyон pénzük; ha bujálkodniuk és nyájaskodniuk kell, elég asszonyember vagyон; ha gyönyörködni akarnak, vagyон kertek; ha együtt az égne melegségét szenvedhetik, más, hívesebb földre mehetnek; ha az hidegnek nehézségét nem állhatják, melegebb egű jószágokban költözhetnek; ha enni akarnak, nincsen-e mit enniük? ha valakinek azért mindezek tulajdon birtokában békességben megvadnak, miért megyen azoknak felkereséséért más országra haddal?”

Hasonlóképpen bizonytalan és ködös, bár lelkesítően szép ideálokkal zsongítja olvasóit a nemrégiben hazatért jeles tudós, SZENCI MOLNÁR ALBERT (1574-1634) Georg Ziegler latinul író kelet-poroszországi német szerző művének fordításával: *Az legfőbb jóról, melyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik* (Löcse, 1630).

Molnár Albert ekkor már ötvenhat éves, élete vége felé járó megfáradt ember. Rövid meg-
szakításokkal tizenhat éves korától kezdve összesen harmincegy évig élt külföldön, 1590-től
1624-ig. Ezalatt hosszabb időt csak 1612-1615 között, három évet töltött itthon, akkor is
terméketlenül. Pedig nemzetközileg elismert, tekintélyes tudós volt. Prágában Rudolf császár
és Kepler, a híres csillagász látta vendégül. Felmérhetetlenül hasznos és jelentős tevékenysége
azonban nem szépirodalmi ihletésű: szótárakat, bibliafordításokat, nyelvtanokat adott ki;
működése részben nyelvtudományi, részben vallási jellegű. Igen nagy hatású volt 1607-ben
Herbornban (Hessen fejedelemség) kiadott zsoltárfordítása. Clement Marot és Theodore Béza
francia nyelvű zsoltárainak német fordítása alapján száznál is több dallamra szerzte máig
élvezetes nyelvű, szép bibliai psalmusait, lehetővé téve ezzel egy egységes református
felekezeti éneklést, kiküszöbölve a XVI. századi, egymástól eltérő felekezeti szempontok
alapján szerzett „igen paraszt verseket” - mint maga írta elődeinek munkáiról.

Jeles fordítói és teológiai teljesítménye Kálvin *Institutiójának* magyar fordítása: *Az keresztyé-
ni religióra és igaz hitre való tanítás* (Hanau, 1624). A könyv díszes címlapján a Kálvinén
kívül Molnár Albert mosolygós arcképe is ott ékeskedik: első eset, hogy magyar anyanyelvű
kiadványon a szerző arcképe is megjelenik. Magas homlokú, derűs arcú, bajszos-szakállas,
nyílt, értelmes férfiarc tekint ránk.

Világibb témák iránt itthon, élete végén kezdett érdeklődni, nyilván irodalomszervező
munkájának következményeképp. Molnár Albert Rimayval együtt a magyar XVII. századnak
Kazinczy Ferencé volt; kiterjedt levelezést folytatott, személyesen is minden jelentős vagy
annak vélt íróit megkeresett: tanácsolt, javasolt, bíralt, buzdított. A rövidesen említendő
Medgyesi Pál írja, hogy Molnár nekilátott egy népszerű angol szerző könyvének fordításához,
német nyelvből; mikor azonban megtudta, hogy azt Medgyesi angol eredetiben ismeri, „igen
kezdte kérni Medgyesit, hogy azt angliai nyelvből fordítaná meg”. Annál is inkább, mert a
német átdolgozás pontatlannak és felületesnek bizonyult: „az német fordításban nagy változá-
sok, csonkaságok.”

Ebből az esetből nemcsak azt tudjuk meg, hogy Molnár Albert milyen lelkes irodalom-
szervező volt, önzetlenül félretette saját megkezdett fordítását egy filológiailag hívebb kiadás
érdekében, hanem azt is, hogy mi iránt érdeklődött. Molnár Albertet az a fajta, általunk már
többször jobb híján polgárinak nevezett erkölcsi irodalom érdekelte, amit (a korabeli
Magyarországon sajnos ismeretlen) Montaigne művelt tökélyel, amit a tudósabbak számára
Joost Lips népszerűsített, és amit a közönség számára Guevara fejedelmi óraskönyve tartal-
mazott a legközérthetőbben. Protestáns vallási színezetű sztoikus bölcselkedés volt ez a világ
és az élet értelméről. A kor imakönyv-sivatagában újszerű, értékes kezdeményezés. Mert igaz
ugyan, hogy voltaképpen nem tudjuk meg, mi is az a legfőbb jó, amire „ez világ mindenkoron
serényen és valóban vágyódik”, legföljebb arról értesülünk, igazi manierista fogással, hogy
mi *nem* a legfőbb jó - de a Molnár Albert közvetítette gondolatrendszer mégis figyelemre
méltó. Íme tehát lássuk először, mi *nem* a legfőbb jó:

„Az summum bonum pedig, avagy az legfőbb jó oly kincs és jóság, azmely nem csak méltósággal,
tekintettel, becsülettel, jósággal, haszonnal, szépséggel halad felyül minden egyéb jókat: hanem
azmely minden egyéb jók is vele és benne vadnak, és annál sehol semmi fogyatkozás nem eresztet-
hetik.”

Ez a kicsit suta elmélkedés azért figyelemre méltó (főleg egy teológus tollából), mert az előző
protestáns - és katolikus - nemzedék egyetlen választ ismert a föltett kérdésre: a legfőbb jó -

Isten. És ezzel minden további tűnődésnek vége szakadt. Most azonban Molnár Albert, szinte már Apáczai Csere előfutáraként, másféle, földibb választ keres. És jól keresi, mert a könyvecskét még 1701-ben is újra kiadták, mégpedig Kolozsvárott.

Nemcsak az Amerika fölfedezésében csalódott XVII. századi ember kiábrándultsága szólal meg:

„Új országok, új szigetek kerestetnek fel, eleveznek az új- és óvilágra. Által ásnak hegyeket, völgyeket: felkeresik ez földnek mind érfolyását, azmely noha anyánk minekünk. Egynéhány száz ölnyre ez földbe ás az ember az aranyért és ezüstért...”

- hanem a XVI. századi társadalombíráló hitújítók komor indulata is újra hangot kap:

„Sokan kicsigázzák az alattok valóknak jobbágyoknak pénzeket, sok csudás módon és mesterségesen, és kiszíjják-szopják őket mind tetemekig, az szegénységnek nagy jajgatásokkal, panaszokkal és siránkozó kiáltásokkal: azkiknek nagy nehéz sérelmes munkával kell keresnie, azmit az nagyurak feldözsölnek, és udvari pompáskodásokra haszontalanul költenek.”

A köznapi magunk viselésének módját pedig a szerző Guevara mestertől veszi, akár tudatosan teszi ezt Ziegler, akár nem:

„Az férjének egy szép öltözet után mást, drágábbat kell vennie, szerezni, ha szinte hitelbe veszi is, akaratja ellen; hogy ha ugyan békességben akar lakni házában.”

A legfőbb jó a bennünk, önmagunkban szerzett béke, a sztoikus szemlélődés. Egyszerűen nincs más választás, hiszen - amint azt Molnár Albert egy gúnyos versben megfogalmazza - elérkezett a rég várt aranykor, mivel minden az aranytól függ:

Mit panaszkodol azon, hogy immár
Amaz régi aranyidő most nem jár:
Az aranyidő most is jelen vagy
Mert mindent az arany bir ez világon...

Mindezt a hazatért, megfáradt Molnár Albert írta-fordította. Fiatalon, németföldön kiadott munkái ennél frissebbek és fontosabbak.

Mikor a harminchárom éves Szenei Molnár Albert 1607 februárjában a Nürnbergtől húsz-egynéhány kilométerre fekvő Altdorf iskolavároskából fölkerekedett, hogy élete főművét: *Zsoltárkönyvét* - melynek magyarrá költéséhez egy bajorországi faluba áttelepült osztrák protestáns nemesúr adta a pénzt és az időt, rábízván Molnár Albertre két fiának nevelését - Frankfurtban, ebben a liberális szellemű, szabad és gazdag birodalmi városban, mely azonban császári koronázóváros lévén, mégis erős Habsburg-befolyás alatt állt, kinyomtatassa, kellemtelen csalódásban részesült: *megtagadták tőle a kinyomtatási engedélyt*.

Ez egyrészt meglepő, hiszen a szerző előző munkáját, egy *Latin-magyar szótárt*, maga Rudolf császár fogadta kegyesen, ösztöndíjjal jutalmazva a szerzőt, aki dedikációjában azzal a kétértelmű dicsekvéssel hódolt a honfitársai körében népszerűnek semmiképpen sem mondható uralkodó előtt, hogy ő az első magyar író, akinek eszébe jutott könyvet ajánlani öfelségének, másrészt viszont mégis érthető, lévén Molnár Albert kálvinista, s ezt Németországban nem mindenütt méltányolták. Molnár Albert oly eltökélt református volt, hogy a bécsi egyetemre szóló császári ösztöndíjat sem vette igénybe, a pénzt másra költötte s ezzel fölégette maga mögött a nagy nehezen megszerzett császári kegyhez vezető hidat. Számítsuk mindehhez a magyarországi helyzetet: közvetlenül Bocskai halála után vagyunk, Erdély és a rendi elégetlenség egyre kínosabb védekezésre kényszeríti Rudolfort.

Így esett, hogy a *Zsoltároskönyv* a hessen-kasseli fejedelemség egyik városában, a Westerwald délkeleti nyúlványainál elterülő Herbornban látott napvilágot.

Ettől kezdve Molnár Albertnek (míg Németországban tartózkodott) minden könyve a hessen-kasseli fejedelemnek (vagy szövetségesének, a Rheinland-Pfalz szintén kálvinista és szintén császárellenes urának) hatósugarában jelent meg: Herborn, Hanau, Oppenheim; sőt, Molnár, bár szívesen utazgatott mindenfelé, bár haza is el-ellátogatott, Németországnak *ezen a viszonylag kis területén élt*, dolgozott, itt kapott állást, itt érezte magát biztonságban: Marburg, Hanau, Heidelberg, Oppenheim... Haza is csak akkor települt végleg, amikor ezt a maradék kis „szabad világot” kihúzták a lába alól: a harmincéves háborúban Tilly generális császári csapatai legirgalmatlanabbul éppen azokat a városokat és államocskákat sarcolták meg, ahol Molnár Albert élt és dolgozott.

Hogyan került Molnár Albert a hesseni fejedelemmel kapcsolatba? Mint maga írja, már 1604-ben, Prágában jártában, „*az császár őfelsége matematikához való szerszámosházában*” biztatták őt Hesseni Móríc akkor szintén ott tartózkodó csillagászai, hogy folyamodjék a felvilágosult fejedelem támogatásáért. A *Zsoltároskönyv* befejezése után, 1606 novemberében pedig Heidelbergben járva, az akkor ott időző Thököly Miklós (a Bocskai-párti Thököly Sebestyénnek fia!) hívta fel figyelmét a hessen-kasseli fejedelemre; Móríc gróftól Thököly Miklós személyesen ismerte, még azt is elmesélte róla, hogy ezt a német főurat „magyarul szólni hallotta”.

Zsoltároskönyv templomi éneklésre szánt vallásos költészetünknek addigi csúcsa.

A magyar „zubbonköntöskében” megjelenő zsoltárok XIX. századi nagyjaink felé mutatnak:

Az ég mennyezeti
szépen kijelenti
Kézinek munkáit.
Az napok egymásnak
Tudománt mutatnak
Az ő bölcseségéről.

Mintha Berzsenyi *Foháskodásának* korai változatát hallanánk.

A MAGYARORSZÁGI LATIN NYELVŰ TÖRTÉNETI IRODALOM AZ ANYANYELVŰ RENESZÁNSZ ÉS A REFORMÁCIÓ IDEJÉN

Az anyanyelvű költészet kibontakozása óta a latin verselés az igazi poézis perifériájára szorult. Akadtak ügyes újlatin verselőink, kiket a tudomány illőképpen számon tart és méltat, szerepük azonban a magyar irodalom fősodrában már nincsen. A latin vallástudományi irodalom sem volt jelentéktelen, ez azonban ekkor már kívül esik a szépirodalom fogalomkörén. Fontos viszont a filológiai kutatás, jeles szerzők újrakiadása, műveik gondozása; e téren sok közül leginkább Zsámboky János szerzett érdemeket. (Janus Pannonius 1569-es kiadása.) De az ő érdemei közül is a történetírás körüli buzgólkodása a legfontosabb, mint ahogyan a reformáció korában latinul írott magyarországi próza legnagyobb hatású és valóban közkedveltségnek örvendő művelői is valamennyien történetírók.

Az erdélyi Brenner Márton a török győzelmes előnyomulásának évében, 1543 őszén adta ki Bonfini történetének első három könyvét. Pártfogójához és hihetőleg a költségek viselőjéhez: Révai Ferenc nádori helytartóhoz írott ajánlásában a korszerű történetírás elveit fejtegeti, felpanaszolja, hogy „*a magyarok évkönyvei a tények csupasz és egyszerű igazságán kívül semmit sem tartalmaznak*”; a krónikások „*inkább igazán, mint ékesszólóan*” írnak. Pedig mennyi nagyszerű hőstettet lehetne megörökíteni hivatott történetíróknak akár most is, írja

bécsi keltezéssel 1543. szeptember elsején, amikor Székesfehérvár védői „szomjúságot, nélkülözést, hőséget, hideget, fáradságot a legnagyobb béketűréssel viselnek, az életet olcsón mérik, halált és sebesülést szenvednek; aligha van más nemzet, mely képes volna hasonlóképpen ellenállni a törökök dühének.” (Fehérvár időközben elesett és török uralom alá került.) Ezért lenne fontos a világot a magyarok tetteivel megismertetni, ezért rendezte ő most sajtó alá Bonfiniét és ezért siet, hogy a könyv az 1543. őszi frankfurti könyvvásárra megjelenhessen. - „Megborzad a lélek, ha arra gondol, micsoda veszedelmek és katasztrófák leselkednek ránk.”

Brenner tanácsai szerint igyekezett eljárni Verancsics Antal dalmát születésű főpap, diplomata, érsek és királyi helytartó. Bonfini folytatására törekedett, hatalmas anyagot gyűjtve össze; akivel csak tudta, leíratta véleményét, emlékeit a török háborúk és a magyar belküzdelmek koráról. Ő maga azonban államférfiúi gondja között nem ért rá egy összefüggő történeti munka megírására, és csak kisebb fejezetekről tudjuk, hogy azok saját fogalmazványai. E saját fogalmazványok közé tartozik például György Barát rövid életrajza:

„kiváló erényeit ismertük, híres tetteinél is jelen voltunk, és láttuk, hogy ellenségeinek, elsősorban pedig ama hatalmasságoknak akkora féltékenysége és gyűlölete szorongatta, melyhez foghatóról aligha olvastunk.” (Kulcsár Péter fordítása)

Figyelemre méltó, hogy e sorokat olyan ember írja, aki a György Barátot meggyilkoltató uralkodót szolgálja, mégpedig államférfiként; mégis,

„képtelen voltam mérsékelni jogos felháborodásomat, hogy, megsajnálva e férfi mindenki hasznára és nyugalomára rendkívüli mértékben törekvő becsületességét, szembe ne szegüljek az oktalan kor általános rosszindulatával és hálátlanságával.”

Ezért tehát Verancsics megírja az igazat, „mégpedig nem az átok erejével, karddal és nyíllal, hanem csupán az igazságra alapozott irodalmi tanúságtétellel.” Verancsics Antal irodalmi tanúságtétele dalmát honfitársáról sajnos nem került nyomtatásra (Szalay László publikálta 1857-ben), számunkra azonban, kései olvasók számára megható bizonyítéka mégis egy császári szolgálatban álló politikus írói-emberi becsületességének.

Bonfini Heltai műhelyében gondozott 1565-ös újrakiadásához - mely Brenner anyagát egy újabb dekáddal megtoldotta - Szikszai Fabricius Vazul tanár, iskolaigazgató írt figyelemre méltó előszót, melyben Brenner 1543-as érveit ismétli nagy nyomatékkal, de immár a reformáció szellemében isteni büntetésnek fogva fel a török megszállást:

„Persze, hogy vétkeink megérdemlik ezeket a büntetéseket, és még súlyosabbakat is, de úgy illett volna, hogy szerencsétlenségünk látványa a szomszédok körében együttérzést keltsen. A szomszéd Germánia legalább most gondolná meg, mivel tartozik az agyongyötört és már alig pihegő Pannóniának.” (Kulcsár Péter fordítása)

Fabricius inti a kortárs főurakat is:

„a már-már rombadőlt haza üdvére könyörgök nektek, hogy hagyjátok végre abba ezt a dühöngő pártoskodást.”

Látható tehát, hogy ugyanakkor, amidőn a magyar nyelvű elbeszélő énekköltészetben fel-támad a magyar múlt: a latin nyelvű tudós történetírás ezzel párhuzamosan, sőt azt bizonyos mértékig megelőzve és bátorítva, politikai-hazafias aktualitást talál a történetírásban.

Fabricius ebben az előszóban felszólítja a tudós közvéleményt: kutatná fel Bonfini kallódó, még hiányzó részeit is. Ezt a munkát végezte el Zsámboky János Franciaországot, Itáliát, Belgiumot, Németországot megjárta udvari költő és történetíró, filológus (1531-1584), aki 1568-ban a svájci Bázisban végre sajtó alá rendezhette a teljes Bonfiniét. 1567. június 24-én Bécsben keltezett és Miksa császárhoz és királyhoz intézett ajánló előszavában kifejti nézeteit a történeti tárgyú irodalomról, elhelyezve azt a többi művészetek között:

„Históriát tisztán, igazán, szükség szerinti rendben, rövidségében világosan, szenvedély és kétértelműség nélkül kell írni... az elbeszélésnek korlátok között kell maradnia, hogy tanítson, valónak kell lennie, nehogy ámítson, mértéktartónak, hogy ne sértsen, igaznak, hogy ne ártsen, rövidnek és kimunkáltnak, hogy kedvet találjon és emlékezetbe vésődjék... ment legyen a szónoklatoktól...”
(Király Erzsébet fordítása)

Zsámboky itt kétségkívül Bonfiniét bírálja, megkülönböztetve a maga korának elveit az előző század történetírói eszményeitől. Először fordul elő, hogy magyar történetíró műfajelméleti megkülönböztetéseket tesz; a klasszikus szerzőkre támaszkodva kifejti, hogy bár „a historikus csak aényt adja elő”, az író „az érdeklődés felcsigázása kedvéért akár a meséhez is folyamodhat... akadnak poéták, akik mesét és történelmet vegyítenek”, s ezeknek „e korlátokon túlmenően mást is meg kell engedni.”

Meg kell engedni már csak azért is, hogy a jelen buzdíthasson: „titeket, honfitársaim, lelkesítsen (ez a kiadás) az ősi hazai dicsőségre.”

Ebben a szellemben írta meg Zsámboky Sziget 1556-os ostromának rövid történetét is, dolgozatát „a serénységéről és katonai vitézségéről nevezetes gradeci Horváth-Stansych Márk szigeti kapitánynak” ajánlva. (*Obsidio Zigethiensis*, Wien, 1558.)

Zsámboky János legnagyobb hatású műve mégsem történeti tárgyú: *Emblemata* című, 1564-ben Antwerpenben kiadott és 1566-ban, 1569-ben, majd a század folyamán még háromszor megjelent munkája eszméket jelképesen ábrázoló fametszetek és ehhez fogalmazott versek gyűjteménye; közvetve Shakespeare-re is hatott!

A történelem költői közvetítésére vállalkozott Christian Schesaeus erdélyi szász humanista tudós, medgyesi evangélikus lelkész *Ruinae Pannonicae Libri Quator - Pannónia romjai négy könyvben* című hexameterekben költött eposzában. (Wittenberg, 1571.) Íme, György Barát meggyilkolása:

„Reggel a tiz olasz, aki a gyilkosságra parancsot
Nyert, közeledve előállt éles törrel a kezében...

Majd, hogy elértek a zárt kapuhoz, zörgettek az ajtón.
Arra jön egy fiú, kérdezi bentről, hogy mit akarnak.
»Eljöttünk, felelik, mert bucsuzkodni szeretnénk...«

S szólt a barát a gyerekeknek, hogy nyitná ki az ajtót.
Mintha a rettenetes zivatar sodrába kerülne,
Tör be az ifjú had, és zudulva csörömpöl a fegyver.
Majd félelmetes arccal törnek rá a barátira,
Karddal szurják át, lelökik, döfködve a keblét...”

(Tóth István fordítása)

Mint láthattuk: az eddig bemutatott szerzők munkásságának lényegét rövidlélegzetű történeti beszámolók és Bonfinihez írott előszók adták.

FORGÁCH FERENC váradi püspök (1535 körül-1577) azonban megírta a maga korának kegyetlenül igazmondó és maróan gúnyos történetét, és bár kéziratban maradt (1788-ban jelent meg először nyomtatásban, magyar fordítására pedig 1977-ig kellett várni!), mégis leszögezhetjük, hogy Forgách a legjelentősebb magyar történetíró-egyéniség Istvánffyig, toronymagasságban áll az általunk ma ismert korábbi magyarországi születésű historikusok fölött Anonymustól Thuróczyig.

Hogy mégis alig emlegették, hogy mégsem jelenhetett meg magyarul 1977-ig: annak oka elsősorban az adatai tényszerűségét nem cáfoló személyes indulata, s ez indulat folytán a XVI. századi Magyarországról kialakuló kép, mely a „hivatalos”, a császári és királyi magyar történetfelfogással homlokegyenest szembenállt.

Forgách Ferenc ősi főnemesi család sarja, Padovában iskolázott diplomata, aki váradi püspökségét csak címként viselte. A Habsburg kormányzatban csalódva, 1568-ban az Erdélyi Fejedelemségbe költözött, s ott 1571-től kancellár. Betegségét gyógyítandó 1575 végén Padovába utazott, ott is halt meg 1577 januárjában.

Művének címe: *De statu rei publicae Hungaricae*. 1568-73 között írta Erdélyben.

„Mi szinte nem is történetet írunk, hanem inkább az egyetlen sorsfolyamatban ránkzúduló csapásokat siratjuk” - mondja önmagáról.

Valóban: az olvasó szinte a fejét kapkodja a János király halálától kezdődően előadott események riasztó özönétől. Forgách valóban mintha örömét lelné abban, hogy az országot irányító urak hibáit kíméletlen igazmondással felsorolja. Pedig nem öröm ez, hanem annak a nemzedéknek a szenvedélye, mely először érzékelte, hogy a török hódítás hosszú időre végleges. Ez az 1530-as években született és a György Barát meggyilkolása körüli időkben felserdült nemzedék a Habsburgokban is nagyot csalódott. Ahol dicsérhet, ott Forgách szárnyaló szavakkal magasztal, például Eger vár 1552-es védelmének leírásakor. Tinódin kívül ő örökítette ránk Bornemissza Gergelynek, ennek a zseniális hadmérnöknek találmányát:

„Bornemissza Gergely addig sohasem hallott, új hadiszerkezetet eszelt ki: egyszerre több kocsi-kereket gerendákkal vett körül és kézfegyverekkel tüzdelt meg, hogy azok sugárszerűen szétágazva mindenfelé hassanak; azután szalmazsákokat töltött meg minden félével, közbevegyítve kisebb-nagyobb méretű golyókat is: mindezt kóccal kötöztette körül és bekenette szurokkal, kénnel, faggyúval. Így cipelték oda a bástyákra és a falakra, majd meggyújtván, letaszították. A villámló robbanótöltetek ropogása oly ijedelmet és remegést, egyben az ellenség sorai között oly hirtelen pusztulást idézett elő, hogy elhagyván ágyúikat, az árkokba és a sánc mögé menekülvén, elbújtak vagy a földre terültek...”

Forgách rendszeresen kitekint Európára, és a világeseményeket az itthoniakkal párhuzamosan adja elő.

Íróniája a kortársak számára szokatlan lehetett, amint erre Istvánffy Miklós és Forgách Simon hadvezér szöveg közé, meg alá, meg hozzá írott jegyzeteiből következtethetünk. Mi azonban méltányoljuk ezt a keserű gúnyt, orvosságos pirulának tekintve, akárcsak Forgách maga:

„Egyébként ebben az esztendőben Magyarországon semmiféle háború sem folyt a kölcsönös pusztításokon, zsákmányolásokon és betöréseken kívül; mindez szinte már szokássá vált, és még fegyvernagyok idején is mindkét részről folyamatosan történt, de nekünk nagyobb kárunkra. De hogy Afrikában mi történik, mik voltak az okai és mi lett a vége, mivel jelentősége és a szerencse forgandósága miatt emlékezetes dolog: el kell mondanunk.”

Ilyen kitekintései a nagyvilágba hol izgalmasan elmesélt beszámolók, hol pedig tömören gunyoros jellemzések.

„A britanniai angolok asszonynak engedelmeskedtek, aki ugyan olyan szemérmes volt, mint amilyen önmegtartóztató apja, Henrik... A darabokra szabdalt Itália keveset használt a közös ügynek. A német országokban a segítség olyan volt, mint az uralom: bizonytalan és szétfolyó.”

Nincs helyünk többet idézni ebből a napjainkig alig olvasott történelmi tanulmányból; talán így is megmutatkozik Forgách fényes intellektusa, gunyorossága mögül elővillanó haragja és a haza sorsa miatti fájdalma. Ezt a fájdalmat néha tehetetlen düh váltja fel. Ugyanakkor számos olyan apró szokást, érdekességet említ, amelyekről más helyen egyáltalán nem olvashatunk, ilyen például, sok között, a Rudolf koronázási ünnepségén tartott hadijáték, mely Forgách szerint a Balassi-család nyilvános megcsúfolása volt. Milyen jellemző, hogy míg Istvánffynál Balassi Bálint juhásztánca kerül a koronázási ünnep középpontjába, addig Forgách erről mit sem ír, viszont elmeséli a hadijátékot, ami bizonytalán így eshetett, mert Forgách Simon is csak kiegészítő megjegyzéseket tudott hozzáfűzni:

„A koronázás megtörténte után egy favár ostromlását mutatták be; Balassa János és András védte a várat, míg az ostromlók markotányosnők és a német csapatok asszonyai voltak... Ezek levágott marhák belsőségeit és a vérét szedték össze... magukat is, meg a védőket is rútol összekenték, majd, mikor a védők átadták a várat, elfoglalták... Az emberek meggyőződése az volt, hogy a két férfit, akik közül az egyiknek ez újkeletű megkegyelmezés, a másiknak apja árulása miatt nem volt jó a híre: a Balassi-család megbélyegzése végett szerepeltették ezen a csúf és megszégyenítő játékon.” (Borzsák István fordítása)

Apró villanás ez, gyorsfénykép egy rég letűnt korból; noha semmi okunk kétségbe vonnunk hitelét, mégsem szerepel a köztudatban, sem pedig a Balassi-család életrajzában. Nem tetszik, nem illik a képbe - el vele. Így voltunk Forgách egész életművével. Ideje az általa leírt korról kialakított képünket némileg módosítani.

Forgáchról szólva említettük már Istvánffy, aki bele-belejavított Forgách szövegébe és nemegyszer méltatlankodásait is közbeszúrta. Érthető: ISTVÁNFFY MIKLÓS (1538-1615) a *Voltér és Grizeldisz* szerzőjének fia, Padovát járt kancelláriai tisztviselő, hűséges udvaronc, művelt és hazáját szerető férfiú, feltétlen és mi tűrés-tagadás: kicsit korlátozott, bár őszinte és jószándékú Habsburg-pártiságában csak a fejét csóválhatta Forgách kifakadásain. De mivel őt éppen udvarhűsége miatt kinyomtatták - Pázmány Péter adatta ki Kölnben, 1622-ben, hét esztendővel Istvánffy halála után - a XVI. század magyar történelme az ő közvetítésével került át a köztudatba.

Istvánffy jó író, színes egyéniség. Adathűségéhez nem férhet kétség; de éppen ezért nem árt őt is kellő kritikával forgatni. Higgadt, elegáns kormánypártisága azt az érzést kelti, mintha a dolgok pontosan úgy és azért történtek, ahogyan történtek, mert másként meg sem eshettek volna.

A HISTORIARUM DE REBUS UNGARICIS a XVI. század utolsó évtizedében és az ezerhatszáz éves évek elején keletkezett. Miként a múltat, úgy a saját maga átélte egykorú jelent is a Habsburg érdekek felől nézve közvetíti. Ezt nem megrovólag említjük, pusztán tény-megállapításként. Jó példa erre, egyszersmind élvezetes, érdekes előadására a Bocskai-felkelést leíró fejezet, melyből most idézünk:

„Már elérkezett a Krisztus születésétől számított ezerhatszázötödik esztendő, minek emléke az új zsarnokság, a polgári viszálykodások, a népek gyors elpártolása miatt, és - amit még hallani is rútt, látni pedig még rútabb - a hazának saját polgáraitól való kegyetlen pusztítása következtében még friss, ezért még sajgó, sőt égetően fájó. Mert ezek a kölcsönös és véres viszályok, melyek ugyan vallási ürüggyel, de valójában uralomvágyból támadtak, mindenben nagy, rosszirányú változásokat hoztak, bemocskolták a régi, tiszta vallás tanításait, meglazították a katonai fegyelmet, megrontották az erkölcsöket; már senki sem viseltetik az emberek iránt tisztelettel, senki a halhatatlan Isten iránt félelemmel, nem tartják be az uralkodók parancsait, a vallás vezetőinek oktatásait és tanításait; a leghitványabb szolganépből és az emberek söpredékéből összeszedett, tehát zabolátlan, kóborló katonák parancsra vagy parancs ellenére, ahol csak akarnak, büntetlenül erőszakoskodnak, önkényeskednek, nem követik a zászlót, nem tartják meg helyüket a csapatban...”

Íme tehát Bocskai lázadni merészel az uralkodó ellen; ez önmagában vétek, indokait keresni fölösleges. „Bocskai mind kevélyebb lett.” Ugyanakkor viszont a tényekhez feltétlenül ragaszkodva közli Bocskai országgyűlést hirdető levelének tartalmát is, melyben a fejedelem előadja érveit:

„Nagyon jól tudjátok, közszabadságunkat az elmúlt években mily nagy károsodás érte, és ez a szerencsétlen és földre sújtott Magyarország, a mi édes hazánk, az idegen nemzetektől, de főképpen és elsősorban a németektől mily nagy csapásokat szenvedett el...” (Juhász László fordítása)

Ezért nélkülözhetetlen forrás Istvánffy, és ezért érdekes olvasmány ma is: pártosságát és szubjektív véleményét nem titkolva, szenvedélymentes tárgyilagosságra és érdekes előadasmódra törekszik.

Istvánffy fiatalabb kortársa, a szintén Padovában iskolázott kolozsvári SZAMOSKÖZY ISTVÁN (1570-1612) Bocskai István fejedelem udvari történetírójaként Istvánffy ellenpólusának is tekinthető. Ő Erdély történetét dolgozta fel jellegzetesen a reformáció szellemében: bűneink miatt gyúlt harag Isten keblében... Sok van benne Forgách keserűségéből, önmarcangolásából, de annak iróniája nélkül. Egy prédikátor hangján szólal meg, hangja mintha templomi szószékről zengene:

„De mit is beszélek? Mit panaszkodom? A mostani és a korábbi idők fejedelmeit miféle szörnyű káromlások közepette említsem? Fejedelmeink: nem átallok minden bűnnel kárhozatosabb tunyaságtokat gyalázní. Békében nem építtetek falakat, melyeket háborúban használhattok, békében élvezhettetek volna... Fáj a lelkem, amikor leírom: olyanok voltak, mint a rest állatok, amelyek ha megkapják az abrakot, semmi egyebet sem kívánnak, eszükbe sem jut, hogy akár a múlttal, akár a jellel vagy a jövővel törődjenek...” (Borzsák István fordítása)

Nem csuda, hogy Szamosközy sem jelent meg életében, akárcsak Baranyai Detsi János *Magyar Históriaja*, mely a kilencvenes évek erdélyi történetét adja Báthori Zsigmond szemzőgéből, a Szamosközyére emlékeztető protestáns felfogásban. Kéziratban hevert századokig Bethlen Gábor történetírójának munkája is: Böjti Veres Gáspár: *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen libri tres* című könyvének egy része csak 1980-ban jelent meg magyarul, nyomtatásban.

Annál nagyobb sikert aratott - a XVII. században többször is kiadták - RÉVAI PÉTER koronaőr (1568-1622): *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, fortuna* (Augsburg, 1613). A Szent Korona tanának első összefoglalása ez a mű, a magyar nemzet államjogi felfogásának tükre és mintegy kódexe.

Végül, e korántsem teljes áttekintés során, tisztelettel kell megemlékeznünk a szinte tökéletesen elfeledett SCHÖDEL MÁRTON pozsonyi polgárról, aki *Disquisitio historico-politico de regno Hungariae* (Strassburg, 1629) című művében - magyarul: *A magyar királyság történetpolitikai szempontú méltatása* -, mint azt Pirnát Antal megállapítja, „a magyar nemzet történeti és politikai szerepét mérlegeli. Széles látókörét bizonyítja, hogy munkájában a nagy francia politikai teoretikusnak, Jean Bodinnak és az olasz utópista társadalomfilozófusnak, Tommaso Campanellának műveire is támaszkodott... Művét a magyarság védőiratának szánta, meg akarván cáfolni a magyarok barbárságáról szóló külföldi vélekedéseket. Ennek érdekében páratlan bőséggel és adatgazdagsággal sorolja elő mindazt, amit... a magyar nyelvről, az ősi írásról, a magyarországi irodalomról, tudományról, a magyar föld régészeti és művészeti emlékeiről össze tudott gyűjteni.”

Schödel könyve a harmincéves háború harcainak idején jelent meg. Bethlen Gábor Erdélye ekkor kerül katonai és politikai kapcsolatba Európa nagyhatalmaival; a fejedelem seregei hét felvidéki vármegyét hódítottak meg és egy ízben már Bécset is fenyegették; közel az idő, hogy egy Zrínyi Miklós alakjában új írói stílus, új politikai tájékozódás, új korszellem jelenjék meg, közkeletű, bár vitatott tartalmú kifejezéssel: a barokk.

Nem latinul írott, de a klasszikus latinság szemléletében fogant humanista mű Forró Pál, erdélyi fejedelmi történetíró Quintus Curtius Rufus fordítása: *Nagy Sándor életrajza* (Debrecen, 1619). Nagy filológiai nekikészüléssel, a tudálékoskodás határán járó előtanulmánnyal, adatözönnel, barokkos szóvirágokkal dúsan rakott mondatfűzésekkel írott mű. Feltűnő, hogy panaszkodik: „a magyar nyelv igen szűk a latinhoz képest”. Mennyire más ez, mint Pesti Gábor büszke nézete, hogy a magyar nyelv van annyit érő, mint a latin! Forró Pál már alkalmatlannak érzi nyelvünket; vagy inkább manierista önmagát? Ez a jeles könyv csupa félszeg védekezés, Európa szélére szorultságunk miatt.

A MAGYAR BAROKK

1646-1772

„Az élet komédia, melyben egy kevés idő alatt nagy hatalmas világi dolgok véghez mennek; míg az tart, nagy figyelmességgel s buzdultsággal nézi minden; elmúlván, olyá tetszik, mintha nem is lőtt volna.”

Medgyesi Pál: *Erdély és az egész magyar nép hármassajja*. 1653.

ZRÍNYI ÉS A MAGYAR BAROKK

ADRIAI TENGERTÉK SZIRÉNÁJA

Az ezerhatszázados évek közepe táján az a stílus diadalmaskodik Magyarországon, amelyik még századunkban is meghatározta templomok s középületek alakját, berendezését. Kevésbé sikerült falusi barokk oltárokat csak az alig húsz esztendeje bevezetett zsinati reform távolított el nagyobb számban a katolikus templomokból, középületek és paloták sárga színű barokkját pedig a háború vihara söpörte el.

Ez a közgondolkodást meghatározó korszellem az ezeröttszázhatvanos években kihirdetett, a reformációt megfőkező tridenti zsinat szigorú határozatai között virágzott ki.

Isten kegyelméből császárok-királyok kormányozta, központi igazgatású monarchiák kora ez, a feudális társadalmi rendnek reneszánsz kori átmeneti megingását követő, béklyózott fénykora: nyugalomban tenyésző, bonyolult mozgásokat tettető világ.

A gondolatok, érzelmek, öltözékek, faldíszek a végtelenbe tágulás látszatát kínálva önmagukba indáznak, a nyugalom illúzióját keresve csavarodnak kibogozhatatlanul sűrű tekervényekbe. Paloták előcsarnokába lépve, mintha a derült égbolt nézne le ránk, felhők mögöl angyalok és mitológiai hősök kukucskálnak elő; pár lépés után nyíló ajtóból előlépő férfival találkozunk, de feléje nyúlva, falba ütközünk: festmény kápráztatja szemünket.

Terjed a *laterna magica*, szaporodnak a világhírű szemfényvesztők. Cagliostro kora.

A kor emberének nagy élménye az idő s ennek viszonylagossága. A képzőművészet is idővé igyekszik oldódni: a festő messzi tájak belsejébe vezeti a szemet, a szobrász faragványai nem csak térben léteznek, mint a reneszánsz remekei, hanem időben is mozdulnak. Bernini.

„Az élet komédia: elműlván, ollyá tetszik, mintha nem is lőtt volna” - bölcselkedik egy magyar barokk-író, Medgyesi Pál. De Bethlen Miklós számára is színjáték az élet. Időben zajlik, a semmiből jön és a semmibe tűnik.

A hazánkban is szaporodó színielőadásokon a szó szerepét átveszi a látvány. A látványt muzsika oldja érzelmé.

Ebben a tűnő időben műalkotássá válik a kert. Évszakok örökön ismétlődő és változva változatlan hangulatai adnak esztétikai élményt a szemlélőnek és a benne élőnek. Magyarországon mindez egy jól szervezett Habsburg birodalom szigorúan átgondolt rendjébe illeszkedik.

A nem odaillőt kigyomlálják: sok református lelkészt gályarabságra hurcolnak, a parasztokat újabb jobbágyfelkelésekig keserítik, a nemességet mellőzik. Az alkalmazkodni tudó kellemes létbiztonságot élvez; az egymásba csavarodó indák útvesztőjéből kitörni vágyókat viszont megsemmisítik.

Az erdélyi fejedelemség a század végére megszűnik, beleolvad a Habsburg birodalomba. A lázadókat katonailag leverik: Thököly, Rákóczi Ferenc.

A török birodalom összeomlik, Magyarország fölött az ezerhatszázados évektől kezdve nincs hatalma többé.

Ahonnan a törökök visszavonultak, oda a puszta földre új népek jönnek. Szervezetten telepíti őket az Alföldre a központi kormányzat a svábok háborúdúlta földjéről, a szlovákok - is - lakta Felvidékről, a Kárpátok havasaiból. Alapjaiban megváltozik a történelmi Magyarország néprajzi térképe.

Terjedőben van egyfajta hedonista életélvezés. Addig soha nem látott mértékben virul ki egy erotikus költészet, melyet Gyöngyösi István neve lát el jóváhagyó védjeggyel.

A magyar barokk irodalmát Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István, Bethlen Miklós és Rákóczi Ferenc képviseli és határozza meg.

Mindegyik más egyéniség.

Zrínyi, Pázmány neveltje, szilárdan áll a földön. Mátyás király korára tekint vissza, ésszerű reményei vannak egy független magyar állam helyreállítására.

Gyöngyösi maga az alkalmazkodás, az elegáns, okos életélvezés, a nemesi belenyugvás.

Bethlen átéli a Zrínyi-keltette remények csődjét. Ugyanaz a sorsa, mint Rákóczié, pedig Bethlen nem helyeselte a katonai felkelést egy kivérzett országban.

Nyomukban aztán ott nőnek a kisebb nagyságok: a lírát a felvilágosodás felé kalauzolható Faludi, a prózát a születő regény felé terelgető Mikes.

Furcsa tanítása a sorsnak, hogy a tizennyolcadik század számunkra legmegszívlelendőbb gondolatait, egy magyar nemzeti politika érveit franciául (és latinul) írja le egy németté nevelt és magát mégis magyarrá változtató főnemes: Rákóczi Ferenc. Ugyanakkor Rákóczi nem csak érvel: érez is, mert gondolkodása legtöbbször érzelem-nyilvánítás. Az ember megsemmisülve egyesül Istennel, s az önfeladásnak ez a már-már érzéki gyönyöre - amit oly tökéletesen érzékeltet Bernini Szent Teréz-szobra a római Santa Maria della Vittoria templomban - a kor egyik döntő élménye. Ebből éppúgy származik mély lelkiélet, töprengő bölcselkedés, a világ dolgainak szemlélődő tanulmányozása - gondoljunk a barokk nagy bölcselőjére, Spinozára -, mint feltétlen és könnyű önfeladás. „*Nem azért fogunk-e vétkezni, hogy megválthass bennünket, mivel Megváltó vagy?*” - kérdezi Rákóczi a kiszolgáltatott halandó madáchi göggyével Istentől.

Zrínyi ezt még másképpen látta, bár az ő vallásossága is mély és feltétlen. Számára Isten egy nála többet, mindent tudó erkölcsi lény; Rákóczi viszont ennek a lénynek szinte már tehetetlen rabja. És szívesen rabja.

A reneszánsz, az újplatonizmus, a boldogságot e földi életben kereső embernek a világ jelenségeire való boldog rácsudálkozása után egy új vallásos élmény hatja át az emberiséget - aminek aztán majd a felvilágosodás lesz az ellenhatása.

Az emberek úgy érzik: mégsem ők szabályozzák saját sorsukat. „*Alig kezd az ember egy derék dolgot, mindjárt ott terem a halál és félbenhagyatja véle kevély szándékjait*” - jegyzi fel Zrínyi.

Ez a ZRÍNYI MIKLÓS most, 1644 őszén huszonnégy éves; a szigetvári hős leszármazottja, a Borsod megyei Ónod község mellett magyar és horvát katonáival az erdélyi fejedelem hadtestével állt szemben. Az ellenséget Kemény János harminchét éves erdélyi főnemes, tábornok vezényelte. A harmincéves háborúnak ez a groteszk epizódja mindkét parancsnokot elgondolkoltatta. Zrínyi Miklós, az Itáliában tanult művelt ifjú, aki korábban, 1642-ben és 1643-ban már kitüntette magát a csehországi és németországi hadszíntereken, végképp elhatározta, hogy ilyen vállalkozásban többé nem vesz részt. Nemcsak az nyugtalanította, hogy honfitársaival áll szemben, hogy magyarok ontják egymás vérének, hanem az is, hogy ugyanekkor a déli határvidéken büntetlenül fosztogat és gyűjtogat a török, s ebből mind az országnak, mind neki személyesen nagy kára származik, hiszen birtokai a török határvidéken terülnek el. Elhatároz-

ta, hogy tudását és energiáit ezentúl a török elleni háború ügyének szenteli. Már e csata előtt, az erdélyi fejedelmi erőkkal folytatott harcok során, 1644. május 20-án ezt írta „kvártélyából” idősebb barátjának, Batthyány Ádám főkapitánynak:

„Nagy szívem fájdalmával értetem az töröknek rablását az Kegyelmed levelébül, legkiváltképpen pedig bánom, ha ezt is úgy el kellene hallgatnunk, mint az többit... talán most császár urunk öfelsége... sem bánná, ha ilyen csintalanságért megzabolázná kegyelmed; én is örömet szolgálnék Kegyelmednek, ha parancsolná Kegyelmed.”

Az átmeneti kiválásra a hadiszolgálatból jó alkalmul szolgált Zrínyi eljegyzése (1645. június), majd a vagyoni és egyéb ügyek és viták elrendezése után házassága (1646. február 11.). Az esküvő előtt és után, a mézeshetek közben vetette papírra a török elleni háború fontosságát és családjá és ősei hősiességét hirdető eposzát, az *Obsidio Szigetianaet*, magyarul a *Szigeti veszedelmet*. Most, hogy elnyerte az évek óta makacsul ostromlott, keményfejű, gögös lány kezét, már nem a szerelem, hanem az új cél érdekli:

Én, az ki azelőtt ifju elmével
Játszottam szerelemnek édes versével,
Küszködtem Viola kegyetlenségével:
Mastan immár Mársnak hangasabb versével
Fegyvert, s vitézt éneklek...

S miközben nagy művén dolgozik, az ifjú férjet a török támadásai szólítják el pár hetes felesége és íróasztala mellől:

Engemet pedig, midőn írom ezeket
Márs haragos dobja s trombita felzörget
Ihon hoz házamba füstölgő üszöget
Kanizsai török; oltanom kell eztet.

Mielőtt az anyanyelvű magyar elbeszélő költészetnek az első hatalmas szintézisét részletesen megbeszelnénk, arra kell pár mondatot szánnunk, hogy mennyire nem volt természetes ekkoriban törökellenes elbeszélő költeményt írni. Amilyen magától értetődő, sőt kötelességszerű dolog volt Tinódi korában hadi témákról zengeni, annyira nem volt ez divatos 1646-ban. A török jelenlétét kezdték úgy felfogni az emberek, mint valami elkerülhetetlen természeti csapást, ami szörnyű ugyan, de el kell viselni, amíg el nem múlik. Ezt a hangulatot a svédek, franciák, németek, csehek, erdélyi magyarok által szorongatott Habsburg kormányzat is terjesztette, hiszen hogyan is ért volna rá a császári vezérkar a törökkel bajlódni, mikor éppen 1645 nyarán annyira szorongatták a svéd hadak Bécset és Ausztriát, hogy a császár nem győzött egyik városból a másikba menekülni, s hol Grazban, hol Passauban, hol Linzben bukkant fel. Ha még a török is belebonyolódik a háborúba, menthetetlenül elvész a Habsburg birodalom.

Amikor tehát Zrínyi az 1566-os szigetvári ostrom megéneklésébe fogott, egyáltalán nem valami minden költő számára íratlan törvényként megszabott, népszerű témába kezdett; sőt, azzal, hogy ettől kezdve prózában is egyre makacsabban hangoztatta: a császár öfelségének legelső katonai feladata a török kiűzése lenne - voltaképpen a magyar állami függetlenség gondolatát képviselte, hiszen ezek szerint a magyar állam érdeke más, mint a német császáré, aki azonban egy személyben (többek között) magyar király is.

Ha számítógépbe tápláljuk a XVI. századi magyar vitézi elbeszélő költészet legjobb eredményeit és az olasz és francia manierizmus és barokk művészi elveit, sem kaphatnánk meg a kettő oly arányos, oly példaszerűen jellegzetes ötvözetét, mint ahogyan az a *Szigeti veszedelemben* megmutatkozik. Zrínyi, Tinódihoz híven, katonailag és szakmailag hiteles tudósítást óhajt írni:

Adj pennámnak erőt, ugy írhasak, mint volt...
Igazit kell írnom, halljátok meg mostan...

de ugyanakkor azokat az elveket is szorgos igyekvéssel alkalmazza, amelyeket Arisztotelész nyomán nagy mintaképe, Tasso és vele csaknem egyidőben a francia Ronsard fogalmazott meg:

„A költő alkothat olyan költeményt, amelyben, mint egy kis világban, hadrendelésekről, szárazföldi és tengeri csatákról, városok vívásáról, összecsapásokról és párbajokról olvashatunk; itt lovagi tornák, éhezés és szomjúhozás leírása, viharok, tűzvészek, csudajelek találhatók, amott égi és pokoli tanácskozások, lázadozások, széthúzás, tévelygés, véletlen, varázslat, a kegyetlenség, merészség, lovagiasság művei, boldog vagy boldogtalan, a vidám vagy megindító szerelem eseményei állnak előttünk...” (Torquato Tasso: *Elmélkedések a hőskölteményről*, 1570)

Zrínyi mintha pontról pontra megfogadta volna Tasso - és Arisztotelész - tanácsát: pokoli tanácskozások, varázslat, a kegyetlenség, merészség, lovagiasság művei éppúgy benne vannak a *Szigeti veszedelemben*, mint párbajok, csaták, tűzvészek, mint véletlen és mint boldog és boldogtalan szerelem. De nézzük Ronsard-t:

„A költő a lehetségesre építi munkáját, arra, ami megtörténhet; az igazság elbeszélését a történetírókra hagyja...”

(Pierre de Ronsard: *Előszó a Franciade-hoz*, 1572)

Vagy ahogyan Zrínyi idősebb kortársa, a német Martin Opitz írja:

„a költészet a dolgokat nem úgy írja le, amint vannak, hanem inkább ahogyan lehetnének, vagy lenniük kellene...”

(Martin Opitz: *A költőknek tett néhány szemrehányásról és ezek igazolásáról*. 1624)

Valóban, Zrínyi kettős feladatot vállalt: igazat is írt, úgy, mint volt; és költőileg szépített is tárgyán, „*az igazság elbeszélését a történetírókra hagyva*”, s úgy írva mutatva be a dolgokat, ahogyan „*lenniük kellene*”.

Nemcsak az égiek és pokolbeliek tanácskozására vonatkozik ez, nem csupán kitalált csaták, párviadatok, hőstettek leírására vagy a szerelmi szál szövésére, hanem magának a főszereplőnek: Zrínyinek megdicsőülésére is.

Mikor a hősköltemény bevezetésében a költő leírja, hogy Isten elhatározza: bűneik miatt megbünteti a magyarokat akkor Zrínyi a Farkas András kezdeményezte, Szkhárosi és Tinódi folytatta énekhagyományokat fejleszti tovább, egy Károlyi Gáspár vagy egy Magyarai István prózájának ismeretében és szellemében. De Pázmánynak, Zrínyi gyámjának gondolatait is felismerhetjük, amikor - szinte szó szerint a *Kalauzból* idézve - Mihály arkangyal felhatalmaztatik, hogy a pokolbeli ördög szabadon engedésével a török szultán haragja a magyarok ellen forduljon, s így

ostorom nem tiltom, hogy szolgálra szálljon...
sőt, akarom, hogy
lelkének hüvösülésére váljon...

Feltűnő a királyhű Zrínyi indulati megjegyzése Miksa császárról, aki ezalatt „*gondviseletlenül csak eszik és iszik*”.

A feldühödött szultán elindul Magyarország felé; Arany *Buda halálának* sorai jutnak eszünkbe:

Jaj! Hova ez az nagy fölyhő fog omlani?
Mely világszegletre fog ez leszakadni?

Eredetileg Eger felé veszi útját; parancsára Arszlán bég budai fővezér Várpalotát ostromolja eredménytelenül, mintegy előcsatározásokban - itt megismerjük Turi György vitézségét -, Kerecsényi László pedig feladja Gyula várát. Ezalatt Zrínyi Miklós, Szigetvár kapitánya - tehát a 162. strófában, a második énekben hallunk róla először! - a fészület előtt imádkozik a magyar fegyverek győzelméért, mire Isten megígéri neki, hogy

Martyromságot fogsz pogántul szenvedni.

A költő ezzel a figyelemreméltó fogással - nem úgy írván le a dolgokat, amint voltak, hanem amint „lenniök kellene” - *Zrínyi csatavesztését jutalommal változtatja, s nem elbukássá*. A hős kapitány azt kapta, amit kért, amire vágyott; a vértanúságot. Halála tehát megdicsőülés. S ezt előre tudjuk, mielőtt még a szultán elhatározná, hogy Szigetvár irányába fog kanyarodni. Mert egyelőre Siklós alatt folynak a további előcsatározások; a siklói bég és a boszniai basa feketekává mellett dalt hallgatnak a szerencséről és diskurálnak:

Kávét kicsin fincsánból hörpögetének

- amikor Zrínyi rajtuk üt, s ezzel magára vonja a szultán figyelmét és haragját. A költő a győzelmes csatáról Tinódi modorában, az elesettek pontos névsorával tájékoztat; de már mennyire új vonás a kitérő elmélkedés: a diadalt szükségképpen balszerencse kell hogy kövesse, amint azt maga a szerző is gyakorta tapasztalja:

Mert állhatatlan szerencse ajándékját
Nem más szüvel vette, mint egy piros almát,
Az kit bánat nélkül mindjárt visszaadhat;
Avagy ha nem ad is, tudja, hogy megrothad

De talán historiánkból mi kiléptünk,
És Sziget veszéséről elfeletköztünk.
Ugy tetszik, terhünket avval könnyebbéjtük,
Ha arrul szólhatunk, kiben van sok részünk

Szerencse énvelem is gyakorta mulat,
Mind édesset, keserűt egyaránt mutat.
Mulasson bár velem, annyit nem tréfálhat,
Hogy jól ne esmérjem állhatatlan voltát.

Egyelőre azonban nincs baj; a szerencsésen hazatért várkapitány katonái vidáman mulatnak:

Némely horvát dávorit nagy torkkal kezdé,
Némely hajdu táncot fegyverrel szökdöse...

A lakoma alatt azonban egy sebesült török megviszi a közelgő szultánnak a vereség hírért; a haragos Szulimán Eger helyett Szigetvár alá kanyarodik, bosszút állni. Fátum: ha tehát Zrínyi nem győz Siklós alatt, nem fordul ellene a török...

A török táborban madárjóslat zajlik. Komor kép, mozgalmas barokk freskó - amit azonban a költő forrásmunkák alapján idéz, mert Tacitus kijegyzetelésekor prózában is leírja a jelenetet: ezer juhok megnyúzva kitesznek a napra,

Szálla sok sas földre, s az barmot ellepé,
Rút horgas orrokkal azt szagatni kezdé;
Szántalan sok holló kákog mindenfelé,
Tolvaj kánya, lopó héja van keverve...

Egy hatalmas fekete sas

Háromszor kerülé szárnyon az juhokat,
Szárnycsúcsát mozgatván mint gallyavitorlyát
Vége aláfordítá sebes sugárát,
Elkergeté, üzé mind az madarakat

Mikor már egy sem volt, akkor ő leszállta,
Az sok dög között kegyetlenül sétála;
De ő csak egyiket is meg nem kostolá
De egy sötét folyóhőben eltűnik vala.

Ezalatt Zrínyi készül a várvédelemre. Ismét pontos felsorolás és számvetés, akárcsak az *Egervár viadalában*: 23 parancsnok vezetésével 2582 főnyi katonaság gyűlik össze. Az egyes csapatok létszáma 150-500 fő között ingadozik. Részletesen csak egyetlen tiszt külsejét írja le a költő, kedvenc hőst. Deli Videt: selyempáncél inget, nyusztkápat visel, rajta sólyomszárny; pajzs; négyölnyi vasdárda; fringia-kard; „*nagy mamuz az lábán kemény földet szántja*”. Az 1640-es években már nem így öltöztek a katonák; 1566 körül se nagyon; Zrínyi itt egy valóságelemekkel átszőtt fantáziaképet fest, mely vizualitásában ijesztő. Eskütétel után Zrínyi „*a várnak állapotát kezdé látogatni*”; megint csak Tinódi módjára akkurátus leltár készül. A várkapitány ezután levelet ír a „magyarországi királynak”, s vele elküldi György fiát, mert „nem jó üdötlenül virágot szaggatni”.

A Harkány alá ért szultán parlamentereket küld a várba; elgondolkoztató Halul bég érvelése, amit Zrínyi válaszában nem cáfol meg. A harmincéves háborúból nemrég visszatért költő későbbi önmagának zaklatott gondolatait, hazafiúi elégedetlenségét fejezi ki meglepő nyíltsággal (persze a török parlamentet szájába adva):

Bízz-e németben, te okos horvát bán,
Hogy hamar segítséget küld néked talán?
Német, mely tégedet az föld alatt kíván
Lenni, segítséget hoz kárával talán?

Ki nem esmérheti német barátságát?
Leginkább magyarhoz gonosz akaratját?
Hogy gyűlöli német az magyar katonát
Ha akarod, adok néked ezer példát.

De bár az úgy légyen, eljűjjön az német
Rákháton tinéktek hoz ő segítséget...

A követek dolgukvégezetlenül távoznak; a török előhad fokozatosan körülveszi a várat. Zrínyi kicsap közéjük, nagy zűrzavart kelt:

Láttad-é hangyákat mikor megbolygatják?
Mint sietséggel ide s tova futkosnak,
Nyomorultak nagy tojásokat hordozzák:
Szintén így most ezek kétfelé kapdosnak.

A szultán a hetedik énekben érkezik Szigetvár alá. A kapitány kedvelt vitéze és helyettese, Farkasics Péter meghal. Zrínyi elsiratja, s mintha a Turi György halálára szerzett ének egy változatát hallanánk, költőibb megfogalmazásban:

Ó élet...

Mint harmat nap előtt, mint hó az tűz előtt,
Mint álom előttünk, mint füst az szél előtt
Vagy sebes forgószél mint hajtja az folyhót,
Úgy tűnsz el előttünk s kívánságunk előtt

.....

Viz, tűz, föld és nagy ég tartanak sokáig:
Ember, ezek ura, egy szempillantásig;
Kűfalok, nagy tornyok sok száz esztendeig:
Ember, ki csinálta ezeket, óráig.

Ez már igazi barokk érzélem- és gondolatvilág, mint ahogyan a hajnalt is egy Guido Reni ecsetjével festi a költő:

Ihon jün szárnyas lovon szép piros hajnal,
Mosódik zablája fejr tájtékjával...

Minden kis veréték, mely lórul csöppenik,
Szép gyöngé harmattá az földön változik;
Előtte sötétség nagy futással oszlik,
Körülötte az ég messziről tündöklöklik.

A nyolcadik ének a török haditanács civakodásait mutatja be, a kilencedik pedig az első hosszabb epizódot, Juranics Lőrinc és Horvát Radivoj sokszor méltatott tragikus kalandját beszéli el. A két testi-lelki jó barát vállalkozik, hogy hírt visz Bécsbe a császárnak, de mikor éjszaka átlopóznának a török táboron, nem tudják megállni, hogy le ne vágjanak néhány alvó törököt. Emiatt üzőbe veszik őket, s az erdőbe menekült Horvát Radivoj, látva fogságba esett barátja vesztét, visszamegy társához, és maga is elesik.

O áldott, o boldog, o erős vitézek!
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek

Mig az nap meg nem áll, mig az magyar nemzet
Karddal oltalmazza az keresztény hitet,
Élni fog nevetek...

Az első török rohamot a tizedik ének adja elő. Hihetetlen, milyen ijesztően változatosan, milyen kifogyhatatlan bőséggel írja le a költő a véres eseményeket, a harmincéves háború csatatareinak és a törökkel vívott harcoknak minden tapasztalatát elmondva a tizedik ének 23-103. versszakában. Egy katonának térdben eltörik a lába; a földön fetreng, amikor észrevesz egy közelben harcoló török ágát; elkapja a földön kínlódó sebesülte ügyet sem vető tiszt köntösének szegélyét, magához rántja, és egy nagy nehezen kezébe kaparintott dárdával keresztüldöfi. Az odasiető Demirhámra is rásújt, de az levágja a törött lábú magyar katona fejét. Közben folyik, kavarog a csata:

Kit nehéz gerenda holtan lefektetett,
Kit maga fegyvere mellybe sebesített,
Kit rettenetes esés halálban kevert;...

Itt már sok török hull, mint tűz előtt az nád,
Mellyel pásztor tavasszal gyujtogat, s vigad
Látván tűznek, szélnek kemény harcolását...

A szörnyű öldöklés leírása után a tizenegyedik énekben ismét epizódok felé kanyarodik a történet: Rusztán török főtiszt gúnyolja Delimánt, egy másik magas rangú török seregvezért, amiért a túlérő elől kimenekült a belső várból, ahová pedig véres harcok árán bejutott. Delimán erre megöli Rusztánt, aki egyébként is szerelmi vetélytársa volt, hiszen feleségül vette Delimán nagy szerelmét. Delimán szerelméhez, az immár megözvegyült Cumillához menekül Belgrádba a szultáni harag elől. Ugyanakkor Demirhám párviadalra hívja ki Deli Videt, de mikor a törökök látva, hogy a szerencse Deli Vidnek kedvez, az íratlan párbajszabályokat megszegve, rátámadnak a horvát-magyar vitézre - a párbaj félbeszakad. Zrínyi kiront, hogy katonáit megsegítse. Deli Vid pedig „*egy holt gyumliáról az kápát levészi, azt mind tollastul maga fejében térszi*”, és ebben az álruhában elmenekül. Zrínyi hasztalan keresi harcostársát. Keresés közben úgy szólítgatja Deli Videt, mint a kenyérmezei ütközetről ránk maradt hősi énekben Kinizsi Pál Báthori Istvánt:

„Hon vagy, édes szolgám, Deli Vid, hon vagy te?
Élsz-e? Török szablya vagy megemésztett-e?
Felelj meg, hogyha élsz!” Így jár az seregbe
Zrini, könyvei tellyesednek szemébe.

Míg Szigetvárott ezek történnek - figyeljük meg a párhuzamos cselekménybonyolítást -, addig Delimán és Cumilla Belgrádban

Duplázzák csókokat egymás szája körül...

Mint borostyán fával öszvekapcsolódik...

Ennyi mód két phoenix öszvecsingolódik...

S itt ismét megjelenik a fátum: a boldogságra bánat kell hogy következzen. Delimán Cumillával együtt visszaindul a táborba, nehogy gyávasággal vádolhassák; Cumilla útközben szomjúságát a férje kardjára akasztott kis kulacsból oltva, mérget iszik - „*mérges sárkánnyal egyszer vagdalkozott*” Delimán, s akkor csöppent a sárkányvér kardhüvelyébe, melyben pohár híján vizet hozott - és meghal. Delimán örjöng fájdalmában.

Különös kor, különös események. Éppen méltatlankodni készülünk, hogy a költő mennyire előkészítés nélkül, milyen váratlanul lepi meg olvasóját Cumilla halálával - hiszen Cumillát voltaképpen nem is a mérges sárkányvér, hanem a szerzői „önkény” öli meg -, mikor eszünkbe kell, hogy villanjon a költő halála: ő is ilyen váratlanul, s kellő motiváció nélkül hal meg majd, kis híján hús esztendővel e jelenet megírása után; reggel teli tervekkel, elindul vadászni, aztán egy kellemetlen vadászbaleset - és vége.

A tizenharmadik énekben egy harmadik párhuzamos szál szövődik a cselekménybe: miközben Cumillával ez történik, Deli Vid a törökök közt bolyong. Szép felesége - aki Haissen néven török lány volt, de Vid „elhozta egy várbul nagy erős harccal”, és most Borbála a neve - ura fegyverzetével és páncéljában Vid után vágat. Az asszonyt, mivel törökül beszél, töröknek nézik. Különböző kalandok után megleli férjét, és csatázva kivágják magukat a törökök táborából.

Ugyanekkor a törökök haditanácsot tartanak. Ismét egy véletlen dönti el a további eseményeket: elfognak egy segélyt kérő postagalambot, mely Kanizsába vinné Zrínyi híradását, hogy

ötszázan maradtunk, de mind koporsóhoz
Sebek miá közelb vagyunk, sem világhoz...

Két nap alatt eljün az mi végső óránk...

A szultán tehát most már tudja, hogy a vár alig tartja magát. A galambot továbbengedi, de az „áruló madarat” egy ráró széttépi.

Mielőtt a végső ostrom elkezddőne, a tizennegyedik ének egy figyelemre méltó kitérővel kezdődik. A mában, tehát a költő korában vagyunk; a szigetvári hős szózatot intéz leszármazottaihoz:

Ez az én vitéz öcsém, mind magyar, mind horvát
Igazán szereti, mert látjuk, hazáját...

És most mintha a hősköltemény elején a török parlamentter által előadott érveket fogalmazná maga Zrínyi újra:

Higgyed, mérges foggal reánk agyarkodnak
De nem csak törökök, mert mások is vadnak...

Az ostrom előtt az ördögök mozgósítják az alvilágot. A pokol maga készül Zrínyire támadni. Közvetlenül a törökök rohama előtt Deli Vid és Demirhám újra megvív egymással „egy szép kerek kerten, völgyben” - hogy a múltkori eset meg ne ismétlődhessek -, és mindketten meghalnak. A sebesült Deli Vid levágja Demirhámot, majd holtan mellézuhan:

Látja az ég lölkét, fővény szija véré.

A végső csatában, mikor Zrínyi kirohan a vár elé a hömpölygő török támadók közé, a költő érvényesíti a barokk énekszerzés szabálynak is beillő tanácsát - nem azt adja elő, ami volt, hanem ami lehetett volna -: miután a szigetvári hős levágta Delimánt, a szultáni sátorhoz vágat, és saját kezűleg öli meg a „nyárlevélként” reszkető Szulimánt:

„Vérszopó szelendek, világnak tolvaja
Telhetetlenségednek eljűtt órája;
Isten bűneidet tovább nem bocsátja,
El kellett menned, vén eb, örök kárhozatra”...

Így mondván, derekában ketté szakasztá...

Zrínyit magát egy janicsár puskagolyó sebzi halálra. Az elesett hőst és katonáit angyalok viszik a mennybe. Zrínyi *„vére hullásával nagy bötűket formált”*:

Vitézek Istene! ime az te szolgád
Nem szánta éretted világi romlását.

Hány tizenkilencedik századi metszatkészítő, piktor és plakátrajzoló fogja még ezt a pillanatot megfesteni: a haldokló hős saját vérével írja a mementót, utolsó szavait a porba. Petőfi halálával kapcsolatban ez az ábrázolásmód méltán vált a giccs tipikus jelképévé; de itt és most, 1646 kora tavaszán még egy bár különös, de a kor ízlésének megfelelő és azt jól kifejező, jellegzetes barokk költői kép...

A huszonöt éves horvát-magyar grófnak, csatatereket megjárt vitéz katonatisztnek ez az eposza anyanyelvű hősi énekköltészetünknek csúcsa és betetőzése. Ilyen magaslatokra jutott a Tinóditól számított alig száz esztendő alatt, pusztító háborúk és politikai válságok között, többszörös megszállás igáját nyögve a magyar epikus költészet. Lehetetlen el nem tűnődni azon a sajátságos tényen, hogy anyanyelvű költészetünknek szinte valamennyi kiválósága harcokban edzett katona volt: Tinódi maga is katonáskodott; Balassi nem kisebb helyőrségben szolgált, mint Egerben, és egy várostrom közben halt hősi halált; Wathay hivatásos katonatiszt volt; és íme most előttünk áll egy 1646 óta tábornoki rangú ifjú hadvezér, aki „hírét nem csak keresi pennával”, lévén fő hivatása a hadvezetés, hanem horvát-magyar hazájának, valamint az akkori világirodalom minden fontos hősi költeményének és szinte egész katonai szakirodalmának ismeretében megírja a barokk kor utolsó nagy hősi eposzát. Olyasvalaki teszi ezt, aki - Klaniczay Tibor szavai szerint - „a harcok részleteit nem olvasmányok vagy fantázia alapján, hanem saját élményeit értékesítve s a szakember hozzáértésével rajzolhatta meg”. Zrínyi a világ egyetlen eposzszerzője, aki egyúttal katona volt. Ismét Klaniczay szavaival:

„A szinte minden részletében megtervezett kompozíció eleget tesz a monumentális barokk szerkesztés kettős követelményének: vizionárius elemeivel messze a realitás határain túlra ragadja az olvasó képzeletét, reális ábrázolásmódjával viszont mindvégig megtartja a valóság illúziójában. Ezáltal tudta Zrínyi művészileg hitelessé tenni a szigetvári hősök győzelmét, s így sikerült neki a művészet nyelvére átfordítani az 1640-es években kialakult politikai programját. Az eposz végső tanulsága: ha az egész magyarság felemelkedik arra a katonai és erkölcsi magaslatra, ahol a szigetváriak álltak, akkor a török hódítók magyarországi uralma megpecsételődött. Ezt a szuggesztív tanulságot társadalmilag is konkrétá teszi az eposz gazdag politikai és erkölcsi gondolatvilága.”

Alig készült el a 6273 sornyi hatalmas mű. Zrínyit máris elhalmozták a közéleti kötelességek. Egyelőre nem ért rá költészettel foglalkozni, meg talán várni is akart a publikációval. A huszonhét éves főnemet a király 1647-ben horvát bánná nevezi ki; mint a legfőbb horvátországi méltóság, e fenyegetett vidéknek elsősorban katonai - és természetesen közjogi biztonságáért és állapotáért felel. Fontos kül- és belpolitikai változások is történnek: 1648. október végén, a Münster városában megkötött westfáliai békével befejeződött a harmincéves háború, I. Rákóczi Györgynek csaknem ugyanekkor bekövetkezett halálával pedig véget ért

Erdély aranykora, s a szerencsétől csúfosan cserbenhagyott, bár - hazája érdekében cselekvő II. Rákóczi György uralkodása előkészítette Erdély bukását, államiságának későbbi, századvégi gyászos megszűnését - ami viszont a királyi Magyarországon is kedvezőtlenül érezte hatását, megszűnván az ellensúly, melyre a Habsburg-kormányzatnak tanácsos volt mindig tekintettel lenni. Ez ugyan majd csak az ötvenes évek második felében mutatkozik meg ilyen nyilvánvalóan, de a folyamat megindult. Messziről, Angliából egy győztes forradalom morajlása hallatszik ide, úgy, hogy az erdélyi fejedelemség jónak látja biztonsági intézkedésként a közéletből és a vallási adminisztrációból háttérbe szorítani az angol presbiteriánus egyházgyakorlat egyre szaporodó híveit. 1649 januárjában kivégzik I. Károly angol királyt. Zrínyit személyes gyász éri: alig ötesztendőnyi házasság után meghal felesége, Draskovich Euzsébia. (1652-ben újra nősült: Löbl Mária Zsófiát vette feleségül.)

Bár a törökkel még annak idején, 1606-ban kötött és azóta többször meghosszabbított béke fennáll - lényegében 1663-ig -, Zrínyi úgy érzi, hogy a harmincéves háború megszünte fölmenti őt a török probléma további tapintatos háttérben tartásának alattvalói kényszere alól, s egyre nyíltabban, egyre szervezettebben kezdi sürgetni a felszabadító háborúkat, s egyáltalán, a törökellenes hadivállalkozásokat.

Elérkezett az idő a *Szigeti veszedelem* kinyomtatására.

Bécsben, 1651-ben megjelenik az *Adriai tengernek Syrénája*, Zrínyi összes költeményeinek gyűjteménye. A *Szigeti veszedelem* kívül tartalmazza a költő ifjúkori udvarló verseit, epigrammáit és más lírai szerzeményeit is. Amire Balassinak még nem volt módja, azt Zrínyi már pályája delelőjén, viszonylag ifjú korában - harmincegy éves - megteheti: nyomtatásban látja összes műveit. Lírikusként ugyan nem ér fel Balassihoz, de a maga korának kétségkívül legjobbja. Ez a strófája akár a fiatal Csokonai pennája alól is kikerülhetne úgy száznegyven év múlva:

Volt egy kis méhecském,
Gyönyörűségecském,
Kin megnyugodt volt szívem.
Mézes harmatokkal,
Kerti illatokkal
Az ő szája teli volt,
Engemet táplált is
Csak látatjával is,
Meddig kertemben lakott.
(*A vadás és echo*)

Epigrammái is nagyerejűek, az indulat szinte szétfeszíti a tömör formát:

Isten haragjának én szelleti voltam
Mikor ez világot fegyverrel nyargaltam,
Vércataractákat karddal ároztottam
És mint egy villámás földet megfutottam.
(*Attila*)

A kötet berekesztésének, a híres *Peroration*nak őszintén átélt férfigőgje három évszázad távlatából oly magától értetődő, hogy eszünkbe sem jut csodálkozni, milyen rendíthetetlenül biztosan tudta Zrínyi, hogy legnagyobbjaink közé tartozik:

Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat,
Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

Az utolsó strófában pedig megszabja további életprogramját:

De hiremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottoman hóddal,
Vígán burittatom hazám hamujával.

Ettől kezdve pennáját is bajvivó szablyájának szolgálatába állította. Néhány strófán, vers-töredéken kívül nem írt több költeményt. Viszont megteremtette a magyar katonai és politikai szakirodalmat, egy olyan esszétípust, ami azóta is kedvelt nemzeti műfajunk. Eleinte csak a maga tanulságára lejegyzett reflexiói Tacitushoz és kortársainak Tacitus-kommentárjaihoz 1656-tól kezdve tudatosan megszerkesztett, íróilag átgondolt tanulmányokká fegyelmeződnek (*Mátyás király életéről való elmélkedések*). Utolsó műve, *Az török áfium ellen való orvosság* (1660), egy kiáltvány indulatával, egy politikai szónoklat hatásosságával és egy tudós elemzés alaposágával méri fel az ország helyzetét, lehetőségeit és kötelességeit. Igen, kötelességeit; s ebben fejleszti tovább Zrínyi a már Károlyi Gáspár 1562-es könyve - és Magyar István munkája - óta megszületett magyar közéleti prózát: nemcsak a múltat elemzi, nem bűnbánatot tart, hanem a jövőbe is mutat. A múltat megbűnhődtük, de a jövő a kezünkben van - ha akarjuk.

Utolsó művének megírása után még négy évig élt Zrínyi Miklós. Ez a négy év hadi sikerekben, a bécsi kormány gáncsoskodása miatti katonapolitikai kudarcokban, külpolitikai tárgyalásokban s tervekben egyaránt bővelkedett. Zrínyit közfigyelem övezte.

1664. november 18-án, csak tornyai kastélya közelében vadászatra indult. Egy sebzett vadkan rátámadt, szétmarcangolta arcát, mire hordágyat kerítettek és hazavitték, elvérzett. „*Az erdei kan, ha vadászok kergetik, megáll és holtig nagy merészséggel oltalmazza magát*” - olvashatjuk egy 1553 előtti feljegyzésében. A *Vitéz hadnagy* előszavában pedig rezignáltan jegyzi meg: „*Alig kezd az ember egy derék dolgot, mindjárt ott terem a halál és félbenhagyatja véle kevély szándékjait.*”

Csodálatos ajándéka a múzsáknak, hogy egy nagy író váratlan halálának egy majdani nagy író lehetett szemtanúja. Bethlen Miklós huszonkét éves erdélyi nemesúrfi, Zrínyi híve és tisztelője, nyugat-európai tanulmányútjáról hazatérve november 13. óta Csáktornyan időzött. November 18-án a következőt tapasztalta:

„Szép őszi üdö járván, majd mindennap vadászni jártunk, paripát adatott mindenkor alám. 18. novembris erdei disznókra menénk, ebéd után hintón, volt ugyan paripa is. Vitnyédi az első, én a hátulsó ülésben bal s ő jobbfelől ültünk csak hárman; egy fabulát beszéle, méltónak tartom leírni, nem tudván ő, hogy három óra múlva meghal. Az pedig ez:

Egyszer egy embert az ördögök visznek volt; találkozik egy barátja szemben véle. Kérdi:

- Hová mégy kenyeres?

- Nem megyek én, hanem visznek.

- Kik s hová?

Felelé:

- Az ördögök a pokolba.

Mond emez:

- Jaj szegény, ugyan rosszul vagy, kinél rosszabbul nem lehetnél.

Felele:

- Rosszul bizony, de mégis lehetnék én ennél is rosszabbul.

Melyre imez álmélkodva:

- Hogy lehetnél rosszabbul, hiszen a pokol mindennél rosszabb.

Felele:

- Úgy vagy az, de most mégis ők visznek engemet, noha pokolba, de a magok vállán, hátán, hogy már nyugszom addig; s hát ha megnyergelnének s magokat is vélem vitetnék, mégis úgy is csak azon pokolba mennék, hiszen rosszabbul volnék úgy ennél is.

Applicálá Magyarország s Erdélyre, és a törökre, németre.

No, elmenénk vadászni. Ő maga levetvén a nagy bő csizmát, melyeket a telekes bocskorra is felvonhatott, puskával béméne, és szokása szerént csak egyedül bukálván, löve egy nagy emse disznót, a gyalogosok is lövének egyet a hálónál, s vége lőn a vadászatnak. Kisereglénk a hintóhoz, az úr is, hogy immár hazamenjünk; estefelé is vala. Azonban odahozá a fátum egy Póka nevű jágerét, ki mondá horvátul:

- Én egy kant sebesítettem, mentem a vérin, ha utána mennénk, elveszthetnők.

Az úr mindjárt mondá nekünk Zichyvel ketten, látván, hogy el akarunk menni véle:

- Öcsémuraim, kegyelmetek csak maradjon itt;

Vinyédinek, Guzics kapitánynak:

- Csak beszélgetsen itt kegyelmetek öcsém uramékkal, csak meglátom, mit mond ez a bolond, ti. Póka, mindjárt visszajövök.

Csak bocskorban lóra kapa, stuc kezében, Póka után elnyargala; egy sabaudus, Majláni nevű gavallér, Guzics öccse, inasa, meg egy Angelo nevű kedves olasz inasa és a lovász nyargalának utána; mű ott a hintónál beszélgeténk. Egyszer csak hamar ihol nyargal Guzics, mondja a bátyjának:

- Hamar a hintót, oda az úr.

Menénk amint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe béfuték én, hát ott fekszik, még a balkézében, amint tetszett, a pulzus gyengén vert, de szem sem volt nyitva, sem szólt, csak meghala.

A fején három seb vala: egy balfelől, a fülén felül, a feje csontján ment csak el a kannak agyara, a homloka felé szakasztotta rútol a feje bőrit; más ugyan a bal fülén alól az orcáján, a szeme felé, rútol szakasztás; de e kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén. Volt a kezén valami kis körmöcslés, de az semmi sem volt. Rettenetes sírás lőn az erdőben, a legalábbvaló, csak a gyermek is siratta. Azt akarják vala, hogy én vigyem a híret a feleségének, de én, mint új, ismeretlen ember, elvetém magamról Zichy Pálra. Fogók a testet, és amely kétféle eresztős hintóban kimentünk volt, abból az üléseket kihányván, abban nyújtóztatók, és én az ablakban ülök és hazáig fejét, mejjét tartottam. Otthon hosszú veres bársony dolmányba öltöztették és osztán eresztették a feleségét hozzája, aki eszén sem volt bűvában. Így lőn vége Zrínyi Miklósnak; csuda, olyan vitéz, sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spádé lévén nála.”

A halál nemét illetően a sors nem volt kegyes Zrínyi Miklóshoz. A titkon megálmodott hősi katonahalál elmaradt. Helyette egy ostoba vadászbaleset áldozata lett. De halálát íróhoz méltón örökítették meg. Ez a sorsnak talán még egy dicső halálnál is nagyobb ajándéka. Zrínyi utolsó órájának ez a novellának is beillő előadása a régi magyar széppróza örökbecsű darabja marad.

A Zrínyi-prózából csak a *Mátyás király* és a *Török áfium* kerek, megkomponált egész; a korábbiak inkább aforizmák, szentenciák, megfigyelések. Annak azonban kiválóak.

„Minden győzelem jó és nagy, de az mely a mi akaratunk [szerint] és vérontás nélkül meglehet, legjobb és szebb és dicsőségesebb.”

„Nem haraggal, nem bosszúsággal, hanem ésszel és emberséggel kell hadakozni.”

„Az had, avagy ország, avagy fejedelem, amely minden reménységét csak egy valamely emberben teszi, nem lehet állandós sokáig... rossz had az olyan, aki csak egy emberben bíz.”

„Az kapitánynak nem kell mindjárt a harcrul gondolkodni, hanem minden módot előbb próbálni mást, hogy az ellenséget megverhesse...”

„Ne illesd, ha lehet, az ellenséged kicsin bosszúsággal; a kicsin bosszúság haragot nyit az emberben és bosszúállást.”

„Kapitány, azért adták kezedben a hadat, hogy gondot viselj rá.”

„Adj munkát a vasnak, ha nem adsz, maga magát elvesztegeti és a rozsdá megeszi. Adj munkát a vitézidnek, mert ha henyélnek, elvesznek.”

„Nincs nemzetség, aki jobban csúfkodjék a rendtartással, az ordinanciával, mint a magyar: maga nincsen ismég nemzetség, akinek nagyobb szüksége volna reá a magyarnál.”

„Más a keménység, más a kegyetlenség; valamint ezt az utolsót el kell kerülni a hadnagynak, úgy az első nélkül nem lehet.”

„Aki okos, soha nem mégyen úgy az ellenségre, mint rosszra, hanem mintha legjobb és vitézebb volna.”

E velős gondolattöredékek közé, melyek együttvéve egy gyakorló hadvezér „százparancsolatát” teszik ki, bekéredzkedik a költői is. A *Vitéz hadnagy* utolsó sorai között ez a négysoros szép strófa szerénykedik:

Béfed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Tisztességes legyen csak órám utolsó.
Akár farkas, akár emésszen meg holló,
Mindenütt feljül ég, a föld lészen alsó.

A két és fél íves Mátyás király-tanulmány viszont, irodalmunk történetének ez a jelentős műfaji kezdeményezése, összefüggő gondolatmenet gyümölcse; nem évek során fel-feljegyezgetett megfigyelések sora, hanem néhány heti átgondolt alkotói munka eredménye. („*Ezen a két héten magam mulatságáért jegyzésben venni akarom az elmélkedésre való dolgait.*”) Zrínyi is azért ütötte fel Mátyás királynál Bonfinit, amiért már elődei: a dicső nemzeti múlt emlékét kereste. Ő azonban nem azért, hogy a mán keseregve merengjen, hanem hogy tanuljon. Zrínyi ekkor vált a független magyar nemzeti királyság ügyének végleges elkötelezett hívévé, ezért is kereste az utolsó nagy választott nemzeti királyban az utakat, amelyekre a mában lépve talán célhoz érhetnénk. Reményt keltett, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem lengyel trónigénye mintha a megvalósulás küszöbére ért volna: Svédország támogatta a becsvágyó fejedelem ügyét, az országlakosok előtt ott lebegett a nagy Báthori példája - hátha megismétlődik. Ha netán II. Rákóczi György ügye diadalmaskodik - egy következő lépés már a magyar korona lehetne. (Bocskait és Bethlent is rögtön királlyá kiáltották, amint hadai betették lábukat a Habsburg-ellenőrizte Felvidékre.) De ha ez a remény a netáni nemzeti uralkodó személyét illetőleg pusztá tervezgetés volt is - a nemzeti királyság ügye mindenképpen erősen foglalkoztatta Zrínyit.

Ami témája feldolgozását illeti. Zrínyi - mint már említettük - új műfajt teremtett. A történelmi tények ismeretét feltételezi olvasójától; Mátyás iránti nagyrabecsülését is tényként tudatja az olvasóval, ami őt érdekli, az a mának szolgáló tanulság, saját véleményének közvetítése, mintegy Mátyásnak „ürügyén” az olvasóhoz. Mindjárt a bevezető sorokból megtudjuk, hogy nyilván azért nincsenek nagy történetíróink, mert igazi nagyjaink sincsenek; „*Ilyen vala mi jó Mátyás királyunk, aki mellé avagy igen kevés, avagy senki keresztyén királyok közül, kik utána voltak, ne álljon hasonlatosságért, mert bizony megocsúdik érdeme Mátyás mellett s elvész tiündöklése, mint a csillagoknak nap támadásán.*” A Mátyást dicsérő szavak egyszersmind az összes későbbi uralkodók - a Ferdinándok, Miksa, Rudolf, Mátyás - kemény bírálatát is jelentik. Aztán egy személyes közbevetés Mátyás származásáról. Az erőlködésről, hogy dicső ősokeket mutathasson fel; mintha számítana az. Közli, hogy nem tud eligazodni a történetírók

között - „Bonfinius rómaiaktul... hozza ki a genealógiát, el is hittem, hogy úgy vagyon; a magyar írók pedig nem egyeznek vele ebben” -, és kitér a nemesi származás hátrányaira, oldalvágásként méltatlan főúri kollégái felé: aki „rossz és henyélő, s elfajzott régi jó eleitől, jobb volna neki, ha nem volna nevezetes az ő eleinek neve, mert annak világossága miatt el nem bújhatik úgy, mintha csak közrendű ember volna”. Bárhonnan származott legyen is Mátyás, atyja lévén a nagy Hunyadi János: az ő személye lett az a mérték, amihez neki és bátyjának szabnia kellett magát. „Amely világosság Mátyásnak használta, Lászlót, bátyját elrontá.” Zrínyi keményen ítél Hunyadi László fölött; szigorúan vett historikusi szempontból talán nincsen igaza, de Zrínyi itt és később is a történetírásban ismeretlen, vagy legalábbis szokatlan normát állít maga és olvasója elé: az erkölcsöt. Hunyadi Lászlót a gyűlölet tette tönkre, Cilleinek iránta érzett emésztő indulata; de ebbe maga Cillei is belepusztult: „a gyűlölség olyan, mint a fölöttébb kénköves porral megtöltött ágyú, ha kisütöd, nem csak azt kire iránzottad, elrontja, de pattantyúsát is.” Színre lép V. László is:

„Ó Cillei gróf, ó nemes László király! Miként megcsaljátok magatokat! Az a két labda, kivel játszani akartatok, nem játékra valók voltak, az a két golyóbis nem kuglijátszani termettek, elég lett volna bizony az a két golyóbis a közép ottomannus rendben is kiűtni a királyt...”

Heltai *Krónikájának* fanyar humorára emlékeztet ez a váratlan hangváltás. A két golyóbis Cillei egy levelére céloz: a Hunyadi-fiúk fejét ígérte ajándéknak valakinek. De vannak itt még ilyen stilisztikai meglepetések! Most meg mintha egy Petőfi hangját hallanánk; V. László ürügyén a maga korának királyaihoz szól:

„Hun van László a te királyi hited, kit adtál a magyaroknak, hun van legszentebb misztériumunkra való esküvése?... Az királyok szava szent, legalább annak kellene lenni. Az tudják-e a királyok [értsd: azt hiszik-e a királyok] mikor királyszavokra esküsznek, hogy dispensálhatnak azzal, az miképpen akarnak? Bizonyára nem...”

Mátyás királlyá választásának körülményei meglepőek, és kitérő töprengésre készítetik Zrínyit. Először is meglepő, írja, hogy Mátyást még meg sem választották, a köznép mégis, máris királyként ünnepelte; másodszor, hogy

„fegyveres kézzel, erőhatalommal lén meg; nem csak kénnyel lett király volt ez, hanem *in manu forti*. Bárd, kerék, akasztófa lett volna jutalma az ellenkezőnek... Példával nem kell azért ezt tartani minden időben, mert nem jó volna, ha szabad országban ily móddal kellene mindenkor királyt választani...”

Ennek ellenére helyesli ezt az erőszakos lépést az adott helyzetben, hiszen különben német király jött volna Mátyás helyébe (!), és különben is „a szabadságnak sérülését a király jó volta helyére hozá”.

Nézzük és csudáljuk azt a bekezdést, amivel Zrínyi a gyermekifjú Mátyás uralkodását indítja:

„Mihánt az országnak botját kezében vette Mátyás, és nem is szoríthatta volt jól is öszve a markát, mindjárt oly három ellensége és hada támadta, az ki mindenik elnyelni gondolta országostul. Két világbíró császár, német és török, harmadik a Giskra, cseh, maga országában, kit nehéz volt kiveszteni, mint a nyüvet a rothadt sebből. Nosza most, vitéz király, lássuk, vagy-e olyan, mint Hercules, Jupiter fia, aki bölcsőben még két sárkánt ölt meg egyszersmind, mindenik kezével egyet. De a te állapotod annál is nehezebb volt, mert mindenik kezedre egy ellenség jutott: az harmadikat mire számlálod? Az áruló szolgálodat. Tedd hozzá országodnak szegénységét, tárházadnak ürességét és a közönséges tébolyodást az országban ilyen nagy ellenségnek félelmétül: mit fogsz csinálni, hová fogsz kapni? Nagy Simon nagy harccal győztet meg, szabadon fut a te vitéz seregéd a német előtt. Vas vármegye füstöt vetett, füstölög: távulról is megláthatod.

De mit érne az arany, ha a tűzbe[n] füstté lenne, mire való volna a kormányos, ha csak jó időben tudna hajózáni? Ezeket a confusiókat, a háborúságokat a fatum mind Mátyás szerencséjére hozta...”

Az az érett próza, amit Pázmányról szólván már megcsodáltunk, most itt végre kilép a vallásbölcselet minden gondolatot örökké egy és ugyanazon témához béklyózó nyűgéből, és világi gondolatokat közöl lendületesen és izgalmasan. Zrínyi prózája úgy barokk, úgy egyensúlyozza a szót a mondatok labirintusában - melyekben már eligazodik, s nem tévelyeg, mint némely előde -, hogy a bonyolultság sohasem értelmet zavaró, hogy a díszesség sohasem cifra. Nagy érzelmi erővel vonzza az olvasót, szinte belerántja a leírt korba, s bámulatos erővel tud a mára is utalni, mikor például Vas vármegyének az ellenség által felgyújtott füstjét említi. Néhány mondatnál jutottunk el a jogaráig alig hogy kezébe kapott, s azt jószerint még csak megszorítani se tudó ifjútól ellenségeinek szemléletes leírásán át a sejthető győzelem előlegzéséig: „*mit érne az arany, ha tűzben füstté lenne.*” Zrínyi végig a történelem általa ismert lényeihez igazodik, de mindig nyíltan elárulja személyes indulatát és véleményét is. Jelen van tehát, beszélget az olvasóval, kilépve a latinul író tudós történeti szerzők kötelezőnek érzett személytelenségéből. A történelmi tanulmány Zrínyinél nem tudomány, hanem irodalom.

Ebben a hangnemben és ebben az erőteljes stílusban adja elő Zrínyi a maga gondolatait Mátyás király életének sorsát kísérvén; találó beszédfordulatai Heltai vagy Bornemisza erejével, népi egyszerűségével hatnak:

„Kirázza a császárnak a kevély német gondolatokat a fejéből.”

A szultán „elkele Jajca alól, mint a füst.”

„Mátyás király penig... az érseket nyakon kapatá s fogságba küldé: nem menthette meg a szentes karakter.”

Mátyást nem hozta zavarba váratlan vendég, háztartását rendben tartották:

„nem kellett akkor osztán kétfelé kapni, sem futkozni, keresvén a pohárszékeket, pohárokat és egyebet kölcsön másoktól.”

„Német és magyar fő sohasem lehet egy fő.”

Figyelemre méltó, hogy Zrínyi milyen következetes Mátyás vétékeinek, mulasztásainak elemzésében, s hogy ilyenkor mindig milyen találó és merész párhuzamokat von a maga korával. Pedig a mulasztások és régi bűnök felsorolása hálátlan dolog:

„Arra tanítja a diszkrécio a historikusokat, hogy a nagy fejedelmek fogyatkozásait mikor írjuk, ne írjuk mint vétékeket... de miként írhatjuk az háládatlanságot virtusnak? Megbocsáss, jó király, nagy vétek volt Szilágyi Mihályt megfogatnod... Bizony nagy mocsok a háládatlanság, a királyi paláston sok szépséget sötétít be.”

Az alig egy évtizede befejeződött harmincéves háború emléke kísért ezekben a mondatokban:

„Csupán a religio titulus alatt rámenni valamely szomszédunkra vagy keresztyén fejedelemre, nem hiszem, hogy sem Isten előtt volna ez az ok kedves, sem emberek előtt nem elegendő.”

Egyébként is - Vitéz János összeesküvése ürügyén - a mélyen vallásos Zrínyi igen erélyesen kelt ki a papoknak politikába való avatkozása és örökké felekezeti vitákat, széthúzásokat provokáló agresszivitása ellen:

„Ez mostani világban élő papjaink... éjjel nappal szegény országunkban luteránusok és kálvinisták ellen deklamálnak, ezekre hadakoznak és kiáltanak... haraggal, gyűlölettel, s ha ötlök lehetne, tűzzel-vassal. Nincsen talán karitásznak benne, avagy ha van is, bésötített az gyűlöletétől...”

Pedig a papoknak

„semmi közök ez világi politikus adminisztrációjában... Láta az mi időnk, most is látja ennek hasznát, avagy igazán, hogy megmondjam, ártalmát... hogy... a papság a maga kondíciójának tartja, hogy tapodhassa s gázolhassa a politikus adminisztrációval együtt a világi urakat... kárát fogja látni ennek ezután is minden ország, aki ezt az abuzust a klérusban megengedi.”

Mi több: - természetesen Mátyás erélyes egyházpolitikájának ürügyén - Zrínyi nyíltan kifejezi megvetését a túlzottan vallásos uralkodók iránt; éles és szellemes megfigyelése szerint az ilyen királyok „*az nagy dolgoktól való félelemtől*”, tehát a döntés előli menekülésképp merülnek el a külső vallásosságba:

„amikor ők aljosabb áhítatosságokat keresnek, koldusok lábait mossák, papokkal társalkodnak, kalastromokban beszorulnak, s untalan kezekken hordozván az olvasót, semmi más dicséretre méltót nem cselekednek. Ezek az áhítatosságok inkább vannak melankóliai inklinációból és az nagy dolgoktól való félelemből, hogysen isteni szeretetből és igaz buzgóságbul.”

Talán ezek az ártatlannak tűnő sorok a legveszedelmesebben aktualizáló mondatok ebben a tanulmányban. Közismert volt ugyanis mind II. - uralkodott 1619-1637 -, mind III. (1637-1657) Ferdinánd császárok és királyok már-már beteges vallásossága, naponta többszöri mise-hallgatása, ájtatoskodása, „*papokkal társalkodása*”. (III. Ferdinánd, akinek életében Zrínyi e tanulmányt írta, egyházi zeneművek komponálásával töltötte ideje jó részét.) Általános volt a zúgolódás emiatt. Fontos ügyek napokig, hetekig nem nyertek elintézészt az ájtatoskodás ürügyén.

De még ennél is merészebben szól Zrínyi tanulmánya vége felé uralkodójáról, természetesen annak tanácsosai ürügyén, ismét persze Mátyás kormányzati módszereit méltatva:

„Ha a mi urunknak (tehát III. Ferdinándnak!) az alatta való magyar nemzethez való diffidenciáit nem nevelnék, sőt kigyomlálnák a rossz tanácsosok, kik között mind német s magyar vagyon, de rossz; ha el nem hitetnék véle, hogy nem bír másképpen a magyarral, hanem mikor nyomorult; ha viszont nemzetünket annyi kétségben hajonfogva nem húznák és - ha ugyan akarátja ellen is - régi jó állapotra fel igyekeznének emelni: kész volna a dolog, örülhetne a keresztyénség, nem telnék tovább az ottomán hold.”

Ezzel máris a tanulmány végső mondandójánál vagyunk. Nemzeti királyra volna szükségünk, e jelenvaló uralkodó - bárha tanácsosai hibájából is - szándékosan nyomorúságban tartja az országot, és a népet „*hajánál fogva húzza*”.

Zrínyi váratlan halálának ismeretében - amelyről, éppen váratlansága miatt, annyi hamis legenda kelt szárnyra - megrendítően érdekes Mátyás hirtelen halálával kapcsolatos elmélkedése:

„Minden halálnak okát találják az emberek és az Istennek elszánt akaratját hiúságosan magyarázzák.”

Így Mátyás halálával kapcsolatban is mindenféle balvélekedés kelt szárnyra; „egy német historikus” még azt is megkockáztatta, hogy haragjában halt meg egy rossz füge miatt, mire Zrínyi indulatosan jegyzi meg:

„Hitetlen eb, ugatsz a megholt oroszlánra, de nem ártasz néki... ugass és ugassanak többen is veled miként ismerhetnék meg másként, hogy ebek vagytok.”

Mátyás haláláról szólván, és tanulmányát bevégezvén. Zrínyi egy horvát költőt idéz, horvátul. Ne lapozzuk át ezt az idézetet. A mű szerves része, befejezése; a XVI. századi horvát költőt, Karnarutich Bernátot idézi. Magyarul:

„Aki becsülettel halni kész, dicső neve örökké él s egekig hatol; de aki árván, szégyenletesen pusztul el, hírneve megsemmisül, és senki sem emlegeti többé. De aki így végzi életét (hősiesen), annak neve fennmarad, míg a folyók kiapadnak s a dal elenyészik.”

Mátyás neve tehát fennmarad, „*míg a folyók kiapadnak s a dal elenyészik*” -, s mindez horvátul hangzik el. Mint tudjuk, Zrínyi magát éppúgy tekintette magyarnak, mint horvátnak, s ez a szép testvéri kettősség jelen van egyetlen ember írói működésében.

Zrínyi másik, az előzőnél valamivel rövidebb - kétívnyi - tanulmánya, egyben utolsó irodalmi műve, a „*Ne bánts a magyart! Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek*

magyarral való békessége ellen való antidotum” (1660), a Mátyás-tanulmányhoz képest gyökeresen megváltozott politikai helyzetben keletkezett. A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korában, tehát a harmincéves háború idején oly fontos nemzetközi helyzetű Erdély a nagyravágyó, de kellő államférfíúi képességekkel nem rendelkező II. Rákóczi György uralkodásának végén megszűnt hatalmi tényező lenni. Mint állam elvergődik még a század végéig a török meg Apaffy Mihály hálóköntöse és papucsá árnyékában, de már mit sem számít. A katasztrófa a fejedelem 1657-es lengyelországi hadjáratával következett be: a Varsót is elfoglaló, Kemény János tábornok vezényelte erdélyi csapatokat svéd szövetségesei cserbenhagyták, a sereg szétzüllött, a parancsnok és törzse a krími tatár kán fogságába esett. (Mint emlékezünk, Rákóczi Báthori módjára lengyel királyságra áhítozott, de nem békés úton, feledve, hogy egy lengyel király, a bíborosi rangból trónra került egykori jezsuita, II. János Kázmér törvényesen uralkodott, s aki bármily pipogya fejedelem volt is, fel tudta rázni a lengyel népet.) A feldühödött török elcsapta engedetlen vazallusát, Rákóczi György különböző bonyodalmak után egy törökkel vívott csatában 1660-ban megsebesült és meghalt. Az oly fontos politikai ellensúly megszűnván, a bécsi kormány az addiginál is nyíltabban kezdte elhanyagolni a magyar ügyeket, főleg pedig a felszabadító hadjárat ügyét.

Ebben a helyzetben írja tanulmányát Zrínyi: felméri a helyzetet - Magyarország Európában -, és számot vet a lehetőségekkel.

Már az indítás drámai. Miként Krözus néma fia, aki atyja iránti szeretetében szóra nyilván rákiáltott egy apjára támadó ellenséges vitézre: „*ne bánts a királyt!*” - úgy kiált rá most Zrínyi, „*mint egy néma*” - tehát akit elnémítottak - a magyarság végveszedelmét jelentő dühös sárkányra, hogy „*ne bánts a magyart!*”. Végveszedelem előtt állunk tehát:

„imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!”

Honnan ez a kétségbeesés? Hiszen a török már régóta a nyakunkon ül. A magyarázat az, amit az imént adtunk. Zrínyi tudja, hogy ha Erdélyt elárasztja a török, végünk van:

„Erdélt, koronánknak egy legszebbik boglárát felprédálta, zavarta, fejedelmét eltiporta, gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált szőlőt... Talán vagyon oly gondolatja némelynek, hogy aki megesett, megesett, orvosolhatatlan dolog már... Hívságnak hívsága ez az gondolat...”

S most következik a helyzet számbavétele:

„Gondolom, hogy itt mondja valaki: mind igaz ez, de mi magunktól elégtelenek vagyunk magunk oltalmára.”

Ez igaz; igen ám, de

„én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel.”

Vagyis: Ausztria és a többi tartományok örülnek, hogy végre béke van, eszük ágában sincs újra harcba menni. Ezért kell, ha nehéz is, de magunknak magunkon segítenünk. (Más kérdés, hogy Zrínyi sötéten látását az akkor adott helyzet ugyan indokolta, de nagyobb perspektívában a Habsburg-ház is felmérte a lehetőségeket: mint tudjuk, a század végére az ország nagy része, így Buda is, felszabadult a török iga alól.)

Az európai országok számbavétele után az önmagunkon segítség módozatait keresi. Először is: önálló nemzeti hadsereget kell felállítani, mégpedig állandó - és nem a nemesi felkelés rendszerén alapuló - hadsereget. „*Fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio!*” 1526-tól mostanáig, 1660-ig lesújtó véleményt nyilvánít a magyar hadviselésről. Ennek ellenére alkalmasnak ítéli a magyart a hadviselésre, de:

„I. az ország tartson egy ármádát lábon, készen, aki mindenfelé, minden órában, minden szempillantásban télen, nyáron, odamehessen, ahová szükség kívánja

II. a magyar nemzet tartana négyezer gyalogot, nyolcezer lovast

III. oly fizetése legyen penig a vitéznek, hogy azzal becsületesen hórul-hóra beérje, magát ruházhassa, fegyverezhesse és eledelére elég legyen neki

IV. disciplina militaris (katonai fegyelem) szüksége

V. Ha nem tudom mennyi hadaink lesznek is és mi csodás bátor szívűek, de ha nem tanított nép, ha nem tudós, csak semmi haszna lészen (katonai szakkiképzés szükséges).”

De honnan vegyük a katonát?

A *Vitéz hadnagy*ban még lesújtóan nyilatkozik a hadba rendelt pórnépről:

„Csak hejában, a paraszt a kapanyelet tudja forgatni, és a vitézség nem önéki való és nem is hozzá illik; tanítsd meg, bár valamint akarod, adj oly fegyvert nekie, azmint tudod, de ő semmiképpen hozzá nem tudja magát alkalmaztatni... egy kapitány se nyúljon az ily emberhez, ha nem kételen véle, mert mind szégyent s mind kárt vall.”

Ezt a sommás ítéletet, amit nyilván nemcsak az úri gőg fogalmaztatott meg a fiatal parancsnokkal - az is! -, hanem inkább a harmincéves háborúbeli rossz tapasztalatai. Zrínyi nem restellte helyesbíteni. Íme, most 1660-ban hogy vélekedik:

„A póról kell előállítani hadinépünket: ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó részegeskedő katonánál jobb annál is, aki végbeli név alatt semmit nem tud egyebet, hanem faluról-falura kvártélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni.”

Tizenegynéhány év tapasztalatai, győztes csaták és hadjáratok emlékei készítették Zrínyit, hogy véleményét változtasson.

Kik legyenek a kiképzők? Érdekes, hogy erre Zrínyi idegeneket, elsősorban skótokat javasol:

„erre legjobban dicsérném a Skóciából jött jó officéereket, amely nemzet vitéz, hű, állhatatos, tűrő, szenvedő, idegen országokban örömet szolgáló...”

Vajon hol s mikor szolgált alatta skót tiszt? Mert hogy szolgált, s hogy Zrínyi tapasztalatból beszél, az bizonyos.

„Dicsérném a németeket is, de nem a mi szomszédinkat Styriából, Ausztriából, hanem az Impériumbelieket... dicsérném az helvéciusokat is ha kaphatnánk, ...a hollandiaiakat és az olaszt is, aki az német hadakban forgott.”

A jó kiképzőtiszt után legfontosabb a fegyelem, amit a magyar kényelemszeretetből meg gögből örökösen megbont a szabadság ürügyével.

Háború esetén az állandó ármádián kívül hadba kell szólítani az ország egész férfilakosságát, megfelelő rendszer és elgondolás szerint.

Ily módon az ország nemcsak védekezni tudna, hanem mindjárt függetlenségének ügye is biztosítottá válna.

Vajon megszervezett volna-e Zrínyi ilyen sereget, ha él, s ha hagyják? Kétséges, az idők ekkor még nem kedveztek a Zrínyi megálmodta állandó hadsereg ügyének. De talán nem is ez a fontos. Hanem hogy végre olyasvalamiről írnak magyarul, ami a kortársakat érinti s érdekli. Hogy a nemzeti függetlenség ügye végre ismét hangot kap literatúránkban. Hogy a sok füstölő, fohász, kegyes ima és katekizmus után világibb dolgok felé fordult a magyar irodalom, s mint a XVI. században, most is a nemzet legégetőbb kérdéseivel azonosul.

A XVII. századi anyanyelvű irodalomnak és a magyar történelemnek halhatatlanja tett pontot valamikor 1661 januárjában e kézirat végére. Szépen s igazán jósolta önmagáról 1651-ben, egyetlen, életében kinyomtatott könyve végén:

...minden szem reám néz
Hirrel, böcsülettel, valamig világ lesz...

Bár azért szerény maradt, amikor hírnevét nem írói művészetének, hanem hadvezéri tudásának tulajdonította:

Nem irom pennával,
Fekete téntával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel,
Az én örök hiremet.

Pedig azzal írta. Pennával és fekete téntával. A hadvezérről ma már talán csak szaktudósok írnának, meg pár bekezdést olvasnánk róla a történelemkönyvekben.

De mint költő és író: örök.

ZRÍNYI KORTÁRSAI: „A MAGYAR NÉP HÁRMAS JAJJA”

MEDGYESI PÁL az angliai Cambridge egyetemén fogott hozzá egy református lelkigyakorlatos könyv - a *Praxis Pietatis* - fordításához, amit aztán Molnár Albert buzdítására színyérváraljai lelkésként fejezett be. Most ott áll Gyulafehérvárott I. Rákóczi György fejedelem koporsójánál; körülötte a család, a kormány tagjai, a város és az ország küldöttei. A díszhelyen a még apja életében megválasztott új uralkodó, II. Rákóczi György ül; mellette édesanyja, Lorántffy Zsuzsanna és öccse, a művelt Rákóczi Zsigmond. Ott szorong a gyászolók gyülekezetében Szalárdi János fejedelmi titkár is, akire - mint még látni fogjuk - különösen mélyen hat a gyászszónoklat.

1649. január tizedike van.

Különös prédikációt hallunk.

Az elhunyt érdemeinek méltatása után a szónok az új fejedelemhez intézi szavait:

„Veszedelmes tengerre szállasz, háborús habokhoz szokatlan hajóval... mely ellen nagyságod elméje s hatalma oh nem elég, nem elég!

Kiváltképpen amaz kézreadó hízelkedő csalárdoktul (minémő embereknel soha semmi az fejedelmi embereknek ártalmasb nem lehet) magadat mint az tűztűl, úgy oltalmazd, kegyelmes uram! Akik pedig... a magad tulajdon fogyatkozásit... nagyságodnak értékére adják: azokat ismérjed legjobb, legigazabb s szükségesb híveidnek.”

Viselje el a kemény tanácsokat, szüksége lesz rájuk; az idős fejedelmet is

„Nem tudom soha (noha számtalanszor kedvezés nélkül megfeddettem, sokszor ország hallatára is) hogy szembenszökött volna velem, ámbár a dorgálás méltatlannak tetszett is előtte.”

Bezzeg azonban most: alig halt meg az öreg fejedelem, máris az udvar körül forgolódik

„valamivel magokat kellethetik, mind megmívelik: itt kinn, az emberek között ajánlják magokat, adják a rossz húst a jó lével; benn: hol, mi, hogy, már - törvényes színek alatt magok mutogatnak imide-amoda, hogy egyben is, másban is ennyi s amannyi mód vagyon az kapdosásra, akár mint essék az...”

A gőgösségig büszke és önmagát nagyra tartó II. Rákóczi György igen rossz néven vette ezt a temetési beszéd ürügyén ország-világ előtt történt kioktatást. Hogy az ő elméje s hatalma nem elég?

Medgyesi Pálnak távoznia kellett az udvarból, melynek 1638 óta prédikátora volt. Rövid átmenet után Sárospatakon kapott lelkészi állást az oda visszahúzódott öreg fejedelemasszony-nál, Lorántffy Zsuzsannánál, aki ugyanekkor hívta meg tanáruul Amos Jan Komenskyt is a pataki iskolába.

Az sem tetszett, hogy az angol mintájú, demokratikusabb egyházszervezet híve volt, és szintén Angliában tanult lelkésztársával, Mikolai Hegedűs Jánossal (*Biblia tanúi*, Utrecht, 1648) együtt szót emelt a jobbágyok oktatása érdekében (*Dialogus politico-ecclesiasticus...*, Bártfa, 1650). Teltek-múltak az évek, és 1652-ben a fejedelem öccse hirtelen meghalt (felesége már korábban, 1651. szeptember 28-án elhunyt). Április 28-án temette Medgyesi Rákóczi Zsigmondot; itt ismét kemény szavakkal szólította meg a jelenlevő fejedelmet:

„Mikor nagyságod aludt, ez vigyázott... Adja a könyörülő Isten, hogy nagyságod [ezt a hiányt] maga nagy kárvallásával soha meg ne tapasztalja!”

És elmondja, hogy Rákóczi Zsigmond volt az ész, a megfontolt bölcsesség, jaj, csak el ne kapkodjon valamit ez a fejedelem, kiváltképp most, hogy magára maradt, és udvara teli van gonosz tanácsadókkal.

Hogy Medgyesit e kemény szavak miatt se bántották, nyilván az özvegy idős fejedelem-asszony, Lorántffy Zsuzsanna pártfogásának köszönhető. Pedig a megvesztegethetetlenül kemény prédikátor továbbment: e két orációjához hozzátette a Bethlen István fölött 1648-ban elmondott gyászbeszédét, és a hármat együtt 1653. január 25-én kiadta:

„Erdély s egész magyar nép egymás után, csakhamar érkezett hármas jajja s siralma, mellyel a két keseredett hazát amaz halhatatlan emlékeztető három fejedelmi embereknek... gyulafehérvári mulandó friss házoktul a sárban megindításakor siratta s sirattatta Medgyesi Pál.”

Így lett ebből a politikai aktusból irodalom. Méghozzá jelentős irodalom. Medgyesi lendületesen, szépen fogalmaz:

„Az élet comoedia, melyben egy kevés idő alatt nagy hatalmas világi dolgok véghez mennek; míg az tart, nagy figyelmességgel s buzdueltsággal nézi minden; elműlván, olyá tetszik, mintha nem is lött volna.”

Ezenkívül a dolgok lényegéről szól; nem általában elmélkedik életről, halhatatlanságról, mulandóságról, hanem nevükön nevezve a dolgokat, a régi nagyok nyomdokain haladva, a maga korát ábrázolja, bírálja. Zrínyi aktuális témájú prózájával párhuzamosan és egyidőben tehát az egyházi szónoklat is kilép a maga szűk „szakmai” köréből. Medgyesinek ez az 1653-as könyve, a tény, hogy rég elhangzott gyászbeszédeit politikai tanulságul egybegyűjtve kiadta, és ezzel II. Rákóczi György felelőtlen nagyhatalmi politikáját bírálta; a magyar irodalom 1650-es évektől kezdődő megújulásának, az aktuális politikai mondandó iránti érdeklődés feltámadásának bizonyítéka.

Mikor aztán a lengyelországi hadjárat kudarcba fulladt, Medgyesi 1657-ben újra kiadta e „hármas jajj”-t, emlékeztetőül; majd a tragikus események hatására egy lengyel bosszú-hadjárat után (felégették Munkács környékét) 1657 augusztusában és a Kemény-hadsereg pusztulásának hírére 1657 novemberében két újabb kötetben közrebocsátotta 1657 júniusa és novemberé között elhangzott hét beszédét és Kemény János hadseregszereplésének fogságban szerzett imáját.

„Igaz magyar nép negyedik jajja és siralma; és annak alkalmatosságával idvességes serkentetése, melyet az ő veszedelmére verhedett dühös lengyelségnek 1657. esztendőben Munkácsnál a hatodik hónap vagy Iván havának 16-dik, 17-dik napjától fogván való kiütése, égetése és kegyetlen öldöklése hozott véletlenül reá s ejtett rajta.

Ötödik jajj és siralom...”

Mindegyik beszéd kemény hangú bírálat a szerző által még Rákóczi trónra léptekor megintett fejedelem politikája és a társadalom bűnei miatt. Ezúttal még az előzőknél is nyíltabban beszél:

„A jó tanácsos, s haza szolgálatjára hasznos látott-hallott emberek... rész szerént elhalának; rész szerént bédugattaték szájok, s e sok becselenséget nem tűrhetvén, elcsüggedének... Ha mi kedvre szólók találkoztanak, azoknak kezdett vala e világ állani.”

Ugyanakkor rendkívül érdekes, hogy nem elégedik meg a pusztá ostorozással; a hibákat elemezve ilyen figyelemreméltó megállapításokat tesz: vétek az is, ha a nép tudva tűr; nem elég bánkódni, tenni is szükséges valamit: *„ha könnyeinkkel nagy vizeket árasztunk is, mit sem ér.”*

„Kiállása”, ahogy ma mondanánk, akkora feltűnést keltett, hogy 1658-ban egy kötetbe újra összefűzette - és részben újranyomatta - összes prédikációit:

„Sok jajokban s bánatos szívvel ejtett könnyhullatásokban merült és feneklett szegény igaz magyaroknak egynéhány keserő siralmi, melyeket tétettek vala ez utóbban elmúlt nyolc, kilenc, de minde nekfelett tavalyi esztendőbeli s attul fogva megbecsülhetetlen kárvallási s romlási.”

Ennek előszavában egy Zrínyi indulatával inti a nemzetet; különös, de ugyanakkor az idők változását is mutatja, hogy a *Mátyás király*-tanulmánnyal és a *Török áfiummal* szinte egy időben üt meg valaki egy másik ország részben a Zrínyihez hasonló hangot:

„Vagyon oly föld, mely a lakosokat kiokádja: minémő nem csak a Kánaán vala, hanem többek is, mint e mi hajdan tejjel-mézzel folyó Pannóniánk, az eleintén nagy hírű-nevű, de ma már szintén elcsondorlott, elbecsmellődött Magyarország.

Mint a nagy vizeken amiként egyik hab a másikat hajtja: aszerént üzte-kergette egyik nemzet a másikat ebben... Végteére a kegyetlen török is beütötte orrát és jobb részét édes lakóföldünknek elfoglalván s maga alá holdoltatván, csak a galléra akadott kezünk között.

Mégis nem veszi eszébe magát, hanem mindkét földre bátran aluszik, örül, vigad, vendégeskedik, tombol, mintha semmi gondja nem volna. Nem győznek ezen a szomszéd nemzetekbeli okos emberek eleget álmélnodni.”

És elmondja Herberstein osztrák diplomata, történetíró híres nyilatkozatát: *„Nem láttam, nem is hallottam soha országot, mely nagyobb örömmel és vigassággal veszett volna, mint Magyarország.”*

A nemzeti múlt egy újfajta, a tizenhatodik századéhoz képest másféle felfedezése történik; keserű ráébredés nem a múlt továtűnt dicsőségére, hanem hibáira. A *József romlása, avagy magyar nemzet 1658. esztendőbeli nagy pusztulásán, annak 1659-ben nem kicsiny öregbülésén való kesergése az Isten anyaszentegyházának* című 1659-es kiadványában Medgyesi Laskaihoz és Zrínyihez hasonló módon, sorra veszi önhibánkból veszített háborúinkat és csatáinkat; különösen a várnai csatát érzi a lengyelországi hadjáráshoz hasonlóan értelmetlennek. De felemlíti Mohácsot is, nem mint elkerülhetetlen sorstragédiát, hanem mint államvezetési hibát. Ami pedig a varsói hadat illeti: *„Lengyelországba mint egy mészárszékre, úgy vonatánk.”*

„Comoediákban költ dolgunk... mi vagyunk mindenütt a mulató beszéd és újságok! Nagy Úristen!” - sóhajt fel, majd megbotránkozva észleli: *„Szoikusokká leszünk... hogy se gonoszt, se jót ne érezzünk.”*

Szegény ifjabb Rákóczi György hazája érdekében cselekedett s ma már tudjuk, nem is remények nélkül; kortársai mégis sejtették, hogy a hadi vállalkozás tragédiába fordul.

1660-ban kiadott, hatodik és utolsó „jajj”-ában már attól tart, hogy temetővé válik ez az ország; pontosan ugyanúgy érzi a nemzet vesztét, mint Zrínyi; szinte szavai is, vele egyidőben, azonosak. Büszkeséggel vegyes szomorúsággal idézi fel 1649-ben elmondott és először 1653-ban kiadott beszédét, mint sajnos nagyon is bevált jóslatot:

„Temető jajjokon kezdtem én (mely ez is fatale volt, én még akkor semmit is efféle nem gondolván) e siralmas prédikációimat: félek igen, s kívánom is Isten akaratja szerint, hogy bár többé próféta ne lennék.”

Valóban kevesen látták ilyen világosan, a westfáliai béke után hová fog vezetni a szövetségesei által cserbenhagyott fejedelemségi útja; ha nyilvánvaló is, hogy a Cambridge-ben iskolázott udvari lelkész éveken át közelről figyelhette II. Rákóczi György képességét, viselkedését, fejlődését: próféciája még akkor is jelentős, bár nem mint jóslat, hanem mint a magyar írói lelkiismeret ránk maradt bizonyítéka.

AZ ELSŐ MAGYAR ENCIKLOPÉDIA

1651 őszén, ugyanakkor, amikor Medgyesi Sárospatakon működött, Zrínyi pedig a *Vitéz hadnagy* szentenciáit írta, Utrecht hollandiai városban egy huszonhat éves magyar tudós és fiatal házaspár (szeptemberben vette nőül a jómódú Aletta van der Maetet) nekifogott az első magyar egyetemes tudást nyújtó kézikönyv megírásának. A *Magyar Encyclopaedia*, azaz *minden igaz és hasznos bölcsességnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása* Utrechtben, 1655-ben jelent meg, mikor a szerző: APÁCAI CSERE JÁNOS már itthon működött, mint főiskolai tanár.

Hogy micsoda vívmány ez a könyv, s mennyire korszerű tudást nyújtott, elég egyetlen mondattal bizonyítani:

„Én gondolkodom, azért vagyok: minden megtudható dolgok között legfőbb és bizonyosabb.”

Íme, René Descartes francia filozófus hírneves tétele magyar nyelven, nyomtatásban, kilenc évvel a *Principia philosophiae* (Amsterdam, 1644) megjelenése után.

Csere János persze nemcsak Descartes-tól tanult, nem csak tőle idéz; fő forrása az 1572-es Bertalan-éji mézszárláskor meggyilkolt református filozófus, Pierre de la Ramée, tehát egy jó száz esztendeje működött elme, aki azonban Descartes és Bacon előfutára volt, és Csere János korában is nagy tekintélynek örvendett.

Bán Imre Apácai-életrajzában pontosan kimutatta a mester érdemeit a számtan, a csillagászat, a história, a természettudományok és a filozófia terén; kiderítette forrásait; megállapította azt is, hogy a mű írói értéke szükségképpen viszonylagos, a szerző stílári ereje sem nagyobb, ha ugyan nem gyengébb kortársainál; tárgyválasztásánál és a végzett munka újszerűségénél fogva mégis becses hely illeti meg a szerzőt a magyar irodalom nagyjainak csarnokában. Ezt mi sem mondhatjuk másképp; idézni a száraz ismeretanyagot fölösleges; inkább azt nézzük, hogyan birkózik Apácai Csere János az elvont gondolkodás fogalmaival, az anyanyelvi közbeszédben sohasem használt kifejezéseket keresve és találva. Ilyen lehetett az első bibliafordítók helyzete is:

„A szerző ok az, amelytől a cselekedendő dolognak szerzésére való indulat és cselekedés kezdődik és végződik.

A mozgás (mely minden testes dologban megtalálhatatik, s melytől amazok függenek és ők hárman a testes dologban akárminek okai, úgy, hogy azok megmagyarázására elégségesek) itt a testes dolgoknak azoknak a testeknek, melyek azt közbevetés nélkül megérik és vesztég állani láttatnak, szomszédságokból másoknak szomszédságokba való átvitelése.”

Mint Bán Imre találóan megállapítja, e nehézkes mondatban a mechanikus materializmus tanítása jelentkezik. Akár tudatában volt ennek Apácai, akár nem, tény, hogy magyar nyelven először történik ilyesminek a fejtegetése. Különben ha *anyag*nak nevezve, maibb szóval helyettesítjük a „testes dolgot”, akkor már a mondat sem olyan nehézkes, mint első olvasásra tűnt.

Apácai kitűnő pedagógus volt, felvirágoztatta a kolozsvári kollégiumot - ahová félig-meddig száműzték Gyulafehérvárról, mert felvilágosult nézetei nem tetszettek sem a papkollégáknak, sem a fejedelemnek -, s itt két félét át, 1658. januártól júniusig és 1659. januárjától őszig tanítványa volt a 16-17 éves Bethlen Miklós. 1659 Szilveszter napján Apácai meghalt, valószínűleg tüdővészben. Halljuk Bethlen Miklóst:

„Anno 1659. januariusban visszavün az atyám a nagyatyám és Apáczai János keze alá Kolosvárra, sok károm és lézengésem után, mert kikapott az elmém lóra, kutyára, kupára, és kicsiden múlt, Isten kegyelme által, hogy a nőtény személyre is nem; de ez maradjon másuvá. Hozzáfogánk ismét az elhagyott leckéinkhez, akik megmaradánk, de nagy baja volt a szegény Apáczainak ez is: hogy mathematicum instrumentumokra szert nem tehettünk; két glóbust ugyan szépet vön a nagyatyám én számomra, melyek még ma is megvagnak, abból a geographia és astronomiába is bele nyalintata engem Apáczai...”

Apáczai az előbbeni chaost rendbevette, az ő filozófiát az újjal conferálván, annál nagyobb világot hozott az elmembe, úgy hogy jómrá fordult a hiábavalóságoknak is tanulása...

Én Apáczait mint atyámat, úgy tartottam, szerettem, becsültem, s emlékezetét ma is becsülöm.”

A ritka pillanat, amit jó pedagógusokról szólván oly gyakran emlegetünk, de alig látunk bizonyítva, most itt van szemünk előtt: Apácai Csere Jánosnak személy szerint szerepe volt abban, hogy támadt egy Bethlen Miklósunk, akit ő az „*ó filozófia helyett újra*” tanított - Descartes-ra -, „*nagyobb világot hozva az elméjébe*”.

Különben ekkor Erdélyben s másutt, így Sárospatakon, ahová Lorántffy Zsuzsanna kiváló tanítókat hívott meg - itt működött, mint láttuk, Medgyesi Pál -, elég jó iskolázottságra lehetett szert tenni. Amos Jan Komensky (Comenius) hírneves cseh tudós és pedagógus pataki tanári éve alatt (1650-54) dolgozta ki népszerű enciklopédikus tankönyvét, mely ugyan e bennünket érdeklő korszaknál valamivel később, 1669-től kezdve jelent meg magyar nyelven is, de mivel egy első változata Váradon már 1643-ban kiadatott latinul, joggal tárgyaljuk itt és ekkor, Apácaihoz kapcsolódva. Ha kezünkbe vesszük a nemrégiben, az ezerkilencszázhatvanas években hasonlóan újra kiadott szép tankönyvet - *A látható világ, azaz minden derekasabb ezvilágon lévő dolgoknak és ez életben való cselekedeteknek leábrázolása* -, akkor minden hosszú magyarázkodásnál világosabb képet kapunk e kor átlagosan művelt emberének világképéről. Az előszó szerint csak azt érdemes megtanulni, ami hasznos és szükséges; érteni kell a bölcselkedéshez, a cselekvéshez és szóláshoz. Szólni pedig világosan kell. Comenius minden egyes fogalmat képpel szemléltet. Természettudományos igénnyel, értelmesen oktat. Megismerjük - rajzzal együtt - az emberi test részeit, a belső részeket is; növényeket, állatokat és elvont fogalmakat. Csillagászat, orvostudomány, mesterségek - minden helyet kap itt, a tudásnak ebben a köztársaságában. A keresztény valláson kívül a zsidó és a mohamedán hitet is előadja, elfogulatlanul, tisztességesen; mikor pedig úr és szolga viszonyáról szól, századokkal előre tart, mint - sajnos - társadalmunk akkori állapota:

„A szolga régenten örökös szolga [rab] vala, akiknek mind életén s mind halálán hatalma volt az úrnak: ez máj nap szabadon szolgáltnak, akik szegényebbek, fizetéssel megfogadtatván.”

Bizony ettől még messze volt az akkori Magyarország; de legalább leírta valaki, és ki-nyomtatott magyar nyelven, a 261. oldalon; s legalább volt mit kérdeznie a kisdíáknak, ha ehhez a passzushoz jutottak.

A TÖRTÉNELEM MINT SZÍNJÁTÉK. - A PUBLICISZTIKA FELÉ

Mivel II. Rákóczi György áhított lengyel királyságától a közvélemény is sokat várt - hiszen láthattuk, Zrínyit is foglalkoztatta a reménység -, s így, bármennyire kárhoztatták is utólag a becsvágyó fejedelmet, Medgyesi kifejezésével élve szinte valamennyi kortársa hallgatólagos „bűntársává” vált: a Varsóba küldött Kemény-hadsereg pusztulása nagyobb riadalmat okozott, mint korábban egyéb - nem ritka - katonai vereségek, s rohamos politikai hanyatlás kezdődött. Ennek a hanyatlásnak aztán megszületett az irodalma: Medgyesi „jajj”-ai után Szalárdi *Siralmas krónikája* és KEMÉNY JÁNOS önigazoló önéletírása.

Kemény később, Rákóczi György és az őt követő Barcsay Ákos bukása után rövid időre (1661-62) szintén fejedelem lett, ezért és az erdélyi állampolitikában régóta vitt fontos és néha kulcshelyzete miatt önéletírása nélkülözhetetlen történettudományi forrásmunkává vált. Újabb kiadása is megjelent, a benne leírt események miatt szívesen olvassuk; így aztán önkéntelenül is olyan irodalmi értékkel ruházzuk fel Kemény János önéletírását, amit pedig ő maga sem szánt művének, s egyébiránt sincsen benne. Kemény valóban csupán a históriává váló eseményeket igyekezett a maga szemszögéből, okosan és a tényeket jól elrendezve előadni; írói munkára már csak azért sem törekedett, mert abban a pillanatban, amint bahcsiszeráji krími fogságában, hol unalmában és önigazolásul önéletrajzát elkezdte, szabadulásáról értesült - tehát hogy vége a fogságnak és hazamehet -, még a mondatot sem fejezte be, amit megkezdett; félrecsapta a tollat, és ment csomagolni. Később se fejezte be a megkezdett mondatot, így maradt ez a fogság szánom-bánomjában keletkezett fontos forrásmunka: töredék.

Kemény töredékes önéletrajza 1648-ig adja elő a maga korának históriáját: tehát Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodását rajzolja, azt a fénykort, amelynek alakításában már ő is részt kezdett venni, de amikor a dolgokért még nem volt felelős. Azt a korszakot, amikor már befolyása volt az eseményekre, sőt, amikor hibát hibára halmozott - úgy is, mint hadvezér, úgy is, mint politikus -, már nem írta meg önéletrajzában. (Vereségének okairól kiadott egy külön kis tanulmányvallomást; fogságában szerzett szép prózai imájáról pedig - mint emlékezünk - Medgyesi Pálról szólva értesültünk, aki azt felvette egyik kötetébe.)

Mint történeti forrásból mi is idéztünk - találkozása Pázmánnyal -, ennek becsét nem lehet eléggé hangsúlyozni; de írásműként ez a múlt században kiadott, addig kéziratban kallódó munka nem üti meg a maga kora mértékét: adomaszerű részletek sora árad válogatás nélkül alkalmazott latin kifejezésekkel tarkítva, s oly mértékben előtérbe állítva a szerző személyét, hogy ezáltal a korhoz nem értő szemében a kapott kép is torzul. De ha nem emelkedik is Kemény önéletírása kortársainak irodalmi szintjére, olvasása egyrészt hasznos és élvezetes, másrészt irodalomtörténeti szerepe így is igen jelentős: előkészíti az utat Bethlen Miklós számára.

Irodalmilag viszont jelentős érték a II. Rákóczi György bukását követő válsághangulat másik historiográfiái terméke, SZALÁRDI JÁNOS egykori fejedelmi titkár, adótisztviselő műve: *Siralmas magyar krónikának kilenc könyvei, melyeket a következő poszteritásnak megintetésekre és oktatásokra tulajdon nyelvükön egybeszedegtetett és megírt Szalárdi János 1662-dik esztendőben.*

Ez a független Erdély egész történetét (1526-tól) felölelő első anyanyelvű krónika izgalmas bizonyítéka az önállóság és fennmaradás érdekében a török barátság és a vazallusság vádját nyíltan és megfontoltan vállaló országlakos politikai tudatosságának. Szalárdi hangsúlyozza, hogy Erdély - tehát az ország - fennmaradását és függetlenségét a törökkel való barátság biztosította; nézete helyességét éppen II. Rákóczi György bukása igazolta. Krónikája egyébként azért „*siralmas*”, mert ezekben a nehéz időkben írja, tisztelt barátja és a fejedelmi udvarnál 1649-ig kollégája, Medgyesi Pál „jajj”-ainak hatására. Szalárdi nagy elismeréssel emlegeti Medgyesit, rögtön prófétának is kikiáltva őt - „*Medgyesi Pál, Istennek nagylelkű buzgó szolgája... derekasan meg is prófétálta vala*” -, feledve, hogy Medgyesi ama emlékezetes temetéskor, 1649-ben, nem „prófétált”, hanem egyszerűen megintette az általa nyilván belülről is igen jól ismert becsvágyó férfit, s „jajj”-ainak sorozatát csak az események bekövetkezése után folytatta. Szalárdi e krónikájába Medgyesi két prédikációját is fölvette, amit azért szükséges megemlíteni, mert egyrészt a politikai események és az irodalom közötti szoros összefüggést, másrészt az irodalmi élet folytonosságát bizonyítja. Ezek az írók mind tudtak egymásról, olvasták egymást, hatottak egymásra, mint már az előző században is.

Szalárdi jó író. Akárcsak Heltai, akit ha kicsit váll veregetve is, de azért elismerően említ: apró elbeszéléseket formál a leírt történelmi eseményekből, sőt, egyenest kis drámákat, tragédiákat és komédiákat költ; komédia az élet, amint azt már Medgyesitől is idéztük, s e nézet - amint azt legújabbán Tarnóc Márton megállapítja - erősen befészkelte magát Szalárdi írói tudatvilágába.

Szalárdi Jánosban kétféle irányzat találkozik végre és szerencsésen: ismeri és felhasználja az elmélkedésben és elvi fejtegetésekben jeleskedő kortársi próza legjobb eredményeit, ugyanakkor szintén ismeri és felhasználja a XVI. századi elbeszélő próza évtizedekig paragon heverő nagy értékeit: a mozgalmas leírást, az eleven szemléletességet; de e vívmányokat már a maga korának bonyolultabb mondatfűzésű, jelzői ékítményekben dúsabb, barokk stílusában értékesíti.

Ha nem is képviselnek nagy értéket, mégis följegyzésre méltók az éppen e korban, különösen pedig e most leírt ötvenes években elszaporodó különféle röpiratok, paszkvillusok, politikai agitációs kiadványok, a Zrínyi kezdeményezte, azaz inkább tökéletesítette aktuális kérdéseket feldolgozó tanulmányirodalomnak ezek a forgácsai és hulladécai, mivel itt tapinthatók ki a későbbi újságírás, a publicisztika csirái és gyökerei. Főleg egy-egy országgyűlés idején szaporodtak el a különféle pártok nézeteit hirdető röpiratok. Ezek közül legnevezetesebb a sokáig hamisan Zrínyinek tulajdonított, ismeretlen szerző (Klobusiczky András?) által írott SIRALMAS PANASZ. Már a címe jellegzetes: jajjok, siralmak, panaszok...

A *Siralmas panasz* - ez az 1646-1659 között keletkezett röpiratok 1659-re egybeszerkesztett változata - eléggé nagyhangú és öntelt nemesi hencegés, magyarcentrikussága minden jogos sérelmünk ismeretében is meglehetősen parlagi; hatása azonban - talán vagy részben éppen ezért - rendkívüli, szinte fantasztikus. Az egész későbbi kuruc érvelési rendszernek itt vannak az alapjai, s joggal, mert a tények, melyeket a röpirat feltár, nagyrészt igazak, ha a hangja - mint említettük - túlságosan hetyke is, és ha annak a magyar nemesi öntudatnak a gögje csendül is ki belőle, amely később, II. József korában már oly konok osztályönzéssel sajátította ki a magyar függetlenség ügyét saját kényelmére, hogy bizony akkor már a Habsburg központi reformok rokonszenvesebbek voltak. A röpirat a németnek nevezett Habsburguralom ellen agitál: „*ehhez képest sokkal jobb dolgok vagyon a török igája alatt lévőknek.*” - „*A fő végházainkat, városainkat a német vagy maga vesztette, vagy miatta vesztettük el.*” A szerzőt itt annyira nem érdeklik a tények, hogy még Nándorfehérvár elestét is a németek nyakába varrja, sőt, átvitt értelemben, a mohácsi vereséget is. Viszont abban igaza van, hogy „*szegény oltalmazó katonáink hópénzeket szemekkel sem látják - ha szintén vetnek is néha*

valami rossz posztót nyakokban, az bizonyára sokban áll országunknak”. Amely helyőrségeket pedig mégis megerősített a császár, azokban „úgy rendelték a bástyákat és azokon az álgúkat, hogy onnét a várost belől szintén úgy lőhessék és ronthassák, mint kívül az ellenséget”. Mi mindebből a tanulság? Az, hogy „tehát a magyarok ellen fegyverkezik inkább a német Magyarországon és a tulajdon végházainkban, s nem a török ellenség ellen, kivel való békességet, frigyét igen megtartja, mert nem akar ellene csatázni”. És most megint szenvedélyes érvelés: a köztünk levő széthúzásnak is a német az oka; pedig „mi hasznunk benne, hogy mi magyarok úgy gyűlöljük egymást?”

Feltárlja a röpirat a Zrínyit ért sérelmeket - „Gróf Zrínyi Miklós urunk önnagysága, hazánknak igaz hitves fia, minden igyekezetét arra indítandó örömet, hogy országunkkal sok jót tehetne, azt oltalmazná és előrevinné; de az irigykedő sátánnak is támasztott szándékjában nem mehet elő önnagysága” -, sőt még Pázmányra is hivatkozik, mint aki szerint a protestáns Erdély léte fontos ellensúlya a Habsburg-uralomnak. (Érdekes, hogy ez a titokban tartott tény ekkorra már a köznemesi rétegek közé leszivárgott, és közbeszéd tárgya lett.) A *Síralmas* panasza szenvedélyes hangja, magyar nemzeti öntudatra hivatkozása, a gyanúsításokkal kevert valódi és vélt sérelmek ügyes előadása iskolát teremtett. „Oh, magyarországi nemes vitézlő főurak és rendek! Hol az igaz magyar szív? Hol ama gerjedező magyar vér?” - Ez az a hang, amit 1945-ig mindenféle demagóg politikai irányzat oly hatásosan tudott megütni.

A KÖLTÉSZET ZRÍNYI KORÁBAN

1664 februárjában Nagyszombatban meghalt egy hatvanéves nemesúr, volt katonatiszt: benici és misinyei BENICZKY PÉTER. Gyermekei nem lévén, hiszen családot sem alapított - özvegy Vízkeletyné Thurzó Máriához fűzte bizalmas kapcsolat -, vagyontát verskéziratainak kiadására rendelte felhasználni. A bogaras öregúr kérésének a végrendelet végrehajtója még ez évben eleget is tett, így a dilettáns költő versei Nagyszombatban nyomtatásban napvilágot láttak. A hatás és a siker minden várakozást felülmúlt. A vékony kis kötetet nem győzték újranyomtatni; csak a XVII. században megjelent 1670-ben Kolozsvárt, 1675-ben, 1682-ben, 1685-ben, 1696-ban és 1700-ban Lőcsén; 1806-ig rendszeresen publikálták!

Kétségtelen, hogy Beniczky Péter közönségsikerű magyar lírai költő. Kötetének címe: *Magyar rhythmusok*.

Az ember eleinte nem győz álmélni: mi volt a titka ennek a közhelyekben bővelkedő, néhol bizony lapos költészetnek?

Ilyeneket ír:

Indulj azért lovam, látod elszánt utam
Vagyon jelen előtttem
Nem lehet panaszod, megjár te abrakod
Hordozd bátran bus szivem.
Nincs semmi mentséged, jó vas patkószeged:
Keresd fel régi kedvem.

A sötét éjszaka, sok zápor harmatja
Már nem ujság előtted.
A csoportos jegek és köves ösvények
Ne ijesszenek téged.
Sűrű tövisbokor, kit fogsz nyomni sokszor
Lesz örömdre néked

Köeső, csattogás, mennydörgés s villámlás
Ne gátolja utadat
Zuzmaráz és hideg, jeges ut s fergeteg
Ne rettentse lábadat.
Köves, erdős hegyen, zsombokos mezőben
Jelül hagyjad nyomodat...

Hanem aztán ha alaposabban és türelmesebben mélyedünk Beniczky olvasásába - feledve huszadik századbeli fölényünket -, bizony meglepetések érnek. Lépten-nyomon olyan motívumokra bukkanunk, amilyeneket későbbi nagyok vittek diadalra és halhatatlanságra. Akár tudta Petőfi, akár nem, akár gondolt rá Faludi Ferenc, akár nem, tény, hogy nem egy versük témáját, hangját Beniczky fogta meg először. Íme például a *Hogy a szabadságnak méltósága mindeneknél kívánatos* című költemény két versszaka, melyről bárkinek rögtön Petőfi *A kutyák dala* és *A farkasok dala* (Pest, 1847. január) jut eszébe:

Noha kalmár ebe, mint nyárba és télbe
Rágódik zsiros koncon,
Borsos étket eszik, sátor alatt nyugszik,
S nyújtózik a lazsnakon
De mégis néz mordon, hogy nem jár szabadon,
És hogy van kötve láncon

A farkas az erdőt járja s üvölt üdőt
Fárad sokat éhezve
Tűr a koplalással, csakhogy a vaslánccal
Ne legyen nyakon kötve.
Szabadságnak örül, pálcáütést kerül,
Fél, ne legyen reszketve.

Ezt a témát különben rövidebb változatban is feldolgozta, a *Közönséges magyar példabeszédek*, verses-epigrammatikus változataiban:

Farkas, ha koplal is, nem cserélne mégis
A kalmárok ebével.
Ebnek vas lánc nyakán, kötve szekér farkán,
Noha lakik jó lével
Farkas ur magának, örül szabadságnak.
Ritkán ütik vesszővel.

Vagy nézzük ezt, a *Szerencsének álhatatlanságáról* címűt:

Szerencse kerekén azért okosan ülj,
Tündér változásán hogy meg ne szégyenülj,
Mikor rád mosolyog, mások kárán tanulj,
Biztatása után vakmerőn ne indulj.

Hát ez bizony csaknem szóról szóra a Faludi Ferenc híres verse, a *Forgandó szerencse*:

Fortuna szekeren okosan ülj...

Társasjátékot játszhatnánk, Beniczky melyik motívuma kinél bukkan fel, főleg persze a XIX. század nagyjai között, akik gyermekkorukban, iskolában biztosan találkoztak Beniczkyvel. Némelyik szép strófája ilyen nyomozgatás izgalma nélkül is becses:

A szép hajnal ragyog, gyöngyös hajnal villog
Bus sziveknek hoz kedvet.
Mindenféle madár, kit dér hideg elzár
Vigan kezd uj éneket
Jó hírrel jön fecske, ujul agyag-fészke
Csácsog az házak felett...

Beniczky nagy érdeme, hogy - ha a szerelmi tárgykörben nem is, de - sikerült széles olvasórétegekkel megkedveltetni az anyanyelvű lírai költészetet. Nem ér fel ugyan nagy kortársához, Zrínyihez - ugyanabban az évben haltak meg mindketten -, de eredetibb, ha úgy tetszik: naivabbul természetes költő, mint közvetlen elődei. Előkészíti az utat Gyöngyösi és Faludi számára.

Van Zrínyinek egy véle eposzírásban versengő kortársa: az életét vérpadon végezett főnemes, LISZTI LÁSZLÓ (1628-1663). Ezt a regényíró tollára méltó bűnözőt, gyilkos, méregkeverő, szodomita földbirtokost végül is pénzhamisítás miatt végezték ki 1663-ban. 1653-ban, huszonöt évesen, nyilvánvalóan Zrínyivel versengve adta ki *Magyar Márs, avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete* című elbeszélő költeményét. Jellegzetes a témaválasztás: Mohács és következményei - mint már korábban több ízben láttuk - ismét napirendre kerültek. Liszti egyhangúan, sőt unalmasan szedte versebe a korabeli krónikákat. Lássunk egy strófát mutatóba, már csak azért is, nehogy az olvasó arra gyanakodjék; e megátalkodott gonosztevő iránti elfogultságunk ítélte ily sommásan a *Magyar Mars* felett:

Mohács mezeitől egy mérföldre ettől
Volt a rettenetesség,
Nagy villámlás miatt, mint mennydörgés miatt,
Tetszett, hogy ez világ ég,
Csaknem mint itilet, s más világra kelet,
Látszott, hogy már leszen vég.

Ez tehát az irodalom Zrínyi két évtizedében, 1645-1665 között. A II. Rákóczi György kezdeményezte, kudarcba fulladt lengyel hadjáratot és Montecuccoli 1663-as okvetetlenkedéseit és ügyetlenségeit (1664, vasvári béke) kivéve hasznos, termékeny időszak. Az ország kultúrája gyarapodik, a nagybirtokok, főleg a Dunántúlon, némiképpen rendeződnek, a jobbágyok sorsa is jobb valamivel e részeken. Virágzik a nagyszombati egyetem és nyomda; Erdélyben is láttuk, milyen eleven irodalmi élet zajlik. A diákok külföldre utazgatnak; a vallási türelmetlenség csökkent, mintha bizonyos felekezeti békesség is kezdene kialakulni. Jelentős a zenekultúra, a festészet is lassan-lassan lábra kap. Megjelennek az első barokk épületek. Akit ez érdekel, az 1650-es évek közepe táján épített templomokat, házakat ma Magyarországon Győrben és Sárvárott találja meg. Sopronban is, de itt nagyon kell ügyelni, hogy az ekkor épült barokk házakat össze ne tévesszük a mellékük sorakozott későbbiekkel. Győr viszont, főleg a Széchenyi tér és környéke, kiválóan alkalmas arra, hogy elképzeljük: milyen is lehetett egy művelt magyar város Zrínyi korában. A jezsuiták számára épült Szent Ignác templom (Baccio del Bianco műve, 1634-1641) és a rendház már állt a *Szigeti veszedelem* írásakor. Nyéki Vörös Mátyás gyakran sétálgatott a téren, s Beniczky Péter is bizonyára megfordult itt. Különösen érdekes a nemrégiben renovált és a gyógyszerészek által nagy szeretettel gondozott patika, mely már a XVII. században is ilyen volt, és így volt kifestve. Ezt a patikát is a jezsuiták kezelték. Van aztán a Rózsa Ferenc utcában is egy ház a 9. számú, mely 1656-ban épült.

Aki viszont arra kíváncsi, milyen volt ekkor egy főúri várkastély, leghelyesebb, ha Sárvárra látogat. A díszterem 1653-ban festett magyar csataképei - valamennyi a Nádasdy család dicsőségét hirdeti - minden magyarázkodásnál élvezetesebb és hatásosabb példái e kornak, e kor nemesi gondolkodásmódjának és érzelmvilágának.

GYÖNGYÖSI ÉS A MAGYAR BAROKK

AZ EPOSZI IGÉNYŰ BAROKK KRÓNIKÁSÉNEK: GYÖNGYÖSI ISTVÁN

Wesselényi Ferenc nádor 1663-ban, élete vége felé egy harmincöt éves ügyvédet fogadott meg titkárául: a füleki várban jogászai gyakorlatot szerzett GYÖNGYÖSI ISTVÁNT (1629-1704). A titkár, tizenhatodik századi szóval: a *deák*, ősi hagyományokhoz illően mindjárt neki is látott, hogy egyéb kötelmei mellett hősi énekben megénekelje urának egy jeles tettét, mely mi más is lehetett a harmincéves háború után, török harcok, jajok-siralmak, rendi függetlenségi mozgalmak és egyéb elégedetlenségek korában, mint egy csalafinta házasság? Wesselényi, akkor még füleki kapitány, 1644-ben - mikor Gyöngyösi 15 éves volt, és Sárospatakon tanult - egy színlelt várostrom látványos keretei között megszerezte a gazdag és nála sokkal régebb és előkelőbb származású Széchy Annamária kezét. Az akkor már kétszeres özvegy a sziklaoromra épült és az erdélyi fejedelem katonái által őrzött Murány várát a délceg füleki kapitány és vakbuzgó Habsburg-hívő kezére játszotta annak fejében, hogy a marcona hadfi őt harmadik férjként nőül veszi. Wesselényi számára ez a huszáros csíny nagy karriert jelentett: a gazdag özvegy stratégiailag is jelentős birtokai az addig erdélyi fejedelemségi kezelésből a Habsburg-dinasztia érdekerületére kerültek át. Wesselényi grófi rangot kapott, majd nádorrá választották. A nádor kedvelte a költészetet, Balassi verseinek egy kézírásos kódexét szívesen lapozgatta, s maga Széchy Mária is nagy híve volt a poézisnek. Így hát önként kínálkozott a téma: a húsz év előtti kalandos házasság megéneklése.

Gyöngyösi - saját szavai szerint - „*nagyobb részről úton, sok értetlen csőcselék kiáltásával zajgó szálláson*”, vagyis egy Tinódira vagy egy Ilosvai jellemző körülmények között írta meg házassági krónikáját deákságának mindjárt első esztendejében, s a mű 1664-ben nyomtatásban is megjelent:

„Márssal társalkodó murányi Vénusz, avagy annak emlékezete, miképpen az méltóságos gróf hadadi Wesselényi Ferenc, Magyarország palatinusa, akkor füleki főkapitány az tekintetes és nagyságos gróf rimaszécsi Széchy Mária asszonnyal jövődöbeli házasságról való titkos végzése által csudálatosképpen megvette az híres Murány várát.”

Ritka az ilyen pontosan évszám szerinti korszakváltás: Zrínyi, Beniczky, Medgyesi, Szalárdi halálának évében, vagy azt szorosan követően lép fel a következő költőnemzedék, és képviselőjében Gyöngyösi.

A nagy téma a következő:

Wesselényi Ferenc füleki kapitánynak a király pártjára kell hódoltatnia az erdélyi fejedelemséghez tartozó Murány várát, három Széchy-lány közös tulajdonát. Széchy Annamária megözvegyülvén, nemrégiben költözött ide Erdélyből, viszontagságos út után. A könyörülő istenek Cupidóval szerelemre gerjesztő nyilat lövetnek a marcona hadfiba, hogy az szerelem és ne ostrom árán hódítsa meg a bevehetetlen sziklaerődöt.

Wesselényi a várúrnő egyik barátnőjének szolgájával melegházi uborkát küld a várba, s az uborkához mellékel egy szerelmeslevelet. Széchy Annamáriát mind a salátának való korai uborka, mind a levél elérzékenyíti, s megjelöl egy helyet - Tiszolctól fél mérföldnyire egy völgynek mentében, hol „*találni bő rákos és pisztrángos vízre*” -, ahol titkon s horgászat ürügyével találkozhatnak. Wesselényi a légyott helyszínén megvív egy vad medvével, majd közli az odaérkező asszonnyal szerelmének feltételét: a vár feladását. Az élvezetgözvegy rááll

az alkura. Wesselényi tehát éjszaka harmincegynéhányad magával a vár alá lopakodik, de közben gyanakvó tót parasztokkal kell megvívnia, akik fegyveresen őrzik nyájukat és falujukat. A vár alá érve, mezítláb keresik a létrát, amit az özvegy kikészített; nagy nehezen megtalálják, felügyetlenkedik magukat a várfokra, ahol is megjelenván, Nagy Ferenc hadnagy, az éjszakai várórség parancsnoka ijedtében hasmenést kap. Wesselényi rajtaütés-szerűen elfoglalja az erősséget. Széchy Annamária húga, Illésházy-né és társalkodónője kicsit kellemetlenkednek, de őket is megfélemeztetik. A hasmenésben szenvedő hadnagy után a humor újabb forrása: egy ijedt vénasszony, aki a bolhák csípése ellen éjszakára mezítelenre vetkőzött, s most rémülten szaladgál a katonák nagy gaudiumára. Megtörténik az esküvő; minden jó, ha jó a vége:

Vasárnapi napra azonban kelének
Elérkezvén a pap, meg is esküvének
Kedves lakodalmot gazdagon tevének
Trombita- s dobszó közt víg kedvvel levének.

A gazdag özvegy kezére áhító csalafinta várkapitány éjszakai „rohama” mezítláb, harmincad-magával a sziklavár ellen; uborkaküldés mint szerelmi zálog; bolhacsípte meztelen vén-asszony meg hasmenéstől gyötrődő, ijedt zsoldoskatona mint a humor s szórakozás forrásai: ez most a téma, ez most az olvasmány, ez most a siker, török háborúk, alkotmányos bonyodalmak, egy küszöbönálló felkelés idején...

Feltűnő a különbség a valóság és a költemény tárgya között. A főszereplő Wesselényi nádor, aki a költemény szerint maga a királyhűség, hiszen

Nemes királyunknak alig volt más hive
Az agg Wesselényi tökéletes szive...

Hűsége állandó s igaz királyához...

A királyhoz tökéletes szívű Wesselényi e szerelmi hősköltemény szereztetésének idején nem állt messze a róla elnevezett Habsburg-ellenes összeesküvés szervezésétől. A kivégzéstől csak 1667 tavaszán bekövetkezett halála mentette meg. Széchy Annamária pedig, a „Murányi Vénusz” 1671-ben, hat esztendővel e róla szóló költemény szereztetése után bécsi rabság kenyerét ette.

Kisszerűbb témát aligha találhatott volna költő ezekben az években: Gyöngyösi irónia nélkül, fennkölt szemforgatással adja elő históriáját, valószínűleg komolyabban véve az egész házassági ügyet, mint maga a művelt házaspár. (Bár a költemény nyilván hízelgett hiúságuknak.) Elgondolkoztató az is, hogy éppen ez a mű és éppen Gyöngyösi vált igazi közönségssikerré, hogy e rímek és strófák határozták meg a magyar elbeszélő költészetet Arany Jánosig, sőt tovább. Gyöngyösi a kor világirodalmához képest elmaradottabb, mint száz évvel korábban az *Eurialus* volt. La Fontaine, Corneille, Racine, Milton korát éljük; Molière *Tartuffe*-ja a *Murányi Vénusz* megjelenésének évében kerül bemutatásra!

S ne gondoljuk, hogy Gyöngyösi nem ismerte fel saját helyzetét; e helyzet ismeretében volt elégedett önmagával. Második művének, az 1665-1670 között keletkezett *Porábul megéledett Phoenix avagy Kemény János emlékezetének* kísérő tanulmányában Tinódival hasonlítja össze magát:

„Verses históriácskámat azért szaporítottam holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbevételével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett az említett dolgokkal megszínlelnem [megszíneznem] mint azok nélkül. Tinódi Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek együgyűségével.”

Íme tehát a reneszánsz és a barokk magyar elbeszélő költészet közötti különbség, az egykorú alkotómester magyarázata szerint: míg Tinódi „*a dolgok valóságát*” igyekezett kifejezni „*verseinek együgyűségével*”. addig a barokk költőt az teszi értékessé, ha saját leleményét önti írásba, ha tehát fantáziája működik. Amint erről Zrínyiről szólván már említést tettünk, nem a valóság a fontos, hanem amit hozzáképzünk - akárcsak a barokk illuzionisztikus mennyezet-festészetben, mely falusi templomok boltozatát is csillagos éggé változtatta.

Ez eddig rendben is van; Gyöngyösi tudatosan barokk költő, s mint ilyen, egyáltalán nincs elmaradva korától, sőt kifejezi azt. Míg Tinódi a költői erényeket is kész volt feláldozni a történeti hűség, a valóság visszaadása kedvéért, addig Gyöngyösi kora ízléseszményéhez híven *kitalálja*, behelyettesíti, szépíti, átszínezi a valóságot. Míg a XVI. század költői - Gyöngyösi szavait használva - *a maguk szerény együgyűségével* hanyatt-homlok siettek minden egyes fontos magyar eseményt verses krónikában elmondani - addig a XVII. század második felében az egyetlen Gyöngyösi krónikálgat, korának szerinte fontos eseményeit házasságok históriájának keretébe erőltetve. Mert Gyöngyösi azért igyekszik előadni mindazt, ami szerinte fontos; megénekli a maga erdélyi históriáját, akárcsak Tinódi, Kemény János erdélyi fejedelem és Lónyai Anna házasságának ürügyén, de a lényeges összefüggéseket kevésbé ismerve, s a valóságra már csak költői ihlet miatt sem ügyelve.

Tagadhatatlan: a magyar elbeszélő költészet, mely korábban egy haditudósító szemfülességével számolt be mindenről, ami fontos, a Thököly-felkelés és a felszabadító háborúk korában hálószobatitkok iránt érdeklődik, gyermetegül pajzán szerelmi enyelgéseket les meg. Közben persze, mint a jóllakott házigazda a terített asztalnál, szabadjára ereszti honfibúját is:

Veszni tért kis hazánk, forgasz mely sok kockán
Hány felé vetett már az szerencse sarkán!
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán
Régi szép épséged mely miatt áll csonkán.

S most, ennyi zsörtölődés után lássuk Gyöngyösi költői értékeit.

Amint azt már a prózáról szólván Pázmánynál is megfigyeltük, Gyöngyösi bámulatosan ért a mozgás érzékeltetéséhez; képei folyvást mozognak, mint az akkoriban divatozni kezdő laterna magica egymás után vetített ábrázolatai; az élet csupa cselekvés, változás, s ami akkor ezzel egyenlő volt: bizonytalanság, kétség:

Pennája hol megáll, hol megy a kezében
Eltörüli, azmit jegyzett volt elsőbben
Mást ír; az sem tetszik; sokat szakaszt félben

...

Fárasztja elméjét s nyughatatlankodik
Hol leül, hol ballag, busul s gondolkodik
Dől sokszor könyökre, hallgat s szomorkodik
Mint esővel árvíz, gondja szaporodik...

Az élet a barokk költő számára nem állapot, hanem változások sora.

Gyöngyösi először figyel meg a töprengő embert; mintegy „közfelvételben” mutatja be a fogalmazás közben tűnődő levélíró vagy a magát nehezen elhatározó asszonyt. Különösen kedveli Gyöngyösi a hír érkezésének bemutatását, mert ez is alkalmat kínál az ellentétes lelkiállapotok rajzára:

Hol egy, hol más hírek azonban érkeznek
Szép diadalmakról néha emlékeznek
Néha beszélni ellenkezőt kezdnek
Kik felől egymásközt sűrűn értekeznek

Ezek zsibongási nem szűnnek s tágulnak
A sok értekezők utcánként tódulnak
Ha ki mi szót indít, a körül szorulnak
Ki öccsén, ki bátyján, ki urán busulnak...

Ez öccsét, az bátyját zokogva könnyezi
Kedves társát amaz könnyezve nevezi
Rab-é, vagy levágták? Mindentül kérdezi...

Ezt a jelenetet és a következőket már nem a *Murányi Vénusz*ből, hanem a röviddel utána keletkezett, Kemény János erdélyi fejedelem sorsát bemutató, *Porábul megéledett Phoenix*ből vettük.

Figyeljünk meg egy reggeli gyülekezést a vadászatra; mintha egy mozgalmas barokk festmény elevenedne meg előttünk:

Zeng már minden liget a sok madár-szókkal
Nyögnek a gerlicék örvösgalambokkal
Csácsognak a szajkók süvöltő rigókkal
A Kemény is felkél ágyából azokkal

Vadászásra készül, gondját felejteni
Fut a vadászmester ezt megjelenteni
S annak eszközeit előkészíteni
Akar kedve szerint urának tetszeni

Minthogy még este is volt kiadott jele,
Kiki rendi szerint idején felkele
Kinek úgy volt hagyva, az meg is nyergele
A szagló ebeknek ebész is kúrtele

Azért mindeneket hamar elkészítnek
A kihozott lovak kapálnak s nyerítnek
Míg megindul az úr, nagy udvart kerítnek
Az ifjak egymásközt sok tréfát említnek...

Általában mindenféle készülődés rendkívül vonzza; sorsdöntő eseményeket képes pár strófával elintézni, de a gyülekezés, a készülődés - „*ki kedvetlen készül, ki hogy elmegy, örül*” - erősen foglalkoztatja fantáziáját:

Hadi készülétek mindenütt láttatnak
Tábori eszközzel szekerek rakatnak
Készítettnek nyergek, lovak patkoltatnak,
Páncél, sisak, karvas, pajzs forgattatnak

Ki ezeken tisztít, ki kardot köszörül
Némely munkálkodik sátorai körül
Ez kopját egyenget, amaz puskát törül
Ki kedvetlen készül, ki hogy elmegy, örül

Végre a jeladó trombiták harsognak
Hogy ki-ki felüljön s induljon, jelt adnak
Az eresztett zászlók mezőkben lobognak
A sok szép seregek alattok villognak...

Amikor Kemény János elképzeli Lónyai Anna viselkedését a halotti toron. Gyöngyösi remekel:

Most adják az étket, asztalhoz most ülnek,
Most a bufelejtő pohárok kerülnek
Most az atyafiak az özvegyhez gyűlnek
Most bucsuznak tőle, menni most készülnek

Most vagyon Décsei talán szembe véle
Most emleget engem, most kér választ tőle,
Most hajt térdet neki, most jön el előle,
Reménylem, maholnap jó hírt hoz felőle...

Mondhatunk-e elismerőbbet erre és az imént bemutatott többi részletre, mint azt, hogy ha valakinek kapásból felolvassuk e sorokat: még tájékozott hallgató is hajlamos Aranyra gondolni? Lehetetlen meg nem hökkennünk e Gyöngyösi-strófák olvastán: egyenes út vezet innen, az ezerhatszázas évek végétől a tizenkilencedik századba, Arany Jánoshoz... Gyöngyösi tehát századokra meghatározta a magyar elbeszélő költészetet, s ez olyan tény, ami mellett egyéb fogyatékoságai eltörpülnek. Meghatározta már csak azért is, mert ő az első költőnk, akinek *egész életműve közönségsiker lett*. Valósággal falták az olvasók, nyomtatva és kézírásban egyaránt terjedt, sőt a *Csalárd Cupido* című, szerelmi botrányokat tárgyaló elbeszélő költeményét addig toldozták-foldozták, addig tettek hozzá élvezeteg nemesurak parlagian borsos strófákat, míg végül XVIII. századi nemesifjak titkos nemi felvilágosító olvasmánya lett. Annál is inkább, mert a szerző e betoldásoknál kevésbé pikáns, bár azért erotikus jelenetekben nem szűkölködő művét „*a versek olvasását kedvelő magyar ifjaknak kedvéért*” írta, „*más unalmas dolgaitul üresedve*”. Ajánlani pedig „*méltóságos gróf Koháry István úrnak, nagy jó urának*” ajánlotta Gyöngyösi, a labanc generálisnak „*alázatos régi szolgája*”.

S itt érkeztünk Gyöngyösi életének egy kínos mozzanatához, amiért általában meg szokás róni: a derék fiskális ugyanis - élete végén Gömör vármegye alispánja - olyan megható oppor-tunizmussal cserélgeti urait, oly gátlástalanul hízeleg hol Esterházy nádornak, hol a kuruc Thökölynek, hol a Habsburg-dinasztiával ellenséges erdélyi fejedelemnek, illetve báró altorjai Apor István székely királybírónak, akinek „*Jó hírét-nevét ösmérem, de személyével esméret-len vagyok*”, hol meg a kurucgyűlölő Koháry Istvánnak, a labanc generálisnak; élete végén pedig oly alázatos hűséggel hódol a Gömör vármegyét meghódoltató Rákóczi Ferencnek, hogy ez a mából nézve egy Fouché teljesítményeit is meghaladni látszik. Mégis igazságtalanok lennénk Gyöngyösihez, ha mai felfogásunk alapján ítélnénk fölötte. Gyöngyösi ugyanis - mint láthattuk - versszerző művészetét még a régi lantos hagyományokhoz igazította. A lantos, mint Tinódi is, urának szolgált, s amíg ura élt, vagy szolgálatában tartotta, addig ő volt az a gondviselő, akihez feltétlenül és megalkuvás nélkül hűnek kellett lenni. Ilyen értelemben Gyöngyösi tökéletesen és erkölcsösen hűséges volt: amíg a Wesselényi családot szolgálta, kitartott Széchy Annamária mellett, a fogságba is elkísérte; de ha aztán Koháry generális fogadta meg - különben maga is versszerző, mégpedig nem is akármilyen -, akkor hozzá kellett hűséget mutatni. Tinódin se botránoztunk meg, hogy Török Bálint halálát követően főnemesek egész sorának szolgálata után annak esküdt ellenségét, Nádasdy Tamást vallotta urának. Ez természetes volt. Gyöngyösit azonban valahogy nem tartjuk se ildomos-nak, se korszerűnek ebbe a lantosi „státusba” sorolni, pedig bizonyos értelemben önmagát is ide sorolta. De az előző századhoz képest sokat változott tizenhetedikben valahogy nem illik már a lantosi foglalkozás. Nem is illik; pedig nem szűnt meg, csak némiképpen átalakult. Gyöngyösivel tehát a fejedelmi-földesúri szolgálatban álló, családtörténetet, házasságokat és a családfő vitézi tetteit megverselő udvari költő utolsó „példányától” búcsúzunk. S ha jól meggondoljuk, tulajdonképpen természetes, hogy a magyar verses epikát az a költőtípus fejlesztette viszonylagos tökélyre, az örökölte át a tizenkilencedik századra, mely típus a legrégebb, megszakítatlan hagyományokra tekinthet vissza, s már első királyaink udvarában is

azt a szerepet töltötte be - a korhoz alkalmazkodva és átalakulva -, amit Wesselényi nádor udvarában Gyöngyösi István magántitkár.

Mindehhez még azt is hozzáfűzhetjük, hogy Gyöngyösi nemcsak versszerző-kronikás önmagához, hanem nemesi önmagához is feltétlenül hű maradt; amint azt legújabbán Agárdi Péter is kimutatta, ő egy beszűkült szemléletű közép-nemesi világnézetet képviselt, de azt következetesen.

Igen ám, de még akkor is ott van Zrínyi útja, aki szintén a magyar nemességnek dedikálta kötetét; az mégiscsak messzibb vezető, egyenesebb és jobb út, mint a Gyöngyösié. Érdekes az is, hogy az elbeszélés, a regényes história még mindig, változatlanul verses formákban tenyészik; amikor az előbbi fejezetek egyikében azon tűnődtünk, hová tűnhetett a magyar prózai elbeszélés, akkor most mindjárt felelhetünk is a kérdésre: a históriák mellett még itt is van. Gyöngyösi műveiben verses mezt öltött magára, azaz pontosabban még mindig viseli az ének kényelmet és merev megszabottságot egyaránt jelentő középkor végi pompáját.

De felvet Gyöngyösi életműve - és kortársainak működése - egy még fogasabb kérdést is. Megfigyelhettük, hogy a közéleti problémák iránt mindig is fogékony magyar irodalom mind a XVI., mind a XVII. században milyen érzékenyen reagál a kor eseményeire; a tizenöt és harmincéves háborúk egész korszakot determinálnak, s még egy olyan tragikus bár, de történelmünkben viszonylag nem ritka háborúvesztés is, mint amilyen a lengyelországi hadjárat volt, művek özönét hozta létre. És ekkor és ezek után - és mindezek ellenére! - Gyöngyösi fellépésétől kezdve - pontosabban és történelmiebben: a Wesselényiről elnevezett összeesküvés kudarca után - egy soha nem tapasztalt, szinte már konok „közömbösség” kezdődik; az aktualitások iránt változatlanul érzékeny közéleti líra a névtelenség homályába, kéziratok énekeskönyvekbe burkolózik, rejtőzik, és számúzi önmagát - kuruc költészet -, a kinyomtatott és a szerzője vállalta irodalom viszont kevés kivétellel éteri magasságban lebeg a kor valósága fölött. A felszabadító háborúk, a kuruc felkelések és egyéb politikai események alig kapnak hangot a kor névvel szignált java irodalmában, vagy ha igen, Gyöngyösi óvatos és áttételes módján; mikor pedig végre elérkezik az ideje, és a Habsburg-ház beváltja ígéretét, amit trónra emeléskor, 1526 őszén tett, és kiveri az országból a törököt - végül is *ezért* és csakis *ezért* választották meg I. Ferdinándot ama kevesek akkor Pozsonyban, noha egy törvényes királya volt már az országnak! -, akkor erről az irodalom jóformán nem vesz tudomást. Ha Thököly, aki a Bocskai „receptjét” akarta egy változott korban alkalmazni, nagyobbyszerű politikus; ha a magyar uralkodó osztály nem szipolyozza ki a végletekig a jobbagyságot, és az nem kényszerül elemi jogai kivívására; ha a függetlenség szent ügye nem kötődik össze oly kibogozhatatlanul a rendi-nemesi jogok ügyével; ha a királyi Magyarországon akad egy Pázmány méretű érsek-főkancellár, vagy egy Esterházy Miklós színvonalú nádor - de nádor a legvalóságosabb tizenegy éven át nem is volt -, akkor talán más lett volna a helyzet. De az ijedt Szelepcsényi György érsekprímás (hivatalában 1666-1685) a lába nyomába sem ért Pázmánynak; s mivel a békétlenekkel néhányszor tárgyalt, hogy a gyanút magáról elterelje, szabad folyást engedett az ügynek, megelégedvén az időnkénti jámbor tiltakozással; utódként Széchenyi György (hivatalában 1685-1695) végvári katona kurtanemes fia, aki még Pázmány alatt lett teológiai doktor, került a kancelláriára, az 1686-90 körüli oly fontos esztendőket a családi vagyon és hatalom sikeres megteremtésére használta fel; korábban, még mint püspök, az egyik vértörvényszék tagja volt, utóda pedig, gróf Kollonich Lipót bíboros (hivatalában 1695-1707) oly név, melyet még iskolásgyerekek is megvetőleg ejtenek ki. A komáromi születésű császári zsoldoskatona, máltai lovag harmincéves korában lépett egyházi pályára, és magyar érsekprímás, majd a bécsi titkos tanács elnöke is azért lett, mert 1689-ben kidolgozta a magyar területek közigazgatási átszervezését és a birodalomba való bekebelezését (*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*). Esterházy Pál herceg nádor viszont, miután tizenegy évi szünet után megkapta a megbízást (1681-1713), Miklós nádor fia, aki 1663-ban

még Zrínyi keze alatt katonáskodott: azért kapott birodalmi hercegi rangot, mert az 1687-es országgyűléssel elfogadtatta a Habsburg-ház örökös magyar királyságát és az aranybulla 31. pontjának eltörlését. Egyébiránt értett a zenéhez, maga is muzsikált, vallásos verseket írt, és minden tekintetben finoman művelt úr volt.

Erdélyben Apafi Mihály fejedelem (uralkodott: 1661-1690) és okos, sőt ravasz, a fejedelemség függetlenségét akár cselszövényekkel is megőrző minisztere és tanácsosai - Teleki Mihály - képviselték a Habsburg birodalommal szembeni másik oldalt.

Az események?

A császári-királyi kormány néhány évvel Zrínyi halála után letartóztatta Zrínyi Péter horvát bánt, Miklós öccsét; Frangepán Ferenc horvátországi főnemest, az ősi család utolsó férfinakját és Nádasdy Ferenc országbíró. (Az ő sárvári kastélyát ajánlottuk azoknak figyelmébe, akik a korai magyar barokk építészet iránt érdeklődnek.) A vád ellenük az volt, hogy a rendi függetlenség kivívása érdekében a francia király segítségével el akarták szakítani Magyarországot a császári tróntól. Ügyüket „Wesselényi-féle összeesküvésnek” nevezik, mivel a békétlenek Wesselényi Ferenc nádor birtokán, a nevezetes Murány várában kezdték meg tárgyalásaikat; Wesselényit azonban halála megmentette a felelősségre vonástól. 1671. április 30-án Nádasdyt Bécsben, Zrínyit és Frangepánt Bécsújhelyt lefejezték. Madarász Viktor megkapó festménye híven ábrázolja Zrínyi és Frangepán utolsó perceit a fogházban.

Más gyanúsítottak és vádlottak ellen is eljárás indult. Thököly István grófot például - annak a Thököly Sebestyénnek az unokáját, akiről a tizenötéves háború kapcsán mint kitüntetést szerzett és főnemesi rangra emelt nagyszombati kereskedőről már megemlékeztünk - Árva várában megostromolták; a negyvenhét éves főnemes, aki nagy pénzüsszegekkel támogatta az összeesküvést, a várostrom idején, 1670. december negyedikén meghalt. Tizenhárom éves fiát, Imrét a szolgák kalandos utakon Erdélybe menekítették.

A bécsi kormány az összeesküvést az alkotmányos jogok felfüggesztésével torolta meg. Johann Kaspar Ambringen tábornokot, a német lovagrend nagymesterét kormányzói hatáskörrel ruházta fel; az országot erős császári katonaság szállta meg, a végvári magyar katonákat szélnek eresztették; minden városban, községben gyanúsítottakat kerestek és találtak; hetven protestáns lelkészt mint összeesküvőt gályarabságra ítélték. (Egy részüket Ruyter holland tengernagy szabadította ki nápolyi hadihajókról.) A bűnösnek talált rebellisek vagyonát elkobozták. A lakosságra súlyos adóterheket róttak ki. A külkereskedelmet monopolizálták, így például a korábban nagy hasznot hajtó marhakereskedés jogát egy osztrák export-import vállalat kapta meg. Mindennek hatására néhány ezer bujdosó köznemes, volt végvári vitéz és protestáns országlakos 1672 nyarán az északkeleti Magyarországon, Erdély állam és a Habsburg-ország határterületén felkelést robbantott ki. Nem volt veszténivalójuk. Vezetőik báró Petrőczy István nagybirtokos, Szepessy Pál volt borsodi alispán és Szuhay Mátyás hivatásos katonatiszt, II. Rákóczi György kapitánya voltak, valamennyien a „Wesselényi-összeesküvés” gyanúsítottjai és üldözöttei. *Kurucoknak* nevezték magukat. Bírták a török támogatását és ígéreteit, a vezetők ez ügyben jártak is a sztambuli udvarban 1671-ben. Eleinte támogatta őket az erdélyi fejedelemség is. Bár a felkelők csak helyi és átmeneti sikereket értek el, megsemmisíteni nem sikerült őket. A töröktől és Erdélytől ugyan a biztatáson túl többet alig kaptak, s így utánpótlás (fegyver, lőszer, élelmezés) híján éppen csak tengődtek, mégis léteztek, és ettől kezdve állandóan nyugtalanították a császári helyőrségeket. A kurucok gerillavállalkozásai a hetvenes évektől kezdve rettegésben tartották az északkeleti Felvidéket.

1678 őszén az erdélyi kormány támogatásával egy nagyobb szabású hadi vállalkozás indult a császári Felvidék ellen, s ebben sikeres ütközeteivel, személyes bátorságával kitüntette magát az időközben huszonegy éves ifjúvá serdült, erdélyi birtokai révén igen gazdag Thököly Imre.

Ettől kezdve Thököly Imre a kurucok vezére. Gyors, váratlan rajtaütésekben, egyszóval a gerilla harcmodorban tündökölt.

1682-ben elfoglalta Kassát, a török kormány gyorsan királynak titulálta - mint Bocskait -, de ő sem élt vissza ezzel az olcsón ajándékba kapott címmel. Sztambul jól tudta, mit tesz: 1683-ban támadó hadjáratot indított a Habsburg birodalom ellen, 1683 júliusában Bécs alatt álltak a török csapatok. Kapóra jött nekik a Thököly-féle kuruc sereg.

A török támadás végre ellenintézkedésekre kényszerítette a császári kormányt. Húszévi fegyverszünetet kötött XIV. Lajos francia királlyal, és egy törökellenes szent ligát kezdeményezett. Küszöbön állt a felszabadító háború.

Ez viszont Thököly ügyének nem kedvezett. Zabolátlan katonáit egyébként is egyre kevésbé látták szívesen a városkában. Hadai különben is gátlástalanul üldözték a katolikus lakosságot. A vagyonosabb nemesség elfordult Thökölytől. Ugyanakkor a török, látva, hogy milyen erős és veszedelmes hadi készülétek történnek ellene, 1685 tavaszán Nagyváradon elfogatta Thökölyt, hogy értékes túszként békét vásárolhasson általa a császáriaktól. Ez nem sikerült, Thökölyt szabadon engedték, de ettől kezdve maradék tekintélye is elenyészett. Bár még azért sokak számára maradt reményteli jelkép.

1686. szeptember: Buda visszafoglalása.

1686. október: Pécs, Szeged felszabadul.

A győztesek azonban kíméletlenek. A „bennszülött lakossággal” úgy számolnak le, ahogy Antonio Caraffa tábornok szerteágazó titkos összeesküvés gyanújával, koholt perek sorozatában Eperjesen és Kassán - „eperjesi vértörvényszék” - válogatottan rafinált kínzások után jó módú, kurucgyanús férfiak tömegét végezteti ki. Fő tanú és vádló egy Szentiványi László nevű, régi és előkelő családból származó felvidéki nemesúr, aki a per után grófi rangot és birtokot kapott. Caraffa generálist aranygyapjas renddel tüntették ki.

Ez tehát az oka, amiért az országlakosok nem tudtak igazán örülni az ország felszabadulásának a töröktől. A Habsburg-dinasztia nem megszabadította, hanem meghódította az országot. Önmaga számára szerezte meg.

Ettől kezdve párhuzamosan zajlik az ország végleges felszabadítása, valamint a Habsburg-ellenes felkelések, a végső kétségbeesés cselekedetei. Katonák tömege vonul a Dunántúlon és az Alföldön, miközben Thököly az erdélyi fejedelemséggel is megpróbálkozik (1690), ámde Erdély önálló államisága végképp megszűnik, s kormányzósági rangú tartománnyá züllik (1691). 1697 júniusában Sátoraljaújhelyt kitör a hegyaljai felkelés, a későbbi Rákóczi-szabadságharc előkészítő felvonása. Thökölyt 1694-ben Törökországba száműzik.

Fantasztikus évtizedek!

És közben Gyöngyösi rendületlenül írja rózsakoszorús poémáit, Koháry fűzfaverseit - maga nevezte el így költeményeit! -, Petrőczy Kata Szidónia 49 kiváló versben szenved csapodár férje miatt. Pápai Páriz Ferenc erdélyi orvosprofesszor a test és a lélek békéjében elmélkedik a francia ihlet nyomán. Tótfalusi Kis Miklós sanda irigyei miatt menti magát, akik féltékenyek a sikeres nyomdászra... Odalent a mélyben pedig, a névtelen kéziratoss énekköltészetben forr a forradalom mustja, közel ahhoz, hogy szétvesse a hordót...

A Habsburg birodalomban I. Lipót uralkodik (1657-1705), maga a megtestesült abszolutizmus, ahogyan azt a tankönyvek írják; Franciaországban pedig XIV. Lajos (1643-1715).

A hetvenes években hal meg Molière, Milton, Spinoza; a nyolcvanas években Bernini, Murillo, Claude Lorrain és Corneille.

Az 1696. esztendőben Pest városa 228 házból áll, ezekben 250 polgár és száz zsellér, összesen 350 lélek lakik. Többségük nem magyar.

Az ország legnagyobb városa Sopron, 687 házzal. A lakosság többsége német anyanyelvű.

A LÍRA TEMATIKAI GAZDAGODÁSA

Vajjon mért haragudt meg az havazás közbe?
Gondolod: nem tudom, hogy akkor szivedbe
Szomorú hír jutott, mikor egy szegletbe
Csókoltad; mit mondtál? - nincsen mentség ebbe;

Mert immár sajditván, hogy hozzá hajlottál:
Mindenkor vigyáztam, akárholott voltál!
Tudtam, bizony tudtam, akármit mondtál...
Nehezen szenvedtem, hogy úgy megutáltál.

Ezt a versrészletet 1690 körül írta egy huszonnyolc éves asszony, gróf Pekry Lőrinc tábornok felesége, emésztő féltékenységekben. Kell-e magyarázni, milyen meghökkentően őszinte, eredeti hang, micsoda költői remeklés, irodalmunk történetében mennyire előzmények nélkül való, csak egy Balassihoz hasonlítható kezdemény ez?

Háborúk meg kurucfelkelések meg vértörvényszék kellős közepén egy fiatalasszony fogja magát, és ilyen csodás verseket ír.

Pekryné PETRŐCZY KATA SZIDÓNIA annak a Petrőczy bárónak a lánya, akiről az előző lapokon mint az 1672-es kuruc felkelés egyik vezetőjéről olvashattunk. Anyja Thököly lány volt. Kata lengyel rokonoknál-ismerősöknél nevelkedett; 1681-ben, tizenkilenc évesen került haza, azaz pontosabban Erdélybe, ahol mindjárt feleségül is ment Pekry Lőrinchez, az erdélyi fejedelmi hadsereg katonatisztjéhez. Férjét Thököly-pártisága miatt Erdélyben rövid időre fogságba vetették, emiatti bosszújában átállt a Habsburg-csapatokhoz, s ezek oldalán kitüntetéssel harcolta végig a törökellenes felszabadító hadjáratot. Tábornoki és grófi rangot kapott; 1696-ban császári generálisként tért vissza Erdélybe, ahol 1703-ban II. Rákóczi Ferenc pártjára állt. 1708-ig ő volt az erdélyi kuruc hadsereg parancsnoka. Felesége eddig kísérte férje életének fordulóit; 1708. október 21-én, 46 éves korában, miután 11 gyereket szült rajongva szeretett, csapodár férjének - közülük hat lány maradt életben -, meghalt.

Petrőczy Kata Szidónia költészete egyáltalán nem érzékelteti férje oldalán töltött zaklatott életének külső fordulóit, őt a saját belső világa foglalkoztatja, s ebből a magyar költészetben mindeddig ismeretlen világból annyit tár fel, és olyan mélységekbe viszi olvasóját, hogy az a legnagyobb elismerésünkre méltó.

Balassin indult el, de Petrarca is érződik költészetén, ha ismerte, ha nem:

Sebes árvizeknek, kegyetlen szeleknek
Érzem kemény zugását,
Szívemnek fájdalmát, iszonyu kinjait,
Szemeim könnyhullását

Meg nem állithatom, óránként jajgatom
Szerencsém változását...

Az ilyen szép általánosságok után egyre gyakrabban panaszozza el a maga saját, külön kis bánatait:

Ó, kedves violám, hogy kezdjem el szómat,
Hozzád, én édesem, méltó panaszimat...

Mióta szívemet, tudod, néked adtam,
Az igaz hűségbe soha nem hibáztam,
Csak gondolattal is, s ellened nem jártam
De mégis meguntál, jaj, mire jutottam.

Mint e fejezetrész elején láthattuk, megfigyeli férjét, aki a hőeséskor hirtelen ingerlékenyvé vált, s ő, a féltékeny asszony, tudja, hogy ezt a hangulatváltást egy szeretőjétől kapott rossz hír okozta. Már régen gyanakszik urára, figyeli minden lépését. Mégse csinál botrányt, nem akar feltűnést. Pedig miket tapasztal!

Az kályhás kemence eleget hallhatott:
Ott mulattál véle s tartottál tanácsot;
Gondoltad, én látván, csalod ez bolondot;
Vajki gyakran sok szód az lelkemig hatott.
Nem ezt érdemlettem volna tőled, szívem...

A férje azonban, ez a hetyke katona, talán nem is érzékeli, mennyire szenved miatta a felesége. Kérdés, tudta-e egyáltalán, hogy a felesége *ilyen* verseket ír. Az asszony bánatában zenélni kezd, de a bánatos muzsikától csak sírva fakad:

Ha kezembe veszem szokott muzsikámat
Reménlem, enyhitem azzal az én bumot
És vigasztalásomra kezdvén nótámat
Indítja ahelyett könnyhullatásimat

Azmiből másoknak lehet vigassága,
Abbul nő szívemnek nagy szomorúsága...

Magánéletének zárt, fájdalmas világáról ritkán lép ki. 1703-ban, amikor Rákóczival találkozik, bűnbánó zsoltárt ír, s ebben a hagyományos módon könyörög nemzetéért:

Ó lelkünk világossága
Juhaidnak jó pásztora
Tekints kegyes szemmel alá
Jusson hozzád néped szava

Melyet tehozzád bocsátunk,
És könyves szemmel kiáltunk,
Jöjj el, ments meg, segítségünk,
Látod, mely szörnyű inségünk

Kit bűnünkért érdemlettünk
Az te haragodban estünk
Idegen nemzet van rajtunk
Jaj, igan sanyargattatunk...

Pusztítják édes hazánkat
Elvonják mi javainkat
Nevetvén mi siralminkat
Csikorgatják ránk fogokat.

Még lelkünkbe is gyötrennek...

Fegyverrel arra hajtanak
Azmit magok gondoltanak.
Avagy bujdosókká tesznek
Azkik állunk őellenek.
Minket koldulni kiűznek
Hazánkból, avagy megölnék...

Ennek a nagyszerű költőasszonynak verseit mind a mai napig nem adták ki külön kötetben. Életében ő maga publikált ugyan néhány vallásos könyvet, de *ezeket* a lírai verseit kéziratban takargatta. Pedig nemcsak költőnek volt jeles: hazáját is hűségesen szerette. Bercsényi Miklós jelentette róla Rákóczi fejedelemnek: „*Pekry felesége... okos, jó asszony, s jó lelkű jó magyart fordít rajta.*” (Ti. jó magyarrá teszi az urát.) Hát még ha tudta volna Bercsényi, micsoda költő rejtőzött ebben az „okos jó asszonyban”! Bár talán tudta...

KOHÁRY ISTVÁN (1649-1731) jóval idősebb, mint Petrőczy Kata; ő a másik táborhoz tartozott. Ezzel a Koháryval már találkoztunk mint Gyöngyösi pártfogójával és mecénásával. Hivatásos katona, mint annyian e kor költői közül; verseinek java részét hároméves kuruc fogsága idején szerzte, 1682-1685 között. Thökölyék fogságából szabadulván, részt vett a törökellenes hadjáratban, ott volt Budavár visszavételénél; Eger visszafoglalásakor megsebesült, nyugalomba vonult. Rákóczi ellen altábornagyi rangban ismét hadba indult ez a makacsul, de legalább következetesen labanc érzelmű úr.

Mindjárt az első versében kertelés nélkül előadja, hogy csak a fogság unalmát enyhítendő, jobb híján fog neki a verselésnek:

Versem koholása, s olykor faragása adhat mégis dolgot...
Üdöm töltésére, s bú felejtésére egy kis mulatságot.

Hanem azért mégse csak unaloműzőül versel; hiszen akkor nem is érdemelné, hogy megemlékezzünk róla. Költészete akkor kezd érdekessé válni, amikor a török háborúkat a hivatásos katona szemével áttekintve, tanulságokat von le. Mint meggyőződéses Habsburg-párti, éppoly ellenségének tekinti a hajdúkat, mint a törököket; most, hogy felszabadulóban van az ország:

Nem kell immár félned, ijedned, rettegned
Hajdu katonátul;
Éles fegyverektül, megvetett lesektül,
S vitéz próbáitul;
Szabadon sétálhatsz, hol akarod, járhatsz
Békével ezentül.

Igen ám; de valahogy most mégis hiányzik ez a hajdú katona, Bocskai óta az erdélyi fejedelemség harcosa, s mint ilyen, a nemzeti szabadság jelképe; hiányzik az a bizonyos pázmányi egyensúly - akinek, tudniillik az erdélyi katonának, jelenléte miatt a császári kormány becsülte a maga területén élő magyarokat -, s ez a felismerés erre a strófára indítja Koháryt:

Ontotta véredet, levágta fejedet
Az hajdu katona,
Rabolta, prédálta, javaidat dulta -
Bár most is úgy volna!
Szívesen kívánnám, s valóban akarnám,
Most is ölne, vágna.

„*Bár most is úgy volna!*” Ritka őszinteség; egyben - s éppen egy labanc tiszt tollából! - hiteles magyarázat, miért figyelte az országlakos oly gyanakvással a felszabadító háborút, s miért hallgattak a műzsák e témáról:

...úgy tartom, már soha nem látom keresztény világban
Mi édes hazánkat s hazafiainkat régi szabadságban!
(*Magyarországnak elveszett szabadságán való kesergés*)

Amikor aztán Koháry a maga kora valóságától elszakadva, képzeletbeli sétát tesz egy parkban, a manierista művészet elkopófélben levő jelképeihez folyamodik: *labyrinthusban* bolyong ő is, mint Pázmány óta annyi mindenki; virágokkal, üde lombú fákkal, kedves állatokkal találkozunk ebben a magányában elképzelt paradicsomban:

Igen szép volt nézni a nyul bukdácsolását,
A ravasz rókának fürkésző járását,
Szelid dámvadoknak együtt-sétálását,
És a szarvasoknak sebes nyargalását.

- amíg ki nem tör az öldöklő létküzdelem, ami azonban mégis különbözik az ember harcától;
mert míg az állatok mégis hajlamosak békében megférti egymással, addig

De ember emberrel tartja bajvívását,
Sokszor is öldöklő barátját és társát,
S ha végbe viheti földre lecsapását,
Nem sokszor követi oroszlán szokását!
(*Példás vadkert*)

Olyasféle gondolatok kezdenek itt felbukkanni, amilyenek hatására a francia királyi udvar hölgyei és urai pásztoroknak öltöztek, Watteau nemsokára nosztalgikus képeit festi; e művészek szerint a természet a maga vélt romlatlanságában jobb, mint az ember alkotta civilizáció.

KURUC KÖLTÉSNET

Az az aktualitások iránt érzékeny, közéleti líra, mit e Gyöngyösi uralta közéleti korszakban annyiszor hiányoltunk, egy önvédelemből a névtelenség homályába menekült, kéziratok másolatokban terjedő nemesi poézisben jelentkezik, melyet Thaly Kálmán, a lelkes múlt századbeli gyűjtő óta tág és pontatlan gyűjtőfogalommal kuruc költészetnek szokás nevezni. Ezt a költészetet azok művelték, akik kurucnak nevezve magukat vagy Thököly oldalán küzdöttek, vagy a Wesselényi-összeesküvés vádlottaiként bujdosnak, vagy szélnek eresztett végvári és - Koháry szavaival - „hajdukatónaként” várták a számukra kedvezőbb időt.

Ez a költészet akkor kezdődik, amikor a Szuhay-, majd Thököly-felkelés, tehát az 1670-es években; viszont egyszersmind a tizenöt éves háború óta virágzó, szintén kéziratban terjedő és szintén névtelen nemesi líra szerves folytatása. (Erről korábban megemlékeztünk.)

Anyanyelvű költészetünk eddigi eredményeihez - Balassi, Zrínyi, Gyöngyösi, Beniczky, Petróczy Kata - mérve e korai kuruc költészet színvonala a legnagyobbakénál gyengébb. A Zrínyi-tanulmányok és költemények, a *Síralmas panasz* és egyéb ehhez hasonló paszkvillusok érveit és érzelmi hatáskeltő eszközeit követik, utánozzák, variálják, hígítják. Mégis fontos ez a költészet, mert egyrészt tartalmilag forrásértékű eligazításokat ad, másrészt bizonyítéka egy szinte országos méretű versszerzési kedvnek és gyakorlatnak. A kéziratok énekeskönyvekbe másolt névtelen versekből arra következtethetünk, hogy a XVII. században több száz ismeretlen költő élt és működött Magyarországon. És éppen ezért ennyi költő ennyi verse között akad igazi remekelés is.

A korai kuruc költészet legnevezetesebb termékei a *Papvilág Magyarországon* (1671); az *Ó, keserves gyászba öltözött hazám* kezdetű jeremiáda (1678); a *Thököly haditanácsa* (1681); a *Porció-ének* (1697); a *Magyarországnak utolsó romboláshoz közelgő állapotját kesergő ének* és a *Mit búsulsz, kenyeres...* című bujdosódal.

A *Papvilág Magyarországon* Zrínyi érveit formálja verssé: a papok beavatkoznak a politikába,

Akárhová tekints, mindenütt pap az úr,
Akaratjok ellen nem pöndülhet egy hur...

A *Porció-ének* e rebellis költészet nemesi alapindítékának jó bizonyítéka: a szerző panaszkodik, hogy a törökellenes hadjáratokra érkezett német katonák úrként parancsolnak a nemesi kúria tulajdonosának:

Ki más országoknak régen parancsoltál...
Idegen nemzetet vitéziül levágtál...
Most nem parancsolhatsz, mert nagy te rabságod,
Miként fűjják, néked csak úgy köll táncolnod.

Mint lírai érték, a *Magyarországnak utolsó romláshoz közelgő állapotját kesergő ének* a legjelentősebb. Régi magyar versszerző hagyományhoz híven virághoz hasonlítja a hazát - mint a költő a szerelmesét: „virágének” -, és ezt a képet barokk jelzőkkel dúsítja; a „*tűz-víz között megütközött kis Magyarország*” olyan, mint egy hervadó szép virág, sőt: kidőlt fa, melynek

Leszegik,
Tördelik
Szállásadó gallyait,
Elhányják, nem szánják
Tüzzre vetni ágait.

Az ismeretlen szerző, aki talán a Wesselényi-összeesküvés utáni zűrzavarban írta versét, kifejezi csalódottságát, nyugtalanságát, úgy érzi, becsapták, már senkiben sem bízhat: „*nem tudod, kit kell félned... kire kell bízni szabadságodat; árulódat hizlaltad károdra*”.

Mert nem méz,
Azmit neked
Hátad megett
Barátod beszél...

Noha most
Szép szint oszt
Festett szóknak pompája...

Nagy költő írta ezt a verset, kár, hogy kilétét a névtelenség őrzi.

E Rákóczi előtti kuruc költészetből a *Mit busulsz, kenyeres* kezdetű 36 soros vers vált a legismertebbé, egy Ady ihletőjévé. Fanyar humora, öniróniája adja meg azt a távolságot, ami két szélnek eresztett, szinte már koldussá hanyatlott végvári katona panaszkodását hitelesíti és művészi élménnyé avatja:

Mit busulsz kenyeres, midőn semmid nincsen?
Jó az Isten, jót ad, légy jó reménységben!...
Fölnyilik az idő majd az gyenge füre -
Hova két szemünk lát, oda megyünk ketten!

Óh édes pajtásom, hogyne busulkodnék;
Midőn az sok gondok rajtam uralkodnak;
Sok gondolkodások szüntelen fárasztanak -
Minden órán engem elmémbe bágyasztanak.

Rongyos az dolmányom, ki van az oldalom,
Az sok folttul ugyan nehéz az nadrágom,
Hátam lapockáját veri az kalpagom -
Zsirtul ködmenyem is igen megavult már.

Az köpönyegem is igen jó-viselt már,
Az sok esső miatt vagyon benne sok kár,
Mind elrothasztotta az csizmámat nagy sár -
És nyereségemmel kerest pénzt szűkön jár.

Nincsen abrak, széna, rut hitvány az lovam,
Rongyos az istálló, igen pusztá házam,
Mind eltöredezett szegen az nyeregfám -
Mind lekopott róla az sok szép nyert szerszám.

Kenyerem, pecsenyém igen szükön vagyon,
Morzsalék sem hever mast az tarsolyomban,
Pénzem pedig nincsen mast az oldalamon,
Kiürült az gyűszűm, elkölt kóborlásom.

Az lovamrul igen lekopott az patkó,
Azki még rajta van, az is nem igen jó;
Ha nem patkóztatok, elhal tülem az ló,
Csak gyalog maradok, mint egy rut kóborló...

Az farkasbőrömmnek lekopott az szőre,
Pókháló palackom az szegen bélepte;
Nyargalózik rajtam az tetvek serege,
Mert szurkos az ingem, nincs ki fejeřitse.

Kurva már az anyja! mint élhetek: élek,
Kivetem hasamat az szép verőfénynek;
Csak ugy dohányozok - azmidőn éheznek,
Igy én is másokkal szépen eltöngödök.

Tél vége van; foltozott nadragú, rongyos dolmányú, lyukas csizmájú egykori katonák lesik az időjárás jobbrafordulását „rongyos istállójuk, igen pusztá házuk” előtt:

Fölnyilik az idő majd az gyenge fűre
Hova két szemünk lát, oda megyünk ketten...

Ha kisarjad a gyenge fű, s lesz mit a lónak legelni, búcsút vesznek rozzant viskójuktól, az őszi nagy sarakig haza se térnek, s nyilván szolgálatba, útikísérőnek vagy valamelyik Thököly-csapatba szegődnek.

Előbb azonban patkóztatni kéne, merthogy „*azki még rajta van*” a lovon, „*az is igen nem jó*”; ló nélkül pedig aztán igazán nem maradhat ez a kenyeres pajtás, mert oda a maradék becsület meg a munkakereseti lehetőség. Asszonyt is kéne keríteni valahonnan, „*mert szurtos az ingem, nincs ki fejeřitse*” - bár, ki tudja, talán mégse kell ide asszony. Élvezzük a tavaszi napsütést, pipázzunk, a dohányfüst elveri az éhséget:

Igy is én másokkal szépen eltöngödök.

Ezeket a szegénylegényeket riasztotta talpra 1697. július elsején Tokaji Ferenc, ezek csatlakoztak vezéreikkel együtt 1703-ban Esze Tamás vezetésével Rákóczi Ferenc zászlájához.

FLORENTINA, AVAGY A MAGYAR SZÍNJÁTÉK REJTÉLYE

Geleji Katona István erdélyi református püspök *Váltság titka* című, az 1640-es évek közepén megjelent prédikációskönyvében színpadi hősöket sorol fel, kiket a komédiaajátszók elibénk adnak, s megemlíti *Bánk bánt* is mint komédiabeli hőst. Lehetséges tehát, hogy a XVII. században előadták Bánk bán történetét. Mások is emlegetnek komédiákat; tudjuk, hogy az előző század végén Báthory Zsigmond mennyire szerette a színelőadásokat; hogy egy *Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való szerelmekről írott komédia*, melynek ránk maradt kéziratos példányát 1648-ban másolták, de mely az 1600-as évek elején keletkezett, végigvándorolta a Draskovichoktól a Zrínyiekig valamennyi dunántúli főúr udvarát; hogy

ilyen színjátékot főleg lakodalmak és névünnepek alkalmából adtak elő, valószínűleg műkedvelők, tehát az úri társaság tagjai, esetleg serdültebb iskolásgyerekek; hogy volt egy iskoladrámának nevezett műfaj, azaz inkább szokás: a tanulók ünnepek előestéjén és az év végi vizsgákon erkölcsnemesítő jeleneteket adtak elő, s ezeket a jezsuiták a maguk iskoláiban mai produkciókat is megszégyenítő technikai felkészültséggel és pompával vitték színre - de a dráma mégsem vált bevett irodalmi műfajjá; drámákat nem nyomtattak ki szerzők; a színelőadást tehát egyelőre olyasféle irodalmon kívüli szórakozásnak tekintették, mint manapság a cirkuszt vagy a varietéműsort szokás. Az a pompás kezdeményezés, melyet Sztárai után Bornemisza és Balassi neve fémjelez, nem folytatódott. A magyar dráma, ha létezett is, mint ahogyan létezett, nem számított irodalomnak. A műfajt egyetlen költőnk, egyetlen írónk sem vállalta.

A jezsuita iskoladrámák e században egyébiránt latin nyelven kerültek előadásra; ugyanígy a protestáns felekezetek diákelőadásai is.

Az iskolai előadásokból Felvinczy György kolozsvári unitárius ügyvéd igyekezett talán hivatásos színészeket is foglalkoztató rendszeres anyanyelvű színművészetet továbbfejleszteni; e sikertelen kísérletének inkább érdekes, semmint értékes gyümölcse a COMICO-TRAGOEDIA (kinyomtatva: 1693), egy népszerű olasz opera magyar szövegű variációja.

Legélvezetesebben és legvilágosabban a Gyöngyösi Istvánnak tulajdonított FLORENTINA című, 1660 körül keletkezett színjáték érzékelteti a mai olvasóval: milyen kár, hogy a magyar manierista és barokk színjáték a kéziratosságtól perifériájára szorult.

A *Florentina* az Éber Balázs nyomtatásából és Heltai fordításából jól ismert *Ponciánus históriája* utolsó elbeszélésének színre alkalmazott változata. Lássuk azt a jelenetet, amikor egy útonálló a tűzről pattant Villicát ki akarja rabolni, de a talpraesett menyecske azt a reményt támasztva a szomjas haramiában, hogy tejet visz az úr konyhájára, valami sokkal kellemetlenebb folyadékkal lötytyinti nyakon a lókötőt:

„Praedo: Minthogy közel vagy itt az királyi vár,
Tudom, hogy az uton sok menő s jövő vár
Régen nem volt semmi nyereségem immár
Talán az szerencse nyujt itt valamit már
Azért mind megvonom magam e bokorban
Jobb köntöst köllene vetnem a nyakamban
Költségem is kevés van a tarsolyomban
Megköllene itten töltnem azt is jobban
Ihon jönnek szintén, vond meg magad, Palkó,
Ezennel meghizik ez a vajult zacskó.
Állj meg! Mi van nálad?

Villica: Nincs itt néked való.

Praedo: Ha pénz vagy nálad, add elő szép szóval,
Másként megdöngetem hátad e baltával.

Villica: Másutt kereskedjél, itt semmit sem találsz.

Praedo: Nem igaz!

Villica: Hagyj békét!

Praedo: Vesd le ezt!

Villica: Miért vetném, eb vesse!

Praedo: Leveted, kurvanő!

Villica: Coki, fertelmes tolvaj kurvafi, arra bizony nem iszol!

Praedo: Nem iszom? Megládd, hogy iszom.
Add ide, mert majd másképpen jársz!

Villica: Csak ne bánts, odaadom immár,
Ihol vagyon, de ebben semmit sem találsz.

Praedo: Hát ebben mi vagyon?

Villica: Csak valami tejet viszek az ur konyhájára
Mert én majorné vagyok.

Praedo: Hadd kóstoljam.

Villica: Kóstold, fulj meg tüle.

Praedo: Fű, lélek kurva lánya, bezzeg megcsala.
Soha ilyen gyalázat nem esett rajtam
De ha elérem, megfizetek érte neki.”

Gróf Balassa Bálint 1643-ban keletkezett önéletrajzi drámája - melyet Varga Imre ismertetett 1979-ben - arra enged következtetni, hogy tollforgató uraink szívesen folyamodtak az önkifejezés e párbeszédese válfajához. Az ACTIO CURIOSA (1678 körül) Chernél István, váratlan örökség folytán hirtelen meggazdagodott Vas megyei nemesúr sok szóbeszéd övezte személyét szemelte ki hőseül. Chernelről, mint a jókat mondó, műveletlen, de magafitogató újjgazdag nemes típusáról akkoriban sokat beszéltek. Íme mint diskurál a Gaudének nevezett Chernel uram a kuruc-labanc világról:

„- Hej, nagyságos uram, addig volt jó világ, míg csak kártyán láttam a németnek képét.
- Hol laktok, ti, te?
- Ungvárott.
- Mi hírek vannak oda?
- Igen rosszak uram, mert kuruc, labanc talpas, francia, török, tatár mind ellepte földünket.”

Képzeljük még ehhez a derűsen parlagi világhoz Esterházy Pál herceg zenei estélyeit, a latin nyelvű jezsuita iskola-előadások káprázatos díszletezését, egy-egy főúri esküvő fényét, gyakran még jelmezeit is, a lakoma utáni színielőadással: s előttünk áll, legalább gondolatban, a magyar barokk színjáték örökre elsüllyedt világa.

A LÉLEK BÉKESSÉGÉRŐL. A GYÖNGYÖSI-KORABELI PRÓZA

Amíg Apafi fejedelem élt, uralkodásának kis híján harminc esztendeje alatt minden politikai bonyodalom ellenére viszonylagos nyugalma volt a polgárabb rendű erdélyi országlakosnak. Ebben a csaták zajától kísért tudósi nyugalomnak vagy inkább nagy erőfeszítésekkel történő nyugalomkeresésnek példája PÁPAI PÁRIZ FERENC (1649-1716) Bázelen tanult udvari orvos könyve, a *Pax animae*, azaz *a lélek békeességéről és az elme gyönyörűségéről való trakta* (Kolozsvár, 1680). A tudós professzor Pierre Du Moulin (1600-1684) francia hugenotta író, oxfordi prédikátor gondolatait ültette át magyarra, francia nyelvből (*Traite de la paix, de l'âme et du contentement de l'esprit*, 1660). A címlapon először olvasható a szerző neve előtt ez a rövidítés: „*med.dr.*”=orvosdoktor. Pápai nemcsak a fejedelemnek, hanem az erdélyi arisztokráciának is kedvelt orvosa volt, Bethlen Miklós is gyakran gyógyíttatta vele családját; szemtanúja volt például Bethlenné szörnyű haláltusájának.

Hogyan is írta vagy húsz esztendővel ezelőtt, amikor még Pápai Páriz iskolásgyerek volt, Medgyesi Pál? Sztoikusokká leszünk, hogy se bút, se örömet ne érezzünk. Pápai Páriz fordítása ilyesféle sztoikus bölcselkedés eredménye, bár sztoicizmusa mélységes református hittel és őszinte emberszeretettel van átítatva. Az embernek elsősorban önmagával kell békességet szereznie; „*Semmi nincsen, miből jó nem lehet, de semmi nincsen, miből gonosz nem lehet.*” „*A mi elménktől függ egyedül, hogy vagy tetszik vagy nem tetszik nagyobb része a dolgoknak, tudniillik amint azokhoz vonattatunk, vagy azok mihozzánk.*”

Ha viszont ez így van, akkor csak lelkigyakorlat, edzés és bölcsesség kérdése, hogy lelki békénket megőrizzük-e vagy nem. Az élet szép oldalát is élveznünk kell, ha erre módunk van; nem a gyönyörűségek, hanem az emberek feddendők. Anyanyelvű irodalmunkban először fejt ki egy író valláserkölcsi alapon, hogy az élet élvezése nem bűn, hogy a gyönyörnek örülni kell, csak visszaélni, nem szabad vele, de azt is azért nem, mert saját magunk vallanánk kárát.

Különben is minden viszonylagos; legfőbb bajunk abból ered, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítunk önmagunknak, hogy csak a közvetlen környezetünkben történeteket látjuk, észleljük, és ehhez viszonyítjuk: „*Hogy gonosz időkről panaszkodunk, ez az oka, hogy mi annak csak egy részecskéjét látjuk.*” Ha a nagyobb összefüggéseket átlátjuk, nem teszünk meggondolatlan vagy értelmetlen lépéseket: „*Az eszes ember nem igyekszik megtartóztatni a szélmalom szárnyát.*” (Vajon Don Quijotére gondolt-e Pierre Du Moulin?)

Helyteleníti a jóslatokat, a jóslásoknak tulajdonított jelentőséget: „*ember a jövődőtől ne függjön*”. Inkább maga határozta meg a jövődőt.

Így igyekszik rokonszenves szellemi erőfeszítéssel rendet teremteni önmagában és maga körül egy gondolkodó ember anno 1680, a munkás, dolgozó életet, azt a belső és külső rendet tartván a lelki béke fő forrásának, amit odakünn keresve sem lelhet meg:

„*Házunkban oly csinosság légyen, hogy ott csak egy kis darab papiros se légyen, mely bizonyos helyen ne tartatnék.*”

Figyelemre méltó azonban, hogy a szerző minden konzervatív befelé menekülése ellenére sem titkolhatja szenvedélyes vágyát: vajha kikergetnék már a törököt az országból, beleértve Erdélyt is, mely pedig török vazallus. Az Apafi fejedelemhez intézett előszóban azt fontolgatja, hogy ha Németországból városonként csak öt, falvanként csak hat katona jönne, mekkora hadsereg állna a vezér rendelkezésére...

Pápai Páriz afféle „orvos a családban” kézikönyvet is kiadott *Pax corporis* (1690) címen, melyet a gazdák is haszonnal forgathatnak, „*kiváltképpen falukon, ahol hamarabb talál segyélyre a beteg barom, mint a beteg ember*”. E műveit még további két „*Pax*” követte: a *Pax aulae* (1696) és a *Pax sepulchri* (1698). Írt továbbá egy sokáig rendkívül népszerű latin-magyar szótárt, heraldikai szakkönyvet, és elsiratta Tótfalusi Kis Miklós nyomdászt, mely művében a magyar nyomdászat történetét is áttekintette. A szó szoros értelmében „egyetemes orvostudor” volt.

Mikor az imént Pápai Párizról szólván, könnyelműen úgy tájékoztattuk az olvasót, hogy „viszonylagos nyugalma volt” az erdélyi országlakosnak, akkor bár hangsúlyoztuk; „minden politikai bonyodalom ellenére”, mégsem árt most Haller Jánosról szólván elmondani, hogy a fejedelemség száz vezető családjára ez a nyugalom a legkevésbé sem vonatkozott. Alig akadt közülük férfiember, akit legalább pár hónapra le ne csuktak volna a részegségében éppen főrangú híveivel egy népmese zsarnok királyaként viselkedő Apafi Mihály és nagyon is józan tanácsosai, főleg Teleki Mihály jóvoltából. Így került börtönbe - teljesen fölösleges részletezni, hogy miféle vádakkal és ürügyekkel - a középkor végén Nürnbergből ideszármazott Haller család tagja, HALLER JÁNOS (1626-1697). Közel a hatvanadik évéhez, fogarasi

zárkájában fordította le egy keze ügyébe került XVI. század eleji, tehát már akkor vagy száznyolcvan éves kiadványból a *Hármas istóriát* (1682; kiadva Kolozsvár 1695): Nagy Sándor történetét, a Gesta Romanorumot és a trójai háborút. Tótfalusi Kis Miklós nagy ambícióval, gyönyörűen nyomtatta ki a könyvet, hatásosan monumentális rézmetszetű címlappal; több mint kétszáz éven át olvasták kicsik és nagyok, ebből tanultak, ebből művelődtek, ezzel szórakoztak. Utolsó népszerű kiadása 1902-ben jelent meg. Ez volt a magyar regény, elbeszélés, mese, széppróza - minden; egymaga pótolta, mert más művek híján pótolni volt kénytelen, az egész hiányzó magyar prózai epikát.

Ha ma olvassuk ezt a zökkenésmentes, világos, tiszta, kicsit egyhangú prózát, nehéz felőle ítéletet tenni. Rosszat nem mondhatunk róla, mert nincs komoly fogyatkozása; de jót sem, mert annyira sótlanul mesél, hogy az embernek minduntalan Heltai ízes mondatai jutnak az eszébe, mint a száraz kenyeret evőnek a mazsolás kalács. De hát persze a száraz kenyér is jó táplálék, főleg, ha más nincsen. Ilyesféle száraz kenyér az a becsületes munka, melynek érdekességét nem az író előadó tehetsége, hanem az ősi mese szövevénye-bonyodalma adja, sikerét pedig az biztosította, hogy Faludiig, Dugonicsig, sőt tovább egyszerűen nem akadt mása.

Míg odafent, a főúri társaság köreiben politikai viharok dúltak, s egyik tanácsos a másikat csukatta le - és végeztette ki - irigységében, Kolozsvárott amiatt támadt bolydulás a beszűkült agyú polgárok körében, hogy egy Hollandiából hazatelepült nyomdász-iparos szerintük illetlenül nagy népszerűségnek örvend, mértéktelenül fennen hordja az orrát és egyáltalán: többet tud, mint ők. Külföldi vendégei vannak, nagy házat visz, finoman beszél, feltűnően öltözködik s a többi.

A korlátolt polgártársaknak ez a jobb sorsra érdemes áldozata azóta is a minden kicsinyes intrikának áldozatul eső magyar újat akarás jelképe: TÓTFALUSI KIS MIKLÓS (1650-1702) 1698-ban adta ki *Maga személyének, életinek és különös cselekedetinek mentéségét*.

Tanulságos olvasmány. De a benne leírt események sora: magának Tótfalusinak élete tanulságosabb és érdekesebb, mint az önéletrajz, mint írásmű, amit elérzékenyülve olvasunk. Irodalmilag ez a *Mentség* egy derék magyar iparos - bár lett volna belőle még vagy ezer - tisztességes, becsületes, emelt fővel előadott, vádolóssá változó védekezése; de ne áltassuk magunkat azzal, mintha műve kuriózum voltán túlmenően megütné egy Bethlen vagy akár egy Pápai Páriz és Haller színvonalát.

Bravúrosak is ezek a kacskaringósan indázó körmondatok, meg fárasztóan egyhangúak is; untalan mellékösvényekre térünk, s az olvasó már nógatná az író, hogy haladjunk, amikor ismét csak egy újabb kitérő zsákutcájába tévedünk. Mint mikor egy iparkodó mesterember fontos szakmabeli kérdést ad elő a megrendelőnek, aki nem ért hozzá, s alig várja, hogy az árat hallja.

Különben Kis Miklós élete valóban példászerű volt. Amszterdamban - főleg mint betűmetsző - világhírnévre tett szert, pápának, királyoknak, hercegnek dolgozott, ő metszette az első grúz nyomdabetűket, 1685-ben kiadott egy új, átnézett, mintaszerű magyar Bibliát; mindezek után 1689-ben hazatért, s átvette a kolozsvári egyházközségi nyomda vezetését. Mivel nem alapított önálló műhelyt, elkövette azt a hibát, hogy lehetővé tette bárki beleszólását „egyházközségi ügyek” ürügyén. Rettenetesen szenvedett a szekatúráktól, pedig egy elemista ábécés-könyvet ingyen adott ki s osztogatott szét, amit azóta se csinált könyvnyomtató Magyarországon. *Maga mentségét* tehát belső lelki szükség diktálta: nem bírta volna elviselni, ha az utókor csak korlátolt polgártársainak ítéletéből értesül működéséről.

Mint e rövid áttekintésből is látszik: a szórakoztató, regényes próza nálunk nem jelentkezik tiszta formájában. Éppen ezért érdemel említést a század második felének két kiadványa, a

Fortunatus (1651) és a *Magelona* (1676), mert ezek a XV. századi Németországban és Franciaországban született széphistóriák nagy késéssel hozzánk érkezve, a mesék fantázia-világát hozták a magyar olvasónak; az egykor még valóságos társadalmi környezet a XVII. század második felében élő magyar olvasó számára tündérmesévé párolódott, s így kanyarodott a magyar regény cervantesi realitások helyett a képzelet felé. A *Fortunatus* és a *Magelona* tehát - mindkettő új kiadásban is hozzáférhető - összekötő kapocs Heltai epikája és a *Kártigám* meg az *Etelka* között.

**BETHLEN MIKLÓS ÉS AZ ÖNÉLETRAJZI
FORMÁBAN JELENTKEZŐ MAGYAR REGÉNY
A MAGYAR BAROKK FÉNYKORÁNAK UTOLSÓ ÉVEI
1700-1712**

A TIZENNYOLCADIK SZÁZAD KÜSZÖBÉN

1699. január 26-án, a Tisza-torkolat közelében, a Duna jobb partján elterülő Karlóca (Karlovc) városkában egy harminchat éves olasz tábornagy, a Savoya-házból származó Jenő herceg Velence és a lengyel királyság küldötteinek jelenlétében aláírta a török birodalommal kötött békét, melynek értelmében a szultán - Temesvár és a Temesköz kivételével - lemond magyarországi birtokairól, uralmi igényeiről, és elismeri végleges katonai vereségét. A békét a török kérte a sztambuli angol nagykövet közvetítésével: az olasz tábornagy, akit Észak-Itáliából vezényeltek át sebtében a magyar frontra, 1697. szeptember tizenegyedikén - a hegyaljai kuruc felkeléssel szinte egyidőben - Zentánál olyan megsemmisítő vereséget mért a Tiszán éppen átkelés közben meglepett török hadseregére, hogy az többé nem tudott magához térni. Magyarország felszabadult a török iga alól!

Erdély is megszűnt török vazallus lenni: 1691 óta végérvényesen a császárhoz tartozó tartomány. (Ez természetesen azt is jelenti, hogy önállósága megszűnt, fejedelmei nincsenek többé.)

Ha ez a hír, a karlócai béke híre, a tizenötéves háború idején száll szerte az országban, megkondulnak harangok, egy Balassi, egy Rimay versciklusokat ír; Balassi is, Zrínyi is az élvonalban harcol; sokak számára bizonyára egy új időszámítás kezdődött volna, mint ahogyan annak idején Mohács is akaratlan időszámítási határkövé vált. A rebellisebbje ugyan joggal morgolódott volna, hogy Temesvárt miért hagytuk, miért nem kergették a törököt mindjárt vissza Ázsiába; de ez az esemény ünnepi mivoltán mit sem változtatott volna.

Most viszont láttuk és tudjuk, mi van: üldözés, nyomor, császári és nemesi kizsákmányolás, járványok. A Hegyalján felkelés, Erdélyben bénult csönd, gróf Bethlen Miklós kancellár a faragatlan Bussy-Rabutin tábornok, Erdély császári parancsnoka miatti feszültségeket igyekszik feloldani.

Mindenki elégedetlen.

1703 júniusában Rákóczi Ferenc, huszonhat éves ifjú arisztokrata, II. Rákóczi György fejedelem unokája, Zrínyi Ilona fia - Zrínyi Ilona most második férjével Törökországban él -, Kollonich Lipót érsekprímás és birodalmi titkos tanácsi elnök gyámfia és neveltje a kuruc felkelők élére áll. Rákóczi - Zrínyiek és Wesselényiek mintájára - ugyanahhoz a XIV. Lajos francia királyhoz fordult politikai segítségért a magyar függetlenség érdekében, akivel negyven évvel ezelőtt már Zrínyi Miklós is felvette a kapcsolatot, s többek között az ifjú Bethlen Miklós is innen hozott neki híreket halála előtt. Rákóczi terveit azonban felfedték, őt magát bebörtönözték; Lengyelországba szökött, s most itt van Magyarországon, egy harminc éve zajló kuruc mozgalom élén. Ez a mozgalom akkor kezdődött, amikor ő még nem is élt.

Rákóczi vezetésével a kuruc mozgalom katonai jelleget ölt. Hadi sikerek, politikai eredmények. 1704-ben Erdély fejedelmévé választja.

1707: kikiáltatik a Hasbsburg-háztól való magyar függetlenség. Fegyver, lőszer, egyéb hadi-anyag, utánpótlás híján azonban hosszabb távon reménytelen a küzdelem; belpolitikailag sincs egység, kiéleződnek az osztályellentétek; külföldi katonai segítség nem remélhető.

1711: a kuruc seregek Majténynál leteszik a fegyvert.

RÁKÓCZI KURUCAINAK KÖLTÉSZETE

A Rákóczi-szabadságharc idején az immár három évtizedes, ha ugyan nem régibb múltra visszatekintő anonim, kéziratos kuruc költészet újabb színekkel gazdagodott. Gyakoribbak a konkrét hadieseményekre utaló tudósító-tájékoztató énekek, melyek egyben agitációs-buzdító verses kiáltványok (*Magyarország, Erdély, hallj új hírt*, 1705). Győztes csaták után felbukkannak a diadal örömet sugárzó tábori táncdalok is. Ilyen az *Erdélyi hajdútánc*, melyben a székelyföldi falujába hazatért kuruc katona elmeséli: hol merre járt, és ilyen a *Csinom Palkó*:

Csinom Palkó, Csinom Jankó
Csontos kalabérom,
Szép selymes lódingom,
Dali pár pisztolyom.

Nosza rajta, jó katonák!
Igyunk egészséggel!
Menjen táncba ki-ki köztünk
Az ő jegyesével...

Valószínű, hogy régebbi, talán még az előző századból örökölt katonai diadalének elemei szövednek ebbe a remek ritmusú énekbe. A táncoló vitéz először is a legfontosabbal: felszerelésével dicsekedik. Gondoljunk vissza a *Mit búsulsz, kenyeres...* panaszkodására: rongyosak, kopottak, semmijük sincs. Íme, most a két kenyeres pajtás beállt Rákóczihoz, és mindene van: van egy csont borítású, finomművű puskája; két darab pisztolya és egy díszes tölténytáskája. Kardját nem említi, az természetes dolog. De a többivel érdemes dicsekedni. Megemlítjük, mert a vers méltatói erre általában nem térnek ki: e táncdal első versszaka egy korszerűen felszerelt huszár efölötti elégedettségének ad hangot. Hogy a lovon üetve is használható, rövid csövű puskával, a karabéllyal ellátta Rákóczi és Bottyán, Bercsényi meg a többiek - a huszárt, az igen helyes és szükséges, de nem természetes; de hogy aztán még két darab pisztolya is van a huszárnak, az nagy dolog, az dicsekednivaló. Bár ez is célszerű: a pisztoly ugyanis egylovétű, ha tehát a katona elsütötte, és nem talált, újratölteni nem volt ideje; azért kellett a másik szintén töltött pisztoly. A tölténytáska: a lóding viszont már luxus. Mert mindegy az, hogy selyemmel van-e kivarrva, vagy nincs, attól még nem lesz célszerűbb; csakhogy a lóding volt a katona egyetlen divat-ruhadarabja, mint a mai férfinak a nyakkendő. Lányok varrták ki a selymes lódingot, ezért kell vele dicsekedni. És valóban: a tábort asszonyok-lányok is kísérik, főznek-mosnak a férfiakra, sebeket kötöznek, sebesülteket ápolnak. Sokukkal a gyerekek raja is ott van. Lengyel hadiszokás volt ez, Rákócziék eltűrték, s aligha nem jól tették, bár nem bizonyos. Mindenesetre a „jegyesével” kifejezés erre utal, hiszen egy katonának nem kellett volna nyomatékosítani ezt a szót, senki sem botránkozott volna meg, főleg a magyar rigmusok szabadszájúságát ismerve, ha bármiféle más kifejezés használná a táncba szólított lányokra vonatkozólag. (És később is: „*Patyolat a kuruc, gyöngy a felesége*” - tehát a *Mit búsulsz, kenyeres* szegény vitéze mégiscsak talált valakit, aki patyolattá fehéritse ingét.)

De ne hagyjuk abba a vers olvasását, még ha csak eddig szokás is énekelni! Az ének ezután azzal dicsekedik, hogy „*Szabad nékiünk, jó katonák, Duna-Tisza-közi, labancságnak mert nincs sohult ottan semmi közi*”. A felszabadulást tehát a szerző nem a török, hanem a törököt kikergető „német” elűzésétől számítja!

Következik aztán az ellenség fegyverzetének és ruházatának részletes becsmérése, melynek hitelét némiképp rontja, hogy a továbbiakban arra biztatják egymást a vitézek, hogy vegyék el a legyőzött ellenség felszerelését:

Utána, kuruc! Utána!
Tied az puskája,
Enyim pedig az kancája,
Tied az lódingja...

A szép és lelkesítő ének végén aztán, nemhiába fogyott addig is a bor, a köznemesi-katonai lóláb is kibukkan a nótából, még ezzel a látszólag „apolitikus” verssel is bizonyítva, hogy miféle osztályellentétek mérgezték a kuruc táborok légkörét, s vezettek - többek között - a bukáshoz:

Az parasztembernek
Fogd meg az szakállát
Hajtsd el az marháját
Verd pofon ő magát.

Az laboncság takarodjék
Nemes országunkból
Hogy végire szalag-szijat
Ne vágjunk hátából.

Ezt ma prózára úgy fordítjuk, hogy a nemesi-rendi függetlenségnek hivatásos katonává lett hívei képtelenek voltak elszakadni osztályszempontjaiktól, katona és jobbágymást ellenségnek tekintette, s ez vezetett - más okokkal együtt - Rákóczi szabadságharcának bukásához.

Egyébként figyelemre méltó, hogy e kuruc dal parasztot fenyegető idézett strófája mennyire hasonlít Apáti Ferenc ezerötszázhuszas években szerzett *Cantilénájának* egy verssorához: a pór nem tiszteli urát, azt képzele be magáról, hogy ő Sámson:

Fogjad meg szakállát, vedd el csak jószágát
Megalázza magát...

De megszólalt azoknak a jobbágyszármazású, vagy a jobbágysággal együttérző szegény-legény-katonáknak figyelmeztető, sőt szinte már fenyegető hangja, akik megelégtették, hogy a függetlenség és a szabadság ügyét a nemesség sajátítsa ki magának:

Nincs becsületi a katonának,
Mint volt régentén a kurucoknak,
Vajjon vagyon-é hírével a méltóságnak,
Hogy sok vitézek,
Próbált legények
Rossz becsben vannak?
(*Szegénylegények éneke*)

Nem is mind magyarok, kik magokat vallják!
Idővel dolgai kinyilatkoztatnak,
Ki volt igaz híve az Magyarországnak!
(*Két szegénylegénynek beszélgetése, 1706*)

Korunkban Ady Endre érezte meg először, hogy a kuruc szabadságharc utolsó éveiben milyen csapdává vált az osztályharc élesedése:

Eddig verekedtünk
S csak mi verekedtünk:
Nemes urak fognak most már
Pártot-ütni, verekedni,
Szegény mihelyettünk.
(*Két kuruc beszélget: Tyukodi pajtásom...*)

A KRÓNKA MINT A REGÉNYES ELBESZÉLÉS ELŐKÉSZÍTÉSE

A Habsburg kormányzat egy erdélyi főtisztviselője, CSEREI MIHÁLY (1667-1756) a kurucok elől a védett Brassóba húzódva 1709-ben Erdély újabb dolgainak krónikájába fogott, de ezzel a különös megszorítással:

Én históriát írni nem akarok, mert ha akarnék is, ahhoz való kapacitásom nincsen, bízom másokra, tudósabbakra...

Lehetséges, hogy históriaíráshoz valóban nem volt kapacitása Cserei Mihálynak, de a szép-prózához annál nagyobb tehetséget mutat. S ez teszi művét esztétikai értékűvé, bár ő sem fejezte be művét, mert a mondat közepén ő is abbahagyta, mint már egyszer Kemény János ott Bahcsiszerájban. De ezúttal ez nem lényeges szempont, lévén a körülmények is mások meg a mű is irodalmi ihletésű, amint azt maga a szerző bevallja.

Cserei Mihály *Krónikájában* jelentkezik újra, immár türelmetlen határozottsággal az az anyanyelvi elbeszélő próza iránti igény, amit már Heltai *Krónikájában* is megfigyeltünk.

Mint láttuk, az érdekes történet színes és eleven előadásának elfojthatatlan igénye hol a prédikációk, hol a verses-szerelmes históriák, hol a krónikák ürügyén találta meg a maga műfaji pótlékját. Most Cserei Mihály *Históriájában* az eddigieknél leplezetlenebbül és határozottabban mutatkoznak meg mindazok az erények és műfaji sajátosságok, melyek a barokk és az utána következő európai irodalom nagy vívmányára: a regényre jellemzőek.

Cserei Mihály *Históriáját* (1709-1712, kézirat) sajnos csak 1852-ben adták ki először és - a maga teljességében - utoljára. Ezért a szokásosnál hosszabban kell tőle idéznünk, bár reméljük, az olvasónak inkább gyönyörűségére, semmint unalmára.

Vegyük például azt a részt, amikor Béldi Pált - akinek ügyében mint kis halat, Haller Jánost is megfogták - Teleki kancellár úgy akarja pillanatnyi vetélytársa, Bánffy Dénes ellen hangolni, hogy asszonyt kever a dologba:

„»...Kegyelmed elhitesse magával, a mint engemet lát: Bánffy Dénes azon igyekezik, hogy a kegyelmed feleségét is kegyelmedtől elidegenítse, melyben is micsoda politikája legyen, kegyelmed bölcsen átalálérheti.«

Semmi a Béldi Pál máját úgy meg nem szúrta vala, mint a felesége felől való emlékezet, mert már annakelőtte is volt holmi gyanósága az iránt, mintha Bánffy Dénes Béldi Pálnét szeretné, noha abban semmi nem volt; mert Béldi Pálnéban voltának ugyan egyéb fogyatkozások, de különben tiszta jámbor életű asszony volt; hanem Bánffy Dénes nagy nyájos ember lévén, az szép asszonyokat nem is gyűlölván, kivált ittás korában minden szemérem nélkül az asszonyokhoz kapdosott, s Béldi Pálnét is egykor táncz közben meg is találta volt csókolni, kit az inasa Béldi Pálnak meglátván, az urának megmondott; azóta mind neheztelt érette.

Már a Teleki Mihály practicája mind a Bánffy Dénes szívében Béldi Pál ellen, mind ennek a másik ellen alkalmas gyűlölséget szerzett vala; mégis a két nagy okos tanácsos bölcs emberek eszekben nem vevék magokat, hogy mit akar Teleki Mihály, mert amaz, mindeneknek a mit mond vala, hit alatt mondja vala, hogy a feleségeknek sem mondanák ki.”

Ne foglalkozzunk most azzal, hogy Teleki Mihály, akinek államférfiúi tehetségét a szaktudomány becsüli, valóban ilyen alattomosan intrikált-e, s hogy igaz-e, amit kortársai egyhangú keserőséggel állítanak, hogy tudniillik politikai ellenfeleivel úgy számolt le, hogy egymás ellen uszította őket, a maradékot pedig a részeg fejedelemmel bevádolva, összeesküvőként meggyilkoltatta - hanem fogadjuk el e leírásokat annak, aminek írója is szánta őket, s aminek mi értékeliük e prózát: regényes elbeszéléseknek. S ha így tekintjük, számos írói erényre, művészi értékre bukkanunk. A jellemalakítás, a meseszöveg, a motiváció, a párbeszéd, a stílus - megannyi öröndetes újdonság a magyar szépprózában.

Itt van mindjárt az izgalmas elbeszélés következő áldozata, Béldi Pál, akinek máját úgy megtalálta vala szúrni „*a felesége felől való emlékezet*”. Hát éppen a felesége miatt érte utol balsorsa, legalábbis Cserei Mihály szerint - akinek históriájában kezd shakespeare-i méreteket ölteni a hullák száma -, mert hogy „*kevély, pompás asszony lévén, ritkán udvarolja vala a fejedelemasszonyt*”, s mikor mégis betévedt az udvarba, hát cifra köntöseivel túlóltözte, ami nem lehetett nehéz, mert:

„a fejedelemasszony, mivel egészségtelen, száraz asszony vala, nem is gyönyörködék soha a pompás öltözetekben; ha magánál szebb úriasszonyt látott, mindjárt a fejedelmet kezdte tőle féltetni, melyért gyakran úgy meg is verte a fejedelem, hogy ha mások ki nem vették volna a kezéből, talán meg is ölte volna...”

Egyszóval tehát Béldi Pált is megfogják a felesége divatos öltözködése miatti bosszúból, és ismerősünkkel, Bethlen Miklóssal együtt Fogaras várába csukják. Fogaras kapitánya a szerző édesatyja lévén, Cserei Mihály kisfiúként odasündörgött a rabok ablaka alá;

„Bethlen Miklóst az atyám szállására hozták, s tíz gyalog németje a fejedelemmel éjjel nappal ott strázsálta. A fejedelem elmenetele után Bethlen Miklóst is alá viték a számtartóház mellett való házacskában; Béldi Pált pedig alatt csak közel a komornyik-házban tevék rabságra. Ezekre már én is jól emlékezem, jut is eszemben, mivel az atyám szállásának ablakáról éppen a hol Béldi volt fogva, oda láthatni, minden este nagy felszóval könyörgött Béldi Pál, és azt a zsoltárt: „Kegyelmezz meg uram, nekem, mert az ember igen kerget engem” etc. nótával elmondotta; sőt ősszel szőlőt s barackot hozván Béldi Pál számára, nekünk is küldött benne, s én a húgommal, Borberekinével az ablakon ettünk; s meg is téptem vala a húgomat, mert igen mohón eszi vala a szőlőt s nekem keveset hagyott; a szegény úr, meglátván a maga ablakáról, újabban küldé egynehány gerezd szőlőt, s megízené, hogy ne veszekedjünk, mert többször nem küld szőlőt...”

Mikszáth tudott így írni, keserűt is ezzel a furcsa humorral édesítve, igazat szólva, de azt mégis regényesen kicifrázva.

Lehetetlenség ez egész könyvet most így az olvasóval együtt végiglapozni, talán ennyi is elég bizonyosságul, hogy Cserei Mihály valóban egy regény felé töri az utat a história tilalomfákkal rakott bozótján át adomáival, mindent a legegyszerűbb emberi érzésekre visszavezető, csattanós „novelláival”, egész eretnek, tudománytalan, csak az emberi megnyilvánulásokra, szeretetre, gyűlöletre, bosszúra ügyelő írói magatartásával.

AZ ÍRÓ ÉLETE MINT MŰVÉNEK TÉMÁJA: BETHLEN MIKLÓS

BETHLEN MIKLÓSSal (1642-1716) 1664-ben találkoztunk először, amikor akaratlan szemtanúja volt Zrínyi Miklós halálának. Hollandiában tanult, s Anglián, Franciaországon át térve haza, Turenne marsall levelét vitte a fejedelemmel. E külföldi útja után utazott Zrínyihez. Másodszor Apácaival kapcsolatban emlegettük: idéztük emlékezését a nagy pedagógusra, kinek rövid ideig tanítványa volt. De ezenkívül is szóba került a neve könyvünkben, hol mint Erdély kancellárjává, hol mint Apafi fejedelem rabjává.

Bethlen nagy elme, tehetséges tervezőépítész - kastélyát maga építette - és jó szándékú politikus volt: ki akarta vezetni Erdélyt a török uralma alól; a végérvényesen Habsburg-érdekeltséggé vált magyar királysággal való egyesülésben látta biztosítva szűkebb hazájának jövőjét. Ennek érdekében - bár néhány röpiratában leleplezte a magyarországi császári önkényt (*Austriaca austeritas*, 1671 - Az osztrák elnyomás), és amint arra önéletírásában is céloz, részt vett a Wesselényi-összeesküvésben - a józan ész parancsára személyesen szorgalmazta az egyesülést, javaslatokat dolgozott ki (*Moribunda Transsylvania*, 1688 - Haldokló Erdély), úgy hogy ő lett az immár a Habsburg birodalomhoz tartozó Erdély első, I. Lipót megbízta kancellárja. A Rabutin tábornok irányította császári katonai megszálló erők önkényeskedése azonban arról győzte meg, hogy ez az út sem járható, ezért visszatért egy valamennyi nemzetiséget és felekezet a réginel is nagyobb és demokratikusabb függetlenségben egyesítő erdélyi fejedelemség koncepciójához. Ez ügyben írott tanulmányát Rabutin tábornok arra használta fel, hogy a kellemetlenné vált Bethlent felségárulás vádjával lecsukhassa. Így vált a kuruc mozgalommal egyet nem értő Bethlen a Rákóczi-felkelés első évében a császár rabjává, és az is maradt tizenkét hosszú éven át haláláig. 1708-ban Bécsbe szállították, ahol egy fogdává berendezett több szobás lakásban őrizték. Felesége három császárhoz folyamodott a hetvenedik évéhez közel jutott, majd azt túl is haladta férje érdekében; rejtély, hogy miért nem engedte szabadon ha Lipót nem is, de József, vagy az egészen más körülmények között uralkodó III. Károly, akinek a leverte Rákóczi-szabadságharc után végképp nem volt mit tartania az aggastyántól. Talán nemzetközi híre s tekintélye volt zavaró: a franciák annyira tisztelték, hogy egy abbé megírta regényes életrajzát (*Memoires historiques du comte Bethlen Miklós*, Amszterdam, 1736). 1716 októberében engedték szabadon, valószínűleg egészségének hanyatlását látva - nehogy a fogságban haljon meg, hiszen jog szerint el sem volt ítélve! -, szó szerint az utolsó pillanatban, mert október 17-én Bethlen Miklós Bécsben meghalt.

Ha Bethlen valóban nem írta volna meg emlékiratnak nevezett életregényét másképp, csak a fogságban - mint ahogyan ott írta meg 1708 és 1709-ben, bár meggyőződésünk, hogy anélkül is elkészült volna -, akkor akaratlanul is nagy jót tett a bécsi kormány a magyar irodalommal. Hozzájárult, hogy megszülessen a magyar barokk Zrínyi utáni csúcsa, a magyar elbeszélő próza remeke.

Mert Bethlen már nem ösztönösen alkot az elbeszélő prózai kísérletekben, mint elődei. Nagy tudatossággal műveli a prózát. A börtönből fiának címzett latin nyelvű versezetében erre inti a gyermeket, aki verssel kedveskedett rab atyjának:

„Jólesik ugyan a gyermeki vonásokat szemlélni, mégis azt tanácsolom: foglalkozz a szavak börtönétől szabad prózaírással. Mert a természet, fiam, azt parancsolja, hogy kötetlen lábakkal járjunk...”

Önéletírása is ilyen: *a szavak börtönétől szabad próza*.

Az utókor által önéletírásnak elnevezett és először 1858-ban, majd 1943-ban, 1955-ben és 1980-ban kiadott könyv - melynek első lapjai eredeti fogalmazványban maradtak fenn - voltaképpen két külön művet tartalmaz: egy négy ív terjedelmű tanulmányt és az életregényt. A tanulmány mint műfaj is, mint mű is figyelemre méltó. Bethlen azt a nálunk Zrínyi-kezdemenyvezte, írás közben és az olvasóval együtt töprengő traktátusműfajt fejleszti tovább, melyet majd csak a tizenkilencedik század fog hazánkban remekművekkel végérvényesíteni. Nemhiába hatott rá oly erősen Zrínyi; méltatásakor azt az eszményt látja benne, akivé ő maga akart válni; amilyenné Bethlen is álmodja-formálja önmagát:

„Igen tudós, vitéz, nagy tanácsú, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás-képmutató s üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életű, az olyanokat és az igazmondókat szerető, részegest, hazugot, félénket gyűlölő, nagy és széptermetű, lelkű és ábrázatú...”

Bethlen bevezető tanulmánya mélyebbre néz, mint a Zrínyié: önmagába. És itt valóban Apácai Csere tanítványa: a *Magyar Enciklopédia* szelleme - és mindazon olvasmányok szelleme, melyeket a nagy enciklopédikus is olvasott és kedvelt - ott van minden sorában. Mondhatnánk persze, hogy hol van ő bölcséletben legjelesebb külföldi kortársaitól, s joggal mondanánk; de itthon, Magyarországon, magyar nyelven, író - és nem tudós - művébe ilyen hatásosan eddig nem szívódott fel a kor haladó természettudománya és bölcsellete. És ezt ő, hangsúlyozzuk, nem oktatásként - még ha mondandóját fiának és feleségének címezi is -, hanem író önmaga belső meggyőződéseként tárja elénk. Mint a barokk kor művelt emberét, őt is az idő, a végtelen, a viszonylagosság foglalkoztatja. Az idő - írja - „*kurtább lajtorja, mintsem az örökkévalóság tornyába hághassunk rajta.*” A „*semmiről*” külön fejezetet ír, bizonyítva, hogy mennyire „*minden*” az a semmi. Számára a vonal már nem vonal, hanem pontok végtelen sora; a sugarak aránya a kerülethez a körben nem kerek szám, hanem „*végérehajthatatlan kis frakció esik benne*”, és aki erre rájött - Ludolf van Ceulen -, az egész könyvet írt erről, kis híja, hogy „*meg nem bolondult belé*”; a köznyelvben a semmi fogalmával azonos levegő számára tele van porszemekkel, anyagi valósággal, apró fényecske morzsákkal, „*melyek atomusoknak nevezetnek*”; az élet nagy egyensúlyában minden látszólagos apróságnak a látható nagyokkal azonos helyi értéke van: „*egy tetűt morzsolj el, nem lesz semmivé: víz, föld, aerré lészen... ha egy serke semmivé lehetne, az egész világ irtóztató machinája bomlanék meg véle...*” Kijelenti, hogy „*a természetvizsgálás is szabados és szükséges is az Isten munkáinak kitanulására... a természet törvényét tartozunk olvasni igenis*”. Ebből szükségképpen következik vallási türelme; megveti a felekezeti fanatikusokat - akárcsak Zrínyi -, kijelenti, hogy más felekezet papjától is nyugodt lélekkel hajlandó elfogadni az úrvacsorát, és hogy „*semmiféle embert, akármilyen tévelygésben lévő, meg az atheust sem*” szabad gyűlölni.

Mindezt hajlékony, kifejező stílusban adja elő, hol velősen tömören, hol pedig egy manierista stílusművészt is megszégyenítően kanyargós, de mindig áttekinthető mondatlabirintusokban:

„A világi becsület nem egyéb, hanem az embereknek elméjekben egymásról való ítéletek és vélekedések, mellyel egymást amikor és amennyire becsületre méltóknak ítélik, elméjüket azon megnyugotják, osztán akarataikat és indulataikat hajtják arra, hogy azt, amint elméjekben meghatározták, mind a becsültetett embernek, mind pedig másoknak, azokkal a külső jelekkel, amelyek szokásban vannak a világon, megjelentsék és tudtára adják, úgymint; a főnek, térdnek hajtása, süveglés, ahol az szokás, maga előtt való bocsátás, helyének útjának annak való engedése, attól való félelem, hallgatás, annak való engedelmesség, uralás, arról való jó, tisztességes beszéd, dicsírés, néha a szeretet is, néha a hízelkedés is, mindenféle titulusoknak adása, aminémű a pápának: sanctissimus, beatissimus; cardináloknak: eminentissimus, és minden egyéb papi rendeknek adatni szokott nevezések: a külső méltóságoknak: invictissimus, sacratissimus, serenissimus, potentissimus, celsissimus, illustrissimus, excellentissimus és egyéb, melyekben annyira elbolondult már a világ, hogy az Isten, angyalok, és egeknek, napnak, holdnak, csillagoknak szépségeket, tisztaságokat, fényeket igyekezi az emberekre rakni, és Isten gyanánt imádja. Ez a világi becsület.”

Bethlen Miklós „elöljáró beszéde” akkor is irodalmunk értéke maradna, ha utána egy sor önéletrajzot nem ír, vagy az elkallódott volna.

Az 1708-ban Eszéken - Erdélyből Bécsbe történő átszállítása során, egy öthetes kényszerpihenő alatt - írt tanulmányt a Bécsben, 1708 késő ősztől az 1709. esztendő végéig fogalmazott önéletrajz követi. (Keltezése: 1710. január 23.) Míg odakünn a világban dúl a kuruc szabadságharc, s fogsága idején lezajlott az ónodi trónfosztás, meghalt Bottyán János kuruc generális, Rákóczi kivégeztette Ocskay brigadérost, meghalt Lipót császár, és nemsokára meghal I. József császár is: ezalatt ő rendíthetetlenül ír fogsága magányában. Az élet és a történelem számára 1704-ben fejeződött be: az ő élete még a XVII. század, s ezt is írja meg.

Önéletírása, már csak fogsága miatt is - hiszen írásművét egy ügyész bizonyítékul használhatta fel ellene -, két részre oszlik. Az 1691-ig, kancellárságáig terjedő magánéleti rész a voltaképpen életregény vagy önéletrajz, mindegy ezúttal, mint nevezzük; a kancellársága alatti tevékenységét viszont egy érthetően igen hézagos, bíróság előtti védekezésül is alkalmas, politikai önigazoló dolgozat adja elő, melyben a maga választotta belső logikát, időrendi sorrendet és érvelési rendszert félretéve, fél szemmel az iratait netán elkobzó nyomozót lesve ír. Politikai tevékenységéről már korábban is érthető óvatossággal nyilatkozik, főleg ami az úgynevezett Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatos. Így például remek beszámolót kapunk a farsangoló Velencéről és ledér hölgyeiről, de egy szót sem arról, hogy miért bukkan ott fel lóhalálában közvetlenül Zrínyi Miklós halála után, Zrínyi Péterek társaságában; a nevezetes késmárki, majd murányi tanácskozásokról, amidőn először szervezkedett nyíltan a Habsburg-ellenes főúri liga Wesselényi nádor és Thököly István vezetésével, s ahol Bethlen az erdélyi fejedelem küldötte volt, csak annyit tudunk meg, hogy „szörnyű vendégség, részegség, muzsika, tánc, vadászat, mulatság telek el tovább egy hétnél... józanok is voltunk ugyan néha - (!) - ...Murányban is sok főembert találunk, itt is sok vendégség lőn, a palatinus erőltet, kéz- és láb nélküli ember.” (A reuma bántotta.) Az ember azt hinné, tényleg nem történt ott semmi, és hogy még a világéletében színjózan Bethlen is részeg volt, ha jóval később el nem szólná magát: „Amint odafel megírtam, hogy palatinus Wesselényiéknél laktam Magyarországon, és akkor forraltattak ennek a mai napig is tartó nehéz dolognak munkái... Igen kevés emberrel közöltetett először. A fejedelem, az atyám, Bánffy Dénes, Teleki, én, Baló László hopmester és Inczédi Péter conservator tudtuk...” (Bethlen kivételével ekkor, e sorok leírásakor már egyik megnevezett sem élt!) „A mai napig tartó nehéz dolog”: a kuruc háborúkká alakult Wesselényi-összeesküvés. Hogy erről Bethlen nem szól részletesen, az több, mint érthető.

Mindezzel csak arra akartunk rámutatni, hogy Bethlen önéletírása nem írói tehetség híján, vagy bármiféle, az írótól függő ok miatt ilyen egyenetlen, hanem egyszerűen azért, mert eminens jelentőségű politikai fogolyként a birodalom fővárosában a legnagyobb óvatossággal kellett írnia. Műve ezért a szó szigorúan vett irodalmi és műfaji értelmében torzó ugyan, de a magyar irodalom történetében mégis, így is sikerrel töri át a regényes elbeszélés iránti igény a nehezen áthágható egyházi és egyéb korlátokat.

Bármennyire bizonygatja is a szerző, hogy ő most a becsületén esett csorbát óhajtaná kiköszörölni, s egy példás férfiületet fog bemutatni: untalan olyan kitérőket tesz, méghozzá nagy élvezettel és írói talentummal, melyek az állítólagos célt semmiben sem segítenek elérni. Amikor leírja utrechti napjait egy barátságos özvegyasszony házáánál: a két lányt, Jadvigát meg Sárát, a bevásárlásokat, az ebédfőzéseket, az építészeti órákat a részeges matematikussal, aki csak akkor tudott egyenes lineát vonni, ha „reggeli órán egy jókora kristály égett bort és ebéd után két pohár nyers bort meg nem ivott; ha azt megitta, osztán jól járt a keze;” a szombat esti beszélgetéseket, a takarékos iddogálásokat egy kültelki csapszékben; a „velencei kurvát”, aki addig nem engedte a szerzőt barátjával elhajózni, míg meg nem fizették a lánynak tartozásukat, s aki szeretkezés közben is buzgón imádkozott; hajóútjait, a hullámverést, az utasok viselkedését; látogatását Párizsban „egy Colbert nevű úrnál”; a bécsi olasz kalmár pinceraktárát; a heidelbergi fejedelem vadászatait: mindez semmivel sem kevesebb és semmiben sem más, mint egy-egy sikerült regényrészlet. Bethlent nem az útleírás, nem az úti élmény közlése érdekli, mint Szepsi Csombor Mártont; meg is mondja: „Városokon imitt-amott mit láttam, nem írom...”; más helyen: „Micsoda sok szép városok, várakban vagy mellettük mentünk el, bízom a geográfusokra...” Bethlent az ember, magatartása és belső-külső élete érdekli. Amikor leírja gyermekjátékait, gyermekkori fogságát, a bécsi komédiát, a holland világot „ebben a merő víztócsa országban”, tanulását téli hidegben a kandalló előtt heverészve: akkor ugyanazt a feladatot cselekszi nagy tehetséggel, amit egy „hivatásos” író, amikor regényt ír.

Figyelemre méltóak a nemi éréssel kapcsolatos önmegfigyelések, leírások. Bornemisza Péter pár soros, legföljebb bekezdésnyi pillanatfelvételeit, ezeket a XVI. században rövidségükben is páratlan írói megnyilatkozásokat folytatja, mélyíti. Ő is Ágostonra és Petrarcára hivatkozik, akik nevét egyébként a világért le nem írta volna egy kortárs prédikátoríró - „*Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarcával megvallani ifjúságom mocskait*” -, és ő is élet-miniatűröket varázsol elénk pár tollvonással.

Tanulságosak Bethlen Miklós gyakran leírt álmai is. Ezek az álmok mindig valamilyen irodalmi műfaj - többnyire színmű: tragédia - formájában jelentkező, szinte már kényszeres tünetei az írói önkifejezési vágynak.

Különösen érdekes az a fogarasi álma, amikor Erdély sorsát véli megálmodni, s az őt gyötrő államférfiúi gondokra azt a választ kapja, ami attól kezdve életcélja lesz - és ami miatt bebörtönzik -, tudniillik a valamennyi nemzetiség békés egyetértésével megalakuló - mondhatni: svájci mintájú - föderáció eszméjét. Mindezt „négy felvonásban” álmodja meg.

A fogarasi vár egyik bástyájáról - az álom szerint - feketével bevont koporsót kísér lefelé hét vitéz. Föld felé fordított, fekete lobogójú kopja van a kezükben. „*Ez ennek az állomnak 1. scenája, 1. actusa.*”

A palota ablakai nyitva vannak; „*rettenetesen sok égő szövetnek benne, kiket egy szempillantásban mind eloltanak és az ablakot bétevék, és lett ott igen nagy hallgatás. Ez a 2. scena, 2. actus.*”

Bethlen álmában felsiet a palota lépcsőin; „*hallék a fejedelem házában nagy zajt, az ajtók nyitva valának, és ott is szintén... sok égő szövetnek, ezt is egyszersmind eloltják mind.*” Ismét csönd és sötétség. Kinéz a palota nyitott ablakán a teremből, ahol még az imént zajos vigalom volt, de mire ő belépett, egy szellemkéz csöndet és sötétséget parancsolt; az udvaron három gyászruhás lovascsapat áll némán. Visszafordul; megindul a palota termein át; suhanva gyászleplek borítódnak a bútorokra. „*Egy ember nem látszott, egy szót sem hallatott.*” Aztán egy pohárszék felől asszonyi zajongás hangja. Menyasszonyt öltöztetnek. Egy „*szép szálas termetű és üdejéhez képest még meglehetősen ábrázolatú öregrend asszony*” rászól Bethlenre: jöjjön elő. És a menyasszonyt öltöztető hat lányról, a gyász utáni vigalom jelképeiről kiderül, hogy a hat nemzetség - német, török, magyar, erdélyi, havasalföldi, moldvai - szimbóluma. Nekik *együtt* kell jóra fordítaniok a gyászoló Erdély sorsát. „*Ez a scena 5., actus 5.*”

Elemi erejű írói látomás. A csönd, a távoli asszonyi beszéd, a férfi lépteire elhallgató zene, a kihunyó fények, a némán, fenyegetően álló három lovascsapat, a fekete kopják, a tétova keresgélés a nyíló-csukódó ajtók között a palotában: egy Poe tollára méltó leírás.

És hová máshová soroljuk nevezetes önbemutatását (amikor leírja külsejét), mint szépprózánk remeklései közé? „*Termetem sem hosszú, se kurta, hanem tisztességes középaránt való volt, ábrázatom hosszúka, barnaszeg, piros...*” - kezdi a fényképfelvételt Bethlen, s folytatja vagy száz nyomtatott soron át. Soha ilyen csudát a rejtőzködőn szemérmes magyar irodalomban! „*Derekam vékony, csukahasú, kezem-lábam száraz, mint a szarvasnak, mondani csak bőr, csont; nagy temérdek vastag erek, inakból állott a testem, mégis az orcám, nyakam, torkom, combjaim, tomporom szép húsosak, teljesek voltak, úgyhogy az sem testesség és kövérség, ösztövérségnek vagy szikkadt szárazságnak nem mondattathatott... ahhoz képest jó gyalog és (nem kérkedem vele) jó könnyű és kemény, s merő derekú, meglehetősen szép lovas voltam.*”

Borzongatóan fenséges itt ez a múlt idő: *voltam*. Mikor az olvasó ezt olvassa, ő már nem él; tehát *volt*. Pedig amikor írja, még *van*. Csakhogy ő nem magának ír, hanem az olvasónak.

„*Bethlen, ha vigyáz, kitűnő prózaíró, nem hagynám ki a legkülönbek közül*” - írja róla Németh László 1932-ben. „*Amit elmond, nem csak hogy megéled, de sűrű vérrrel éled meg. Képei szemléltető... elbeszélése drámai, inkább jellemző és színes, mint sima, de ahol időt hagy a puszta fogalmazói remeklésre, ott ez a stilisztabőrbe bújó farkas bizony rápirít késő utódaira.*”

1716 októberében Bethlen Miklós bécsi fogdalakásának utcai kapuján megcsikordul a kulcs.
A hetvennégy éves férfi kilép az utcára. Őszi napsütés. Forgalom. Szemben posta, fogadók.
Kocsik robognak. Szokatlan öltözetű emberek nyüzsögnek. Lárma, fények, színek, káprázat.

Semmi sem maradt a tizenhetedik századból, melyet megélt s megírt.

Más világ, más zajok, másfajta beszéd, más ruhák, más emberek. Kiabálás, fények, színek.
Forgalom, nyüzsgés.

A fények elsötétülnek. Az aggastyán megtántorodik. S ahogy önmagát ábrázolva leírta: már
nincs. *Volt.*

Körülötte harsog, él, nyüzsög egy új világ: a tizennyolcadik század.

„HOGY KI NE KOPNÁNK ÉLŐ NYELVÜNKBÜL”

A MAGYAR KÉSŐ BAROKK A TIZENNYOLCADIK SZÁZADBAN

DALOSKÖNYVEK, ADOMÁK ÉS TUDÓS IRODALOM

Mire Bethlen Miklós kiszabadult a császár fogságából, a Rákóczi-szabadságharc is véget ért. A török birodalom felett végleg győzedelmeskedő Habsburg uralkodóház tartósan és véglegesen berendezkedik a történelmi Magyarország területén.

Most épülnek sorra a napjainkig ismert barokk templomok, égregfacsart pillantású szentjeikkel, akik századok óta türelmesen egyensúlyozzák a szobrász által a természetestől eltérően elhelyezett súlypontjukat; most - a XVIII. század közepén - festi Franz Anton Maulbertsch közízlést meghatározó dunántúli templomfreskóit; most épülnek a sárgafalú nemesi kastélyok és megyeházak; most térképezik fel az országot, most alakulnak újra a hódoltsági területek vármegyéi, bennük az odatelepített német és szlovák parasztokkal, most születik meg egy változtatásokkal ezernyolcszáznegyvennyolcig érvényes kereskedelmi, pénzügyi, igazságszolgáltatási, oktatási, gyógyítási rendszer, melynek bevezetése Mária Terézia (1740-1780) nevéhez fűződik, de amelynek alapjait a magyar királyként III., császárként azonban IV. Károly, Mária Terézia atyja vetette meg (1711-1740).

Károly nagy vívmánya a *Pragmatica Sanctio* (1722), a nőági örökösödés elismerése, mely gyakorlatilag ennél többet jelentett; azt, hogy a magyar nemzet végleg és egyszer s mindenkorra elismerte a Habsburg-ház örökös uralkodási jogát.

Az újjáépülő országban jelentékeny nemesi kultúra virágzott, melynek külső nyomait ma is jól mutatják ekkortájt díszített kastélyok freskói és más ékítményei.

A főnemesi kastély máig csodált példája Esterházy Miklós herceg palotája (Fertőd, épült 1764-1766); a nemesi udvarház típusát Felsőbüki Nagy István 1696-ban épített és olasz festő által díszített büki háza (ma szálloda) éppúgy bemutatja, mint a nagytétényi (Budapest, XXII. kerület) nemesi kastély, ma múzeum. Mindegyik falait a legmozgalmasabb barokk közkedvelt allegóriái díszítik. A könyvünkben már említett sárvári Nádasdy-palota e korban készült fal-festményei pedig már a rokokó ízlés felé mutatnak. A büki kastély egyik termének falán az annyira jellemző „*vanitas vanitatum et omnia vanitas*” felirat fölött, e bölcs mondást mindjárt cáfolandó, gömbölyded angyalok röpdösnek, s a vadászati jelenetek az élet bölcs élvezni tudását bizonyítják. A nagytétényi kastély hálósobájában, a kettős ágy beszögellésében még ma is látható a férj oldalára festett asszonyportré és a feleség oldalán díszlő férfiarc, továbbá Watteau ízlésére utaló pásztorjelenetek, melyek mintha a kastély falai alatt hömpölygő Duna közelségére utalnának. Mindegyik kastélynak van kínai szobája, megfelelő festményekkel; és mindegyik kastély képei a tulajdonos kedvenc olvasmányaira utalnak, így például Sárvárott egy akkor igen népszerű francia regény illusztrációi díszítik a falakat. A falak díszítéseit a kastély urának irodalmi műveltsége és ízlése szabta meg; azért is szükséges tehát a képzőművészeti vonatkozásokra kitérni, mert e korszakban példátlanul szoros a kapcsolat faldíszítés és házi olvasmány között. Képzeljük mindehhez a mozgalmas zenei életet, házimuzsikálásokat, (Esterházyék kastélyában a legnagyobb művészek jelenlétét) ünnepi alkalmakkor működő színielőadásokat - és előttünk áll az a kor, melynek szorosan vett irodalmi életéről már jóval kevesebbet tudunk, és ezért sokáig azt hitték, hogy e kései magyar barokknak nem is volt számottevő irodalma. 1945 előtt úgy tanultuk az iskolában, hogy ez a terméketlen idő a

„pihenés”, az „erőgyűjtés” kora volt. Pedig nyugodtan mondhatjuk: Európa közepén éltünk akkor, és nem csupán a szó földrajzi értelmében. Egy olasz, francia, német udvarház díszítése, lakóinak olvasmánykincse nem volt külön egy akkori magyarénál. Tény persze, hogy nálunk mindez csak a nemességre és a polgárság kivételezett részére volt jellemző.

Az irodalmi élettel kapcsolatos zavarnak természetesen oka van. Ez ugyanis az a korszak, a XVIII. század első fele, amikor - nálunk - művek és olvasóik között látszólag szinte áthághatatlanul tátul a szakadék. Amit mi ma értéknek tartunk, azt akkor nem olvasták; nem olvashatták, mert kéziratban maradt. Amit viszont olvastak, mert kinyomtatták, azt mi ma vagy nem tartjuk maradandó értéknek - (még pontosabban: nem azt tartjuk igazán nagyra) -, vagy már régen elismert értékek, tehát előző századok gyümölcsei.

Mű és olvasója között a magyar irodalom fejlődése során általában természetes és szoros kapcsolat volt. Janus Pannoniust, Tinódit, Heltait, Bornemiszt, Telegdit, Pázmányt, Zrínyit, a széphistóriákat az olvasta, akinek írója szánta. Balassit, bár kéziratban terjedt, ismerték, kedvelték, másolták, idézték.

Most, az ezerhétszázas évek első felében, szorgosan másolják előző korok mestereit; buzgón olvassák Gyöngyösitől azt, ami tőle már az előző században megjelent; de ez igazán nagy - vagy általunk ma nagyra tartott - kortársak ismeretlenül rejtőznek. Ennek elsősorban persze politikai oka van. A mindig is közéleti elkötelezettségű, nyíltan politizáló magyar irodalom e hagyományokat folytató legjobbjai nem kerülhetnek nyomdába: Bethlen, Cserei, Rákóczi, Mikes... A szerelmi költészet is a homályban vagy kéziratokban lappang: Petrőczy Kata Szidónia, Amadé László... Még a próza révén kedvelt és olvasott Faluditól is csak halála után jelenhetnek meg világi tárgyú költeményei (1786-87, Győr).

Korábbi kivételektől eltekintve először fordul elő, hogy egy korszak legnagyobb magyar írói saját kortársaik előtt ismeretlenek maradnak. Létrejött és megismert érték között tehát nagy a különbség.

S milyen az, mi az, ami megjelent?

Valósággal dühöngött a kegyességi irodalom. A XXIII. János pápa által egybehívott zsinatig, tehát századunk hatvanas éveig a katolikus (és a református és evangélikus) templomok padjaiban megbújó, anyáink és nagyanyáink által az istentisztelet alatt, meg otthon nagy ünnepeken búvárlott imakönyvek, elmélkedésgyűjtemények, kegyes kiadványok legnagyobb része ekkor keletkezik, sokukat a végtelenségig újranyomtatják, kicsit korszerűsítve, a helyesírást átigazítva. Kinek a családjában ne került volna elő haláleset utáni rendcsináláskor tizen-nyolcadik századi kiadású Biblia, imakönyv, szentbeszédgyűjtemény, lelki tükör, vallásos költemények kötete? Amilyen ritka a XVI-XVII. századi könyv magántulajdonban (ha csak nem gyűjtőről vagy szakemberről van szó), olyan gyakori a XVIII. századi nyomtatvány.

Ne vessük meg ezeket. Hangsúlyozzuk, hogy csupán az általunk ma legnagyobbak közé soroltakhoz képest kevesebbek. De ők biztosítják a kontinuitást. Ma sem jellemezhetjük találóbban a korszak népszerű irodalmát, mint Szekfű Gyula, aki Magyar Történetének IV. kötetében Molnár János jezsuita szerzetestől idéz:

„De ímé, megdurrannak hirtelen a terhes felhők között a haragos egek; béborítja sötét homály széles e világot, tolja egymást a sok sebes felleg: az egek sűrű villámlása, csattogása rázza az egész föld sarkát, szakadnak a morgó mennykövek közt az egek csatornái, hánnyák, sodorják a zúgó szelek a gyökeres fákat, az öreg erdőket, szórják ropogással a hegyek kőszikláit, a nagy házak födelit, döntik a magas tornyokat, palotákat: összekeveredik a föld az egekkel. Árad azonban, emelkedik, hömpölyög minden felől az iszonyú árvíz, rémül az egész természet. Teli a paloták, teli az erdők, mezők, mindenfelől nagy ordítással. Ó rettentő veszély! Mit tégyen, hová legyen az ügyefogyott emberi állat? Oda minden reménység, segítség. Elhalványultak, eszük veszett, egymásra tekintgettek, ide is, amoda is egymást nyomva keserves rikoltás közt nyargalának, kik az házak, he-

gyek tetejére, ki lóra, ki hajóra, de haszontalan. Kik lóhátra kaptak: vagy árkokban süllyesztettek, vagy a ló hátáról felemeltetvén, mások után eresztettek; a hajózók táborát a nagy habok felforgatván, tengerbe teríték, akárhová kapaszkodtak s emelkedtek, ott érte őket a vizek örvénye. Se hajó, se deszka nem használt, hull a cifra fejrén, meg nem szánakodik senki, se szépségén, se gyenge erején. Hányja a hab, hömpölygeti, temeti nagy keserves jaj között mind az öreget, mind az aprót.” (Régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760.)

E részlethez e szavakat fűzi Szekfü:

„A küzdő, kétségbeeső embereknek e rubensi erővel megfestett harca elül, a vizek kiegyenesednek - koporsóvá. Az egész leírás ugyanolyan szemlélet eredménye, mint például Tiepolónak, Maulbertschnek végtelenbe áramló embergomolyagjai, s a magyar stílus ez új fejlődését megérthetjük, s tudjuk, hogy Maulbertsch képei nem kevesebb, mint tíz templomban voltak szemlélhetők hazánkban, köztük Sümegen, Székesfejervárott, Győrben, Vácott, Pápán, Kolozsvárott s ez a hosszú időn át zavartalanul érvényesülő vizuális hatás, csakúgy mint a prédikációk hangja, nem múlhatott el nyom nélkül sem ízlés, sem életforma dolgában.”

De hatottak ezek a „rubensi erővel megfestett képek” a jezsuita iskoladrámák előadásain is, ahol bámulatra méltó műszaki felkészültségű, nagyhatású, látványos előadásokat élvezhetett bárki, aki ezeket megtekintette.

Jeleztük, hogy igen kedvelték előző századok széphistóriáit. Emlékezzünk, hogy az *Árgirus széphistória* is tizennyolcadik századi nyomtatásban maradt ránk. A gyermek Vörösmarty, Arany, Petőfi még falták ezeket a tizenkilencedik században is folyvást kinyomtatott kiadványokat, ezekből a gyerekkori olvasmányélményekből született a *Csongor és Tünde*, a *Toldi*, a *János vitéz*...

Gyöngyösítő a *Csalárd Cupidót* forgatják kamasz iskolásfiúk, innen értesülve a szerelem tiltott és titkolt örömeiről. Az 1695-ben írott mű 1734-ben jelent meg, de kéziratos betoldásokkal egyéb változatai is közkézen forogtak.

Változatlanul él a családi albumba átmásolt kedvelt versek gyűjtésének régi szokása.

Voltaképpen ez őrzi a magyar költészet hagyományait, a kegyességi irodalom mellett ez biztosítja az igazi folyamatosságot. Lássunk egyet, azt, ami a mai olvasónak leginkább hozzáférhető.

Szentsei György DALOSKÖNYVE nyolcvan 1566-1704 között keletkezett verssel, 1979-ben szép kiállításban jelent meg. (Először Thaly Kálmán tette közzé 1864-ben és 1872-ben, majd 1943-ban egy tudományosan gondozott kiadása is napvilágot látott.)

Szentsei György, veszprém megyei (Tés) kuruc érzelmű protestáns nemesúr, mint annyi százan vagy talán ezren mások, kedves-gyermetegül kiszínezett kezdőbetűkkel ékesített könyvecskébe másolta a neki leginkább tetsző költeményeket; ezt 1711-ben megszerezte bizonyos György Tamás, míg aztán 1852-ben a Nemzeti Múzeum könyvtárába nem került.

Mit olvasgatott, szavalt, énekelt otthonában az ezerhétszázas években egy magyar „átlagolvasó”?

A daloskönyv legrégebbi darabja Bornemisza Péter 1566-ban szerzett *Bölcsődala*. Százharmincnyolc évvel keletkezése után is él és hat tehát, másolják, terjesztik. Ez az igazi *kontinuitás*.

Aztán fölbukkan Balassi „*Már csak éjjel hadna énnekem nyugodnom*” sorkezdetű, 1578-as Regnart-átdolgozásának első strófája, persze átköltve, egy szerelmes vers nyolcadik versszakaként:

Bárcsak éjjel hannál már nekem nyugodnom
Ha nappal éretted nyughatatlanlankodom
Éjjel azonközben veled álmodozom
És nyughatatlanul én ágyomban nyugszom.

Ügyetlenebb, mint a több, mint száz éve keletkezett Balassi-vers, mégis mutatja, hogyan szüremlett névtelen közkinccsé ez a reneszánsz költemény.

Egy Benefi Jánosné nevére szerzett szerelmi panasz azt a hangot üti meg, amelyet mi ma szívesen nevezünk népdalnak;

Bolondság volt nádhoz bíznyi,
Ki szépen föl szokott nyőnyi,
Mert ha az szél kezdi fujnyi,
Mindenfelé kezd hajlani.

Én is bíztam egy nádszálhoz,
Ki elhagyott, hajlott máshoz,
Kiért immár végórámhoz,
Közel vagyok halálomhoz.

Vallásos és szerelmes verseken kívül sok a kuruc nekibuzdulás jegyében fogant hazafias költemény, pontos kép az országlakosság lelkiállapotáról. Maga a daloskönyv tulajdonosa: Szentsei György is szerzett két éneket, költő tehát ő is, Rákóczi Ferenc korának-évtizedének egyik költője:

Szörnyű veszedelem, jaj reád szálla
Szegény magyar nemzet és elburíta,
Mert az ellenség téged közbenfoga,
Az saskesellő igen megszagata

...

Jaj, már odavagyunk, mert csak bújdosunk,
Egy helybül más helyre hordozóskodunk,
De sohul sincs bátorságos lakásunk,
Az erdőn széllal gunyhókban nyomorgunk.

Szerelmes verset is írt Szentsei György, ebben Gyöngyösit látszik követni:

Eredj, menj el tülem, kegyetlen Cupido,
Ne környékezz engem, szívet szomorító...

Ez az a szöveg- és dallamvilág, ami Amadéig, Faludiig és még azután is meghatározta a magyar közvélemény ízlését.

A kuruc keserűség is sokáig élt még a szívekben; a század derekán keletkezik a Rákóczi-nóta, amit majd a negyvennyolcas forradalom küszöbén visz világhírré cigányzenészek előadását hallva Liszt Ferenc és Hector Berlioz.

A ránk maradt legrégebbi följegyzés 1751-ből való, címe pedig ez: „*Magyar ének vagy Rákóczi-mars*”:

Jaj régi szép magyar nép,
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!

Mire jutott állapotod,
Romlandó cserép?
Valál olyan szép,
Magyar nép!
De a sasnak körme között
Fonnyadsz, mint az lép...

1849 tavaszáig kellett várni, míg ezek a sorok nyomtatásban megjelenhettek (Erdélyi János: *Szabad hangok*, Pest, 1849), hogy aztán alig fél esztendő múlva, Világos után ismét betiltsák és 1867-ig meg se szólalhassanak.

Prózai szövegek: adomák, tréfák, kurta novellák is terjedtek kéziratok másolatban. Ezek legnevezetesebbike Hermányi Dienes József torockószentgyörgyi, majd enyedi református lelkész munkája, a NAGYENYEDI SÍRÓ HERAKLITUS ÉS HOL MOSOLYGÓ, HOL KACAGÓ DEMOKRITUS, mely 1759-1762 között készült el és amit részleteiben csak 1943-ban, majd pedig teljes szöveggel 1960-ban adtak ki nyomtatásban.

Hermányi Dienes adomáit sorra föllehetjük a világ tréfa-kincsében, noha határozott komolysággal úgy adja elő valamennyit, mintha igazán azzal esett volna meg, akit ő néven nevez. Az ilyen mulatságos történetek kézzől kézre, szájról szájra jártak, amiképpen az itt következőt a Háy János történetében örökíti meg egyebek között Garay János:

„Kelemen nevű bírása vala Marosvásárhelynek, mikor a deputatus urak felmenének Bécsbe... [Visszatérve] dicsekedék, minemű tekintetbe volt volna a királyné előtt, s mint volt privata audienciája: leültette őtet a királyné [Mária Terézia] maga elejbe és kérlette:

- Mi tetszik néked, fiam Kelemen? Iszol-é csokoládét?

Felelt Kelemen:

- Nem iszom csokoládét, felséges asszonyom, ezzel nem élek.

Kínálta herbateával, kávéval, rozsólissal, de nem tetszett.

Mondotta végre a királyné:

- Hát mivel tudunk komplaceálni, fiam, tenéked?

Arra mondotta Kelemen:

- Egy kevés szilvapálinkát innám, felséged gráciájából:

Parancsolt legottan a királyné az öregasszonynak, s az végre talált a tárházban egy bugyogós korsóval. És azzal traktáltatott Kelemen úr.”

Akárcsak Apor Péter is leírhatta volna az esetet, aki borzadt a kávétól, csokoládétól, s ezeknek a fránya italoknak tulajdonítá a nemzet végromlását. Apor Péter, akinek háborgó-dörmögő emlékiratát: METAMORPHOSIS TRANSYLVANIAE (Erdély átváltozása) nagy és jogos gyönyörűséggel olvassuk 1863 óta, mikor ezt az 1735-ben írott szöveget először kiadták (majd később 1927, 1972, 1978-ban): nem igazán jelentős író, prózája nem mérhető nála jelesebb kortársaihoz, viszont egyfelől értékes művelődéstörténeti adattár, másfelől pedig oly jóízű derűvel kesereg a régi szép idők elmúltán, hogy pihenésül szívesen nyúlunk érte a könyvespolcra.

Míg az országlakosság javarésze így s ezen szórakozott, daloskönyvek másolásával, kegyességi írások betűzgetésével, adomák mesélésével mulatva napjait, a tudós irodalom művelői is folytatták az előző században Apácai, Pápai Páriz és mások által megkezdett utat.

Czvittinger Dávid Selmezbányai ifjúnak németországi tanulmányai során kezébe akadt Jakob Friedrich Reichmann *Bevezetékísérlet az egyetemes irodalomtörténetbe (Versuch einer Einleitung in die historiam literariam insgemein*, 1708) című könyve, melyben a német tudós kétségbe vonja a magyar irodalom létezését, mivelhogy „a magyarok természetüknél fogva többre becsülnek egy jó lovat, vagy egy fényes kardot, mint egy értékes könyvet.” Ezt megcáfolandó, Czvittinger összeírta 250 magyarországi irodalmár adatait és azokat lexikonszerű összeállításban latinul közreadta. (*Specimen Hungariae Literatae, Kísérlet a magyar tudományosság összefoglalására*, Frankfurt-Leipzig, 1711.) Igaz, hogy Tinódit, Zrínyit, Gyöngyösit kifelejtette, viszont a könyv megjelenése érdekében adósságokba verte magát, emiatt Német-

országban lecsukták és csak 1713-ban sikerül az adósok börtönéből megszöknie. Könyvének a hazafias buzgalmon túl is jelentősége, hogy hírt adott irodalmunkról egy bennünket ellenséges fitymálással szemlélő világnak, méghozzá egy Selmezbányai német ifjú, aki lám, magyarnak tekinti magát.

Jó ötven esztendővel később Bod Péter székely református lelkész magyarul írta meg ötszáz író életrajzát; ez a gondos munka ma is fontos irodalomtörténeti forrás: **MAGYAR ATHÉNÁS** (Nagyszeben, 1766).

Szerény óvatossággal írja a három Telekihez - József, Sámuel, Ádám - írott ajánlásában: „*ez inkább jó igyekezet, mint könyv.*”

Tud Czvittingerről, becsüli is, pedig bírálhatná; sajnálja, hogy „irigy és rágalmazó nyelvek meghátráltak jó igyekezetében s írópennáját elvetette”, pedig sokáig élt, s így „ideje elég volt.”

Rövid életrajzaiban van valami száraz humor, mely oldja a pedáns és megbízható adathalmaz egyhangúságát.

Időrendben Bod Pétert követően jelenik meg Horányi Elek Itáliát megjárta kegyesrendi szerzetes latin nyelvű irodalmi lexikona, mely már ezerszáznegyvenöt magyar íróat tud felsorolni: **MEMORIA HUNGARORUM ET PROVINCIALIUM SCRIPTIS EDITIS NOTORUM**, *Emlékezet Magyarországnak és tartományainak íróiról.* (Bécs, 1775-1777, három kötet.)

E tudós irodalom képviselői közül a legjelentősebb BÉL MÁTYÁS pozsonyi iskolaigazgató és evangélikus lelkész (1684-1749), a kuruc szabadságharc híve, aki többek között, egy éven át, latin nyelvű újságot is szerkesztett (*Nova Posoniensia*, 1721-22). Bél számos könyve közül legfontosabb Magyarország történeti földrajza, melyből öt kötet hagyta el a sajtót életében. (*Notitiae Hungariae novae historico-geographica*, Bécs, 1735-1742 - Az újkori Magyarország történeti földrajzi ismertetése.) Kiadta a magyar történelem forrásait, így például Anonymust, először a maga gyűjtésében (*Adparatus ad historiam Hungariae*, Pozsony, 1735-1746 - Források a magyar történelemhez), majd Johann Georg Schwandtner osztrák tudóssal, tanítványával együttműködve (*Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, Bécs, 1746-1748 - A magyar történelem régi és hiteles írói).

Ami a magyar históriát illeti: Forgáchnak, Istvánffynak, Szamosközynek, Csereinek nincs méltó folytatója, de rögzítenünk kell, hogy Timon Sámuel jezsuita szerzetes (*Epitome chronologica rerum Hungaricarum*, Időrendi kivonatok a magyar történelemből, Kassa, 1736) megírta a XVII. század magyar történelmét; Kazy Ferenc, szintén jézustársasági pap, Timonnal csaknem egyidőben, Istvánffy folytatására vállalkozott (*Historia Regni Hungariae*, Nagyszombat, 1737-1749 - A magyar királyság története); Palma Károly Ferenc a harmadik jezsuita e felsorolásban pedig oly népszerű történelemkönyvet írt (*Notitia Rerum Hungaricarum*, Nagyszombat, 1770 - A magyar történelem ismertetése), hogy az két további kiadásban is megjelent (1775, 1785) és németre és magyarra is lefordították egyes részeit. Kazinczy nagyra becsülte Palma e művét.

A Dél-Amerikában élő Szabó László könyvéből - *Magyar múlt Dél-Amerikában*, 1982. - tudjuk, hogy Orosz László dél-amerikai jezsuita hittérítő egyedülálló tudományos munkát publikált e földrésről Nagyszombatban, 1759.; rajta kívül még sok más magyar munkálkodott e században a távoli földrész megismertetésén.

Mint mindebből látható: a magyar nemzeti tudat él a maga időfolytonosságában, földrajzi leírások, forráskiadványok jelennek meg, a magyar história pedig a kor szelleméhez és felfogásához híven tolmácsoltatik.

Nincs szó tehát se pihenő-erőt gyűjtő, se hanyatló korszakról, a magyar irodalmi élet a kor színvonalát képviseli és mutatja; tény azonban, hogy, mint már jeleztük, legnagyobbjai nem

juthatnak el a kortársakhoz. Még a prózája révén kedvelt Faludi Ferenc is csak halála után válik „világi költővé”, és, bár 1786-87-ben Győrött kiadják, valójában Batsányi (1824) és egy 1853-as kiadás teszi közzismertté, közkedvelté. Bethlen Katát magánya, elszigeteltsége, környezetének kisszerűsége fosztja meg a nyilvánosságtól; őt csak 1881-től kezdve olvashatják a kíváncsibb olvasók, és egy 1922-es kiadása után valójában majd Németh László 1940-es értékelő tanulmánya fogja felfedezni.

RÁKÓCZI FERENC MINT ÍRÓ

Már Csereiről, Bethlen Miklósról, Petrőczy Kata Szidóniáról szólva jeleztük, hogy a mű és olvasója közötti természetes összhang szűnőben van; Rákóczi Ferenc esetében szinte már ijesztő szakadékról beszélhetünk. Akit mint fejedelmet, hadvezért, lázadó politikust, a nemzeti függetlenség harcosát oly sokat emlegetünk, íróként hosszú időre eltűnt szemünk elől. Az 1735-ben, törökországi emigrációban meghalt fejedelem (szül. 1676-ban) 1716-1719 között latinul és franciául papírra vetett emlékezései, önvallomásai csak századunk hetvenes éveiben váltak a nemzeti irodalom közkincsévé. A tény, hogy a fejedelem nem magyarul írt, sajnálatos ugyan, de e korban még természetes - hiszen egy Forgách Ferenc, egy Istvánffy, sőt Rákóczi kortársai közül az imént felsorolt történetírók sem fogalmaztak magyarul.

Rákóczi kései felfedezése annál fájdalmasabb, mert kitűnő író: fojtottan indulatos, higgadt-ságot színlelő szenvedélyes, a körmondatok labirintusába szinte már az eltévedés reményeivel gyönyörével beléveszni látszó, de onnan a tények és gondolatok szilárd fogódzóival mégis irigylésreméltó könnyedséggel kiszabaduló bukott fejedelem már-már erotikusan szenvedélyes vallásosságával, túlfűtötten indulatos érvelésével kora legnagyobbjai közé tartozik.

Barokk szenvedélyességének látszólag nincs semmi kapcsolata korábbi századok stílusával, még kevésbé a magyar reneszánsz és reformáció irodalmával. De csak látszólag. Mert amikor így ír:

„Ó, hányszor buggyantatok ki szememből, ti akaratom ellenére feltörő és megvetendő könnyek, amikor a haza vagy más dolgok iránti szeretetem gyöngédségeit bűnös és vétkes szenvedéllyel bizonygattam... Ha a bűnös indulatokat tanúsítottátok, miért tagadjátok meg, hogy a bűnbánat bizonyítékai legyetek? Tekints reám, Uram, és lásd, vajon méltányos-e, hogy ne féljek, és hogy mindmáig az akarattal szemben oly lázadó tagokat hordozzak? Ezért rettegek, Uram, hogy romlásba visz a múltra való emlékezés...”

- akkor azt a hangot üti meg, amit már 1578-ban Bornemisza is az *Ördögi Kisirtetekben* - s mindketten Ágoston nyomán! (Rákóczi Ferenc: *Vallomások és emlékiratok*. Budapest, 1979. Vas István fordítása.) Istenhez fohászkodó, önmagát szinte megsemmisítő alázata voltaképpen feneketlen gögöt leplez - akárcsak Balassi nem egy istenes verse; és nem csak az individuum gögjét, hanem a főnemesét is, hiszen amikor azt vallja, „nem az emberekhez szólok, hanem tehozzád, ó Istenem...”, akkor e fohász mögül kiváltságos ember lelki arca bukkan elő, aki rangján alul tartja Istent kívül bárkinek vallomást téve önmagát kiszolgáltatni.

Családi életének belső válságait lélektani hitellel rajzolja, messze megelőzve sok író-kortársát (és hasonlítva ebben Bethlen Katához):

„Ivászatokba, lakomákba és vadászatba feledkezve, életemmel haltam meg számodra, és napról-napra kihíva haragod magam ellen, megnöveltem fejemre nehezedő kezed súlyát. Mellőzöm, uram, házi gyötrelmeim fölsorolását, melyeket feleségem féltékenysége miatt szenvedtem el. Ezt egy vén-asszony keltette föl benne hazug árulkodásával és izgatásával, akit anyja küldött hozzá, udvara élére. Gyötrelmeim néha valóban oly hevesek voltak, hogy az élettől megcsömörölve lóra ültem és örültem vágattam úttalan utakon és járatlan ösvényeken, szörnyű vakmerőséggel téve próbára gondviselésedet.”

Ez az Edgar Allan Poe valamelyik novellájába illő jelenet, a haragjában árkon-bokron át vágató herceggel, mindjárt más színt kap, ha néhány lappal odébb megtudjuk, hogy a hercegnének bizony volt oka a féltékenységre, mert Rákóczi „tisztá szerelmet érzett” egy nő iránt, akire rápazarolta érzelemlöleségét. S vajon nem vezet-e Istenhez ez az út is, a szerelem útja, hiszen a szeretet a legfontosabb isteni parancs?

Rákóczi ugyanúgy a tökéletesedést, a szabadságot és a dolgok végső értelmét keresi a szerelemben, mint Balassi; vallomásainak idevágó részei akár Balassi-költemények prózai átiratai is lehetnének. A francia udvarban tartózkodva,

„asszonyokkal társalkodtam, és barátságba keveredtem velük, hiszen túl könnyen lobbantam szerelemre. A szemérmetlenektől azonban irtóztam. Arra a titkos, igaz és valóságos barátságra vágytam, amelyre igen kevés nő alkalmas. Te tudod, Uram, hogy erre soha nem a testi vágy hajtott, hanem valamiféle természetes rokonszenvvel fogadtam azt a hirtelen támadt benyomást, amely engem a világ összes többi nőjével szemben érzéketlenné tett. Titkos, de tisztességtudó beszélgetések után sóvárogtam... Éreztem, hogy szívem... megindul egy bizonyos nő láttán, aki ámulttá, szégyenlőssé és hallgataggá tett engem. Igyekeztem őt minél gyakrabban látni, pillantása és beszéde túlon túl édes volt nekem, nyugtalan voltam távollétében, de féltem megszólítani, ha jelen volt, nehogy megbántsam. Ezért szememmel beszéltem hozzá, meg sóhajokkal, melyeket gyakran kényszerültem elfojtani, nehogy valaki fölfedje szívem titkát...”

Így még soha, senki nem írt *prózában* a szerelemről a magyar irodalomban. Kétségtelen, hogy Rákóczi *Vallomásai*: éppoly én-regény, az önvallomás ágostoni-Bethlen Miklós-i módszerével éppoly út a regényhez, mint amazok önéletrajza.

És most figyeljük, miként vonja be nagy ravaszul Istent eléggé kisszerű titkába, hogy ugyanis nyomban e szerelem fellángolása után egy másik asszonyba is beleszeretett:

„De miképpen tudnék köszönetet mondani neked azért, Uram, hogy nem engedted meg, hogy csupán egyetlen tárgya legyen szerelmemnek? Hanem azt engedted meg... hogy szerelmem tárgyául ketten is kínálkoztak egyidőben, hogy eszem és szívem egyensúlyban legyen... Mindezt azért engedted meg, hogy láthatóbb legyen gyarlóságom... Egyikük műveltségével, kedves viselkedésével, élénkségével és mindenben megnyilatkozó, csodálatraméltó bájával, alakjának és arcának szépségével méltán lobbantott szerelemre, a másik ragyogó értelmével és jellemének szilárdságával, józan szokásaival, mesterkéletlen szerénységével, erkölcsi szigorával, természetével, okosságával s arcának a másikénál nem megvetendőbb szépségével vonzott... Teljes esztendőt töltöttem el ebben a válságban... Az egyik minden vadászaton megjelent, csodálatos kecsességgel ülve meglovát, a másiknak hazatérve kártyajáték közben igyekeztem tetszését megnyerni. Seholy nem leltem nyugalmat, gyűlöltem magamban ezt a kettősséget és hazugságot...”

Talán meglepi az olvasót, hogy a nagy fejedelem vallomásaiból nem az államszervezési tevékenységére, csatáira, a történelem külső eseményeire utaló, forrásértékű mozzanatok emeljük ki - pedig például bécsújhelyi fogságából történt szökésének leírása egy Dumas tollával vetekszik; mi most azonban Rákócziban az író nézzük és méltatjuk, s az itt most idézett töredékes részletek jól mutatják, hogy ha francia és latin nyelven is, de olyan lélektani megfigyelésekben gazdag regényrészletek szólnak meg a magyar irodalomban, amilyenek eddig soha. Méltán sorolhatjuk Rákóczit a magyar regény előkészítői közé, Bethlennel, Csereivel és másokkal együtt.

S hogy Rákóczinak, az írónak mindez mennyivel fontosabb volt, mint egyébként nagyfontosságú külső események, az bizonyítja, hogy e párizsi udvari kettős szerelem hosszadalmas leírása után a Napkirállyal történt találkozásairól mindössze ennyit vet oda:

„A nap reggeli óráit nyolctól a királlyal - (XIV. Lajossal) - vagy Franciaország marsalljaival, a hercegekkel és az udvar főbb ügyeiben jártas, tekintélyes korú, erkölceikben és társalgásuk kellemességében kiemelkedő előjáróival folytatott beszélgetések töltötték meg egészen tízig.”

Másutt is jelzi, hogy XIV. Lajossal magányos sétákat tett, elbeszélgetve az uralkodóval - mint író azonban saját belső életét, szerelmi válságait és örömeit fogalmazza meg, megelőzve ebben Prévost abbé *Manon Lescaut*-ját (1731).

Tehetsége és lelkialkata mellett az élettapasztalat és a gyakorlás is segítségére volt abban, hogy ezt az egyfelől önmarcangolón őszinte, másfelől mégis titkolózó-rejtőzködős a történetek bizonyos részleteit konokul elhallgató közlési módot - mely éppen a leírtak és az elhallgatottak közötti feszültség folytán oly lebilincselően izgalmas - kifejlessze. Gondoljuk meg, hogy 12 éves és 18 éves kora között csehországi papi kollégiumokban tanult, anyanyelvét elfelejtette, a Kollonich bíboros által felfogadott tanárai minden nemzeti önérzetet kiölni reméltek belőle; vele titkon levelező és őt jogaira figyelmeztető nővérét feljelentette - és mégis, lelke legmélyén érintetlenül őrizte önmagával, őseivel és a magyar nemzettel való identitását, hiszen nagykorúvá válva, tervszerű céltudatossággal fogott Habsburg-ellenes tervei végrehajtásához. Ennek igazi titkát a *Vallomások* sem fedik fel. De valószínű, hogy a színlelésben mesterré vált ifjú talán még nővérét is a végső cél érdekében árulta be, ily módon terelve el önmagáról az utána kémkedők gyanúját.

„Engem még most, ezeknek leírása közben is gyötör az emléke”.

Annak emléke, hogy kénytelen volt száműzettetni saját hazájából, elszakadni szüleitől, ismeretlen országba sodródni, születése adta méltatlan bánásmódban részesülni

„és egyedül maradni olyan emberek között, akiknek erkölcei, szokásai teljesen eltérőek, nyelvük sajátságai ismeretlenek, hiszen nem ismertem a latinon kívül más nyelvet, melynek segítségével érintkezhettem volna azokkal, akikkel együtt kellett élnem.”

E gyötrelmes lelki válságon az segítette át, hogy

„természetes hajlamom volt a láthatatlan dolgok kutatására... és szerfölött nagy tudásvágy volt bennem.”

Ugyanakkor a színlelést oly ügyesen elsajátítá, hogy

„mindenki szeretett engem... mert nem szomorítottam meg senkit...”

A *Vallomások* ilyen és hasonló részletei világosan mutatják, hogy Rákóczi irodalmi előzményei nem csak Ágoston, Montaigne és a vele kortárs franciák (Pascal?) között keresendők, hanem, mint már említettük, a magyar irodalom Bornemisza, Balassi, Zrínyi, Bethlen által képviselt irodalmi irányzataiban is. (Akár olvasta őket Rákóczi, akár nem, akár hivatkozik rájuk, akár nem.)

Amikor a száműzött Rákóczi 1714-ben az agg XIV. Lajossal a fegyelmezetté merevített udvari kertek testőrként vigyázó, nyírott bokrai között sétálgat - egy éve van még a Napkirálynak, s szinte hihetetlen, de már Zrínyi is tőle remélt segítséget, már Bethlen is az ő udvarában tisztelgett! - s távolban, fák, vizek és füvek között, Watteau csoportjai üldögélnek-andalognak időtlenné örökítve a festő vásznán: csaták és szökések, országgyűlések és kivégzések emlékei immár történelemként adatokká és évszámokká párlódva gyülekeznek az emlékezet látóhatárán: csak a két nevesincs francia udvarhölgy tolakodik türelmetlenül fájdalmas gyönyört adó valóságként a hazájavesztett, harmincnyolc éves herceg tudatába. Úgy vette őket birtokba, mint előtte és utána minden író: *megírta őket*.

ÖNÉLETRAJZI REGÉNYEK BETHLEN MIKLÓS MODORÁBAN

1717-ben, ugyanakkor, amikor Rákóczi a Napkirály udvarában élt, az erdélyi Szeben városában a református BETHLEN KATÁT (1700-1759) a katolikus gróf Haller Lászlóhoz kényszerítik. Bár ez a férje két év múlva meghalt és második férje oldalán könnyebb sorsa volt, családi pörösködések és a katolikus hitben nevelt gyerekek elidegenedése élete végéig zavarta a mélyen lelkébe néző, befelé élő asszonyt, aki másodszor is megözvegyülve, az ezerhatszáznegyvenes években papírra vetette lelki történetét: *Életének maga által való leírása* (Bp., 1922).

„...Egy vasárnap este a jegygyűrűt elhozta és idvezült édesanyám kezénél hagyta, melyben én semmit nem tudtam; ki is egy ideig magánál tartván, végre ily kemény és engemet megrettentő szókkal kezembe ad:

- Ha gyermekemnek akarod, hogy tartsalak, ezt a gyűrűt vedd el; ha pedig nem, én soha tégedet gyermekemnek nem tartalak és mindenemből ki is tagadlak!

Oh, kemény szók, világ jovaival élni akaró ifjú elméhez, édesanyjához mindenben engedelmességet mutatni kívánó s efféle próbákhoz szokatlan leányhoz! Mit tudtam azért tenni? Még visszaszólani is nem mervén, a gyűrűt elvevém.”

Pergessük le újra a jegyváltás jelenetét: az éppenhogy nővé serdült leány nem is sejti, ki óhajtja nőül venni; az odaküld egy kérőt, a kérő otthagya egy gyűrűt; az anya előveszi leányát és rideg fenyegetéssel férjhez kényszeríti.

Ezer és ezer nemeskisasszony járhatott így akkoriban; Bethlen Kata azonban meg is örökíthette ezt a durva és egy életre mély sebet ejtő leánykérést. Az asszonysors ettől kezdve Bethlen Kata számára értelmetlen, kínzó áldozatok véget nem érő sora. Gondolatai és könyvei között él. Jó könyvtára van - a negyvenes évektől kezdve Bod Péter gondozta; 1849-ben semmisült meg, porig égett -, ismeri Kemény János, Bethlen Miklós önéletírásait. Mint Rákóczi Párizsban és Törökországban, a maga lelkiéletére összpontosít, úgy teszi ezt Bethlen Kata is Erdélyben - s ettől tiszteljük mindkettőjükben a magyar későbarokk nagy íróját.

Bethlen Kata tömörebb, hétköznapiabb nyelve nem rejti azt a kettős álarcot, amelyet Rákóczi még Istennek gyónva is visel; az erdélyi asszony lelki betegségét orvosi diagnózisként kezeli; rokonsága szerint ugyanis

„a *melancholia hypochondriaca* vagyon énrajtam... némelyek azt gondolták, hogy elmémben is megfogyatkoztam.”

A katolikussá nevelt leánygyermek, Haller Borbála grófkisasszony ügyesen szekírozta sértődött bánatba savanyodott anyját:

„A leányom, Borbála, mihelyt annyira nevededett, hogy előttem csalárd szíve szerént hízkelkedhetett, hátam megé pedig, ha miben alkalmatosságot kaphatott, vallásom és egyéb állapotomban megsérthetett, azt el nem mulatta. Mikor észrevette, hogy én tudom és neheztelek, rettenetes sírással és magát átkozódással eltagadta mindenkor. Mások előtt mesterségesen kívánta mutatni, mely nagy leányi szelídséggel szeret engemet, úgyannyira, hogy az ő lelke szüntelen való gyötrelemben légyen azon, hogy én reá neheztelek; ezt pedig mindenek előtt, akivel beszélhetett, még az idegen nemzet előtt is, elhíresítette...”

Eredeti széppróza ez már; csak be kell helyettesíteni egy kerettörténetbe, és kész regényrészlet áll előttünk. A tizenharmadik század magyar prózája eljutott oda, ahová korábban csak a legnagyobbak - egy Balassi - lírája: *az ember felfedezte önmagát*.

Rákóczi hűséges társa és titkára volt az emigrációban zágoni MIKES KELEMEN. Tanúja volt a *Vallomások* keletkezésének, ő küldte el a fejedelem kéziratkötegét Franciaországba; mellette nőtt fel íróvá.

„Szegény urunk, amit pennájával tehet, el nem mulatja, eleget ír mindenfelé... csak a sok írásban tölti az időt.”

Mikes a *Törökországi leveleket* Rákóczi *Vallomásaival* csaknem egyidőben, 1718 októberében kezdte írni, s ezt a képzelt címzettnek fogalmazott leveleskönyvet 1758. december huszadikáig, negyven éven át írta! Irodalmi példaképe a francia levélgyűjtemény volt. Ez akkor irodalmi műfajnak számított, mint a regény vagy a novella. Valószínűleg a Madame de Sevigné és Roger de Rabutin, Bussy grófja közötti levelezés hatott rá legközvetlenebbül (*Lettres de Messire Roger de Rabutin Comte de Bussy*. Paris, 1697). Íme tehát a magyar irodalomban először mutatható ki tényszerűen a kortársi francia próza közvetlen hatása. A reformáció koráig, sőt még azután sokáig a latin szövegek voltak a magyar írók ihletői; Heltaitól kezdve Luther Márton német nyelve is ösztönzőül szolgált; most aztán, a XVIII. század közepén, megkezdődik a francia kultúra diadalmas hatása, s tart Adyig és tovább.

De ismét ne véljük, hogy Mikes nem merít a még otthon, diákkorában elsajátított irodalomból. Amikor például azt az esetet írja le, amikor egy ostromlott várból az asszonyok hátukon viszik ki férjüket, élve a császár engedelmeivel, hogy ki-kí viheti magával, ami számára a legkedvesebb - akkor nem feledhetjük, hogy ezt az eseményt a Johannes Manlius által összegyűjtött és 1562-ben Wittenbergben kiadott „közhelygyűjteményből” (*Locorum Communiorum Collectanea ex lectionibus Philippi Melanctonis*) már Bornemisza Péter is közölte, méghozzá kétszer, prédikációinak IV. és V. kötetében...

S ezzel az utalással - több tucatnyit fölemlegethetnénk - nem, vagy nem csak arra célunk, hogy sürgősen Mikes adomáinak forrásait okvetlenül a vele egyidőben publikált francia kiadványokban keresni, hanem a műfajt is érzékeltetni szeretnénk az olvasóval: Mikes, bár tagadhatatlan, hogy, mint az imént jeleztük, a francia levélformát vette át, a magyar irodalomban először, - valójában a novellisztikus adomagyűjtemény nálunk Heltai óta kedvelt műfaját alkalmazta-korszerűsítette, beleszöve saját hétköznapijainak nem is annyira eseményeit, mint inkább olvasmányait az adomák sorába. Még szóhasználata is mélyen a XVII. század elején divatos magyarországi szóhasználatához kapcsolódik:

„az órá megcsinálván az órát, aztot feltekeri, és azután járni hagyja, amint neki tetszik.”

Ezzel a hasonlattal Draskovich Jánostól (1610) Rimayn és Pázmányon át Prágai Andrásig (1628) gyakran találkozunk.

Amikor pedig arról ír, milyen haszontalanul nevelkedik a magyar ifjú, - szinte szószerint Zrínyi Miklós hasonló tárgyú eszmefuttatását követi (1725. június 11-i levél).

Mint máris látható: Mikes nem a lélek belső fejlődését ábrázolja, nem érzelmeinek történetét közvetíti, mint mestere, a fejedelem, vagy mint kortársa, Bethlen Kata; ő az elbeszélő-leíró szépprózát műveli, de ezt is viszonylag ritkán teszi saját látott élményei alapján (mint e téren elődje, Szepesi Csombor Márton), sokkal gyakrabban a távoli hazában, ifjúkorában hallott-tanult nemzetközi adomakincset variálja, avagy pedig napi olvasmányait aktualizálja, mint például ebben a részletben, 1725. április huszonkettedikén:

Rodostó, 22. április 1725. „Hol vagyon, hol vagyon az a puskás, ki meglötte azt a farkast, ki megette azt a kecskét, kit apám vett a vásáron? Hol vagyon az az ember, aki megtalálta azt a levelet, kit innét írtam kédnék? Mit tehetek, édes néném, róla, hogy már régen nem vette kéd leveletem? Ha nem írtam, azt nem kell csudálni, ha kéd nem vette. De ha írtam, hogy veszett volna el? De mit törődünk rajta, a mi leveleinket Bécsben is elolvashatják, hogyha pedig a tengerben veszett, a bizonyos, hogy a halaknak nem zsirozza meg a fogokot. Édes néném, ha egy-két levelünk elvész,

írjunk tizenkettőt helyekben, a nem nagy fáradság, és a restséget meg nem háborgatja. De mit írjak, mert itt semmi hír nincsen. Hanem ha azt írom meg, hogy most itt az örmény asszonyok nagy munkában vannak, mert most vetik a gyapotot. Írjunk hát a gyapotról, mert az itt nem bolondság, de sőt még nagy haszon, mert sohult nem terem annyi, mint itt, és az itt nagy kereskedés. A mi földünkön nem gondolom, hogy megteremne, mert meleg földet szeret. De Magyarországon csudálom, hogy meg nem próbálják, mert ott vagyon olyan hely, ahol megteremne, és a nagy hasznot hozna az országnak. Legalább az a pénz, akit gyapotért adnak, megmaradna az országban...

De édes néném, minthogy a gyapot nálunk meg nem teremne, kéd más hasznot tehetne a mi országunknak, amelyért méltó volna a kéd nevét arannyal leírni az erdélyi históriában. Ha az Isten hazaviszi kédet, miért nem lehetné kédnek annyi selyme, hogy a szükségesre valót nem kellene pénzen venni. Ha kédől meglátnák, más úri asszonyok is követnék, és lassanként a haszonért a közönséges renden valók is felkapnák. Idővel nálunk is elbővülne, valamint más országokban, ahol ott is csak lassanként kezdték. Ebben az országban egy görög császár bővön megajándékozott két missionárius papot, azért hogy ők hozták messze országról legelsőben a selymeresztőbogárnak a tojását. Aztot itt kiköltették, felnevelték, elszaporították, és megmutatták, miképpen kell bálni vélek és a selyemmel. Ők azt mint okos emberek mind megtanulták volt. Itt hogy elszaporodott, az oroszok is felkapták. A görögöktől, az olaszoktól a spanyolok és a franciák idővel felvették, és így terjedt el lassanként, és így jött bé a haszon a kereskedéssel az országban. Nevetném, ha kéd lenne első fundatora a selymeresztőbogaraknak Erdélyben. Az ilyen dolgot, ha valaki elkezdené, a többi is követné...”

Milyen friss indítás: „Hol vagyon az a puskás, ki meglőtte az farkast, ki megette az kecskét...” (Hol van a tavalyi hó, kérdezte már Villon.) Aztán jön a gyapottermesztés leírása, mintha csak odaállt volna a derék fejedelmi titkár a gyapotföldeken szorgoskodók mellé. Friss, jóízű, érdekes leírás. Igen ám, de Mikes ezt egy *Dictionnaire Oeconomique* című francia könyvből másolta ki és fordította ízes magyar nyelvre...

Ilyenkor érezzük, hogy egy magát értelmes munkálkodással elfoglalni vágyó férfi unaloműző tevékenységének vagyunk tanúi. Vajon írt volna-e Mikes, ha otthonmarad? Ilyesmit bizonyosan nem. De ha nem, s ha Keményt, Bethlent, Rákóczit a fogság kényszeríté az írásra, akkor hol vannak azok az elhivatott írók, akik ezt életcéljukként művelik, mint a XVI. század végén egy Balassi, vagy mint a XVII. század első felében egy Szenei Molnár Albert?

Bethlennél, Rákóczinál a személyes közlendő indulata emeli a művet a dilettante (vagyis: önmagát szórakoztató, műkedvelő) szerző egyébként nem lebecsülendő színvonaláról az élethivatásként író auktorok legjobb művei közé; Mikesnél ezt az indulatot a csendes, de fájdalmas honvágy helyettesíti, s ezért igazán nagy írónk: nem is annyira azért, amit közöl, hanem *ahogyan* közli; miként Rákóczinál mindig ott vibrál a közöltek és az elhallgatottak közötti villamos feszültség, úgy Mikest olvasva mindig érezzük az elveszített paradicsom: a szülőföld iránti olthatatlan és eleve reménytelen vágyódás keserű gyönyörét.

Rákóczi halálának leírásában érezzük leginkább a sorok mögötti feszültséget; a csendes, higgadt beszámolóból valósággal kiált az eszeveszett honvágy:

„De ne jó atyánkot sirassuk... hanem mi magunkot sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk. Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt miközöttünk... ítélde el, ha lehet, micsoda állapotban írom ezt a levelet...”

Úgy tetszik, hogy az utolsó levelemet az elmúlt holnapnak 25-ik napján írtam vala. Azután szegény mind nagy bágyadtságokat érzett, igen keveset, de másként mindent a szokás szerént vitt végben, abban a gyengeségiben is az esztergájában dolgozott első áprilisig. Aznap pedig a hideg erősen jött reá, és annál inkább meggyengítette. Másnap jobbacskán volt. Virágvasárnap a gyengeség miatt nem mehetett a templomba, hanem a közel való házból hallgatta a misét. A mise után amely pap odavitte neki a szentelt ágat, térden állva vette el kezéből, mondván, hogy talám több ágat nem fog venni. Hetfűn jobbacskán volt, kedden hasonlóképpen, még a dohánt is megkívánta, és dohányzott. De azt csudálta mindenikünk benne, hogy ő semmit halála órájáig a háznál való rendben el nem

mulatott, se meg nem engedte, hogy őérette valamit elmulassanak. Mindennap szokott órában felöltözött, ebédelt, és lefeküdt, noha alig volt el, de mégis úgy megtartotta a rendet, mint egészséges korában. Szeredán délután nagyobb gyengeségben esett, és csak mindenkor alutt. Egynehányszor kérdeztem, hogy mint vagy, csak azt felelte: én jól vagyok, semmi fájdalmat nem érzek. Csőtörtökön igen közel lévén utolsó végihez, elnehezédék, és az urat magához vette nagy buzgósággal. Estve a lefekvésnek ideje lévén, kétfelől a karját tartották, de maga ment a hálójában. A szót igen nehéz volt már megérteni. Tizenkét óra felé éjszaka mindnyájan mellette voltunk. A pap kérdezte tőle, ha akarja-e felvenni az utolsó kenetet? Intette szegény, hogy akarja. Annak vége lévén, a pap szép intéseket és vigasztalásokat mondván neki, nem felelhetett rája, noha vettük észre, hogy eszén van. Azt is láttuk, hogy az intéskor a szemeiből könnyhullatások folynak. Végül szegény, ma három óra után reggel, az Istennek adván lelkét, elaluvék, mivel úgy holt meg, mint egy gyermek. Szüntelen rá néztünk, de mégiscsak azon vettük észre általmenetelét, amidőn a szemei felnyíltak. Ő szegény árvaságra hagyta bennünket ezen az idegen földön. Itt irtóztató sírás, rívás vagy közöttlünk. Az Isten vigasztaljon meg minket.” (Rodostó, 1735. április 8.)

Mikes sokat fordított. De éppen emiatt nem igazán kedvelt az irodalomtörténetileg egyébként jelentős *Mulatságos napok* című novelláskötetfordítás (1745.; kiadva 1879; Gomezné Madeleine-Angélique Poisson 1722-1731 között több kötetben kiadott *Les journées amusantes* című gyűjteményének fordítása).

Mikes jól folyó előadása nem több s nem kevesebb, mint Faludi és mások hasonló témájú átdolgozásai. Irodalmunk klasszikusává a *Törökországi Levelek* koszorúzzák Mikes: a nagyvilágon e kívül nem volt számára hely.

ROKOKÓ IDILL

Amikor Mikes Törökországban rőtta szorgosan sorait, Bethlen Kata pedig Erdélyben ette az özvegyesség keserű kenyerét, a római Szent Péter templomban a magyar zarándokok gyóntatójaként működött FALUDI FERENC (1704-1779) jezsuita szerzetes, hitszónok. Itáliában érdeklődéssel forgatta ama idők népszerű könyveit, így például, többek között angol rendtársának, William Darrelnek erkölcsi oktatásait, illetve ezek olasz kiadásait. A Rómában, 1744-ben keltezett előszók szerint az *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember* (Nagyszombat, 1748) és az *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony* (Nagyszombat, 1748) közreadásában ez vezette:

„Amit írtam, azért írtam, hogy messze bujdosásaimban ki ne kopnék élő nyelvünkbul, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra való nyújtának a hivalkodóknak, sok jóra emlékeztetném a világ gondjaiban elmerült elméket.”

Szintén Rómában fogott hozzá a *Bölcs és figyelmes udvari emberhez* (Nagyszombat, 1750), spanyol rendtársának, Baltasar Gracián y Morales XVII. századi író *Oráculo manual y arte de prudencia* című könyvének lefordításához, melyet ő egy francia kiadásból ismert meg. Ennek előszavában már a stílus tudatos művészenek vallja magát, ugyanazon fordítási elveket követve, mint nagy elődje és rendtársa, Pázmány Péter:

„Ki akadémikus, szeges munka az idegen nemzetnek nyelve járását, és annak tulajdonát szakasztott úgy magyarosan ejteni... Ami a stílust illeti, ha oly cifrán nem trágyáztam, amint hazámnak kényessei szeretnék, vagy kis mentségem: ifjantan kezdettem...”

A negyvenes évek második felében hazarendelt Faludi - Nagyszombatban szentírásmagyarázó tanár, kőszegi és pécsi rendházfőnök, három esztendőn át tanár a bécsi Teréziánumban - egész életére kihatott ez a csaknem negyvenévesen átélt pár római esztendő. Angol, spanyol, francia szerzők, latin, olasz, francia közvetítésben...

A római olasz irodalom ugyan nem élte ekkor fénykorát - a század nagy olasza, Goldoni Velencében működött, Pietro Metastasio-Trapassi pedig diadalai idején Bécsben élt -, de talán éppen ezért, Róma nagy és lelkes közvetítője volt a spanyol, francia és részben az angol irodalomnak. Igaz, hogy éppen 1744-ben, Faludi imént idézett előszavainak évében, spanyol-nápolyi-osztrák Habsburg császári csapatok tartották megszállva Rómát, a pápa azonban, a türelmes, nagyműveltségű XIV. Benedek, gondoskodott a zene és a természettudományok megfelelő műveléséről. Faludi egy viszonylag széles látókörű, művelt és türelmes kulturális légkörben élt Rómában.

Faludi római éveinek fordításai-átdolgozásai közül a *Bölcs és figyelmetes udvari ember*, ez a háromszáz pármondatos, néha bekezdésnyi maximát tartalmazó kötet a legfontosabb. Maga a maxima új műfaj a magyar irodalomban. A La Rochefoucauld által közismertté vált maxima, mint az irodalmi lexikon írja, „A szabály határozottságával kimondott, röviden megfogalmazott erkölcsi igazság vagy életelv”. Éppen rövidsége miatt kíván pontos és találó fogalmazást, elegáns tömörséget.

„A faragott kép nem azzal lészen bálvánnyá, hogy arannyal buríttatik, hanem azzal, hogy imádtatik.”

„A hercegek, fejedelmek mindenkor arra arányoznak, hogy fennforogjon a világ előtt méltóságok. Megengedik ugyan, hogy őket segéljessük, de egyáltalában nem, hogy meggyőzzük. Tanácsiddal úgy menj feléjük, mintha csak eszükbe akarnál valamit juttatni. Oktatásnak színével veszedelmes hozzájuk nyúlni.”

„Hihetetlen mélységes titok vagyon a tréfákban.”

„Amely mű hamar kész, hamar vész.”

A jezsuita rend feloszlata után (1773. július 21., XIV. Kelemen pápa *Dominus ac redemptor* kezdetű brevejével), bár a rend sok tagját Európa-szerte üldözni kezdték, és Lorenzo Ricci generálist, rendfőnököt be is börtönözték, ahol 1775-ben meghalt - Faludi és magyar rendtársai általában békés életet találtak valamelyik főnemesi kastély oltalmában. Faludit a Batthyány-család vette pártfogásába birtokán. Rohoncon, Vas megyében (ma: Rechnitz, Ausztria, átellenben Bozsokkal) éldegélt haláláig, 1779. december tizennyolcadikáig. Itt bíbelődött egy spanyol szerző 1609-es novelláskötetének 1666-ban, tehát száz egynéhány évvel korábban németül is kiadott átdolgozásával: *Téli éjszakák*. Halála után, 1787-ben jelent meg Révai Miklós gondozásában, Pozsonyban.

Ezek az „unalmat enyhítő beszédek” sokfelől összeszedetettnovellák (az alaplumból csak ötöt vett át), s ezeknek is, akárcsak Mikesnél, stílusa fontosabb, mint maga az elbeszélés.

„Szerettem a roppant udvart, tornyozott kevély épületet, az egyikből a másikba nyíló szobáknak hosszú rendét, a palotáknak egymást győző ékességét, festékes írásokat és kövekkel tündöklő mennyezetit és több, idetartozandó rakott nemes szépségét; most ásító unalom ér, ha eszembe forгатom...” - mondja az ötödik novella hőse.

Valójában a modern elbeszélés kezdődik Faludinál.

Gyűjtötte a népi szólásokat; búvárlotta a régi irodalmat, a *Halotti Beszéd* például az ő olvasatában jelent meg 1770-ben; negyvenhárom verse pedig számtalan műformával való kísérletezés. Lelkes híve, Weöres Sándor írja róla: „Vele végződik a nehézkes, nemesi régi magyar költészet s vele kezdődik a hajlékony, civilizált új hangzás. Minden későbbi magyar verselés az ő közvetett, öntudatlan neveltje napjainkig.” Igen, a Bóbita számos kis verse Faludira emlékeztet:

Tüskebokor az egressel
Nagy nehezen táncra kelt,
Távul jártak két lépéssel,
Egyik a másiktól félt.
(*Tündérkert*)

Faludi költészetéből ugyanaz a tiszta derű árad, ami a korabeli kastélydíszítő festményekről is:

Pintyőke sírását, galambnak nyögését,
A játékos rigók, hangos füttyülését,
Gerlicéknek búsulását
Társak után bujdosását,
Szemre; fülre venni,
Más gonddal nem lenni.
(Tavaszi)

Erre törekedett: a látottakat-hallottakat „szemre, fülre venni.”

Egyik versét a mai napig éneklik nagyböjti időben a templomokban:

Szüzek, ifjak sírjátok,
Mélyen szomorkodjatok,
Keseregen minden szív
Aki Jézusához hív.

Nincsen abban irgalom,
Hozzád buzgó fájdalom,
Aki téged meg nem szán,
Ó Jézus, a keresztfán.

A középkori Mária Siralom fájdalma szólal meg itt rokokó-módra hajlékony dallamossággal.

Így ível a magyar költészet megszakítatlan folytonossága a *Mária Siralomtól* Faludi Ferencig.

Faludi kortársa, a csallóközi születésű AMADÉ LÁSZLÓ báró huszártiszt, aranysarkantyús vitéz, kamarai tanácsos amolyan fiók-Balassiként élte szerelmi viharokban gazdag, ámde a Balassiénál üresebb, felszínes életét. Ettől azonban jó költő, kortársaira, noha csak kézen-közön terjedt (csak vallásos versei jelentek meg nyomtatásban) Faludinál is erősebben hatott. A versszerzés az Amadéknál családi hagyomány; László atyja, Antal, 1736-ban egy zenélő-órát írt le nagy gyönyörűséggel.

Amadé László közkedvelt toborzóját Kodály-Paulini: *Háry János*ából ismeri mindenki:

A szép fényes katonának
Arany, göngy élete,
Csillog-villog mindenfelől
Jó vitéz fegyvere;
Szép élet!
Víg élet!
Soha jobb nem lehet!
Hopp hát jöjjön katonának
Ilyent ki szeret.

Szerelmi költészetében tagadhatatlanul tanult Balassitól és Balassi XVII. századi utánzóitól:

Szüntelen bánkódnom
Érted fohászkodom
Szomorú szívemet,
Igaz hívségemet,
Elbúsult elmémet,
Mulanó éltetemet,
Mi haszna kínoznom?
(*Szüntelen bánkódnom...*)

Amadé az a költő, akit nem szokás hosszan elemezni, boncolgatni; irodalomtörténeti könyvekbe is amúgy kötelelességtudásból kerül inkább; Szerb Antal gunyoros bölcsessége

szerint „versei annyira egyformák, hogy a vastag kötet elolvasása után egyetlenegy vers maradnak meg az emlékezetben.” Mégis, az általa művelt és képviselt költészet, ez a még mindig zenére szerzett, tánchoz alkalmazkodó dalforma oly nagy hatású volt, hogy Petőfinél is rálelhetünk imitt-amott a párjára.

Amikor Amadé meghalt (1764. december 22.), rövidesen, év szerint 1765-ben egy tizennyolc éves nemes ifjú: Bessenyei György kerül a Mária Terézia alapította bécsi udvari nemesi testőrségbe. Az öreg Faludi halálakor pedig (1779. december) Bessenyei már túl van első könyvein és éppen Pesten próbálkozik egy Hazafiúi Társaság létrehozásával.

Új korszak küszöbére értünk.

FELVILÁGOSODÁS ÉS ÉRZELMESSÉG 1772-1805

Az emberség, tudomány annyira összehúzott bennünket e világnak e részén, hogy mikor hazát, hazafiúságot emlegetnek: Európát értsd rajta.
Bessenyei György: *Rómának viseli dolgai*, 1801.

Kedvelt szabadság istensége,
Törd össze népünk láncait.
Verseghy Ferenc: *A marszíliai ének*, 1794.

AZ ÍRÁSBÓL, OLVASÁSBÓL SZÁRMAZOTT VILÁGOSSÁG

BESSENYEI GYÖRGY TÁRSASÁGA

Mária Terézia királynő 1760. szeptember tizenegyedikén magyar nemesi testőrség felállítását rendelte el. A szolgálatuk révén az uralkodóval személyesen is kapcsolatba kerülő nemesi ifjak megismerhették Bécset, az udvart, átítatódhattak azzal a műveltséggel, szellemmel, ismeret- és érzelemvilággal, mely e testőröket örökre a dinasztiahoz köthette, általuk pedig az egész magyar nemzetet befolyásolhatta. A százhusz főnyi testőrségbe, melynek minden egyes tagja alhadnagyi rangot kapott, megyénként két-két ifjat küldhettek a vármegyék. A testőrség első kapitánya gróf Pálffy Lipót altábornagy lett. Utódai is a magyar főnemesség legelőkelőbb katonái: herceg Esterházy Miklós tábornagy (1787-ig); gróf Károlyi Antal tábornagy (1791-ig) és herceg Esterházy Antal tábornagy (1794-ig) - hogy csak az első négy kapitányt nevezzük meg. A testőr-alhadnagyokat és parancsnokaikat a császári palota közelében, a Fischer von Erlach által épített Trautson-palotában helyezték el. (Ez a palota 1962-ig, mikor a magyar állam eladta az osztrák kormánynak, a magyar művelődés bécsi központja: diákok, tudósok kollégiuma volt; Collegium Hungaricum.) A tágas folyosókról egymás mellett nyíló fehérajtajú szobák, bennük kényelmes berendezéssel, iparművészeti remeklésnek beillő cserépkályháikkal, egy kolostor celláinak meghitt, de nem rideg hangulatát, könyvek és kultúra jelenlétének érzését keltették, a nagyterem rokokó festményei pedig a Burg közellétét éreztették.

A gyakorlatilag 1761-től kezdve működő testőrségbe néhány művelődni vágyó ifjú is bekerült, így mindjárt 1761-ben Báróti Sándor, az erdélyi Alsófehér megye küldötte; 1762-től a szintén erdélyi Barcsay Ábrahám, fejedelmi sarj, őt Hunyad megye delegálta szüleinek váratlan elhunytja miatt; 1764-től kezdve pedig Bessenyei Sándor, Szabolcs megyéből, akinek fivére, Boldizsár is testőr volt, ő azonban kilépett a szolgálatból. Báróti, Barcsay, Bessenyei Sándor és néhány társuk az amúgy sem szigorú katonai szolgálaton túl érdeklődéssel és élvezettel vetették magukat Bécs társadalmi és kulturális életébe; színházakba jártak, rendszeresen látogatták az udvari könyvtárat, ahol Kollár Ádám igazgató-főkönyvtáros mindig szívesen állt rendelkezésükre. Bécsben ekkor erősen hatott az olasz és főleg a francia kultúra, festészet, zene, irodalom: Észak-Itália több tartománya a Habsburgok kezén volt akkor, a francia udvarral pedig dinasztikus érdekből szívélyes jóviszonyt ápolt az udvar. A császárnő-királynő leánya, Marie-Antoinette 1770 májusától Lajos trónörökös, a későbbi XVI. Lajos francia király felesége lett. Mária Terézia egy másik gyermeke, Karolina-Mária főhercegnő (1768-tól) nápolyi királyné volt, Lipót főherceg pedig, a császárné harmadik fia, Toscana nagyhercegeként 1766-tól kezdve Firenzében uralkodott. Mind Lipót, Itáliában, mind pedig a trónörökös: József főherceg, akit ősi szokás szerint éppen 1764-ben választottak és koronáztak a Német-római Birodalom királyává és aki 1766-tól kezdve anyja oldalán az uralkodásba is belefolyt: a társadalmi reformok lelkes híve volt, s elveiket, terveiket, műveltségüket a francia bölcselek eszméiből merítették. Mint láthatjuk, a Habsburg birodalom és fővárosa éppen a magyar nemesi testőrség megalakításának éveiben tárta ki féltve őrzött (és az ötvenes évek háborúiban átvitt értelemben még fenyegetett) kapuit Párizs és Itália felé, s az addig oly erős spanyol hatás, amit a császárnő férje révén belépett lotharingiai ág enyhített, végleg eltűnt.

Most megy tehát férjhez az egyik Habsburg főhercegnő Nápolyba, a másik Franciaországba; most kezd uralkodni Firenzében Lipót főherceg, most lesz anyja jogszerű tásuralkodója

József; a világ kormányozhatónak és ésszerű elvek alapján javíthatónak tűnik. A testőrök közül az olvasni vágyók megismerkedhetnek Voltaire és Rousseau eszméivel, Metastasio színműveivel, Haydn zenéjével. Báróti, Barcsay, Bessenyei Sándor tehát a lehető legkedvezőbb történelmi pillanatban kóstolt bele Bécs és az udvar életébe.

Ebben a kedvező történelmi pillanatban, 1765 nyarán küldi Szabolcs megye a sokgyermekes BESSENYEI Zsigmond földbirtokos harmadik fiát: GYÖRGYöt (1747?-1811) is Bécsbe, a nemesi testőrségbe.

A tizennyolc éves, délceg, de műveletlen szabolcsi ifjú bámulva néz körül a fővárosban, és mohón veti magát bátyja meg Báróti és Barcsay példájára a társasélet örömeibe. Megtanul franciául, latinul, valamennyire németül is tud - és valósággal habzsolja a keze ügyébe eső, az akkori műveltek körében divatos irodalmat. Mohón művelődik - s ez a művelődés számára a francia nyelven hozzáférhető irodalom birtokbavételét jelenti. (Angol szerzőket is franciául olvas.) Szolgálati utat tesz Itáliában: mint testőr, egy hercegnőt kísér.

Alig tölt az udvarnál hét esztendő: a huszonöt éves hadnagy 1772-ben, egy év leforgása alatt négy könyvet ad ki nyomtatásban („Bétsben, Kaliwoda Leopold betűivel”), mind a négy évszakban egyet, s e négy könyvből három a címadó munkán kívül további műveket: verseket tartalmaz.

Hallatlan teljesítmény. Mintha egymaga akarná a bécsi testőrtisztek által ismeretlen, vagyis: számukra addig nem létezett magyar irodalmat megteremteni!

Időrendben legelső a *Hunyadi László tragédiája*. A francia dráma szerkezeti szabályait utánzó színmű nem jelentős - inkább csak figyelemre méltó, hogy a dinasztiahűsége nevelt testőrtisztből már első munkájában előbukkan a nemzeti függetlenség ügyéért lelkesülő magyar, hiszen Hunyadi László a „gonosz tanácsosaira hallgató uralkodó” önkényének áldozata - viszont annál fontosabbak a tragédiához csatolt versek, s köztük is a Gyöngyösi István hangjára emlékeztető és Petőfi felé mutató *A Tiszának reggeli gyönyörűsége*:

A Tiszának partján virradok meg egyszer.
Hol ifjú éltemben jártam sokezerszer...

...

Az éjjeli ködök gőzölögni kezdenek,
Hegyeknek tövibe s völgyekbe rejteznek.
Innen eresztgetik felfelé párájok...

...

Zendülnek az erdők sokféle hangokkal,
Szólnak madarai a víg vadászokkal.
Jajdulnak a kopók, hangzik a kürt messze,
Bögnék az élőfák, faldos ott a fejsze.
Az halász hajója harsog a vízeken,
Keresi prédáját e párás térjeken,
A sásas rétekre sok marhák veretnek,
Rívó bögései gyakran kettőztetnek.
Éh szájok a fűbe széjjel harácsolnak,
Furulyája zendül köztök pásztoroknak.
A Tisza partjárul ezeket szemlélvén,
Csendesen állottam, mindennek örülvén.

Ez a százados múltú magyar költészet hangja, ez nem a francia udvari költészet manírja; Bessenyeiben felgyúlt mindaz az energia, amit a magyar költészet felhalmozott.

Ezt a kötetet követte valamikor a nyár elején *Az embernek próbája* című tanköltemény, Alexander Pope angol költő *Essay on Man* című (1734), Bessenyei által franciául olvasott művének szabad átdolgozása. „*Magam gondolatja sokkal több van, mint Póptól vettem.*” A fiatal testőrtiszt az élet értelmét a természet tanulmányozásában keresi.

A nyár végén publikált harmadik könyv, az *Esterházi vigasságok* - amely a *Delfén* című leíró költeményt is tartalmazza - Esterházy Miklós herceg testőrkapitány tűzijátékkal egybekötött nagyszabású kerti ünnepélyét írja le, értékes művelődéstörténeti adatokat szolgáltatva az utókornak. A *Delfén* egy balerina táncának leírása:

Ekkor kezdi Delfén lankadva hágását,
S mosolyogva teszi első mozdulását,
A nézők szemei formáján elvesznek,
Egy pissenést sehol miatta nem tesznek,
Csendes nótájára emeli karjait,
A bágyadt szerelem mozgatja tagjait...

Bessenyei leírása szorosan követi a táncosnő mozgását, ritmusát, hogy az andalító előadást Delfén halálának leírásával végezze, bizonytalanságban hagyva az olvasót: valóban Delfén halálát látjuk, vagy talán ez is az előadás része, befejezése? A megszemélyesített Halál

A játéknézőhely szép téjére felhág,
Megáll kaszájával, mint egy elszikkadt ág,
Kiragadja Delfént Bécsnek karjaiból,
Viszi, s temetőföld porzik bordáiból.
A szűz kiált széjjel, mutatva félelmét,
De sehol nem kapja tovább segedelmét,
Elviszi az halál, sírjába bédugja,
S nekiülvén, testét fogaival rágja.

Megint csak kétségtelen: Bessenyei, miközben buzgón követi s utánozza tisztelt franciáit, a régi magyar irodalom hangját, a haláltánc-énekeket szólaltatja meg a mulató Bécsben...

A negyedik 1772-es Bessenyei-kötet az év végén kiadott „*Ágis tragédiája. Öt játékban, versekben.*”

Az *Ágis* Plutarkhosz nyomán a spártai történelem egyik eseményét dolgozza fel, a bizony unalmasan előadott tragédiában az abszolút monarchia és a felvilágosult államigazgatás ellentétes eszméit igyekezvén közelíteni egymáshoz. A királynőnek dedikált kötet ajánló szövegében ugyan látszólag csak a tanácsosok kétszínűségére céloz - „*Sok szolgálk szájában az igazság hamis színnel s a hamisság igaz formában járhat*” - mégis nyilvánvaló, hogy Bessenyei látja az abszolutizmus tarthatatlanságát, s szeretné Voltaire és Montesquieu elveit a gyakorlatban alkalmazni, de hogyan lenne mindez megvalósítható?

Négy ilyen fontos Bessenyei-kötet megjelenését figyelembe véve, s meggondolva, hogy ugyanebben az esztendőben jelent meg Pozsonyban bodóbaári és nagylucsai Mészáros Ignác ügyvéd, uradalmi jogtanácsos regénye (egy ismeretlen korabeli mű szabad átdolgozása), a *Kártigám*, teljes címén: „*Buda várának visszavételekor a keresztyének fogságába esett, egy Kártigám nevű török kisasszonynak ritka s emlékezetes történeti*” (1772) - akkor teljes joggal tekinthetjük korszakváltó évszámnak az 1772-es esztendőt, jelképesen innen számítva a magyar felvilágosodás - és a vele nagyonis összefüggő *érzelmesség* - irodalmát. Mészáros *Kártigámjára* nem fogunk visszatérni, ezért túl azon, hogy milyen fontos látnunk: egyszerre kétféle irányzat is indul 1772-ben, s Bessenyeivel egyidőben a kortársak által korszerűnek érzett magyar regény is megjelenik: azt is érdemes megjegyeznünk, hogy Mészáros *Kártigámját* a múlt század végéig újra- meg újrayomtatták, a ponyvára került és egész nemzedékek nőttek fel rajta. A *Kártigám* tehát kitágította az olvasóközönség fogalmát, s olyanokat is az

olvasás műélvezetére szoktatott, akikhez Bessenyeinek és körének munkái el se jutottak. Mint Wéber Antal írja az Irodalomtörténeti Kézikönyv 3. kötetében: „Az olvasók nem jelentéktelen rétege számára egy ideig a *Kártigám* jelenti a magyar regényt, s e munka körülményes, áradozó nyelvezete a csiszolt, érzelmes beszéd példája...” „*Érzelmes beszéd*” - ez Bessenyei stílusának látszólag éppen ellentéte, mégis a felvilágosodás korának másik, de szerves hajtása; az a világot a felvilágosodás eszméinek ismeretében és vállalásával, ámde mégis az érzelmek felől megközelítő irányzat, melynek legjellemzőbb s legfontosabb terméke Goethe *Werthere* (1774), kiteljesedése pedig Schiller és Mozart működése.

Bessenyei páratlan energiájú 1772-es fellépésének saját célkitűzésein és vasakarátán túl egyéb magyarázatai is vannak. Lehetetlen, hogy az anyagilag otthonról szegényen eleresztett, soktestvérű fiatal testőr, aki alig hét esztendeje szolgál Bécsben, saját erejéből talált volna kiadót és költségeket. Volt tehát egy jelentős kör, mely őt s az általa képviselt irányzatot támogatta. Az irodalomtörténeti kutatás ezt a kört négy személyre szűkíti s valóban ők tették lehetővé Bessenyei látványos, szinte tűzijátékszerű indulását. Egyikük Grass Frigyesné bárónő, Mária Terézia udvarhölgye, másikuk Beleznay Miklós, a református egyház egyetemes főgondnoka, és felesége, Podmaniczky Annamária. Bessenyei fontos támogatója volt Niczky Kristóf gróf titkos tanácsos is, a királynő egyik bizalmasa. Grass Teréz és Niczky gróf révén Bessenyei a testőrszolgálatától függetlenül is személyes ismeretségbe került a királynéval, aki, mint mindjárt látni fogjuk, személyes döntéseivel és kedvezéseivel támogatta a fiatal testőr-író. Mindebből viszont az következik, hogy Mátyás király óta először támogat a királyi udvar irodalmi irányzatot; de következik az is, hogy Bessenyei egyértelmű elkötelezettséggel volt Mária Terézia irányzatának híve, s a királynő halála után az anyai politikánál radikálisabb és attól részben eltérő József császár kegyeiből magától értetődőleg kiesett. (Éppúgy, mint Grass Teréz, Beleznay és Niczky. József különben a magyar királyi nemesi testőrséget is elhanyagolta, ügykörét megnyirbálta.)

Négy könyvének megjelenése után Bessenyei György elbocsátását kérte a testőrszolgálatból. A királynő ezt a kérést azonnal teljesítette, és Bessenyeit 1773-tól Beleznay Miklós irányításával a református egyházi ügyek intézésével bízta meg, megfelelő fizetéssel. A másik Bessenyei, a régebbi testőr: Sándor is elkerült a testőrségtől, őt 1773-ban a hadsereghez helyezték, ahol századosi rangot ért el. Barcsayt már 1767-ben csapathoz vezényelték, ez idő szerint dragonos kapitánnyként harcol a török háborúban. Az irodalmi érdeklődésű testőrök közül csak Bárótzai maradt a gárdánál; 1806-ban ezredesként megy majd nyugdíjba.

A bécsi lakossá vált, immár polgári foglalkozású Bessenyei most már teljesen az irodalomnak szentelhette magát. Nyilván így felelt ez meg nem csupán a saját, hanem a királynő érdekeinek is. És tegyük hozzá, hogy végeredményben a magyar nemzeti irodalom érdekeinek is: végső ideje, hogy az udvar is támogassa a magyar nyelvű irodalmat, művészeteket. Hogy Bessenyei milyen jó szervező volt, s hogy mennyire élvezte magasabb körök támogatását, mutatja, hogy most már nála régebben szolgáló testőrkatonatiszt társai is vállalkozni mertek és tudtak műveik publikálására: BÁRÓTZI közreadta Gautier La Calprenède *Cassandra* című, 1642-1650 között kiadott kalandregényének fordítását - *Kassandra, melyet franciából fordított Bárótzai Sándor magyar nemes testőrző*, Bécs, 1774-1775-ben pedig Jean-François Marmontel *Contes moraux*-jának fordításával aratott elsőpró sikert: *Erkölcsei mesék*. Túlzás nélkül mondható, hogy napjainkban sem jelenik meg olyan hamar divatos, jeles francia szerző műve, mint ekkor, hála Bessenyei kezdeményezéseinek. Az *Erkölcsei meséket* ugyanebben az évben, 1775-ben egy másik katona: Kónyi János huszárorrmester is lefordította és meg is jelent Pesten *Díszes erkölcsökre tanító beszédek* címen. Szintén Marmontel *Belisaire*-jét pedig (1767) már 1773-ban közreadta magyarul Zalányi Péter erdélyi református lelkész (*Belisarius*). Bárótzai fordítása a korszerűen szép magyar irány eszményévé vált még Kazinczy számára is; az érzelmes történetek - mint Bárótzai mondja: költemények - annyira újszerűnek számítottak,

hogy erőpróba lett: alkalmas-e a magyar nyelv eme új stílus visszaadására. Báróti tehát hasonló feladattal küzd, mint annakidején Pesti Gábor...

„Ez a franciáknál is oly új írásnak módja, mellyel soha még egy író is Marmontel előtt nem élt; ezt lehet valójában mondani, hogy azon írásnak módja, melyet diákul nevezünk *per incisa*. Sokat elhallgatva mond és az olvasó ítéletére bízva azoknak, amiket elhagyott, kipótlását, úgy, hogy igen elmés olvasót kíván értelem.”

Báróti úgy érzi, hogy a magyar nyelv igen „szűk” - (Forró Pál is erre panaszkodott Quintus Curtius fordításának 1619-es előszavában) -, mégis „*igyekeztem a magyar nyelvnek természetéhez alkalmaztatni mondásának értelmét, ki nem hagyván a legkisebbet is belőle.*”

Báróti az érzelmesség híve; valóban szépen s érzelmesen magyarítja az akkor oly nagyra tartott, ma már bizony elavult Marmontel sorait:

„A szerelem keresztülhatott lassan-lassan a tiszteleten s háladatosságon, mint egy virág, mely hogy kinyílhasson, széjjelhasítja gyenge tokját, melytől bé volt borítva.” (*Lausus és Lydia* meséje.)

Ilyen s hasonló mondatok olvastán történt, hogy az ifjú Kazinczy „fel-felsikoltott örömeiben.”

Báróti kötetéhez Barcsay Ábrahám írt üdvözlő verset, s mindketten megjelentek a nagy szervező: Bessenyei 1777-es kötetében: „*A Bessenyei György társasága*”. Bessenyeinek tehát társasága van, nála idősebb tisztársai vállalják nevét - s azt, hogy saját nevük a címben ne szerepeljen, alárendelvén magukat az ifjabbnak! - sőt, csatlakozik hozzájuk egy verselgető kedvű nyugállományú huszártábornok, a Heves megyei Tarnaörsön lakó Orczy Lőrinc báró, akinek első publikációja ebben az 1777-es Bessenyei-kötetben lát napvilágot, pedig a derék hadastyán már hatvanéves. Barcsay is messziről küldte Bécsbe verseit, hiszen, mint említettük, csapatnál szolgál. Bessenyei szervezőereje azonban mágnesként vonzza. S ne feledkezzünk meg egy másik testőrtisztról, Bessenyei Sándorról, aki szintén rendszeresen ír öccse hatására; 1796-ban adja majd ki nagy munkáját, Milton *Paradise Lost*-jének (1667) fordítását. (*Az elveszett paradicsom; A visszanyert paradicsom; Kassa, 1796.*)

A Bessenyei György társasága tehát csupa nemzetéért hevülő, de feltétlenül dinasztiahű katonatiszt-költőből áll; Mária Terézia elgondolása szerint ők lettek volna egy királyhű értelmiség erjesztő kovásza. A királynő halála, majd József uralma azonban, s ezt követőleg a magyar jakobinus mozgalom vérbefojtása nem engedte e társaság kiszélesedését. Tagjai szétszóródtak.

Most azonban, egyelőre, még együtt vannak, s a tizennyolc éves Kazinczy Ferenc áhítatos tisztelettel keresi fel Bessenyei bécsi lakását. A Nagyszombat városában működő Ányos Pál huszonegy éves pálos szerzetbéli tanár, az éppen ott állomásozó Barcsay Ábrahám dragonos kapitányt kéri meg; ajánlaná őt Bessenyei figyelmébe. Verset is írt hozzá: „*Barcsay kapitánynak*”. Ebben ünnepli a testőr-költőket, hogy „*szelídségre hozták nemzetünket.*”

A hetvenes évek költészeti eszményét tehát Bessenyei György és társasága határozza meg; az öreg Faludi e körön már kívül rekedt, nem is igen ismerik.

A társaság legidősebb tagja, ORCZY LŐRINC, nyugállományú tábornok, 1757 októberében ott volt Hadik András altábornagy Berlint sarcoló huszárai között. Elég egyetlen versébe pillantanunk, hogy láthassuk: milyen, szinte megható folytonosság széttéphetetlen láncá kapcsolja egybe a régebbi magyar irodalmat a magát oly rátarti öntudattal újnak hirdetővel; A *bugaci csárdának tiszteletére* szerzett Orczy-vers tényleg Petőfit előlegezi minden sorával:

Négy rongyos fal, kémény, egy csikorgó ajtó,
Bogárhátú fedél, nyitva, mint akasztó,
Egy földlyuk melletted, ott van a csábító:
Előtted leásva áll egy vastag bitó.

Nem a kormos bogrács, ki бүдös tűzektől,
Nem két szurtos fazék, ki zsiros дөgbéltől,
Hoz neked vendéget alsó-felső széltől,
Ijesztenek ezek a te cégéredtől.

De mikor fergeteg támad a fellebben,
Zúz vagy havas eső áztat köpönyegben,
Villámlás, csattanás rettent nyárközépen,
Tehozzád sietünk, szállást kérünk szépen.

Akkor nem cserélnénk az Aranyos Sasért,
Nem perlünk gazdával a jobb numerusért,
Noha nem szaladnak eltévedt kulcsokért,
Megnyugoszunk benned, nem adnánk egy várért.

Barcsay Ábrahám líraibb alkat; *A télnek közelgetése* címében-hangulatában egyaránt Berzsenyi Dánielt előlegezi:

Északi szeleknek süvöltő zúgása,
Halovány erdőknek levele hullása
Jelentik, hogy nincs már ősznek maradása,
És hogy télre hajlik esztendő forgása.

Hideg ködök ülnek bércek tetejére,
Hóharmatok szállnak rétek zöldségére,
Pán siet telelő barlang fenekére,
S sziklás tanyájának nyugovó helyére.

Báróti, aki kevés verset írt, s ezeket is nagy unszólásra, Weöres Sándort Mallarméra emlékezteti; s hogy Csokonai későbbi verssorai már ott bujkálnak ebben a mívelt költészetben, az kétségtelen:

Távul nyughatatlan roppant városoktól
Egy szüntelen kies s tölgyfák árnyékától
Setét völgybe messze, hamvam elvigyétek
És legalább néki érni engedjétek
Azt, amit én szívem soha nem érhetett;
Ugyis ő sokáig sírban itt nem lehet;
A por ezerféle formába változik,
Enyim talán majd egy rózsába bujdosik,
Melyben midőn ötet Phyllis megcsókolja,
Szívét szomorúság titkosan elfolyja.
(*Barátaimhoz*, Bécs, 1777. június 25.)

Ugyanebben az esztendőben, 1777-ben, amikor *A Bessenyei György társasága* megjelenik, kerül kinyomtatásra Pest városában Bessenyei vígjátéka is, *A filozófus*. Az először 1792-ben színrehozott, kicsit együgyű komédiában bukkan fel Kisfaludy Károly későbbi darabjainak hőse, a maradiságában is szeretetreméltó vidéki nemesúr, Pontyi.

S mintha érezné, hogy egy korszak végéhez közeledik: Bessenyei ontja könyveit; elmélkedéseket, tanulmányokat, verseket, színműveket. Tudós társaság alapítását tervezi (*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 1781, kiadva 1790) és ennek érdekében egy Hessen-Homburg hercegségben alakult egylettel is levelez. Legterjedelmesebb munkája a Bécsben 1779-ben megjelent *Holmi*. Műfaját ma tanulmánykötetnek, műhelynaplónak mondanánk.

Hihetetlen aktivitásának a nagy királynő halála vet véget. Bár az idős Mária Terézia kedvéért még a katolikus hitre is áttért - miután összekülönbözött a gondnoki tevékenységét bíráló református tisztségviselőkkel - és tiszteletbeli könyvtárosként szép jövedelmet húzott: József

császár megvonta tőle az udvar anyagi és erkölcsi támogatását. Bessenyei kiábrándultan és száműzötten tér haza 1782 őszén tiszántúli birtokára, hogy a világtól harmincöt évesen elvonulva, megszűnjön a magyar irodalmi élet szereplője lenni.

1811 februárjában halt meg.

Magányában is sokat írt. Egy bölcséleti tartalmú államregényt szánt főművének, mely azonban csak századunkban jelent meg s így kortársaira nem hathatott: *Tarimenes utazása*. (Befejezte 1804-ben.)

Alig húsz év tehát, amíg Bessenyei a maga korára hatni tudott; de ez a húsz év minden tekintetben rendkívüli. (Szorosan véve pedig csak tíz esztendeig tartott legaktívabb működése: 1772-1782.) A katona-költők óriási ütemben igyekeznek behozni az általuk századosnak érzett elmaradást, ami ugyan nem volt ekkora, hiszen láthatjuk, hogy a magyar irodalom fejlődése egyenletes és folyamatos, mégis tény, hogy páratlanul gyorsan kerültünk akkor az európai irodalmi irányzatok fősodrába.

Bessenyei, mint minden újtó, elégedetlen volt a régebbi magyar irodalommal, s bár ismerte, változtatni akart rajta. Bornemisza *Magyar Elektráját* például nem becsüli, s mindjárt meg is mutatja, mivé kellene 1779-ben formálni Aegistus szövegét. A mutatványból kiderül, hogy Bessenyei fogalmazása sem jobb, de kiderül az is, hogy mennyire fontosnak érezte az új időkhöz való fogalmazásbeli alkalmazkodást. Mi csak 1923 óta olvashatjuk Bornemisza *Elektráját*, egyetlen általunk ma ismert példánya ekkor került elő egy német könyvtárból, Bessenyeinek azonban megvolt - „*a munka nyomtatásban megvan nálam*” -, bizonyosságul, hogy ha elégedetlenül, ha türelmetlenül is, de számon tartotta a magyar irodalom múltját. A *Holmi* egy részlete például Bethlen Miklós emlékiratának hasonló gondolataihoz kapcsolódik; Bethlent Descartes vezeti, Bessenyeit Voltaire és kortársai:

„Valamennyi dolog e világon van, akár élőnek, akár holtnak gondoljad, egy sincsen szüntelen való mozgás nélkül... Elmúlhatik ugyan én bennem a Bessenyei György élete, de nem szakadhat el azért a természettől az a meleg és test, mely most életemet csinálja. Ha vérem meghűl, azt a meleget, mely most egész testemben van, kibocsátja magából, mely itt marad e földön és más dolgot fog melegíteni az életre... Tedd ki hamvamat a föld színére rothadása után: ki fog zöldülni és füvet ad a juhoknak, melynek tejével, túrójával, húzával emberek élnek... Lásd hát végre, hogy a természet magába egy test egy szüntelen való mozgás, melybe magára nézve nincs halál, sem rothadás, hanem csak keverés, oszlás és új-új forma.”

De ha így van akkor a mozgás és a haladás a világ törvénye, és *a magyar nemzetnek alkalmazkodnia kell hozzá*.

„Minden nemzetnek változva kell a maga céljára vonatkoztatni, s ugyanezen okból soha nem volt a nemzet, nem is lesz, mely magába a változást felfüggeszthesse” (*A magyar néző*, 1779).

Nemzet és világ - egymást kiegészítő fogalmak; Bessenyei úgy magyar, hogy egyszersmind európai:

„Az emberség, tudomány annyira összehúzott bennünket e világnak e részén, hogy mikor hazát, hazafiúságot emlegetnek: Európát értsd rajta” (*Rómának viseli dolgai*, 1801).

Nemzetten azonban már nem a nemességet érti Bessenyei, s itt lépett nagyot előre a felvilágosodás eszméinek szellemében az általa irányított közgondolkodás:

„Akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok... megszűnnek magyarul beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni” (*Magyarság*, 1778).

Ügyeljünk azonban, hogy ne éljünk vissza a paraszt türelmével és hazaszeretetével, mert - és most a korunkban Szabó Dezsőnek tulajdonított mondás első változata következik:

„Hazaszeretetből számodra senki se kaszál napestig, sem nem kapál. Eledel, fizetés kell” (*Rómának viseli dolgai*, 1801).

Bámulatos, hogy ez a franciákon iskolázott, Bécsben művelődött egykori testőrtiszt milyen konokul őrizte költészetében a magyar tájat. Pályáját *A Tiszának reggeli gyönyörűségével* kezdi, és Petőfi tollára méltó költői leírásokkal végzi. *A természet világa vagy a józan okosság* című bölcselő költeményében élete alkonyán, bihari remeteségében „méneseznek nyargaló futását” (Petőfi) írja le, képzeletünk filmszalagján bámulatos elevenséggel pergetve le a lovak mozgását, a gulya delelését. Olvassuk el ezt a hosszabb részletet, annál is inkább, mert sokkal elevenebb, színesebb, igazabb az irodalomtudomány számára fontos, ámde ma már mégis nehezen olvasható színműveinél, és alig ismert képet ad Bessenyei költői nagyságáról s el nem múló jelentőségéről:

Dübörög a ménes vágatásban nyargal,
Hinnyog-vinnyog, rug, vág s lármáz a csatanggal.
Kondít a csikóssa nagy karikásával.
Rémítvén közülök a kiáltásával.
A szavának hangját torka változtatja
Oly módon, mint a kürt s más úgy nem mondhatja.

...

Kétfelől oldalán lobog a gatyája,
És mint a háború úgy kiáltoz szája.
A ménes a vízbe mikor belérohan,
Mint a földindulás úgy reng s nagyot zubban.
Felszórják a vizet csóváló farkakkal
S benn állanak hasig egészben lábakkal.
A csikós elhagyja csog-bog nyerges lovát,
És hosszan a gyepre hanyattvágja magát.
Csak néha hallik már lova közt hinnyogás,
Első vagy hátulsó lábbal vágás, rugás.
Itt jön a gulya is csendes lépésében,
Nagyon hosszan nyúlik hátramenésében.
Amint lassan halad, pattognak körmei,
És a forróságban könnyeznek szemei.
Nincs láрма közöttök, csak csendes bömbölés
Hallik közte s látszik itt-ott az ökvelés.
Hosszan terült sorral a vízbe beállnak,
Teleiván magok, osztán csakugy fújnak.

Az irodalomtörténetírás úgy tanítja: nekikeseredve halt meg istenhátamegetti bihari birtokán. Egy fa alá temették. Unokahúga viselte gondját, aki szintén kiadott egy verseskötetet (Bessenyei Anna: *Versei*, 1815). Tehát talán mégsem merült el a bihari remete a nagy pusztai nihilben. Ne feledjük, mit is mond *A méltóság keserve* című, kéziratban maradt 1796-os költeményében:

„Egy nemzetnek reád való mosolygása a halálnak keservét is édességre hozza sziveden.”

A nemzet, ha 1811-ben, halála évében tán feledte is, de mikor olvassa: reámosolyog. Első újkori gondolkodónkat tiszteljük benne.

Batsányi János, aki 1772-ben, Bessenyei korszakot jelölő költői fellépésének évében kilencszendős fiúcska volt, 1787-ben így emlékezett róla: „*Illendő az ilyen nagyérdemű hazafiakhoz tartozó háladatosságunkat egész nemzet előtt kinyilatkoztatnunk.*”

Az általa nyitott korszak másik gyermeke pedig, az 1773-ban született Csokonai Vitéz Mihály 1801-ben „*teremteni meg nem szűnő nap*”-nak nevezte Bessenyeit.

Bessenyei nagy évtizede, és az azt követő nyolcvanas évek, József császár haláláig (1790. február 20.) a felvilágosodás és az érzelmesség akkor modern irodalmának bámulatos föllendülését hozta.

Ő tehát valóban elterjesztette „az írásból, olvasásból származott világosságot” - amint azt a *Holmiban* írta.

Bessenyeivel párhuzamosan - és nagyrészt hatására - szokatlanul élénk irodalmi élet és könyvkiadói tevékenység pezsdült meg. Teleki Ádám gróf, Kővárvidék kapitánya, a színjátszás ügyét is szerette volna előmozdítani Corneille-fordításával: *Czid, szomorújáték, melyet hajdan Korneille Péter francia nyelven készített, mostan pedig magyar versekbe foglalt gróf Teleki Ádám* (Kolozsvár, 1773). Losonczy István nagykőrösi iskolaigazgató szintén 1773-ban Pozsonyban verses történelmet és földrajzot adott ki, melyet hosszú évtizedekig használtak tankönyvként és mely egész költőnemzedékeket nevelt. „*Hármas kistükör, mely a szent históriát Magyarországot és Erdélyországot annak földével, polgári állapotával és históriájával gyenge elmékhez alkalmaztatott módon a nemes tanulóknak summáson és világosan előadja és kimutatja.*” Jellemző, hogy majd csak 1854-ben talál rajta politikai kivetnivalót az önkényuralom cenzúrája.

1777-ben lép a nyilvánosság elé Kassán Baróti Szabó Dávid, a feloszlatott jezsuita rend tanára, kassai retorikaprofesszor *Új mértékre vett külömb-külömb verseknek három könyvei* című versgyűjteményével; öt követi egy év múlva, 1778-ban Révai Miklós, éppen akkor Nagykárolyban működő piarista pap *Magyar alagyáknak első könyvek* című kötetével (Nagykároly), benne tizenkét elégiával.

És itt vannak a kötettel egyelőre nyilvánosság elé nem lépő, de egymással levelező költők, a pálos rendi Kreskay Imre és a szintén pálos szerzetbeli Ányos Pál, e kurta, de termékeny tíz esztendő legjelentősebb költője, akit majd 1798-ban, halála után tizennégy évvel fog Batsányi János Bécsben kiadni. Valamennyien versengve ontják hazafias buzgalmi költeményeiket, mind a nemzet ügyét viselve szívükön. És még nem is említettük a maguk korában a közönség körében kisebb hatásúakat, mint Rájnis Józsefet - ő a jezsuita szerzet tagja volt -, akit, bár alig pár költeményt nyomtatott ki, kortársai számon tartották, sőt, irodalmi-nyelvészeti viták is zajlottak körülötte.

Ha ma e párszáz példányban megjelent könyvecskéket lapozgatjuk: kétségünk támad, vajon nevezhető-e megjelenésük országos eseménynek, vajon nem kései kutatók tudós buzgalma avatja-e őket jelentősekké? Tizenkét elégia az isten háta mögötti Nagykároly nyomdájából: ugyan ki tud róluk? Mégis: párszáz példány ide, alig tucatnyi olvasó oda: tény, hogy ezek a költők-írók figyelték, buzdították, bírálták egymást; irodalmi közvéleményt képviseltek.

Lám, alig jelenik meg Révai Miklós elégiáskötetkéje Nagykárolyban, máris üdvözlésére siet Pestről Kreskay Imre:

Zúgó Balatontól Tisza folyásáig
Révai! Fogsz élni időknek fogytáig.

A beteges Ányos pedig, akinek kötete, mint említettük, meg sem jelenhetett rövid életében, ugyanebben az évben ily hevülettel ír Kreskay Imrének:

Barátom! Nem bírok felhevült szívemmel
Dagályos habokat képzelek eszemmel.
A magyar íróknak gyullaszt serénysége
Kik tollával újul nyelvünk ékessége.
Hidd el, alig hittem szikrázó szememnek,
Midőn fényét láttam született nyelvemnek.
Hogy magyarul olvass - idegennek véltem.
Míg végre eszemtől bizonyoságot kértem...

Kreskay ugyanis az előző évben, 1777-ben megjelent *A Bessenyei György társasága* című kötet boldog birtokosa, sietett megküldeni a szerzeményt Ányosnak:

Küldöm *Bessenyei Györgynek társaságát*.
Hazánkfiaival tudós nyájasságát.
Vedd jó néven. Látsz itt több magyar írókat
S hazanyelvünket szebb napfényre hozókat...

Baróti Szabó Dávid is ezt a hírt pengeti, a nyolcvanas-kilencvenes években kiadott köteteiben majd többször is bővítve versei sorát:

Serkenj fel, magyar ifjuság. Im, nemzeti nyelved,
Egy szép nemzetnek bélyege, veszni siet.
Fogj tollat; kezdj íráshoz, kezdj szóba vegyülni
Lantos Apollóval nemzeted ajka szerint.

...

Serkenj fel mély álmodból, és szánd meg hazádnak
Nyelvét, mely ha kihál, tudd meg, örökre kihalsz.

Ebből a Bessenyeivel egy évtizedben fellépő társaságból a legeredetibb költő kétségkívül a mindössze huszonnyolc évet megélt ÁNYOS PÁL. Halálakor, 1784-ben öt évvel vagyunk a francia forradalom előtt; Schiller most írja első színműveit (1782-84) és az Ányoséval rokon hangulatú verseit. Kevés magyar költő volt eddig ennyire egyidejű az európai irodalom nagy irányzataival, mint Ányos. Csokonait, Kölcseyt, sőt Petőfit előlegezi:

Talán majd valaki jön sírom szélére,
S akasztván egy darab fátyolt keresztjére,
Reá emlékezik barátja szívére
Egy könnyet gördítvén hideg tetemére!
(*Egy boldogtalannak panaszai a halovány holdnál*)

Ányos költészete a Rousseau hatására megnyilvánuló leplezetlen érzelmesség: önmagát adja, csak önmaga érzelmeire figyel, nem szégyenli, hogy sóhajtozik „estvél homályában”, hogy reménytelenül szerelmes, hogy beteg, hogy fáradt. Azt se bánja, ha „nem közérdekű” líráját elvetik:

...húzzuk meg magunkat
S csak úgy, mint tudjuk, pengessük lantunkat.

De éppen ez az a hang, ami ifjabb kortársait annyira lenyűgözte: mi sem bizonyítja jobban hatását, mint hogy összegyűjtött verseit Batsányi adta ki a század végén.

JÓZSEF CSÁSZÁR ÉVTIZEDÉNEK MAGYAR IRODALMA

Bessenyeiék vetése beérett.

De beérett a Mária Terézia életének utolsó éveiben már javában képviselt jozefinista politika is. II. József türelmi rendeletével korlátozatlan (legalábbis az addighoz képest kevésbé korlátozott) vallásszabadságot biztosított a protestáns és más felekezeteknek, a nem nemesi osztályokra az eddiginél nagyobb figyelem fordult; korszerűbb gazdálkodási és közigazgatási elvek igyekeztek érvényesülni. A magyar nemesség maradi része ugyan egyre hevesebben bírálta a számára kedvezőtlennek vélt jozefinista eszméket és akadályozta azok végrehajtását, de mindez a nyolcvanas évek irodalmában még alig mutatkozik.

Minden hirtelen felgyorsul, évszázadok felgyűlt energiáit oly robbanásra kész gyúanyag sűríti, mint ritkán a történelemben, legközelebb majd csak 1848-ban.

A kor kiegyensúlyozott felvilágosultságának látványos bizonyítéka az egri líceum dísztermének Franz Sigrist festette mennyezetfreskója (1781). A modern tudományok oly áttekinthető, derűs rendben sorakoznak a képen, mintha a XX. században egy múltat idézni vágyó Aba Novák-tanítvány festette volna.

Sorra létesülnek a hírlapok, folyóiratok.

1780. január elsején Pozsonyban megjelenik Rát Mátyás evangélikus lelkész szerkesztésében *A Magyar Hírmondó* című, hetente kétszeri megjelenésű hírlap. Később Barczafalvi Szabó Dávid szerkesztette, és munkatársa volt Révai Miklós is. 1788-ban szűnt meg.

1783-ban Molnár János - akinek nevével már találkozott az olvasó az előző fejezetben, amikor egy késő barokk prédikációját idéztük - Pozsonyban kiadja első könyvismertetés-kötetét, melyet majd 1793-tól 1804-ig több más követ: *Magyar Könyv-Ház*.

1787. január elsején Bécsben megindul a *Magyar Kurír* (miután az előző évben Pozsonyban is megjelent egy próbaszáma) és irodalmi melléklete, a *Magyar Musa* - ez is heti kétszeri megjelenésű lap, szerkesztője Szacsvey Sándor, ez a radikálisan szabadelvű, világlátott erdélyi irodalmár, akinek működését a lappal együtt 1793-ban tiltotta be I. Ferenc császár.

1788. július elsején Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid és Batsányi János Kassán megindítja az 1792 végéig fennállott *Magyar Museumot*, első irodalmi folyóiratunkat. A közel ötvenéves Baróti Szabó mellett a nála húsz évvel fiatalabb Kazinczy nem fért meg a nála is fiatalabb, huszonöt éves Batsányival, és már a következő évben kilépett a szerkesztőségből; emellett a kottákat is közlő folyóiratnak öt év alatt mindössze nyolc száma jelent meg - mégis, ha meggondoljuk, hogy az ebben az évtizedben feltűnt fiatalok: Versegly Ferenc, Szentjóbi Szabó László, Dayka Gábor, Virág Benedek küldték el cikkeiket, verseiket és hogy a nagy öregek közül Barcsay Ábrahám, Báróti Sándor is támogatták a vállalkozást beküldött írásaikkal: akkor túlzás nélkül mondhatjuk, hogy megszületett az első magyar esztétikai igényű irodalmi közlöny.

1788 októberétől Pesten megindult a heti kétszeri *Magyar Mercurius*, fennállott 1789-ig.

1789-ben Görög Demeter, a bécsi udvarnál működő házitanító és Kerekes Sámuel, a Theresianum tanára, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* hosszú című, de érdekes híryanagú, heti kétszeri lapot indítja meg Bécsben.

1789 júliusában pedig Komárom városában kezdi meg működését Péczeli József református lelkész mint szerkesztő: a *Mindenes Gyűjtemény* 1792-ig állott fenn. A világlátott Péczeli - Jénában, Bernben, Genfben tanult - a francia és a német irodalom és tudomány eredményeit népszerűsítette.

Egyetlen évtizedben hét hírlap és irodalmi közlöny Bécsen kívül három magyar városban - Pozsony, Komárom, Kassa - olyan eredmény, mellyel a korábbi évtizedek és évszázadok nem dicsekedhettek.

Ebben a megpezsdült irodalmi életben annyi fiatal író bukkan fel - és marad meg máig az irodalomtörténetek lapján -, amennyiből korábban egy évszázad is kitellett.

Itt van Ányos követője, a huszonhét évet éppenhogy megért papból lett tanár Dayka Gábor (1769-1796). Az érzékenységek költője ő is; a *Magyar Musában*, a *Magyar Museumban*, a *Magyar Kurírban* publikál, de kötetben majd csak Kazinczy adja ki verseit a következő században. Itt van Versegly Ferenc (1757-1822) pálos szerzetes, Ányos és Kreskay felfedezettje, akit valamivel később Batsányi támogat, behozza korrektornak a *Magyar Museumhoz*; 1781-

ben állítja össze első kéziratos versgyűjteményét *A Parnasszus hegyén zengedező magyar musa* címen, de neki is sokáig kell várnia a kötetpublikációra. Mint ahogyan Szentjóni Szabó László (1767-1795) középiskolai tanárt is ez a pár folyóirat tette ismertté - diákkorában Baróti Szabónak küldte el verseit - amíg 1791-ben, Ráday Gedeon gróf költségén meg nem jelenhetett első kötete (*Költeményes munkái.*) Szintén a *Magyar Museumban* jelenik meg 1789-ben Virág Benedek kegyesrendi szerzetes első nyomtatásban publikált verse: *Vitéz gróf Nemes György dicsérete*. Egy év múlva már a legjobbak között számon tartott költő. A másik piarista, Dugonics András 1786-ban írott regénye, az *Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világosvárott Árpád és Zoltán fejedelmink idejében* 1788-ban jelent meg. Páratlan sikerű könyv; egy év alatt elkelt, lányok százait keresztelték Etelkának; a tizenhat éve körülrajongott *Kártigámot* egyszerűen feledték, az *Etelka* lett „a” magyar regény.

Olyan viharzón mozgalmas lett a magyar irodalmi élet, hogy még egy hatvankét esztendő nyugállományú huszártábornok is rászánta magát verselményei közzétételére: GVADÁNYI JÓZSEF (1725-1801), aki Orczy Lőrincsel együtt szintén ott harcolt Berlinnél Hadik András seregében, 1787-ben Pozsonyban kiadja *A pöstyéni fürödés* című tréfás költeményét, de egyelőre névtelenül. Ugyanebben az évben írja az *Egy falusi nótáriusnak budai utazását*-t, ezt 1790-ben bocsátja közre, szintén nevének feltüntetése nélkül. Mégis országos hírnévre vergődik - amekkorára a legvitézebb katona sem juthatott volna.

Számítsuk e névsorhoz a szerkesztőként vagy a hetvenes évek vonatkozásában már említett Batsányit, Péczelit, Révait, Molnár Jánost, Barczafalvi Szabót - és előttünk áll az a költőnemzedék, mely az 1789-es francia forradalmat kortársként megérve és megélve, „vigyázó szemeit Párizsra vetette.”

És még nem említettük a kor szellemét híven kifejező kisebbeket: Szilágyi Sámuel református püspököt, akinek 1785-ben bekövetkezett halála után jelent meg *Voltér úrnak Henriása magyarul* (Pozsony, 1791); vagy Göböl Gáspár kecskeméti református lelkészt, aki *Utazó lélek, azaz széllyeljáró gondolati egy olyan léleknek, ki az emberek társaságát egy kevéssé elhagyván, felrepült a Naphoz...* című költeményében (Pest, 1785) mintha Montgolfier léggömbjéről (első felszállásuk: 1783) szemlélné a Földet, egy Poe későbbi fantáziájával ábrázolva a sarkvidéket: „A jéghegyek alatt megszakadt mélységeket.” Pálóczi Horváth Ádám dunántúli földbirtokos és mérnök 1782-ben a *Magyar Musában* mutatkozott be; 1787-ben Győrött kiadta Bonfini nyomán versekbe szedett Hunyadi-történetét: *Hunniás, vagy magyar Hunyadi*. Lírai költeményeit is közrebocsátotta *Holmi külömb-külömbféle dolgokról írt külömb-külömbféle versek* címen (Győr, 1788). RÁDAY GEDEON (1713-1792), a rimes-időmértékes verselés elterjesztője is a *Magyar Musában* és a *Magyar Museumban* publikált. A rokokó dámák módjára magát piperező szépasszonyokat gúnyoló verse nem afféle Apor Péter-i magyarkodásból ered, hanem a rousseau-i természettisztelet következménye:

Mindaddig kendőzi magát, míg lesz csupa lárva
S a természeti kép máza miatt elenyész.
Nem hiszem azt, hogy szebb...
(Az felettébb szokásba jött orcafestés ellen)

És még csak futólag említettük Kazinczy Ferencet, 1786 óta huszonhét éves fejjel tizenegy vármegye kassai székhelyű iskolafelügyelőjét, a kortárs, svájci Salomon Gessner *Idilljeinek* tolmácsolóját (Kassa, 1788), aki 1789-ben, szintén Kassán publikált regényátdolgozásával elsőprő sikert aratott: *Bácsmegyeynek ösveszedett levelei*. A. Ch. Kayser német hercegi könyvtáros *Adolphs gesammelte Briefe* (Leipzig, 1788) című wertheriádjának sikerült magyarítása ez az érzelmes regény, mely Pálóczi Horváth Ádámot versre ihlette: *Bácsmegyey, Mancijának lakodalma után*.

Ehhez a lelkesen újító nyüzsgéshez tartozik az a törekvés is, hogy a bölcsélet és a természettudományok fejlődésével keletkezett új, addig ismeretlen vagy nem használatos fogalmakat a magyar nyelvvel befogadtassák. Szavakat kellett kitalálni, mint amikor a Biblia szólalt meg magyarul, vagy mint századunkban, mikor már a nyelv tudatos művelői sem képesek új fogalmakat magyar nyelvű változatukban meghonosítani. Nyelvújításnak nevezgetik ezt a szókeresést, pedig nem újításról, tehát nem régi, elhasznált szavaknak újabbakkal való kicseréléséről van szó, hanem addig nem létező jelenségek, fogalmak magyar elnevezéséről. A magyar nyelv és a magyarul beszélő társadalom erejéről tanúskodik, hogy rövid idő alatt szavak százai születtek. Van, ami nem maradt meg, például Révai Miklós 1779-es fizikai dolgozatainak szakkifejezései: *elektromosság* = *gyántázat*, *gyántáserő*; *gumi* = *macskaméz*: de van, ami közhasználatú szavunk lett, mint Barczafalvi Szabó Dávid „csinálmányai”: *olvasmány*, *mondat*, *szerkezet*, *tünemény*, *előzmény*, *következmény*, *felület*, *társadalom*, *tábornok*, *ügyész*, *körülmény*, *iromány*, *lelemény*, *vetemény*, *tanítvány*, *birodalom* - ő maga sorolja fel ezeket sok mással együtt a *Magyar Hírmondó* 1786. augusztus 30-i számában. A Bessenyei hatására kibontakozó irodalmi élet tehát a Bessenyei visszavonulását követő csaknem tíz esztendő során egész raj fiatal írók és új szavakat hozott a felszínre.

Figyeljük meg azonban, hogy az írók szinte kivétel nélkül valamennyien nemesek, papok, katonák. Katona volt már Bessenyei; Báróti, Barcsay, Bessenyei Sándor most is az; a rokonszenvező öreg tábornokokról (Orczy, Gvadányi) nem is szólva. Ányos, Baróti Szabó, Dayka, Dugonics, Kreskay, Molnár, Rájnis, Révai, Verseggy, Virág katolikus papok; Göböl, Péczeli, Rát, Szilágyi protestáns lelkészek; kazinci és alsóregmeci Kazinczy Ferenc, Pálóczi Horváth, Ráday, lécfalvi Szacs vay, Szentjóni Szabó nemesurak. A kivétel talán csak Batsányi, egy ipart űző elszegényedett kisnemes fia, Orczy tábornok fiának nevelője, majd Orczy révén kassai kamarai tisztviselő.

Emellett a papi rendbe tartozók nagyrészt kényszerből azok: másképp nem emelkedhettek volna az értelmiség közé, nem tanulhattak volna. Ányos, Dayka, Révai sokat szenvedett ettől. Képtelen, korszerűtlen helyzet. Szükségyszerű, hogy József császár haladottabb nézetei, reformjai e magyar írók körében rokonszenvre találjanak. Rokonszenvre is találtak; ugyanakkor azonban II. József hivatalnoki módszerei, felülről kezdeményezett, ellentmondást nem tűrő, elrendelt népboldogítása, besúgórendszere, a magyar nemzeti függetlenséget elvileg és jogilag is tagadó felfogása - mely ésszerűtlenül messze túlment a jobbágyság felszabadításának eszméin és a nemesség nagyon is esedékes megadóztatásának tervén - fenntartásokat, fejcsóválásokat, sőt nemegyszer nyílt ellenszenvet ébresztettek a haladás magyar híveiben, akik egy Mária Terézia érzelmi megközelítésű, tanácskozásokra hajló, óvatos reformizmusát feltétel nélkül magukévá tudták tenni.

Ennek a császárilag megparancsolt, a népüdvöt felülről lefelé megvalósítani remélő jozefinista évtizednek tipikus jelensége Ráby Mátyás és ügye. Ráby 1773-tól a bécsi kancellária tisztviselője és József trónörökös, majd császár ügynöke - csúnyább szóval: besúgója volt. Javára szól, hogy hitt a jozefinista eszmékben. Mint ügynök, titkos jelentéstétel végett Pest megyébe utazott, ahol azonban a megyei tisztviselők átláttak rajta és lecsukatták. Évekig tartó fogság után a császár közbenjárására 1789-ben szabadult. Ráby jó ügyet képviselt, mert a mindenképpen megreformálandó, megcsontosodottan maradi vármegye ellen küzdött - módszereivel azonban lehetőséget adott a vármegyének a felháborodott, jogos védekezésre. Tanulságos az is, hogy a vármegye évekig dacolni tudott a császárral. De miért? Mert embere besúgó volt, József nem vallhatta be rögtön, hogy ilyen módszerekkel dolgozik. Ráby kiszabadulása után Strassburgba költözött, ahol 1797-ben kiadta emlékiratát. Jókai ebből írta *Rab Ráby* című regényét (1879). Rábyról új megvilágításban: Hajdú Lajos: *Forradalmár vagy szerencselovag?* (1984).

Ráby ügyét nem csak azért említjük, mert tipikus; azért is, mert előrevetíti Martinovics véresebb tragédiáját.

József eszméit, a magyar nemzeti függetlenség elveinek szigorú fenntartásával, sok magyar nemesúr, megyei tisztviselő, ügyvéd, mérnök, lelkész tette magáévá. Segített ez eszmék terjedésében az éppen akkor felvirágzó szabadkőművesség. (Lásd Mozart: *Varázsfuvola*.) Haladni vágyó körökben osztatlan örömet keltett II. József jobbágyrendelete, melyet 1785. szeptember 10-i számában közölt a *Magyar Hírmondó*: „Mi az úgynevezett jobbágyi állapotot egészen eltörölni kívánjuk, sőt még ezt a szót is: jobbágy, mely a magyar nyelv ereje szerént örökös szolgát jelent, többé hallani nem akarjuk”. Ugyanakkor a másfél évvel korábbi nyelvrendelet mégis fájó tüske maradt; Barczafalvi Szabó Dávid nagy csűrös-csavarásokkal igyekezett magyaráztatni a dolgot - „Édes magyarim! Ezen kegyelmes parancsolatnak oka az, hogy magyar nyelvünk ki nem palléroztatott” - mégis kevesen tudták magukat túltenni rajta. Így is maradt néhány radikálisan gondolkodó nemesúr. Különösen radikális nézetet vallott az 1754-ben született Laczkovics János testőrtiszt (abban az évben került a gárdához, amikor Bessenyei onnan éppen távozott), a 4. huszárezred kapitánya. Most éppen a török háborúban harcol. Laczkovics azonban egyelőre nem fogalmazta meg gondolatait. Ismerünk viszont papírra vetett gondolatokat HAJNÓCZY JÓZSEF (született 1750-ben) ügyvéd, szerémi alispán tollából. Hajnóczyt nem-nemes létére tette meg József alispánnak - 1790-ben éppen ezért távozni is kényszerül hivatalából -, miből látható, hogy Hajnóczy elkötelezett jozefinista volt. És mégis... Visszatetszést szült benne a császár „arisztokratikus demokratizmusa”.

Benda Kálmán így jellemzi Hajnóczyt:

„Rokonszenvével elsősorban az elnyomott parasztság felé fordul, az ő sorsának javítása központi gondolata mindvégig. 1778-ban, még mint Forgách Miklós ismeretlen titkára, beadvánnyal fordul az uralkodóhoz, s javasolja a jobbágyság felszabadítását, illetve addig is, míg ez országosan végbemehet, a kincstári birtokokon a robot és más szolgáltatások eltörlését. Mint alispán is elsősorban ennek a kizsákmányolt és jogfosztott osztálynak a fölemelkedésén munkálkodik. Az 1790-es években a magyar parasztság történetének megírásához is hozzákezd.

Mély patriotizmusa, melynek gyökereit még a szülői ház prédikatori környezetéből hozta, szembeállítja a bécsi udvar gyarmatosító politikájával. Osztrák barátja, Bartsch Konrád nem győzi korholni kuruc nézeteit és »antimonarchizmusát«. Kezdetben József császárral szemben is bizalmatlan; csapásnak mondja a korona elvitelét, a német nyelvrendeletet, mégis hivatalt vállal, mert a nemesség merev ragaszkodása az elavult kiváltságokhoz arról győzi meg, hogy csak felülről indított reformok hozhatják meg a változást. József mellé áll tehát, mert ugyan ki mellé állhatna, hacsak meg nem tagadja önmagát, s teljes passzivitásba nem vonul - vagy a rendekhez csatlakozzék? - ebben az esetben kénytelen velük indulni azok ellen a rendeletek ellen, melyek, ha felemás alakban is, de mégis az ő elképzeléseinek irányába mutatnak. Ezen a téren nyilván többet is vár Józseftől, mint amennyit az hajlandó adni. És bár a Forgách Miklóshoz írt levelében azt mondja, hogy ha a szociális és nemzeti törekvés ellentétbe kerül, inkább akarja, hogy emberbarátnak, mint hogy hazafinak nevezzék - aulikussá nem lesz egy percre sem.”

Hajnóczynál is radikálisabb elveket vallott KOPPI KÁROLY (1744-1801) kegyesrendi pap, a pesti egyetem történészprofesszora, Hajnóczy, Kazinczy, Batsányi, Verseghy barátja. Koppi fogalmazta meg a kör nézeteit legvilágosabban, mégpedig nyomtatásban - bár latin nyelven: *Praenotationes ad historiam ecclesiae* (Jegyzetek az egyháztörténethez, 1787) és *Jus electionis...* (A választójog, 1790). Ismét Benda Kálmánt idézzük:

„Az adózó nép felé fordul figyelmével és rokonszenvével, s bár teljesen a feudális-rendi világ szellemében gondolkozik, közvetve már támadja a nemesi kiváltságokat, amikor minden

faluban elemi iskolát kíván, s a tehetséges jobbágygyerekek számára meg akarja nyitni az egyetemet. Javasolja a klérus számbeli csökkentését (egyharmadára) és az egyházi birtokok egy részének a kincstár általi elvételét, amit az állam megtehet, mert »princeps est terrae dominus«. A nemesi kiváltságokhoz azonban még nem mer hozzányúlni, sőt úgy véli, aki kereskedővé lesz, »a nemesség díszének megőrzése végett« veszítse el nemességét. A biztonságot és a szabadság hasznát az utolsó paraszthoz is el kell vinni, úgy hogy érezze, hogy a nemzet, melynek ő is része, befogadta őt. A hasznos törvények alatt érezze mindenki a szabadságot és a biztonságot.”

Itt tart a haladó magyar értelmiség, amikor 1789 júliusában kitör a francia forradalom. Egy év se telik bele, és 1790. február huszadikán meghal József császár, miután - a francia forradalom hatására - visszavonta rendeleteit.

Lássuk most újra, immár az esztétikai maradandóság szempontjából, a magyar irodalom 1790 előtti állapotát.

A legjelentősebb költő kétségkívül DAYKA GÁBOR, Ányos érzelmességének folytatója. Verseiben nem csak egy Kölcsey, de Vörösmarty, Vajda elődjét érezzük. Balassi volt utoljára ennyire „alanyi” költő, az *én* belső érzelmvilágát állítva költészetének középpontjába. Kozmikus szorongásait akár ma is papírra vethette volna egy balsejtelmektől gyötört költő;

A csöndes éj bús asszonya csillagos
Fejével intett, s a csecsemő korát
Felül nem élt királyi nappal
Anyja szelíd kebelébe süllyedt.

A játszi Morpheus álmodozásával
Elszenderítő mákszemeit rokon
Kezekkel hinti széjjel a lágy
Szunnyadozásnak eredt szemekre.

Halotti csöndben fekszik az érező
Természet...
(*Kesergés*)

A barna felleg szárnyain az éj
A földre borzasztó árnyékot hint
A hold csillámló fénye béborul,
Homályba sülyednek csillagjaink,
A záporral terhes köd megszakad,
S özönbe fojtja el a természetet.
Nézd, a gyilkos villám mint hembereg,
Mint csattogtatja mennykővét alá
A zordon ég. A pusztító tüzek
Hasítják a kősziklás bérceket.
Az öldöklő villámok fényinél
A halvány orca rettegést mutat.
(*A rettenetes éj*)

Ha Blake-től olvasunk ilyen sorokat, borzongva sóhajtunk: hol van ettől a magyar költészet... Pedig, íme, Blake Dayka kortársa, éppen így fogalmaz, de mert világnyelven, mindenki bámulva csudálja:

A mindenség izekre robban, szétszakad, fejest
Kilódul ön-magjából minden s felrepül...
(Blake: *Vala, vagy a négy Zoa*, Görgey Gábor fordítása)

A másik kortárs: a svájci Johann Heinrich Füssli képei érzékeltetik még ezt a hangulatot: nyájas idill és lidércnyomásos rettegés különös keverékét. Daykával - Ányos kezdeményének folytatójával - benne vagyunk az európai irodalom kellős közepén; Dayka Blake és Schiller egyenrangú kortársa, aki a rokokó idilltől a guillotine árnyékában didergő rettegésig mindent ki tud fejezni ránkmaradt, vékony kis kötetnyi versgyűjteményében.

Dayka mellett VERSEGHY a másik nem múló nagyság. Ő teremtette meg azt a dalformát, amit aztán nyomán Kisfaludy Károly, majd Petőfi tökéletesített, amit népdalnak is szeretünk nevezni (*Örzsike; Klárikához*). Ő a „legközéletibb” költő kortársai közül; Koppi Károlyhoz intézett versében programjukat is megfogalmazza:

Senkinek itt vétek nélkül sem látni szemével,
Sem nyelvét szabadon szólztatni, sem élni eszével
Nem szabad...
...szomoru szükség, mely engemet arra
Kénytelenít, csak azért, hogy titkosb tollam ezentúl
Kellemetesb hasznot hozhasson az árva magyarnak...
(Koppi Károlynak)

„Titkos tolla” aztán oly vakmerőségre vetemedett, hogy magyarra fordítá a *Marseillaise*-t, amiből később nagy bajok származtak:

Ébredj hazánknak bajnok népe
Ragadd ki híres kardodat,
Nevednek esküdt ellensége
Dühödve hozza láncodat.
A vérszopó tirannusfajzat
Melledre szegzi fegyverét,
S véredbe mártja rút kezét,
Ha szolgálatra nem hurcolhat.
Fegyverre, bajnokok,
Levente magzatok!
Rontsunk, rontsunk
E vérszomjúkra,
Szabdaljunk halmokra!

Igaz, hogy ez már e most leirt korszak utáni szerzemény, mégis ide iktattuk, mert érezteti a Verseghyben forrongó indulatokat, melyek oly természetesen segítettek formába önteni a forradalom indulóját, mintha az eredetileg is magyarul szólalt volna meg. Verseghyben tehát már 1789 előtt ott készülődnek a *Marsziliai Ének* szavai: „A zsoldos martalékok nyája Ordítva habzik ellenünk;” - „Reszkess, lator tirannus pára, Jutalmad napja érkezik. Fejedre száll a vérnek árja Mely érted ingyen öntetik.” - „Kedvelt szabadság istensége, Törd össze népiünk láncait.”

De ez a közéleti indulattá költő ugyanakkor a legmodernebb zenét is értette, kedvelte. Tanulmányt írt a muzsikáról (*Rövid értekezések a muzsikáról*), mely 1791-ben jelent meg Bécsben, de melyen már évekkal előtte szorgalmasan dolgozott. Verseghy Mozart rajongója, Georg Sulzer német művészetbölcseleő könyvének nézeteit követi. (Sulzertől a *Magyar Museum* is közölt cikkeket.)

Verseghy ebben - Sulzer nyomán - kifejti az érzelmesség - szentimentalizmus - esztétikáját: „A szép mesterségek koránt sem arra valók, hogy a testi gyönyörűségek ébresztésére szolgáljanak: az ő céljuk az, hogy a léleknek egy olyan érzékenységet adjanak, mely az embernek belső becsét feljebb emeli.” Indulatokat, érzelmeket kell tehát a művészetnek, így a muzsikának ébresztetni. Hol vagyunk már a volterianusok értelemre hatni kívánó elveitől!

Verseghy kifejti, hogy a költészet is: zene. A mi „rég, kádenciás poétáink” ugyan tiszteletre méltók, mégis lehetetlen „a guszta tökéletesítés nélkül hagyni”, „újabb esztétikát” kell érvényesíteni, ez *nemzeti* kötelességünk. Ne higyük, hogy a ritmus „csak francia ránc” ruhánkon; a vers lényege ez, bár természetesen forma. Verseghy ezután Ányos Pál egy versét elemzi, melynek fő érdeme, hogy „könnyhullatás nélkül még egyszer sem olvastam” - tehát az érzelmre hat, nem utolsósorban muzsikájával.

„Vegyük fel boldogult Ányos Pálnak *Szomorú csillagzatját*, mely a *Magyar Museum*ban a 71. oldalon olvastatik. Vizsgáljuk meg tehát abban az első strófát a magyar prozódia szerént; nem ugyan, melyet Szabó és Rájnis érdemes urak kiadtak, hanem csak ama szerént, mely legtermészetesebb... Ebben a versben, ha csupán csak füleinket választjuk is ítélőbíróknak, a cezúráról fogva a kádenciáig ezekben a szókban: „*mely bús sugárokkal*” mindenkor hosszabb időperceket találunk, mint a versnek elejétől fogva a cezúráig, ezekben a szókban: „*szomorú csillagzat*”. Mert még a legszabadabb prozódia szerént is ennek a versnek első részében csak egy hosszú, két rövid és három közönséges szillabát; a másik részében pedig három hosszút és három közönségest találunk, rövidet pedig egyet sem: ami untig elegendő arra, hogy a természetes kimondásban az időnek az egyenlőtlenségét mivelünk szembevetőnképpen megéreztesse...”

Azelőtt ily módon s ily behatóan magyar poéta kollégájának munkájával nem foglalkozott. Méghozzá a kor legmodernebb elvei alapján; zeneiség, érzelmesség - ez számára a műalkotás lényege. „Az indulatok az emberben szintazok, amit a hajóban a vitorlák...” Arra kell csak ügyelnünk, hogy hamis, helytelen indulatok ne keletkezzenek bennünk.

Verseghy mindjárt mellékel is hat minta-verset, s megtagadná önmagát, ha ezek között nem akadna egy szabadságot dicsőítő strófa. Akár Petőfi is írhatta volna ezt:

Legnagyobb kincs a szabadság!
Vérrel szerzik azt a nemzetek.
Én is benned, szép szabadság,
Végzetlenül kincset tisztelek.

Daykához és Verseghyhez ekkor, 1788-89-ben a többi kortárs nem mérhető. Virág Benedek még csak indul, alig pár verse került kinyomtatásra; a huszonkét éves Szentjóbai Szabó Lászlónak pedig, 1789-ben a nagybányai gimnázium tanárának, csak néhány verse jelent meg a *Magyar Musá*ban és a *Magyar Museum*ban; lefordított egy pásztorjátékot (*A pántlika*). - Egyszóval biztató tehetség. Ötvenhat verset tartalmazó kötetével majd a kilencvenes évek elején lép fel.

Péczei József *Haszonnal mulattató meséket* ír versben (1788), iskoláskönyvek örök darabjait, miközben szorgalmasan fordít és szerkeszti a *Mindenes Gyűjteményt*.

Gvadányi, aki vénségére most mutatkozik be: egy visszavonhatatlanul letűnt korszak utolsó költője. Ami nem jelenti azt, hogy ne lenne őszinte sikere. Ma is jólesik bele-belelapozni a *Falusi nótárius „érett nehézséget és méltóságot magába foglaló”* négyesorosaiba. (Gvadányi maga jellemezte így versformáját előljáró beszédében.) Művelődéstörténetileg is érdekes a főváros leírása, mely ötvenezer lakosával (Buda-Pest-Óbuda) a Magyar Királyság legnagyobb települése. (A második legnagyobb Debrecen harmincezer lakossal). A Dunán, akkor, a nyolcvanas évek végén, úgy látszik nagyobb hajóforgalom volt, mint ma:

Számos terhelt hajók drága portékával,
Megannyi megtöltve sóval, gabonával,
Bésózott hússal, füstölt szalonnával,
Eveznek le rajta hazánk sok javával.

Olykor királyunknak szép hadihajói,
Kiknek árbocfáján lobognak zászlói,
Szélről lebegtetnek kivont vitorlái,
Könnyen úsznak, hátán morognak ágyui.

Az elbeszélő próza művelői közül kétségkívül Dugonics András a legnépszerűbb. De ne titkoljuk, hogy ma már olvashatatlan. Amennyire nem mulandó egy Dayka költészete, annyira reménytelenül korhoz kötött a Dugonics prózája. Sikere abban rejlik, hogy a nemzet ekkor fedezi fel újra saját múltját. Ebben az évtizedben adja ki Révai a *Halotti Beszédet*, Csáti Demeter, Vásárhelyi András, Apáti Ferenc, Sylvester János XVI. századi verseit; most jelenik meg a Kézai krónika és Forgách Ferenc XVI. században írott, kéziratban lappangó históriája. A nálunk igen nehezen meggyökerező regényes próza végre utat tört magának; amit a művelt olvasó addig németül élvezett, az most íme magyarul is kapható. Az *Etelkáért* különösen a nőközönség lelkesült, mert írva találták eszményített önmagukat:

„Méltó volt Etelka akármi eszes teremtésnek állhatatos szeretetére. Sugár középszerűsége és szertartós rendességre szedettenek eleven tagjai. Bátor ugrálással futkosott a virgonc vér minden életereiben. Megelőzte a hulló hónap fehérét gyenge testét befödőző hártya, fölváltván orcáját nem egyéb pirossággal, hanem melyet a fehér liliumok között tapasztalunk, midőn a pünkösdi rózsákkal összevegyesednek. Tréfás volt a beszédben minden szeméremmel. Gyakor a társadalmakban, de soha nem unalmas. Bátor még a rettentő vezérek előtt is, a vakmerészségnek minden jele nélkül....Tudta az észnek birtokában tartani a befogolt nyelvet. Ez esze híre nélkül soha nem pörgött. Oly eszességgel beszélgetett minden hozzáillő nemes ifjakkal, hogy: kit szeretne inkább? - ki nem fakadhatna belőle...”

Dugonicsnál korszerűbb az ifjú Kazinczy prózája. Ő az érzelmes német románt magyarítja, tehát ugyanazt az irányzatot követi, amit Dayka, Verseghy a költészetben. Oda is fricskáz a derék Barczafalvi Szabó Dávidnak, aki két évvel korábban bocsátá ki *Szigvárt klastromi történetét* (Pozsony, 1787), írván, hogy nem kedveli „unalomig vitt petyergéseit”. Minket ma a Bácsmegyey „petyergései” nem kevésbé untatnak, s így ezt a művet is az irodalomtörténeti dísz tárgyak vitrinében szemléljük; ami megint csak nem von le a vállalkozás korszakos jelentőségéből, hiszen hány ma általunk lelkesen olvasott fontos regény jár mind így néhány évtized múltán. Különb is: a régi jó Gvadányi versekbe szedett parlagi epikájához képest a Bácsmegyey érzelmi túltengése egyenest vakmerően modern:

„Hideg borzadás futott végig rajtam, midőn Marie az eltaposott szerelemnek minden kínjaival a pap elébe lépett, s Marie ötlet meglátta, elhalványult s szíve a szerelemnek minden dühével riada a »szeretem« kimondása ellen, s kegyetlen atyja, általellenben állván vele, értette hallgatását, s elkeményedett tekintettel a szerencsétlen szót belőle kicsikarta, s Marie azt a kétségbeesésnek minden kínja közt nyögte ki - aszerént állottam ott, mintha ég, föld rajtam feküdt volna. Oh barátom, mely hang vala az! Még most is hallom. Irtózatoss! A megfojtott természetnek halotti hörgése volt. E hangja szerencsétlenségbe taszított gyermekednek, embertelen atya, melyet csábulásodban most nem hallál, e hang, majd midőn világosabban látó szemekkel tekintesz azon jövőendőbe, mely téged elfogadni készül, csengetni fog füledben, s akkor jaj neked!”

Most fordítja a *Hamletet* is, németből, prózában. (1790-ben jelenik meg nyomtatásban.) Shakespeare - Corneille és a francia klasszikusok után - hallatlan újdonság.

„Lenni? nem lenni? ez tehát a kérdés. Annak-é nemesebb a lelke, ami a megmérgeződött csillagzatok csapkodásait békével eltűri, vagy annak, aki az inség seregei ellen felfegyverkezik s ellenkezőre ér véget? Meghalni - elalunni - semmivel sem több; s ezzel az elalvással lelkünk gyötrelmeinek s az élet megszámithatatlan nyomorúságának határt vetni. Oly vég ez, melyet buzgón kelle óhajtanunk...”

Kazinczy, aki jozefinista lelkesültségével összetűzött a nála fiatalabb, nemzetiben haladó, bár következetesen radikális Batsányival, s ezért visszavonult a *Magyar Museum* szerkesztőségi triászából, most, 1789 táján még messze van az irodalmi vezérségtől. A vezér kétségkívül Batsányi. Ő írja a *Magyar Museum* beköszöntőjét is:

„Ha erre az utolsó két tíz esztendőre, melyben hazai nyelvünket becsülni s művelni kezdtünk, és azokra a munkákra tekintünk, melyek azolta sajtóink alól kijöttek, nem lehet valamennyire nem vigasztalódnunk. Úgy tetszik, mintha egyszerre ébredtünk volna fel hosszas, mély álmunkból; vagyis inkább, mintha egyszerre szabadultak volna fel kezeink a láncok alól, melyek alatt esztendőszázadoktól fogva senyedtenek.”

Batsányi hitet tesz a közéleti tájékozódású irodalom mellett:

„A mi íróinkat nem a jutalom, nem az elhíredés, hanem egyedül csak a közhaszonnak keresése s a hazának szerelme gerjeszti.”

Egyszersmind viszont világosan tudja, hogy a legkorszerűbb út az, amin Ányos indult el először. Ezt már egy másik tanulmányában - *A fordításról*, 1788 - írja:

„Ányos! - tégedet nem esmér a világ! elfelejtve nyugszol sírodban, nincs, ki megmondaná hazádnak, hogy benned jövődöbéli egy díszétől fosztatott meg!”

Semmiféle minőségi engedményre nem hajlandó:

„Vagynak olyanok, kik szájokat magyarul csak tátani se tudják jól, mégis könyveket, mégpedig, ami nagyobb bosszúság, versekben fordítanak. Ezeket a szemteleneket korbáccsal kell a Parnasszusról elverni, hogy annak lakosait ordításokkal ne háborgassák.”

Megható és szívszorító, ahogy az alig pár éve visszavonult Bessenyeit méltatja, tevékenységét egy visszahozhatatlan régmúltba téve, s felszólítja olvasóit és a bihari remetét: ne hagyja kiadatlanul elveszni kéziratait:

„ezeket én ezelőtt vagy hat esztendővel a pesti paulinusok klastromának könyvesházában történetből láttam s olvastam, és amelyek, eloszolván már egymástól az említett szerzetes atyák... talám örökre odavesznek... Légyen itt szabad énnékem ezen érdemes író, mivel személyes esmeretségére nem lehet szerencsém, közönségesen az egész publikum előtt barátságosan kérem: ne sajnálja ezen munkáit, ha kezénél vagynak, még egyszer elővenni... s nyomtatásba adni...”

A múltba tűnt, a feltalálhatatlan, a legendás Bessenyei ekkor negyvenegy éves - ma kezdő írók vannak ilyen korban - Batsányi pedig, akinek már nem lehetett szerencséje a személyes esmeretség, huszonöt éves!

Ez a huszonöt éves szerkesztő és irodalmi vezér fedezi fel Virág Benedeket s mindjárt üdvözlő verset is ír hozzá. S ő az, aki a francia forradalom hatására tollat ragadva leírja a nevezetes, a halhatatlan nyolc sort:

Nemzetek, országok! kik rút kelepében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhatátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbagyitoknak felszentelt hóhéri,
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!
(*A franciaországi változásokra*. 1789.)

Itt tartott a magyar irodalom 1790 februárjában, amikor meghalt József császár.

VIGYÁZÓ SZEMÜNKET PÁRIZSRA VETETTÜK

Mikor a magyar korona József császár rendeletére, de már halála után 1790. február 21-én Budára érkezett, a gyász híre zsolozsmahangjait elnyomta a nemzeti győzelemnek érzett esemény harangzúgása. A Győrött tanárkodó, ceremóniák iránt amúgy érzéketlen Révai

Miklós szerenádot ad az ott „éjszakázó” koronának, cigányzenészekkel húzatva magyaros nótákat a korona ablaka alatt; Keresztesi József szalacsi református lelkész-költő, az érmelléki egyházmegye küldötte pedig feljegyezte, hogy mikor Zichy országbíró németül kérte a korona ládájához a kulcsot, valaki magyarul ezt felelé;

- Nem német korona ez, kegyelmes uram, nem tud ám németül; próbálja meg magyarul, majd kinyílik a láda.

Laczkovics János huszárkapitány ezredbeli tisztársaival együtt magyar vezényleti nyelvet követel felségfolyamodványában; még a buzgó jozefinista Kazinczy is beáll a koronaköszöntő megyei bandériumba; a Kazinczynál is radikálisabb Batsányi köszöntőverset ír: „Visszatér az ország dicső koronája... nyelv, törvény, szabadság teljes erejével”; Báróti: *A védelmezett magyar nyelv* címen ad ki könyvet; Verseghegy Ferenc pedig *A magyar hazának anyai szózatja* címen költeményben inti az országgyűlésre készülő rendeket, s miközben egy demokratikus társadalmi rendet követel, emlékező oszlopot kíván állítani azoknak, kik a magyar nyelv védelmében a néhai József császár ellenében felszóltak; Hajnóczy József szerémi alispán pedig alkotmánytervezetet fogalmaz: „*Egy magyar hazafi gondolatai az országgyűlésre tartozó egynémely dolgok tárgyában.*” Egy polgári közrend első felvázolása ez, de a magyar függetlenség alapelvéből kiindulva, s mint ilyen, szemben áll a jozefinista szemlélettel. Batthyány Alajos gróf főrend, volt jezsuita szerzetes és volt huszártiszt latinul tervezgeti a nemesség megadóztatását meg egyéb szükséges és szükségszerű reformokat *Ad amicam aurem* (Jómódú barátjához) című írásában - azért latinul, mert a magyart bizony csak törve beszéli, s kijelentve, hogy ha a főrendek nem hoznak önként reformokat, akkor a nép majd maga vívja ki szabadságát. Jobb tehát a dolgok elébe menni.

Aranka György erdélyi törvényszéki bíró nyelvmívelő társaság alakítására tesz javaslatot - nem először és nem ő egyedül -, mely javaslat 1791-ben jelenik meg:

„Nem lehet egy nemzetnek világosodásra jutni semmiképpen, hanem csak a nemzeti nyelv útján... Valameddig az igazgató, a törvénytevő s tudományi tanító, olvasó és író nyelv nem nemzeti, mindaddig egy választó-kárpit vagy a nemzetnek közepette felhúzza... Ez a közkárpit, ez a közfal mi magunk között elrontassák, hogy a világosodás, a tudomány hazai palánta légyen s mintegy polgárrá tétessék.”

Meg is indul áprilisban egy magyar nyelvű újság Erdélyben, az *Erdélyi Magyar Hírvivő*.

Kazinczy folyóiratot alapít, s az *Orpheus* fenn is áll 1791 szeptemberéig, benne sok lelkes verssel és egyéb dolgozattal.

S véletlen-e, hogy éppen most jelenik meg új kiadásban Zrínyi Miklós XVII. századi tanulmánya Marosvásárhelyt, *Ne bánts a magyart* címen?

Kelemen László társulata Budán magyar színelőadásokat szervez; igaz, hogy csak októberben és csak két előadás „jött össze” - de kezdetnek ez is valami, s jellemző, hogy éppen 1790-ben.

Péczei József bölcsen átlátva a helyzet lényegét, így fogalmazott (1790 április):

„Ha a korona Bécsben maradott volna is, ha a nemesség adó alá vettetett volna is: mégiscsak megmaradott volna a mi magyar nemzetünk. De ha az iskolák németül tanítottak, s a törvényszékek németül folytattak volna, úgy a magyarság az európai nemzeteknek lajstromokból végképpen kitöröltetett volna.”

A nemzet joggal remélt sokat a József halála utáni helyzettől. Testvéröccse és utóda ugyanis, Lipót, aki március közepén érkezett Bécsbe Firenzéből, ahol Toscana uralkodó hercegeként kormányzott: még bátyjánál is liberálisabb elvű fejedelem hírében állott. A nyílt tekintetű, kövérkéen puha arcú, alattvalóival nyájas közvetlenséggel érintkező férfi személyében

mintha egy olasz fejedelem költözött volna Bécsbe. Európa legfelvilágosultabb, legműveltebb, legnépszerűbb fejedelmeként becsülték.

Júniusban mindjárt országgyűlést hívott egybe Budára, november 15-én pedig Pozsonyban ünnepélyesen megkoronáztatta magát.

Batsányi lelkesen ünnepli Lipótot Batthyány Alajos grófhhoz írott üdvözlő ódájában, mondván, hogy „a bölcs Leopold követésre méltó példát mutatván, intézkedik hazánk javáról.”

Mintha tehát minden a legnagyobb rendben lenne.

Mert azt kevesen tudják, hogy II. Lipót első bécsi ténykedéseként áprilisban újrászerveztette a titkosrendőrséget és fejévé Franz Gotthardi pesti városi rendőrfőnököt nevezte ki. Gotthardi, aki 1781-ig, rendőri karrierjéig budai kávéháztulajdonos volt, 1790 nyaratól kezdve mindennapos tárgyalópartnere Lipótnak.

Lipót tudta, hogy a francia forradalom közvetlenül veszélyezteti az uralkodóházat. Nővére, Marie Antoinette, francia királyné a párizsi nép szemében a királynál is veszedelmesebb ellenség, s bár ténylegesen még nem rab, de azért a forradalmi tömegek foglya, ha egyelőre átvitt értelemben is.

Lipót elhatározta, hogy az „oszd meg és uralkodj” elvet fogja alkalmazni; fellázítja a parasztságot a magyar nemzeti függetlenséget védelmező nemesség ellen, a francia forradalommal rokonszenvező értelmiség körében pedig titkos társaságokat szerveztet, melyeket így - hiszen maga hozatta létre őket! - besúgói által ellenőrizhet. Lipót első lépésként kérvényt írt önmagához a lázadó nép nevében, melyet Gotthardi egyik ügynöke, Leopold Alois Hoffmann pesti egyetemi tanár, a *Nagylelkűséghez* címzett szabadkőműves páholy tagja júliusban Pest városában aláírásokat gyűjtve körözött. Az aláírásgyűjtés nehezen ment, gyanakvásból-e vagy közömbösségből, de csak húsz vállalkozó akadt. „Maguktól eszükbe se jutott volna ilyen beadványt írni - jelenti szomorúan Hoffmann - csak az én rábeszélésemre állottak kötélnek.”

Miután a talajt így előkészítették, a besúgói hálózat megyénként figyelni kezdte a gyanús elemeket, jozefinistákat, Lipót-rajongókat (mert a császár-királyt a haladás bajnokának vélték), nemzetieskedőket, nyelvművelőket, mindenkit, aki gondolkodott és akinek eszébe jutott valami.

Révai Miklós, aki februárban szerenádót adott a szent koronának, a nyáron Budán, az országgyűlést kihasználva, beadványt készített nyelvművelő társaság ügyében; szeptember 17-én Csáky József gróf így dörrent rá a helytartótanács nevében:

„Világosan adja elő először: kik tagjai azon társaságnak, melynek tervét atyaságod előterjesztette; másodsor: mi módon, mikor és kinek tudtával állott össze ama társaság?”

Ama társaság huszontét főből állott, köztük volt Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Dugonics András, Kazinczy Ferenc, Kreskay Imre, Pálóczi Horváth Ádám, Péczeli József, Ráday Gedeon, Virág Benedek. Elnökül Orczyt jelölték, titkárral Révai önmagát.

A dologból persze nem lett semmi, Révai elkedvetlenedett, hazament Győrbe és ez lett a szerencséje.

1791 nyarán Franz Gotthardi beszervezte ügynökei közé Martinovics Ignácot, a lemergi egyetem pesti születésű fizikatanárát, volt ferences szerzetest. Benda Kálmán így ír erről *Emberbarát vagy hazafi?* című, 1978-ban kiadott könyvében:

„Ettől kezdve sűrűn találkozunk Gotthardihoz írott bizalmas jelentéseivel, melyekben a magyarországi titkos társaságok összejöveteléről a patrióták, illuminátusok és jezsuiták terveiről, vezetőik elgondolásairól számol be - fizetett kémek módjára felnagyított és kiszínezett formában, összeesküvéseket és forradalmi szervezkedéseket leplezve le. Lelkiismeretfurdalás

nélkül denuncálja a legkülönbözőbb politikai irányok és világnézetek képviselőit, fölényes biztonsággal ítél mindenkiről, és kéretlenül is állandóan tanácsokat ad, de úgy, hogy mindig saját magát helyezi előtérbe. Jelentéseiben talán ez utóbbi a leglényegesebb: bebizonyítani használhatóságát, sőt nélkülözhetetlenségét. Martinovics hitte, hogy II. Lipót a jozefinista politika nyomdokain kíván haladni, s ebben a reformpolitikában vezető helyet szánt magának. Európai látóköri, felvilágosodott reformer, de patriotizmus nincs benne. Haza, szülőföld, nemzeti hagyományok, nemzeti kultúra vagy nemzeti függetlenség elavult, nevetséges dolgok előtte, még a megyei autonómiát is hitvány szemfényvesztésnek mondja. Kozmopolita a szó mai értelmében, aki érdekei szerint hol magyarnak, hol szerbnek vallja magát. Hajnóczyékkal ellentétben, akik a nemességet igyekeznek meggyőzni a polgári átalakulás szükséges voltáról, később már kimondottan az uralkodó ellen - Martinovics a királyt akarja rávenni a reformokra, a magyar nemesség, sőt a magyar hagyományok kíméletlen megsemmisítése révén is. Míg a patrióta értelmiség a felvilágosodás eszméinek elterjedésétől a nép sorsának jobbra fordulását reméli - Martinovics az uralkodó hatalmának megerősödését várja a reformoktól. A trónt és a birodalmat, nem a magyar nép érdekeit tartja szeme előtt, ezért a jezsuita reakciót, az uralkodóellenes illuminatizmust vagy a nemzeti függetlenségért harcoló köznemesi szervezkedést, a legellentétesebb, egymással összeegyeztethetetlen politikai irányokat jelentéseiben mind egy zsákba rázza, mert mindegyik az abszolút uralkodói hatalmat gyöngítene, s mert részben vagy egészben valamennyi ellenkezik az ő aulikus dinasztikus reformerségével. Jelentéseiben egy táborba hozza a jezsuitákat az illuminátusokkal, máskor az illuminátusokat a patriótákkal, ami persze ebben a formában képtelenség, s nem is jó másra, csak hogy így valamennyi kíméletlen eltaposását javasolhassa. Mindenáron politikai hatalmat akar szerezni, Lipót bizalmasai közé akar kerülni, s ennek érdekében múltja halvány antimonarchikus nyomait is eltünteti. *Oratio ad proceres* (Beszéd a főrendekhez) című röpiratát átdolgoztatja Laczkovics Jánossal. Laczkovics, akit ő győz meg róla, hogy nem a rendektől, csak az uralkodótól várhatja rehabilitálását, a könyv uralkodóellenes részeit a királyi hatalom émelyítő magasztalásával cseréli ki magyar nyelvű átdolgozásában - Martinovics pedig közvetíti jutalmazását az udvarnál, anélkül persze, hogy saját szerzőségét fölfedné. Magatartása teljesen aulikus, még a polgári reformpróbálkozásokkal is szembefordul, ha azok nemzeti oldalról jönnek, akár a nemesség, akár az értelmiség részéről. Különben idegesen próbálgatja, milyen irányú javaslatok volnának Lipót tetszésére: a jezsuiták és illuminátusok elnémítására dolgoz ki nagy javaslatot, majd 1791 végén a francia alkotmány ellen ír röpiratot, hajánál fogva előráncigált érvekkel bizonygatva a polgári nemzetállam ideológiai lehetetlenségét. Hajlandó röpiratban bizonyítani, hogy »az embernek semmilyen joga nincs, és csak az a kormányzat tud rendet tartani, melyet rettegés és hatalom környékezik« - csak a patrióták ne kerüljenek felül.

Csillogni, feltűnni vágyó, szalonéletet kedvelő természete Bécsben érzi igazán otthon magát, a császárváros színpompás forgatagában. Alig egy-két hónapos tevékenység után azt jelenti, hogy Magyarországon már nincs munka számára, az ellenzékieteket mind az uralkodó pártjára térítette, Bécsbe költözik, s 1791 végétől kezdve csak alkalmi módon, nagy ritkán jön Magyarországra. Ettől kezdve nagyobb figyelmet szentel az osztrák meg cseh szabadságküzvnek és illuminátus mozgalmak felderítésének.

Jelentései jutalmaként mindenáron valami magasabb politikai kinevezést szeretett volna magának kieszközölni. Hiába ajánkozott azonban kabinet titkárnak, a külügyek vezetőjének vagy minisztériumi tisztviselőnek, Lipót király elzárkózott kérései elől; benne is csak besúgóinak egyikét látta. Arra is csak nehezen állt rá, hogy - a látszat kedvéért - udvari kémikusi címet adjon neki. Anyagilag azonban gavallérosan jutalmazta: évi 500 Ft-nyi professzori nyugdíját 1500 Ft-tal egészítette ki magánpénztárából, s ehhez járultak az alkalmi jutalmak és „költségmegtérítések”. Olyan jövedelem volt ez, ami a gondtalannál jóval

magasabb életszínvonalat biztosított számára. 1792 legelején pedig sokat ígérő feladatot bízott rá az uralkodó: a magyarországi parasztság mozgalmainak titokban való felszítását, hogy ezzel sakokban tartsa az éledő nemesi nemzeti törekvéseket. Munkatársakat, beosztottakat választhatott magának - úgy látszott, önálló munkakört kap. Ő is, barátai is a legjobb reményekkel eltelve néztek a jövőbe, amikor 1792. március 1-jén Lipót király váratlanul meghalt.”

Igen, Lipót váratlanul meghalt. Ez érthető zavart keltett mind a császárhű, mind a forradalmár-reformer körökben. Martinovics díjazását megszüntették, az új császár: I. Ferenc, Lipót fia, hallani sem akart róla. Gotthardit is elcsapta. Ő is átszervezte a titkosrendőrséget, illetve megszervezte a magáét. A császárnak háborús gondjai is voltak. Rendteremtésre odaküldött katonái nem bírtak a francia forradalmi hadsereggel. Ez viszont a forradalmárok, reformerek, a haladás szervezkedő híveinek figyelmét terelte el az őket fenyegető veszélyről: a Magyarországra érkező francia hadifoglyok a forradalom katonai erőinek győzelmét ígérték.

Szentmarjay Ferenc földbirtokos, kamarai titkár csókkal üdvözlö a francia hadifoglyokat és a tőlük elkunyerált kokárdát csak annak mutatja meg, aki hajlandó azt térdénállva megcsókolni.

Ily módon a szervezkedés, morgás, újat várás és remélés egyre nyíltabb, egyre leplezetlenebb. Szinte már nincs is szükség besúgókra. Többen fordítják Rousseau: *Contrat social*-ját (1762); egy dunántúli nemesúr még nyomtatási engedélyt is kér, amit persze megtagadnak tőle. Kazinczy is fordítgatja a *Társadalmi szerződést*, sőt Szentmarjay is. Már láttuk, hogy Verseggy a *Marsziliai Éneket* magyarájtja. Szacsvey Sándor a *Magyar Kurir*-ban 1793-ban közli XVI. Lajos konvent előtti kihallgatásának jegyzőkönyvét, emiatt a lapot betiltják.

Kazinczy angyal derűvel írja le, mint találkozott Bécsben Hajnóczyval.

„Egy reggel Pánczikynál ivám kávémat, midőn egy ismeretlen lépe be hozzá: kisdéd természetű, csontos, hízni s kopaszodni s öszülni kezdő, gömbölyeg képpel, piros orcával, kék szemmel, élesen hangzó szóval: - Consiliárius Hajnóczy József. - Ismerem az urat, monda, s nekem jött, megcsókolt. Én nevét se hallám (addig). Öltözte inkább gyaníttatá a tudóst, mint a viceispánt, s különösségei közé tartozott, hogy nem átalott foldozott ruhában járni. Szerencsétlenségemre már első együttlétünk alatt nagyon belésszereték, mert tőle volt mit tanulni.”

1791-et írunk ekkor.

Közben mintha a dolgok mennének előre: a pesti egyetem, először a történelem folyamán, magyar nyelv- és irodalmi tanszéket kap, első professzora a huszonnyolc éves Vályi András, Bácskában épülni kezd az elkészülte után (1802) a császárról elnevezett Ferenc-csatorna. Érdekes, hogy egyelőre senki sem gyanakszik. Kazinczy úgy számol be Ferenc koronázásáról (1792), mely Budán történt, mint egy jelentéktelen bábfigura színimutatványáról:

„A korona a fején vala a királynak, vállán a palást, lábán a céklaszín strimfli, megkötve térdei felett, és az ócska, sárga papucs...”

Aztán a király Kazinczyt kihallgatáson fogadja, igazán nincs tehát semmi baj; Kazinczy nem fogad el valami neki felajánlott tisztséget, nincs tudatában, hogy ennek miféle következményei lehetnek, bár ez a mondata rosszat sejtet - legalábbis a kései olvasóval: Ferenc király

„Egy szavamra merészen néze keresztül lelkembe... [s így szólt] Jőjj tíz esztendő múlva bár, s elmondom saját szavaidat.”

Majd rezignáltan, fanyarul hozzáfűzi a pályára emlékező, akkor már agg író:

„Tudva van csudálást érdemlő emlékező tehetsége.”

A csudálást érdemlő emlékező tehetségű Ferenc oly mértékben átlátott a dolgokon, s annyira negligálta atyjának besúgóit, hogy a jövedelem nélkül maradt Martinovics dacból-bosszúból 1794 tavaszán visszautazik Magyarországra és májustól kezdve erélyesen szervezni kezdi az elégedetleneket. Majd ő megmutatja, hogy kit ejtett el oly könnyelműen a bécsi kabinet!

Megmutatta.

Addig azonban, 1794 nyaráig tovább virágzott a magyar irodalom. Példátlan buzgás, sürgés, új meg új kötetek jelentkezése. Már láttuk Verseghy költeményeit; lapozzunk most e kurta négy-öt esztendő legjobb „elsőkötetésének” - hogy kivételesen egy divatos mai szóhasználatkal éljünk - Szentjóni Szabó Lászlónak *Költeményes munkái*ba. (Pest, 1791.)

Szentjóni a német dal magyar változatait művelte, részben Faludi hatására. Könnyed lírája Kisfaludy Károlyt előlegezi. Tarnai Andor szavaival: „A nemesi páncélzatot segített letördelni a magyar versről.”

Fakadj, piros rózsa
Fakadj csendesen,
Kellemes illatod
Hintsed kedvesen.
(*A Cenci rózsája*)

Boldog voltam gyermekfővel
A fapuska s ló megett,
Akkor éltem az idővel,
Mely most engem veszteget.
(*A gyermekkori idők emlékezete*)

Már a réti csepp-harmatok,
Mind gyöngyökké lettenek,
A források s folyamatok,
Megezüstöztetnek.
(*A holdhoz*)

Batsányi nagyra becsülte Szentjónit, sokat várt tőle. Hosszú költeményben köszöntötte, mely Petőfinek Arany Jánoshoz írott verses levelére emlékeztet. Ő közölte Szentjóni elveszett történelmi regényének egy fejezetét is a *Magyar Museum*ban. E töredékből is látható, mekkorát lépett előre a magyar széppróza néhány év alatt, a *Kártigámtól Etelkán* át az „*Első Mária, magyar királynak élete*” című Szentjóni-regényig. Idéztük már Etelka leírását Dugonics tollából; Szentjóni így jellemzi hősnőjét:

„Mária nem volt az, amit közönségesen szép gyermeknek szoktunk nevezni. Nem ama tündöklő szépségű, virágzó színű s eleven szemű, mely első tekintetre észet vezet, és amelyen a férfiaknak szíveik oly örömet szenvednek hajótörést. Nem volt szép; de valamely titkos természeti kelleme-tesség, mellyel az embert mint csábítás vontta hozzája; ama csendes és csak az idővel tetsző nyájas-ság, a társalkodás által kifejtődő szerelmetesség: ép, magas termet s méltóságot jelentő tekintet: azt cselekedték, hogy az ember elfelejtkezett mellette a legszebb asszonyokról, és akármely hidegvér-rel szemlélte légyen is ötöt először, belső megilletődés nélkül soha többé el nem hagyhatta.”

Hol vagyunk a tűzről pattant Etelka külsőséges leírásától! Goethe regényein iskolázott stílus ez.

Szentjónihoz képest mulandó jelenség Gyöngyösi János erdélyi református lelkész, kinek költeményei Szacs vay szerkesztő költségén láttak napvilágot Bécsben (*Gyöngyössi János magyar versei, melyeket külömb-külobbféle alkalmatosságokra készített*, Bécs, 1790), s ezért is említjük, jelezve, hogy mennyire figyelik-támogatják egymást a magyarul írók; a másik református lelkész, a hosszú életű Édes Gergelyt (1763-1847) régebbi irodalmunkban bűvárkodó költőink újabban figyelemre méltatják, de azért nem több az ő művészete, mint

enyelgő játékoság, amint kötetének címe is mutatja (*Édes Gergely enyelgése*, Pozsony, 1793). Mégis: az ő jelentkezése is újabb színfolt. Feltűnt egy költő is, előfutára a rövidesen - a XVIII. és XIX. század fordulóján - nagy számban fellépő kollegináinak: Molnár Borbála, egy Zemplén megyei malombérlő leánya, aki akkora sikert arat, hogy köteteit évről évre újranyomatják (*Molnár Borbála munkái*, Kassa, 1793), és több férfipoéta, így például Édes Gergely, tüstént kiterjedt levelezésbe kezd vele, mely levelezés egy része 1797-ben kötetben is megjelenik majd.

Szindarabok gyűjteménye is kiadásra kerül magyarul, méghozzá négy kötetben, a dráma ügyét előmozdítandó: *Erdélyi játékos gyűjtemény* (Kolozsvár, 1793) Barcsay László szerkesztésében. Ebben a vonatkozásban illik számontartani a XVII. század óta (vagy még régebben) megszakítás nélkül létező iskolai színjátszás néhány kései eredményét, illetve az ebből kinőtt drámai kezdeményeket; képviselőjükben Simai Kristóf piarista paptanárt említjük, úgy is, mint Molière fordítóját s mint akinek *Igazházi* című, németből átdolgozott darabjával nyitottak Kelemenek Pesten 1790. október 25-én.

Pontosabb azonban mindezeknél, hogy a bécsi *Magyar Hírmondó* egyik 1793-as számában közli egy húszesztendős debreceni diák: Csokonai Vitéz Mihály beküldött versét. Egy évre rá, 1794-ben a rövidesen említendő *Uránia* című folyóirat további négy költeményét publikálja. Az akkor már tanítóként alkalmazott debreceni poéta ezzel megtette első lépéseit a nyilvánosság előtt.

A mai olvasó tudja, hogy eddigre - 1793-94-re - már sok műve volt készen, a nyilvánosság azonban csak most kezdi megismerni.

Kazinczy is sokra tartja az ifjút. 1792. augusztus 26-án így biztatja, miután Csokonai elküldötte neki verseit, abban a reményben, hogy Kazinczy folyóirata, az *Orpheus*, netán közölne belőlük:

„Az úr versei igen kedvesen folynak s az ideák nemesek és nem földszint csúszók. Ez pedig maga is poézist teszen, ha a szavak prózában íródnak is. Kérem, közöljön velem többeket is az úr, és engedje meg, hogy a világ elébe én vezessem az urat. *Helikoni Virágimban* szándékozom azt tenni.”

Egy évvel később pedig már a *Békaegérharcot* és „nyomtatandó versek gyűjteményét” sürgeti Kazinczy. „Ki lesznek nyomtatva, csak küldje kezemhez az úr.”

Sajnos „nem lettek kinyomtatva”, de nem Kazinczy hibájából. A *Helikoni Virágokból* csak egyetlen kötet jelent meg, benne Ányos, Aranka, Baróti Szabó, Batsányi, Dayka, Dessewffy József, Döme, Földi, Kreskay, Pálóczi Horváth, Péczeli, Ráday, Rájnis, Révai, Szentjóbi, Verseghy, Virág versei és írásai - a másodikra már nem kerülhetett sor. (Ebbe szánta Kazinczy Csokonai verseit is.) Megszűnt az *Orpheus*, betiltották a *Magyar Museumot*. Így látható igazán, micsoda jelentősége volt annak a pár folyóiratnak ebben a néhány termékeny, 1790-es esztendőben. Meddig kell még várnia Csokonainak versei kinyomtatására! És Batsányinak, és másoknak...

Említettük Csokonai első jelentkezéseiről szólván az *Urániát*. Ezt a rövidéletű folyóiratot egy tündökletes pályájú ifjú ügyvéd; a huszonöt éves KÁRMÁN JÓZSEF (1769-1795) alapította az akkor már Pesten élő özvegy gróf Beleznay Miklósné Podmaniczky Annamária bárónő támogatásával és költségén. Álljunk meg egy pillanatra ennél a névnél: Beleznayék támogatták vagy húsz esztendővel korábban Bessenyei Györgyöt, az ifjú testőrtisztet; ők egyengették műveinek 1772-es kiadásait, és Bessenyei az akkor még élő Beleznay helyettese lett, mikor kilépett a gárdából, amint arról a maga helyén szoltunk. Özvegy Beleznayné most tehát Pesten él és az idős hölgy nem szűnik meg új és új írókat felfedezni, támogatni. Külön könyvet érdemelne ez a jeles dáma, aki, figyeljük csak, a Batsányi és Kazinczy köré csoportosuló

irodalmi körök mellé egy harmadikat szervez: a Schiller-rajongó Kármán József körét. Podmaniczky Annamária mindegyik pártfogoltja a haladás híve; Bessenyei éppúgy, mint Kármán, Kármánt nem ismerik itthon, mint nagy jozefinista Bécsben élt - amíg József császár meg nem halt - és szenvedélyesen udvarolt egy rejtélyes életű grófnőnek, akivel költői lendülettel és oly szokimondó hévvel levelezett, hogy e levelek első sajtó alá rendezője ki se merte adni valamennyit. (Székely József: *Kármán és M. grófné levelei*. Pest, 1860.)

Kármán, aki 1791 ősztől kezdve élt Pesten, belépett *A hét csillaghoz* címzett szabadkőműves páholyba és kapcsolatot talált a Hajnóczy és mások által szervezett forradalmárokhoz. Folyóirata, az *Uránia* mindössze három számot ért meg, s ennek legértékesebb darabjai - Csokonai négy versén kívül - saját művei. Ezek nem is jelentek meg könyvalakban!

Az ifjú szerkesztő és ügyvéd, akire alig ért rá felfigyelni az akkori irodalmi közvélemény - az *Uránia* 1794-ben „élt” - a magyar jakobinusok letartóztatása után vidékre menekült; szülővárosában, Losoncon húzódott meg, ahol máig tisztázatlan körülmények között 1795 nyarán meghalt.

Programját *A nemzet csinosodása* című tanulmányában fogalmazta meg. (Ez is az *Urániában* látott napvilágot.) Kemény hang, higgadt helyzetelemzés. Túltekint még Kazinczyékon is:

„Zeng az egész haza környéke literatúránk divatjától. Nincs vége se hossza az örömujjongatásoknak tudományaink felderült egéről, a világosság hasadó hajnaláról, a felébredt józan értelemről... Ártalmas ez a szédítés. A dicséret csiklandozása ámitó szirén. Amit sokszor hallunk, a szokás végre elhitei velünk... Ne palástoljátok tehát, társaim! hogy messze-messze vagyunk a tökéletességtől, hogy a tudományok dicső halmának derekán még nem járunk... Valljunk igazat! Ott megállapodtunk, ahol elkezdtünk. Egy kis zsidóság, egy kis felforrás az egész dolog summája.”

Kármán zavartalanul bírálja a nyelvművelés apró kérdéseibe bonyolódott vitatkozókat, nem törődve, kiket s mennyire sért; sőt a nyelvújítást - mely még csak kezdődőben van! - öncélúságáért is korholja.

„Ha ez a tudós tévelygés nagyobb erőt vesz, nemsokára nyelvünket önnön honunkban tanulni kell.”

Kétségtelen; ma Kármán stílusa élvezhető a legzavartalanabbul. Természetes, erőlködés és erőltetés nélküli. Akár egy Faludi folytatója is lehetne. Felfogásában persze korszerűbb: mint említettük. Schiller híve ő, bár regényét, a *Fanni hagyományait* egy német wertheriáda (*Die Leiden der jungen Fanny*) ihletésére írta. De hát ennek regisztrálása a tudomány feladata. Ettől függetlenül tény, hogy a *Fanni hagyományai* az első magyar regény, mely ma is élvezettel s örömmel olvasható; mely, ha iskolásgyerekek számára tán unalmas is - (ha ugyan tanulják még Kármánt az iskolában?) - de felnőtt fejjel olvasva gyönyörködtető érték, sőt, megkockáztatjuk: uram bocsá, szebb és ízelesebb, mint Goethe *Werthere*. Nem oly ünnepélyesen nyögdecslő, talán mert lány búsong benne és nem férfiú. Szabó Magda szavait idézzük, ő érezte át leginkább a mai írók közül Kármán huszadik századig ható jelentőségét:

„Milyen magyar világba pillanthat az olvasó, ahol fennkölt arccal ül a hölgylátogató lányaival, akik ruhája anyjuk egykori lakodalmi köntöséből készült - ez a magyar szegénység, magyar cifrázkodás is végigvonul majd irodalmunkon sokáig. Sápítózó társaság, kárörvendő bámészkodás, s mellé egy felejthetetlen kép, Jókai művészete alkot majd valaha hasonlót egyszer: fiatal lányok bálba készülődnek, Fanni-Hamupipőke, a legkisebb, az árva, öltözteti a bálra mostohája lányait. Arra, hogy maga is felkészüljön, nem marad idő, fodorítatlan fűrtökkel, egyszerű ruhában indul el a többivel, egyetlen ékessége egy rózsaszál. Mégis ő a legszebb, ő éli át majd az egy csapásra támadó szerelem élményét a vendéglátó házban, ahol számtalan gyertya világa lobog elé, s a muzsika oly halk, mint a hajnali álom árnyéka.

Micsoda művésze a magyar nyelvnek Kármán, micsoda Krúdy íz-illat mondataiig kanyargó ösvény indul meg itt a *Fanni*-ban az irodalom labirintján át!”

„Ó, be jó itt, veteményes kertünk ajtaja megett, ide lopom ki magam, itt olvasok, itt írok, itt sírok. Egy komlószerű nyájasan hízelkedve nyúlik által hozzám vállamon keresztül. Ez a hely oly jó szívvel fogad, mások tölem mind idegenek. Néha egy eltévedett kis méh rövid látogatást tesz hajlékomban. Kedves kis vendég, örömmel látlak, nem félek én fullánkodtúl. Mérgesebb annál az embereké, te csak a bántót bünteted, az ember meg az embernek teszi napjait keserűvé. Itt távol vagyok tőlük, azért ilyen igen jó itt. Amott nyugszik le titkos rejtelemmel a világ királynéja. Jövel, édes borzadások órája, estvéli szürkület! A képzelet országolása kezdődik... Suhog az estszél, magas teli hold függ a levegőben. Minden homályos szegletéből a bokroknak csuda árnyékformák ballagnak elő. Telhetetlen szív, mikor lesz vége vágyódásaidnak? Megfoghatatlan magának is az ember. Ha a kék hegyekre nézek, vágyom rajtuk túlreppenni, ha a patak apró habjai eltűnnek, mint szeretnék rajtuk én is elcsuszamlani. Ilyeneket kívánok, és mégis, ha mindezeket megtenném, híja volna boldogságomnak. Hogy mi, azt újra nem tudom. Akaratos szív, ki gázol keresztül érzéseid zűrzavarán?”

„Egy gazdag érzelmvilággal megáldott fiatal lány fordul vissza az időből, amikor ránk tekint Kármán Fannija, »Akaratos szív, ki gázol keresztül érzéseid zűrzavarán?« Másképp fogalmazzák azok, akik ma írnak prózát, de ugyanezzel birkóznak, az érzések zűrzavarának ábrázolásával.” Kármán idejében alakult meg Pesten az első „olvasó kabinét”, a magyar jakobinusok találkozóhelye. Ezek az olvasó kabinétek Benda Kálmán szerint „a radikális értelmiségiek burkolt szervezetei voltak.”

„Könyvek lajstroma, melyek Pesten a Kecskeméti utcában lévő Arany Ökörnél, nro 409., Mosótzai Institoris Gábor újdön állíttatott magyar olvasókabinétjában találhatók. Minden igaz magyar anyai nyelvének díszéért s kedvéért azon leszen, hogy üres óráikat a jó magyar könyveknek hasznos olvasásában töltsék el nem mulasztják.”

Anno 1793. Mikor ez az olvasókabinét megnyílt - ami különben azért találkozott a helytartótanács kedvezésével, ha tetszésével nem is, mert itt könnyebben lehetett ellenőrizni a békétleneket - Franciaországban már dühöngött a terror. Danton, Marat, Robespierre... Kivégzik a királyt, majd ősszel a királynét, Ferenc császár nagynénjét. Ettől kezdve végképp nincs irgalom. Idő kérdése csupán, mikor csapnak le a magyar forradalmárokat.

Kazinczy mintha továbbra is gyanútlan lenne, lelkesen fordítja Goethe *Stelláját* (1776), meg is jelenik Pozsonyban, 1794-ben; akárcsak a Kármáné, ez is gördülékeny, modern szöveg, hol van az alig pár éve még ünnepelt *Bácsmegyeitől*! Szenvedélyes hangja, túlfűtött erotikája a szabadságvágy - és az érzelmesség - egyik megnyilatkozása:

„Mikor szívem az övében dobogott, és én az ő nemes nagy lelkét reszkető ajakokkal szívtam magamba... Ó, azok a napok! A szerelem első, boldog napjai... Nem, arany idő, nem! még nem tértél vissza egeidbe; még akkor is elfogva tartasz minden szívet, midőn a szerelem virágai zárogatni kezdik kebleiket... Mít tehetünk róla, hogy ilyenek vagyunk... Mikor a lózsében ültem s tudtam, bizonyosan tudtam, hogy akár hol ül, akár látom, akár nem, bizonyosan reám néz, minden mozdulását, felkelésemet, leülésemet látja - tudtam, bizonyosan tudtam, hogy főköttöm tollainak lebegése ötlet inkább vonja nézésre, mint a sok kínálózó szemek, s hogy az orkeszter zengése önénél nem egyéb, hanem csak melódia szívének erre a mindenkori énekére; Sztella! Sztella! De kimondhatatlanul szeretlek!”

Kazinczy, mint írtuk, mintha gyanútlan lenne, pedig 1793-ban elkobozzák egy Wieland-fordítását - (*Szokratész Mainomenosz, azaz a szinópei Diogenész dialógusai*) - ilyen mondataiért:

„Tegyük fel, hogy ez a tizezer ember egyszer számbavenné karjainak számát s az volna kálkülusának produktuma, hogy éljenek erejekkel, vessék ki a gazdagokat mostani birtokokból s osszák fel újra a köznyereséget...”

Mégis oly vakmerő, hogy 1794. július 24-én így keltezi Hajnóczy Józsefhez írott levelét: „2 év *Thermidor 6-án*”, s e levélben tudatja, hogy Rát Mátyás Győrött Szokratészre kereszteltette fiát. Szentmarjayt pedig arról értesíti: „Martinovicsot az udvar, nem tudatik miért, elfogatta.”

Batsányi sejti leghamarabb a rosszat: 1793 márciusában azt írja Aranka Györgynek Erdélybe, hogy „A józan észnek mindenkori ellenségei új erőre kaptak. Egész spanyol inkvizíciót akarnak behozni.”

Meg is történt.

Az 1794 nyarán sértődöttségében erélyesen szervezkedő Martinovicsot, aki, mint láthattuk, Magyarországon kész tényeket talált, letartóztatják. Jellemző, hogy lecsukják a volt rendőrfőnököt, Gotthardit is. Ferenc császár egyszer s mindenkorra végezni akar forradalommal, jozefinizmussal, leopoldizmussal, reformokkal, világmegváltó eszmékkel.

1794. augusztus 16-án Magyarországon letartóztatják „*A szabadság és egyenlőség társasága*” igazgatóit. Ezek:

Hajnóczy József volt alispán, ügyvéd, negyvennégy éves.

Laczkovics János szolgálaton kívüli huszárkapitány, negyven éves.

Szentmarjay Ferenc földbirtokos, kamarai titkár, harminchét éves.

gróf Sigray Jakab földbirtokos, bíró, harmincnégy éves.

Röviddel ezután letartóztatják Batsányi Jánost és Szolártsik Sándor huszonnyolc éves házitanítót. Következik aztán Őz Pál huszonnyolc éves ügyvéd, Szentjóbi Szabó László költő, Verseghy Ferenc költő, Kazinczy Ferenc költő, iskolafelügyelő és ki tudná még sorolni valamennyiüket.

Ötvenhárom vádlottat állítottak bíróság elé.

Tizennyolc halálos ítéletet hoztak, hetet végrehajtottak. További tizenegy halálraítélt büntetését kegyelemből hosszú börtönbüntetésre enyhítették.

Mindössze négy fölmentő ítélet született.

1795. június huszadikán az azóta Vérmezőnek elnevezett sík mezőn, a Várhegy alatt, lefejezték Martinovics Ignácot, Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost, Szentmarjay Ferencet és Sigray Jakab grófot. Két hétre rá, július negyedikén Szolártsik Sándort és Őz Pált végezték ki.

Batsányi, Kazinczy, Szentjóbi Szabó, Verseghy börtönbüntetést kapott.

Habsburg Ferenc császár a magyar irodalmat szabályosan lenyakazta. Erre eddig példa nem volt.

1796-ban, alig negyedszázaddal Bessenyeiék fellépése után, Ányos Pál, Dayka Gábor, Kármán József, Orczy Lőrinc, Péczeli József, Ráday Gedeon halott. (Igaz ugyan, hogy ők a természet rendjéből, s nem a császár akaratából haltak meg, bár Kármán halála összefügg a jakobinus-pörrel.)

Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Verseghy Ferenc, Szentjóbi Szabó László börtönben. Szentjóbi a börtönben meghalt.

Bessenyei és Bárótti visszavonult.

Dugonics, Révai, Virág megszeppenve hallgat. Évekig nem publikálnak.

A folyóiratok megszűntek.

Kufstein várának börtönében Batsányi nyöszörgéssel vegyes hörgő kiáltásokat hall. Szentjóni Szabó László haldoklik.

Ki nyög melyik boldogtalan
Kiált megint e bú helyén?
Ki háborít fel úntalan
Magánosságom éjjelén?

Hallom, hallom keservedet,
Te vagy, lelkemnek egy fele!
Érzem minden gyötrelmedet
Érzem; s szívem reped bele!

...

Nagy ég! Tekintsd nehéz baját,
Küldj néki éltető reményt!
Avagy te nyisd meg ajtaját,
S bocsásd el, ó Halál, szegényt!
(Gyötrődés)

Sötétség váltotta fel a világosságot.

Az Éj Királynője uralkodik.

AZ UTOLSÓ TESTŐR-KÖLTŐ

Zala vármegye 1793-ban Kisfaludy Sándort, egy sümegi földbirtokos huszárkadét fiát delegálta a nemesi testőrségbe. A huszonegy éves gárdista akkor született, amikor Bessenyei a nyilvánosság elé lépett. Bécsben átéli az ismert élményeket: színházak, fényes társaság, táncosnők (Bessenyeinél Delfén, Kisfaludy Sándornál Medina Mária), francia és olasz irodalom. Tassót bújja. Bessenyei barátai közül az első gárdistanemzedékből már csak a magas rangú Bárótzai szolgál itt, de ő éppen elég ahhoz, hogy a zalai ifjencot írásra-olvasásra szoktassa, noha egyébiránt nem rokonszenveztek egymással.

„Az a szerencse érte, hogy mindennapi társaságban lehetővé literatúránk legtisztelendő veteránusának, óbester Bárótz Sándor úrnak, ritka talentomit, szép és bőv nyelvét még inkább kimívelheté”

- írja Kazinczy. 1796-ban panaszt tesz alkapitányára, kölcsönös sértegetések, Sándort büntetésből kiküldik a frontra. Milánóban katonáskodik, Bonaparte tábornok elfoglalja a várost, a testőrből lett huszárhadnagy rövid hadifogságba kerül. Egy provánszi városkában udvarolgat a szépasszonyoknak, míg haza nem engedik. 1797-ben a klagenfurti katonakórház parancsnoka, itt is lelkesen udvarol, sőt a rajnai hadseregnél is, ahol már főhadnagyként harcol. Udvarlásai közben buzgón írogatja verseit. 1799-ben leszerel, megnősül és Budán, 1801-ben kiadja szerelmes verseit *Himfy szerelmei* címen. (*Kesergő szerelem*; 1807-ben az új kiadás a *Boldog szerelemmel* bővült.)

A Himfy ebben a komor világban óriási sikert arat. Végre ismét egy költő, végre csupa bevallottan szerelmes vers, végre a hamisítatlan magyar táj varázsa. (Szegény Csokonai: kétségbeesett, amikor a *Himfy* megelőzte az ő *Lilláját*: „Vakmerőségnek látszik, a *Himfy szerelmei* után Erato lantját valakinek megzendíteni merni mostanában”.)

Kisfaludy istenáldotta tehetség, könnyedén, dallamosan versel, képei andalítóak. A magyar költészet csaknem egy századig nem tudott szabadulni az általa alkalmazott rímtől-ritmustól:

A bereknek gyors kaszási
Már utolsót vágának;
Az árnyékok óriási
Hosszúságra nyulának;
Mink ott járánk, meg-megállánk
A rét magas fűvében;
S hogy a bürün általszállánk
A folyamnak mentében,
A vízbe letekintettünk.
És alattunk és felettünk
És bennünk is a menny volt,
S szívünkben szent tűz lángolt.

Igazi rokokó-idill. Képzeljük hozzá a Balatonfelvidék dombjait az imitt-amott ma is álló prés-házaival. A kaszások nyugodt, egyenletes ritmusban dolgoznak; esteledik; a szerelmespár a még lekaszálatlan fűben andalog; a patakban a lenyugvó nap tükröződik, akárcsak bennük a boldogság. Így prózára fogva, olyan, mint valami színes levelezőlap; versformában azonban az élmény hitelét közvetíti. Jó vers, bár nincs mögötte az a belső feszültség, ami, mint látni fogjuk, Csokonait óriássá növeli Kisfaludyhoz képest.

El szokás mondani, hogy Kisfaludy Petrarcától tanult, akit a Provánszban ismert meg. Bizonyára, bár aki Bécsben Tassót olvasott olaszul, annak nem kellett Draguignanba utaznia, hogy Petrarcáról hallhasson. Inkább azt figyeljük meg, hogy Kisfaludy Sándor a Balassi által megütött hangot - és ez a hang még a tizennyolcadik században is zeng! - variálja, alkalmazza a kései rokokó ízléséhez. Balassiba oltott Amadé, bár Amadénál kétségkívül jobb, nemesebb. Olyan igényt elégített ki, amire már régóta éhezett az olvasóközönség, s amit Ányos, Dayka, Verseghy, Virág nem tudtak és nem is óhajtottak szolgálni.

Testének egy mozdulása,
Karjának egy esése,
Arcának egy pirulása
Lábának egy vetése,
Szájának egy mosolygása,
Szemének egy villáma,
Mellének egy sohajtása,
Keblének egy hulláma -
Ugy fogja meg a szíveket,
Mint a fecske a legyeket,
Fegyver, melytől odavész
Bármely erős, magas ész.

Tulajdonképpen Csokonait is előkészítette; nemhogy ártott volna, amiért előbb jelent meg a *Lilla* költőjénél - Kisfaludy Sándor még testőr se volt, mikor Csokonai már verseket írt -, de használt, mert egy magasabb teljesítmény felé tört utat.

Sokáig élt, sokat írt; de a többi nem fogható a *Himfy*hez.

Ha azt vesszük, hogy az egyetlen rendszeresen publikáló költő ekkoriban a vén Gvadányi a maga egyre idétlenebb versezeteivel - akkor Kisfaludy Sándor jelentkezése - (addig is, amíg Verseghyék börtönben vannak) - nagy tett. Gvadányi ráadásul még versfaragásra kedvet érző hölgyismerőseinek köteteit is kiadatja. Fábián Juliánna, aztán Vályi Klára, egy bábaasszony, nyugdíjas testőrtiszt neje, továbbá Máthé Jánosné Újfalvi Krisztina, hogy a már szintén szóba került Molnár Borbálát se feledjük: ontják a versezeteiket, némelyikük nem is rossz. Milyen jó olvasóközönség lesz ezekből a dámákból egy *Himfy*, egy *Lilla* megjelenésekor.

Egy másik testőr: Bessenyei Sándor mostanában fejezi be Milton-fordítását (franciából) és 1796-ban Kassán ki is adja. A sikert aratott, három kiadást megért igényes, műves munka egy korábbi, szebb idő terméke; búcsúzás a gárdista-költészet korszakától.

Még egy jó költő szólal meg ezekben a vészterhes években: Virág Benedek rója szorgalmasan tiszta betűit, allegorikus versekben üzenve börtönben szenvedő barátainak:

Ha csipkeded rostélyaidat,
Vagy ujjait tréfás uradnak,
Azt véli, hogy játszol vele,
S hogy elfelejtetted, mi voltál.
Én azt hiszem, hogy mérgeket
Szívére kívánod kiönteni.
(*A kalitkába zárt madárról*)

Batsányinak is versben üzen:

Amaz borostyánágakat, érdemes
Lantodnak ékes címerit a kaján
Hiába bűbájolja: zölden
Fognak azok fejedén maradni
(*Bátorító*)

Batsányi hamarosan kikerült börtönéből - jóval hamarabb, mint Kazinczy -, és Bécsben megtelepedve, a magyar költészet addig kiadatlan értékeinek megmentésén fáradozott. Megnyerte a dúsgazdag tolnai Festetics György grófot, hogy támogassa egy bécsi magyar folyóirat alapítását. Ez volt a *Magyar Minerva* (1799-től), melyben Batsányi, Ányos Pál és Virág Benedek verseit publikálta egy-egy önálló számként, illetve kötetként.

Festetics György gróf is emlékeztetre méltó alakja ennek a korszaknak. Nevét az általa alapított *Georgikon* nevű mezőgazdasági főiskola híre tartotta fenn, de azt se feledjük, hogy az ő költségén létesült az a csurgói gimnázium, ahol 1799-ben Csokonai tanított. Kevesebben tudják, hogy Festetics tisztársa volt Laczkovicsnak a 4. huszárezredben, s a jakobinus pörben 1795-ben kivégzett Laczkovicssal együtt kérvényezte a magyar szolgálati nyelv bevezetését. Emiatt büntetést kapott; kilépett a szolgálatból; erre Ferenc császár kamarási címétől is megfosztotta és kitiltotta az udvarból. Ennél jobbat aligha tehetett volna a magyar mezőgazdaság ügyének a császár, mert a keszthelyi birtokára „száműzött” gróf ettől kezdve minden figyelmét arra fordította. Festetics támogatta a Bécsben megtelepült Batsányit; amikor tehát örvendünk, hogy Ányos és Virág Benedek, meg a *Magyar Minerva* megjelenhetett: Festetics Györgyre is mindig gondolnunk kell. Batsányi önzetlenségére jellemző egyébként, hogy először pályatársai kiadását sürgette (ő maga még jó ideig nem publikálhatja verseskötetét).

AZ IS BOLOND, AKI POÉTÁVÁ LESZ MAGYARORSZÁGBAN

VITÉZ ÚTRAKÉL

Bonaparte tábornok, a francia forradalmi hadsereg parancsnoka 1796 tavaszán és nyarán lerohanta Észak-Itáliát, elfoglalta Milánót és a Habsburg birodalom délnyugati határait fenyegette. (Ekkor esett fogságba Kisfaludy Sándor.)

Ferenc császár kénytelen volt összehívni a magyar országgyűlést, hogy a nemességtől katonákat kérjen. „Dicső nagyanyjára”, Mária Teréziára hivatkozott.

Az országgyűlés 1796 novemberében Pozsonyban ült össze, megszavazott ötvenezer katonát, húszezer ökröt, tízezer lovat, minek fejében vámkedvezményeket kért, de persze nem kapott.

Ebbe a rosszkedvű, egyhónapos országgyűlésbe vetette maradék reménységét CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY (1773-1805), Debrecenből jakobinus szimpátiái miatt elcsapott tanító, akinek iszákja már tömve volt kiadatlan kéziratokkal: színművekkel, versekkel, tréfás eposszal. Bornemisza Péter XVI. századi fellépése óta nem ő az első és nem is az utolsó, aki a pozsonyi diétától reméli az ott egybegyűlt nemesi közösség anyagiakban megnyilvánuló rokonszenvét.

Mindössze annyit sikerült elérnie, hogy *Diétai Magyar Múzsza* címen decemberig tizenegy füzetben kiadta néhány versét és elegyes darabját. De legalább nyomdafestéket láttak végre munkái. Az *Uránia* megszűnt, a *Magyar Museum* megszűnt, Kazinczy börtönben, Kármán eltűnt, mihez fogjon?

Valahogy átvészelte a telet, és tavasszal Komáromban tűnt fel, ahol nemesi felkelés készülődött Napóleon ellen. Csokonai kétségbeesésében üdvözlő verset írt a hadrakelt nemesség tiszteletére, hátha végre valaki felfigyel rá. (*A nemes magyarságnak felülésére.*) Ezt a verset Vajda Pál gabonatözsér Juliánna nevű leánya szavalta el nagy érzékenységgel, akibe a költő azonnal beleszeretett. Mindjárt ott is maradt Komáromban, ahol a verseiben Lillára keresztelt Juliánna kegyeit s kezét nem sikerült ugyan elnyernie - a gazdag kereskedőlány egy jómódú neszmeilyi gazdához ment feleségül -, viszont aránylag kellemesen érezte magát a komáromi irodalomkedvelő dámák körében. Még élt Péczeli emléke, s itt verselgetett Fábián Juliánna, egy csizmadia felesége, ki Gvadányival meg Édes Gergellyel levelezett, és e költői levelezést 1798-ban Pozsonyban ki is adta. Fábián Juliánna mindent elkövetett, hogy Csokonai beházasodhasson a gazdag polgárcsaládba, de a plánum mégse sikerült. Így hát 1798-ban Komáromból is tovább kellett állnia. Pálóczi Horváth Ádám - az ő birtokán írta *A tihanyi echóhoz*-t - beszerezte Sárközy István somogyi alispán családjához Kisasszondra, ahol szeretettel fogadták és elintézték, hogy 1799 májusától az év végéig helyettesíthette a csurgói iskola egyik szabadságolt tanárát. Itt írta a *Karnyónét* és a kaposvári farsangot megéneklő *Dorottyát*, egyetlen olyan nagyobb lélegzetű művét, ami még életében - halála előtt egy évvel - megjelent. Somogyban sem sikerült azonban gyökeret vernie; 1800 tavaszán hazament Debrecenbe. Itt tengődött négy éven át, miközben házuk leégett, öccse és régi barátja, doktor Földi, meghalt. Ellátogatott a börtönéből szabadult Kazinczyhoz is, aki azonban nem tudott - vagy nem akart? - segíteni rajta. 1804 tavaszán Váradon meghalt egy grófné; hívták, mondana temetési verset, megfizetik. Erre a temetésre írta *A lélek halhatatlanságát*. A temetésen meghűlt, alig ért haza, tüdőgyulladásban, illetve ennek szövődményében meghalt (1805. január 28.).

Keserves élet. Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon. Egyetlen lírai kötetet sem sikerült kiadnia. Ha pár évvel hamarabb születik, még beleesik az 1794-ig tartó boldog esztendőbe, s akkor, mint a többiek, megjelenhetett volna. Hiszen Kármánnak is csak hónapjai jutottak az íróságra!

Kergettem a Reménységet;
És ha olykor megjelent,
Nálam hagyta a kétséget
S a boldogabbakhoz ment.
(Gróf Erdődyé önnagyságához)

Az európai irodalom akkori főirányában eligazodó, művelt és tájékozott költő volt. És nem másutt szerezte ezt a műveltséget, mint Debrecenben, Pozsonyban, Komáromban, dunántúli földesurak házi könyvtáraiban. Kazinczy, Batsányi küldözgetett neki könyveket.

Csokonai külföldi kortársai nélkülözések ellenére „befutottak”. Schillernek Goethe, akiről szólván oly természetesnek tartjuk, hogy miniszter volt, mintha minden jobb német írónak kijárna ez a hivatal, egyetemi tanári állást szerzett. Magyar kollégái is eléldégéltek - amíg le nem csukták őket -, de miért? Mert, láttuk, nemesek, katonák, papok-lelkészek voltak. Batsányi, Kármán, a két kivétel, egy szerencsés pillanatban lépett fel, és különben is Kármán ügyvéd volt, Batsányinak pedig az a főnemes szerzett kamarai állást, akinél házitanítóskodott. Csokonainak ez se sikerült. A sebkezelő borbélymester fia kívülrekedt a vékonyka értelmiségi rétegen. Az ilyeneknek találták ki a francia forradalmat.

De miközben átéljük hányattatásait és vele együtt ismételtetjük nevezetes kifakadását, hogy tudniillik az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon, ne feledjük, hogy költészetébe nem szivárgott bele a sok külső keserűség, legalábbis nem annyira, hogy megmérgezte volna poézisét. Versei olyanok, mint Berki Viola róla és műveiről készített freskói Debrecenben: áttekinthetően derűs, síkban tagolt kompozícióban, a tiszta színekben még az ármányos szereplők is őriznek valami tündéri báj.

„Örök számkivetésre kárhoztatván magamat” - írja a Lilla-kötet bevezető versében, végigjárta az országot, „de nem lelé honját e hazában” - hogy egy tisztelő utódjának verséből idézzünk.

Vázsony szent omladékában
A Napra heveredém...

...

Mint a kő, meredten állék
Egy ledült boltozaton.
És mikor sorsom elválék,
Rámjajdult a Balaton.

...

És hogy a zajgó világban
Ne kelljen tolongani,
A rengeteg Somogyságban
Elbúttam haldoklani...

Mikor az 1795 utáni évek Magyarországonak irodalmára gondolunk, ez az udvarházról udvarházra vándorló Csokonai legyen előttünk. A költő, akinek nincs maradása, pedig ha kérnék, maradna. A költő, akinek - *Tavas* című, 1802-es füzetét, egy Kleist-fordítást kivéve - a huszonkilenc magyarországi nyomda egyikében sem sikerült verseskötetét kinyomattatnia. (A *Dorottya*, ez a furcsa vitézi versezet, mint említettük, megjelent.)

És közben gondoljunk mindig arra, hogy Bonaparte tábornok katonái ott járnak a birodalom határain. Csaták, ágyúdörgés, kardcsattogás, harsog a *Marsziliai Ének*. Magyarra fordítója börtönben ül ugyan, de azért harsog az tán még magyarul is.

KEDV, REMÉNYEK, LILLÁK

Lapozzuk fel műveit. Kezdjük a *Lilla* elnevezésű kötettel, mert ez aratott röviddel halála után páratlan sikert. Vargha Balázs ésszerű feltételezése alapján még kalózkiadások is elárasztották az országot. Mindenesetre tény, hogy szinte közvetlenül a költő halála után csak Váradon öt kötete jelent meg, és Bécsben is egy. (Gyanítható, hogy az irodalmi vezérségre erőszakosan törekvő, fogságából immár hazatért Kazinczy is akadályozta a költő életében a kiadásokat.)

A *Lilla* kötetből is az a már említett pasztellszínű derű árad, amit ma jobb híján oly szívesen nevezünk rokokónak:

Lelkünkben e víg hangokkal
Minden únalom kivész,
Mert megédesítjük csókkal
Ott, hol tartós pauza lesz.
Bágyadt nótánk végszózatja
A szép tájt elszunnyadtatja;
S addig andalgunk az esti hajnalon,
Míg egymás ölébe hullunk a dalon.
(Az én poézisom természete)

Ehhez a magasabta *ars poeticához* mindvégig tartotta magát. Bámulatos könnyedsége ellenére a végső dolgok ijesztő komorságát is érzékeltetni tudta. „Olyan szirénhangok csendülnek a Lilla-dalok közt, hogy borzong az ember a tökéletesség érzésétől” - írta róla Móricz Zsigmond 1938 márciusában. (Móricz Virág: *Tíz év*, 1981.) Ebben konzseniális társa Mozartnak, s nem átalijuk azt a túlzásnak látszó ítéletet tenni, hogy Csokonaiban is ott van Mozart szédítő mélységeket éreztető csipkefinomsága. (Nem véletlen, hogy lefordította a *Varázsfuvola* szövegkönyvét, *Boszorkánysíp* címen.) Sokszor mintha a *Don Giovanni* könnyedségében is félelmetes, baljós zenéje szólna a Lilla-dalok olvasásakor. „Mézzel elegy keserűséget” érzünk:

Jaj, de friss rózsáim
Elhervadtanak;
Forrásim, zöld fáim
Kiszáradtanak;
Tavasom, vígságom
Téli búra vált
...

Nékem már a rét hímetlen,
A mező kiszűt,
A zengő liget kietlen
A Nap éjre dült.
(A Reményhez)

Miközben kedvtelve írja le a virágról virágra szálló pillangót, eszébe villan:

De most lomha, s hernyó módjára
Mászkal a fanyar bánaton

és ezért a költő lelke

Mások mulatságára
Magának verskoporsót fon.
(*A pillangóhoz*)

Az időben történő ideiglenes létezés könyörtelen felismeréséhez rögtön az a gondolat társul, hogy viszont és tehát mivel az idő végtelen, ezért talán rohanva tűnő életünk is az, éppen, mert a végtelen idő függvénye;

Oh idő, te egy egész!
Nincsen neked sem kezdeted, se véged;
És csupán a véges ész
Szabdalt fel apró részeidre téged.
Téged szült-e a világ?
Vagy a világot is te szülted éppen?
(*Újlesztendei gondolatok*)

Dongiovannis szerelmi lángolásában, rokokó frivolsággal egy szeplőt is a poézis tárgyává tud avatni:

Mint egy megért boróka,
Mely tiszta hóra hullott;
Mint a delin fejező
Rózsába bútt bogárka;
Mint a korinti szőlő
A cukoros kalácson:
Úgy bársonyollik, oly szép
Oly édes egy kerekded
Szeplőcske Lilla mellyén.
(*A szeplő*)

Ha semmi más nem marad fenn tőle, mint ez a *Lilla*-kötet, már akkor is hazai költészetünk óriásai közé iktatta magát.

Ezt az átlátszón derűs, ámde könnyedségében mégis filozofikusan mély költészetet néha elfedik előlünk méltán magasztalt egyéb bölcselő költeményei, melyek tényleg nagyszerűek (és főleg hízelgők számunkra, mert mindazt a jót, amit kora tőle megtagadott, ő a huszadik századtól, a mi korunktól reméli), de amelyeket oly tudálékosan töltögetünk a diákok fejébe, hogy aztán eszükbe se jut pihenésül a *Lilla*-kötetet felütni.

Bölcselő töprengései meghökkentően emlékeztetik az olvasót Hölderlin költeményeire. Például Az *estve*, méltóságteljesen hömpölygő ritmusával... Ebben egyébként már Arany is előlegeztetik, mert ha rejtvénybe tesszük ezt a négy sort, ki írta? - éppen annyian gondolnának Aranyra, mint Csokonaira:

Az *enyim*, a *tied*, mennyi lármát szüle,
Miolta a *miénk* nevezet elüle.

...

Nem volt még koldúsa akkor a törvénynek,
Nem született senki gazdagnak, szegénynek.

Nem emlegethetjük eleget, hogy a zeneiség mennyire alapja Csokonai költészetének.

Feltűnő, hogy az *Anakreoni dalok* előszavában egyenest kérleli kortársait:

„Vajha én hazánknak olyan komponistájára találhatnék, aki egy magyar anakreonizmust muzsikára vévén velem és magyarimmal közelebből tudná s kívánná éreztetni a görög szabású ritmusoknak mennyi harmóniáját.”

De már a *Diétai Magyar Múza* előszavában is kottákat emleget:

„ha az érdemes olvasó urak és asszonyságok közül némelyek az ezen írásban előforduló daloknak kottáit magoknak mulatságokra meg kívánják szerezni, kész szívességgel fogok szolgálni azokkal is jövőendőben.”

Csokonai e zene-központúságában Verseghy felfogását követi (*Rövid értekezések a muzsikáról*, 1791).

Lássunk most egy ilyen anakreoni dalt, ismét csak azt mondhatjuk: Mozart muzsikájára méltót, mert ő lett volna képes az egyszerű idill mögötti mélyebb életfilozófiát, egy örökké visszautasított, zaklatott, egyik faluból a másikba gyalogló poéta belső hitből fakadó harmonikus derűjét érzékeltetni. Íme a 12. számú dal:

Most jázminos lugasban,
E nyári hűvös estvén,
Lillámmal ülök együtt;
Lillám velem danolgat
És csókolódva tréfál,
Míg barna szép hajával
Zefír susogva játszik.

Itt egy üveg borocskát
A zöld gyepágyra tettem
És gyenge rózsaszállal
Száját be is csináltam,
Amott Anakreonnak
Kellő danái vannak
Kaskámba friss eperrel.

Egy öszveséggel ily sok
Gyönyörűt, becsest ki látott?
S ki boldogabb Vitéznél?
(A boldogság)

Ez azonban csak vágy. Vitéz sohasem csókolózott jázminlugasban Lillával, és az eper, a verseskötet, meg a borosüveg, benne a rózsával - festő ecsetjére méltón *kitalált*, elképzelt kép. A belső feszültséget éppen az adja, hogy érezzük-sejtjük; éppenhogy nincsen így! Vajda Juliánna kenyeret dagaszt a konyhában - ha ugyan ezúttal is ő Lilla, ami kétséges - és tán az imént mondotta századszor a költőnek, hogy atyja szerint Lévai uram jobb *partie*, pénzre, tisztas állásra kéne szert tennie, Mihály!

Csokonainak a vershez fűzött tudálékoskodónak tűnő jegyzete nem hagy kétséget afelől, hogy ez vágy-vers: azt magyarázgatja ugyanis, hogy milyen kár, nem terjedt még el hazánkban a jázmin, s Linné szerint mindjárt föl is sorolja fajtáit. „Csodálkozom rajta, Debrecennek jóízűsű fejér személyei... [hogy] a jázmin, ezt a legszelídebb, leggyönyörűbb, és legillatosabb virágos csemetét kertjeitekbe bé nem hoztátok.” És mindjárt tanácsot is ad: „verőfényes, és egy kevésbé nedves földbe ültessétek... jól kiállja ő a mi Szkitiánknak hidegét és könnyen szaporodik jövősíró és leduggatott ágairól; bujtással is tenyészik és suhasztással.” Egy nyomtatott lapnyi magyarázó szöveg a kis vers egyetlen szavához!

Ugyanúgy *poéta doctus* verse ez a könnyed dal, mint ahogyan Balassi Janus Secundus példáján edződött költészete is kitalált helyzeteket rögzít, melyekről mégis elhisszük, hogy megtörtént események versbefoglalásai.

Watteau képein érezni ilyen hangulatot, mint amit Csokonai elképzelt boldogsága áraszt: lakomázó-csemegéző nők, férfiak a fűvön; páran egy liget fái között sétálgatnak; a távolban egy hinta száll a magasba; csupa derű, irigylésreméltó jólét és kiegyensúlyozottság; mégis, a

figyelmes szemlélőt szorongás és balsejtelem ragadja torkon. Az elmúlás bánata lengi be a képet.

A maga nemében szintén igen jeles és mulatságos *Dorottya* ehhez a világviszonylatban nagyszerű lírához képest úgyszólván érdektelen. Ami nem jelenti azt, hogy ne olvashatnánk ma is derűs élvezettel.

SZÍNJÁTEKAI

Ezekkel a magyar színjátszás nem igen tud mit kezdeni. Ez nem Csokonaira, hanem a hazai színjátszásra nézve szomorú. Elő-előadogatják ugyan, amolyan jobb iskoladrámákhoz illő vicces módon, de hogy például a nemzet színházának repertoár-műsoráról levehetően, örök darabjai legyenek: attól igen messze vagyunk.

Pedig nem rosszabbak ezek a kor külföldi nagyjainak vígjátékainál.

Időrendben első a „*Méla Tempefői, azaz az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon*”, 1793., megjelent 1844-ben. A debreceni iskolai előadást nem számítva első előadása: 1938., *Független Színpad*, Hont Ferenc rendezésében. Második előadása: 1948., *Nemzeti Színház Kamaraszínháza*, Rátai Dénes rendezésében, Ladányi Ferenc és Gózon Gyula szereplésével. 16 előadást ért meg. Harmadik előadása: *Jókai Színház*, 1963., Kazimir Károly rendezése, erősen átdolgozva. Negyedik előadása: *Debreceni Csokonai Színház*, 1973., Ruszt József rendezésében.

Második a *Gerson*, 1795.; megjelent 1844-ben, Debrecen, 1795 utáni első és második előadása: Győr, papnevelő intézet, 1819 és 1825. Ettől kezdve iskolák gyakran játszották. Első - és utolsó - hivatásos színházi előadása: *Kolozsvár, Nemzeti Színház* 1911., Janovics Jenő rendezése. (1912-es budapesti vendégjátékkal.)

Harmadik a *Cultura*, 1799., megjelent 1922-ben. Először Csokonai diákjai adták elő Csurgón, 1799-ben, a vizsgák után. Az iskola alapítója, Festetics György gróf túl szabadosnak ítélte az előadást, bár szórakoztatta. Ez utáni első és utolsó előadása: *Honvéd Színház*, 1950., Thurzó Gábor átdolgozásában.

Negyedik az *Özvegy Karnyóné s két szeleburdiak*, 1799. Megjelent 1844-ben. („*Öt helyt kénytelen voltam apró törléseket tenni, hol az élet undorodásig híven volt másolva*”, közli a szöveg kiadója, Toldy Ferenc.) Előadták 1799 szeptemberében Csokonai diákjai két alkalommal. Ez utáni első előadása, sorozatban: *Balog István vándor-színtársulata*, 1821-től. Másodszorra a *Vígszínház* tűzte műsorra 1911-ben és 1919-ben, összesen 12 alkalommal. Negyedszer 1929-ben az *Új Színház* három alkalommal, ifjúsági előadásként. 1945 után a *Nemzeti Színház* Major Tamás rendezésében kisebb-nagyobb időközökben műsorra tűzte. Karnyóné 1953-ban: Gobbi Hilda; 1975-ben: Töröcsik Mari. Előadták *Hódmezővásárhelyt* 1946-ban, *Debrecenben* 1957-ben és 1973-ban, *Győrött* szintén 1973-ban. Az *Egyetemi Színpad* diák-műkedvelői 1965-67 között Budapesten, Bécsben, Zágrábban, Wrocławban és Birminghamban játszották.

(Csokonai ezenkívül egy alkalmi tréfás egyfelvonásost írt és több színművet fordított: Metastasio, Molière, Schikaneder-Mozart stb.).

E száraz felsorolásból néhány dolog világosan kitűnik.

Először, hogy Csokonai darabjait diákjainak írta, s azokat diákok adták elő.

Másodszor, hogy Csokonai színműveit „*az élet undorodásig hű másolása*” végett bírálták.

Harmadszor, hogy Csokonait alig játsszák, a színházak nem tekintik műsordaraboknak. Kivétel a *Karnyóné*, ezt Balog István vándorszíntársulata népszerűsítette (ugyanő dramatizálta a *Lúdas Matyit* is) s azóta több-kevesebb állandósággal műsoron van, bár azért kuriózum maradt.

Kérdés, hogy mert Csokonai színműveit diákok adták elő, vajon iskolai darabok-e azok? Hiszen a debreceni poéta egész sereg „komoly” színművet fordított, s ezeket azért előadogatták. Ki más játszhatta volna el az író színműveit, ha nem a diákok? Talán az a néhány alig éledező színtársulat, melyekhez semmiféle kapcsolata nem volt?

Feltűnő Csokonai színműveinek a kor stílusától elütő életszerűsége. Bár karikírozott, de kitűnő korábrázolások ezek. S nem fésületlenebbek, mint Schiller *Haramiákja*. Értékei többféle felfogású, gyakori előadásokban tűnhetnének elő. Írják például, hogy a *Tempefői* azért befejezetlen, mert a címszereplőről kiderült volna, hogy valójában ő Bánhidy gróf, álruhában, s ezt a plebejus Csokonai semmiképp se tűrhette. (Pedig maga találta ki a történetet.) Holott: hiszen éppen ez az! Magyarországon csak akkor számít valaki, még ha költő is, ha nemesember! Ezért bolond az - az alcím szerint - aki poétává lesz Magyarországon.

Csokonai színműveiben az az új és egyszersmind az menti át ezeket - nézetünk szerint - a mulandóságból a mindenkori jövőbe, hogy - először! - a nemesi világot alulról szemléli, mint egy kiállítási tárgyként, ámde mégis a humor fakasztotta rokonszenvvel és emberi derűvel, polgári-parlagi hősei pedig nagy kópék, ha kizsákmányolt páriák is. Bessenyei *Pontyiját* újrateremtette Kisfaludy s még őt is nehéz feltámasztani: de Csokonaiban van valami nem porladón jóízű frissesség.

Csokonai szinte már döbbenetes maiságát Bécsy Tamás látta meg: „A derűs, könnyed, látszólag csak a vénasszony szerelmét csúfoló álorca mögött egy vígjátéki módon elének állított szörnyű világ-arc néz ránk.” (*A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben*, 1980.)

Az se lenne haszon nélkül, ha megkísérelnénk ezeket a színműveket operalibrettóknak is felfogni. Zenével, énekelve - prózával felváltva - Karnyóné furcsa boltja olyan abszurd komédiára adna lehetőséget, hogy a *Godot*-ra várók is megirigyelnék, nem is szólva a Karnyónéra amúgy is emlékeztető *Kopasz Énekesnőről*... (Toldy Ferenc 1855-ös *Kézikönyve* számon tart egy 1803-as „haránt ívrétű” bécsi kottanyomtatványt, Csokonai „*A pillangóhoz*” című versével, „muzsikáját készítette Haydn úr.”)

CSÓKOK

Tartozunk még az olvasónak Csokonai prózájának méltatásával. Legjobb prózai műve *A csók*. Ez a próza is költészet, azon a fokon, ahogyan ma szokás prózaverset írni.

„Megindult tántorgó lábakkal e kietlen tartományban, hideg vérrel bukdosott egyik körül a másikra, s érzéketlenül szaggatta ki széjjelborzadt haját a pirongató tövisek közül. Egy iszonyú völgynek szélére jutott, melynek mélysége csak a poklot ábrázolhatta; félig kidült bikkfák függöttek ki a belérohanni készült hegyoldalból, mohos kősziklák ütötték ki belőle mezítelen fejeket, melyeknek egyikéről sikoltva szakadt le egy kétségbeesett patak, s rettentve bögte végig e halálos mélységet.”

A kietlen magányban bujdosó hős egy helyen annyira Balassi *Szép Magyar Komédiájának* szavaival él, hogy az meghökkentő:

„Mennyit sóhajtottam az ő nevét, tudják ama boldog vidékek, hol minden fiatalra felmetszettem azt, nőttek a fiatalok, s nőttek az én gyötrelmeim is.”

Balassi:

„halálomnak keserves okát im fel is jedzem egy fiatalra, hogy mennél nagyobb időre nő, annál inkább kiterjessze magán az én jelzésemet...”

A halál keserves oka: a rideg szerető, éppúgy, mint *A csókok*ban...

Úgy tűnik: *A csókok* volt Csokonai utolsó műve, melyet halála miatt be se tudott fejezni. A Novalis költői prózájára emlékeztető stílus az érzelmességből már a romantika felé mutat.

Ha az olvasó most visszalapoz Bárótz Marmontel-fordításához, nyilvánvalóan érzékelheti: Csokonait Bárótz elvei vezérelték - „olyan új írásnak módja, mely sokat elhallgatva mond...” és a *Lausus és Lydia* meséből idézett rövid részlet fölfogásában hasonlít *A csókok* itt olvasható részletéhez:

„Rozália pedig elmerülvén attól a gyönyörködéstől, amelyet ő az esztendőnek és saját életének tavaszában talált, lenyugodott vala a mirtuszoknak illatos berekjében. Törpe volt ugyan annak az árnyéka, mint maga, de egy violákkal betérített halmocska vetett hátat a kikukucssáló nap elibe. Szégyenüljete meg, ti pompás fák, melyek a királyoknak s királynéknak mulató kertjeikbe is válogatva mentek bé: midőn én ezt a paradicsomot a plebejus fűzfákról magasztalom. Ti, kik egy hatalmasnak unaloműzésére vagytok teremtve, ti, kik kiragadtatván a természet öléből, egy bábozó kertésznek nyirbálási alatt tanuljátok az idegen növést, martalékfák! nem vagytok méltók az én énekemre. A szabad füzes érdemlette azt, hogy az én lantom zengedezze, és hogy valaha mellette feküdjön Rozália. Játékos habokkal csörgött annak bojtos gyökerei között a kedvetelt patakocska; sárga virágain pedig egy dolgozó méhraj enyhítette zsibongó daljával a munka terhét. Édes harmónia!”

Ez is *ars poetica*. Gögösen hirdeti: nem tartozik a hatalmasok kertjeibe válogatott pompás fák közé; plebejusi fűzfa ő, aki nem tűri a kertész nyirbálását és nyirbáltan az „idegen növést”. Viszont övé, legalább vágyaiban, Lilla-Rozália. Édes harmónia!

Köszönjük el ezzel a keserves sorsú költő által teremtetted édes harmóniával a magyar felvilágosodás korától, s vele a tizennyolcadik századtól.

„Kedv! remények! Lillák!
Isten véletek.”

AZ IDŐMÉRTÉK KLASSZIKUS FEGYELMÉTŐL A ROMANTIKÁIG 1805-1833

Hol van tehát a józan értelem,
Hol a tudósok annyi izzadása?
Remélhetünk-e vajjon jobb világot?
(Berzsenyi Dániel: *A pesti Magyar Társasághoz*)

Boríts el édes álmaiddal,
Szép hölgy, arany Fantázia!
(Kölcsey Ferenc: *Fantázia*)

FORR A VILÁG BÚS TENGERE, Ó MAGYAR

MAGYAR KÖLTÉSNET A NAPÓLEONI HÁBORÚK IDEJÉN

Csokonai halálának esztendeje nem csupán a magyar irodalomtörténet jelképes dátuma, a felvilágosodás és érzelmesség rövid korszakának lezárása.

A francia forradalom győztes tábornoka, 1802 óta örökös konzul: Napóleon Bonaparte 1804 májusában fölvette a császári címet és Európa meghódítására indult. Augusztusban Ferenc, mintegy rangjának védelméül, fölvette az Ausztria császára címet - holott ő eddig elődeihez hasonlóan mint Ausztria főhercege, Csehország és Magyarország királya azon a jögon viselte ezt a méltóságot is, hogy egyszemélyben a Német Nemzet Szent Római Birodalmának - *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation* - volt a császára. De Napóleon ezt a szent birodalmat gyakorlatilag megszüntetvén, önálló és néki alárendelt német államok tucatjait hozta létre. Két év múlva, 1806-ban Ferenc ennek következményeit is levonván, lemondott a német-római császári címről s ezzel elismerte, hogy ez a birodalom megszűnt, nem létezik többé és a Habsburg ház nem parancsol a német államoknak. Ily módon pedig birodalmának területileg legnagyobb országa a Magyar Királyság lett. De Magyarország ezzel nem hogy előnyt élvezett volna, hanem ellenkezőleg: még erélyesebben igyekeztek beolvasztani a birodalomba, a nemesség rendi kiváltságait buzgón védelmezvén, mert bár ezek a kiváltságok akadályozták a fejlődést, ezáltal mégis megvásárolták a viszonylagos belső nyugalmat. Ily módon a magyar nemesség magyar nemzeti különállásának külső jegyei - ruhák, s egyéb külsőségek - ellenére, latinnyelvűségével, jobbágyellenességével és nem-adózásával a Habsburgok cinkosává vált.

Napóleon keményen szorongatta a Habsburg birodalmat: 1805-ben megtámadta Ausztriát, november tizenkettedikén már Bécsben volt. December másodikán a morvaországi Austerlitz-nél tönkreverte a Habsburg seregeket; Ferenc a pozsonyi békében - december huszonhatodikán - elismerte, hogy a német államok, Poroszország, Hessen és Braunschweig kivételével, Napóleon érdekerületévé váltak.

A béke négy kurta esztendeig tartott. 1809 áprilisában új háború kezdődött; Napóleon május tizenharmadikán elfoglalta Bécset, behatolt Magyarország dunántúli területeire, le egészen Pécs városáig - mely a mai napig álló emlékművet emelt a franciák tiszteletére -, és egy kiáltványban felszólította a magyar nemzetet: a franciák mellé állva, vívja ki függetlenségét. Ferenc császár kétségbeesett béketárgyalásokba kezdett. Ezúttal Napóleon ült Bécsben, s onnan üzengetett a Tatán kucorgó Ferencnek. A béketárgyalások Magyaróvárort folytak, egy Rajna menti német, Clemens Metternich újdonsült külügyminiszter, volt párizsi osztrák nagykövet irányításával. Az 1809. október 14-i schönbrunni békével Ferenc néhány évre ismét megvásárolta viszonylagos nyugalmat, de nagy áron: legidősebb leányát, a tizenkilenc éves Mária Lujzát feleségül kellett adnia Napóleonhoz, akinek a császárlány-császárné 1811 márciusában trónörököst szült.

A franciák császárát végül 1813-ban Lipcsénél (népek csatája), 1815-ben pedig Waterloo-nál verték meg az egyesült európai hatalmak: 1814 márciusában Habsburg-csapatok masíroztak Párizsba, és a bécsi kongresszus újrendezte Európát, melyet immár a Habsburgok és az orosz cár érdekei szerint kormányoztak.

A tizenkilencedik századnak ebben az első másfél évtizedében tehát Napóleon és háborúi befolyásolták a magyar közéletet és így az irodalmat is.

Ferenc olyan rendőrruralmat vezetett be, amelyenhez foghatót majd csak a Világos utáni önkényuralom produkál.

Elrendelték a postai cenzúrát, felbontották a magánleveleket, utólagosan felülbírálták az 1790-1813 között megjelent könyveket és közülük kétezeröt százat betiltottak, még a végrendeletileg örökösökre hagyott könyvekre is érvényesítve a cenzúra tilalmát; a kultúrát és a politikai életet korlátolt rendőrtisztviselők ellenőrizték. Szekfü Gyulát idézzük, mert ő általában szívesen talált érveket a Habsburg uralkodóház mellett, de e korszakról szólván alig tudja fékezni ingerültségét: „A kabinet abszolutizmus Ferenc alatt tulajdonképpen rendőrruralom, s ez jelöli ki igazán alantas színvonalát Mária Terézia korszakával szemben... Titkos kabinetet állít fel, úgy, hogy a felbontott levelek a legrövidebb úton kerülnek íróasztalára... Sok aktacsomónak sajátkezűleg készített papíroskötést... Uralkodásának negyven esztendeje más népeknél a gyors változás, tüneményszerű fejlődés éveit foglalja magában: A habsburg-monarchiában (viszont) a megállás korszakát jelenti, melyet később a Szentszövetség korszakának neveztek. Negyven esztendőt rabolt el ez a császár népei életéből, ezért lehetetlenség Ferenc korszakát fehérre mosni a népek és nemzetek előtt, melyeknek ekkora kárt okozott.”

Mindez sokszorosan érvényes a Napóleon bukásáig (1815) és a bécsi kongresszusig terjedő időszakra, mert ezután Ferenc magát biztonságban érezvén, a helyzet némileg enyhült.

Emlékeznek az 1796-os országgyűlésre, amikor Csokonai az odasereglett nemesuraktól remélt támogatást s amikor ötvenezer katonát szavaztak meg a császárnak? Mi lett belőlük? 1806-ban kerülő utakon levél érkezett az izsáki Fűri-családhoz: fiúk, Fűri József írt nekik Marokkóból, ahol harmincezred magával francia hadifogolyként ültetvényeken dolgozik. A ruha lefoszlott róluk; mezítelenek; „jártányi erejek sincsen”, „innen pedig szökni nem lehet, hacsak szárnyon nem.”

Ez a dolgok egyik oldala, a másikon a sokkal gyakrabban emlegetett Simonyi József huszárezredes vágtat regények és beszélyek lapjain át, képzeletünket a „legvitézebb huszár” igaz kalandjaival lelkesítve. (Bár azért ő is Ferenc császár börtönében végezte!) Középen pedig, mint a mérleg nyelve, Kisfaludy Sándor hadnagy verseket olvas egy provánszi városkában, férfiak hiányában gazdag zsákmányra téve szert az elhagyatott, ábrándos női szívekben...

Mit mivel ezekben az években az 1795 előtt fellépett, „jakobinus” költőnemzedék?

A rabok 1804-ben már valamennyien szabadlábban vannak: Batsányi, Kazinczy, Verseggy. Verseggy leülte az egész rászabott büntetést, valamennyi akkori elítélt közül utolsónak szabadult 1803 augusztusában. Érthető hát, hogy ő a legóvatosabb. Nem politizál, magyar nyelvtankönyveket ír, ennek köszönheti, hogy 1807-ben Habsburg József főherceget, nádort taníthatja a magyar nyelvre. Kiad két verseskötetet, a divatos bécsi muzsikához igazítva verseit (*Magyar Aglája*, 1806; *Magyar Aglája fortepianóra*, 1807) és sikert arat egy gunyoros eposz-szatírájával, mely a *Helység Kalapácsát* előlegezve egy tudatlan falusi kántor költői karrierjét meséli el (*Rikóti Mátyás*, 1804). A Gvadányi-típusú magyarkodó poéták kigúnyolása ez a keserű eposz:

Csak egy pohár bort önt szomjazó torkába,
Füstölgő pipát dug bajuszos szájába,
Sapkáját felteszi, beül triposzába,
Író tollat ragad izzadó markába.

S fejében a versek azonnal csödülnek,
Mint mikor a hangyák dögfalatra gyűlnek...

Kazinczy is óvatos, családja elhúzódott tőle, mint valami ragályos betegről; szerencsére feleségül kapja bebörtönzése előtti főnökének, Török grófnak szende leányát, és így elédeggel, számtalan gyermeket nemzve Széphalomnak nevezett birtokán. De azért nem adja fel végleg: irodalmi vezérszerepet szán magának, s ez mondhatatlanul sokat levelezve sikerül is neki. A legtöbb költő-jelölt megküldi neki verseit, kötetait, mintegy jóváhagyását várva. Kazinczynak ez a mindenütt jelenlévő, mindenbe beleszóló, önmagát elmellőzhetetlen központtá avató tevékenysége kétségkívül jelentős, mert tudatára ébresztette az írókat, hogy így sokan, együtt, irodalmi életet képviselnek - amit pedig a kormányzat éppenhogy megakadályozni igyekezett. Kicsinyes okvetetlenkedései azonban fölöslegesen késleltettek műveket, például Csokonai megjelenését; nyelvészeti vitái pedig, bár e vitákat ma is jogos figyelemre méltatja a szak-tudomány, megint sok költőnek okoztak fölösleges keserűséget. Az irodalmi vezérséggel együtt ő vezette be az irodalmi klikkek napjainkig dühöngő divatját. Nem bírta megállni, hogy a hozzá elküldött kéziratokba bele ne javítgasson, elképesztve ezzel a szerzőt, aki meg volt róla győződve, hogy a vers úgy jó, ahogy ő megírta. „*Ortográfia és interpunkció vétkes: e részben engedj kipótlanom hiányosságodat*” - közli Berzsenyivel, aki nagy nehezen rászánta magát, hogy közös barátjuk: Kis János soproni lelkész tanácsára elküldje verseinek kéziratát a Mesterhez. Berzsenyi szerénységgel leplezett göggel válaszolja, hogy e hibák oka: „mikor azt még nekem tanulni kellett volna, már én akkor Horáccal és Gessnerrel társalkodtam, korán nagy tárgyak ragadták el figyelmemet és soha többé kisebbekre függeszteni nem tudtam.”

Kazinczy azonban, mindemellett, változatlanul jó író s nagy tette 1808-ban egy német pályá-zatra beküldött tanulmánya a magyar nyelvről és irodalomról. Ennek érdekes előzménye van.

Hager rendőrminiszternek az az ötlete támadt, hogy hirdessenek nemzetközi pályázatot: alkalmas-e a magyar nyelv a közigazgatás, kereskedelem, kultúra, ipar korszerű foglmainak kifejezésére? Hager biztos volt benne, hogy alkalmatlan, s ezzel akarta a magyar nyelv híveit lejártni. A jónevű tübingeni Cotta-cég meg is hirdette a pályázatot, a bírálóbizottságot cseh és német tudósokból toborozták össze: az eredmény azonban a reméltnek éppen ellenkezője lett. Kazinczy bebizonyítja a magyar nyelv alkalmasságát és korszerűségét. (21 pályamű érkezett be, közülük 9 a latin nyelvet ajánlotta közigazgatási nyelvül, 3 a német, öt pedig a magyart). Az eredményhirdetést 1813-ig húzták-halasztották, míg végül az akkori rendőr-miniszter, Sedlnitzky így határozott: „a korviszonyok ez ügynek tárgyalását nem teszik taná-csossá.”

Kazinczy németül és magyarul fogalmazta tanulmányát, melyben röviden áttekinti a magyar irodalom történetét és elemzi az okokat, miért nyelv és hazaszeretet oly szorosan összefüggő fogalmak: mi magyarázza, kérdi, hogy a „külföld pázsitján fáradtában elkeveredett rekruta” amint magyar szót hall a mellette elhaladó szekérről, azonnal „felpattan s kiált elragadtatva: nézd ezt a magyart!”? Olyan érzelmi állapot ez, mely minden tudós fejtegetésénél erősebb bizonyíték nyelv és nemzet fogalmának összetartozására, egyben arra, hogy ha tehát valaki hazája nyelvét beszéli, akkor azt művelve a mindenkori korviszonyokhoz alkalmazni is képes.

Nem felejtí és nem tagadja meg régi eszméit sem, ha a kor óvatosságra készíti is. „*Prof. Sipos Pálhoz*” írott versében ilyen sorokra bukkanunk: „*Csudálatos szent istennő, szabad-ság!... Aki tőled vette szellemét... Nehéz bilincseit játszva csörgeti... S elzárva börtönében is szabad*” (1811). Verseiben Európából nézi Magyarországot, amint azt Bessenyei tanácsolta; ez teszi vezéri szerepét minden okvetetlenkedése ellenére is fontossá. Leplezetlenül megveti a cifra külszín-magyarkodást:

A lagzisoknak részegült cigányaik
Tibullnak mennyei kellemű leányát
Piros csizmába bújni kényszeríték
(*Berzsenyire*, 1809)

A *Tövises és virágok* is ekkor készül, 1809-1811 között: 1811-ben jelenik meg:

Dayka: Himfy tűzbe felét! Himfy: Vetem.

Dayka: Újra felét! Himfy: Im!

Dayka: Harmadikat még!

Himfy: Lángol az is!

Dayka: Jer most, vár az olympusi kar.

Az éppen ekkor népszerűsége tetőfokán álló Kisfaludy Sándort - akit egyébként méltányolt és szívesen üdvözölt -, a sajnos feledett Daykához s Daykával az 1795 után eltiport, magasszínvonalú költészethez mérni: erkölcsi bátorság és nagy tett. A tömör vers ugyanakkor nem tagadja meg Himfytől az érdemet - csakhát harmada több lett volna...

A harmadik börtönviselt költő: Batsányi maradt legkonokabban hű elveihez. 1809-ben ő fordította és részben fogalmazta Napóleon kiáltványát a magyarokhoz

„Szereztétek most vissza nemzeti léteteket, legyetek újra, akik valaha voltatok! Válasszatok királyt magatoknak, olyan királyt, aki érettetek országoljon, a ti hazátoknak kebelében, tiközöttetek lakjék, és akit a ti polgártársaitok és ti katonáitok vegyenek körül! Gyülekezzetek azért össze Rákos mezejére őseitek szokása szerint; tartsatok ott nemzeti gyűlést és adjátok tudtomra végzéseiteket.”

Batsányi 1796-ban Kufsteinben együtt raboskodott Napóleon államtitkárával. Így került kapcsolatba a francia császárral, akitől a magyar nemzet függetlenségét remélte.

Napóleon azonban a schönbrunni béke után kivonult a Habsburgok országaiból. Batsányi velük tartott. 1810-ben német nyelven kiadott egy hosszú költeményt (*Der Kampf*), melyben kifejti nézeteit: csak Napóleon mentheti meg Európa népeit az abszolutisztikus monarchiától. Segíteni kell alkotmányos államok létrejöttét. Batsányi 1810-1815 között Párizsban élt; mit írt, hogyan élt: erről keveset tudunk. Bizonyos viszont, hogy a francia császár állandó jóvelmet folyósított számára. 1815-ben a Párizsba bevonuló osztrákok elfogták; másodszor is bebörtönözték; kiszabadulása után haláláig (1845) Linzben húzta meg magát.

Batsányi nem állt egyedül radikalizmusával. Nem tartozik szorosan az irodalom történetéhez, de tudnunk kell, hogy például BERZEVICZY GERGELY (1763-1822) Nyugat-Európát megjárta földbirtokos, közgazdasági szakíró (*De commercio et industria Hungariae*, Lőcse, 1797. - Magyarország kereskedelméről és iparáról) kidolgozott Napóleon számára egy magyar alkotmánytervezetet, mindjárt az elején közölvén, hogy „ezen munka szerzője régi magyar nemesi családból származik és nemesi jogainak élvezetében igen jól érzi magát, de mint hazafi kész kiváltságait feláldozni hazája ügyéért.” Elképzelése szerint: a parasztok legyenek szabadok; kapjanak földet; a nemesek adózzanak; az egyház földbirtokait vegyék el; az egyházi adó szűnjön meg...

Berzeviczyt elkerülte a császári harag; észak-magyarországi birtokán élt.

S akik börtön nélkül megúszták 1795-öt? Virág, Dugonics ritka időközökben, de rendszeresen publikál (Virág: *Poémák*, 1811. *Magyar századok*, 1808-16), Pálóczi Horvát Ádám most fejezi be 1953-ig kéziratban maradt népköltési gyűjteményét: „*Ő és új mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmanya, ki másé*”, 1813. (Közmondásgyűjteménye a mai napig kiadatlan.) Báróti ezredes - aki időközben e csetepatés időkben az alkímia titkai közé menekült - halála előtt (1809) egy figyelemre méltó stílusú, már vagy tíz-tizenöt éve kész regényátdolgozást rendez sajtó alá (*Amália történetei*, Bécs, 1810). Kazinczy 1813-1814 között nyolc kötetben kiadja Báróti összes műveit. A nagy öreg: Bessenyei is írogat az asztalfióknak „amikor az élet kezd sárgulni”, A *Tarimenes utazásán* dolgozik, eltűnődve, hogy „*Ki hinné*

emberkorának eseteit, ha életének gyermekifjúságában jövendőlnék meg néki? Az idő húzza magára eseteinket és nem mi az időt eseteinkre.”

Révai Miklósról is „az idő húzta rá eseteit”: élete végén eléri nagy célját, Vályi András halála után, 1802 augusztusában kinevezik egyetemi tanárnak a pesti magyar nyelv és irodalom tanszékére. Első előadását november nyolcadikán tartja. Haláláig (1807) tanítgat; jellemző azonban az ország kétségbeejtő állapotára, hogy hány tanítványa volt: 1803-ban 23, 1804-ben 9, 1805-ben 21, 1806-ban 8 hallgató iratkozott be a pesti egyetem magyar szakára... Négy év alatt összesen 61 növendék! Közülük egy tűnt ki: Horvát István, a későbbi professzor, most újságíróskodik, 1812-1815 között *Magyar Dámák Kalendárioma* címen irodalmi évkönyvet szerkeszt.

Az 1795 előtt alapított újságok közül csak a *Magyar Kurír* létezik, de persze már régóta nem Szacsavay szerkeszti, hanem az udvarhű Decsy Sámuel.

Újdonság Kultsár István: *Hazai és Külföldi Tudósítások* című hírlapja 1806 júliusától. 1814 májusában az *Erdélyi Museum* című irodalmi folyóirat indul, Döbrentei Gábor szerkesztésében, aki *Szerelem kellemei* című versesfüzetével tűnt fel 1804-ben. De ez a jelentős folyóirat már csak a Napóleon utáni időkben fog igazán hatni.

Újdonság a pesti és vidéki színjátszás fellendülése is. 1807-től a Rondella nevű bástyatoronyban (a mai Duna-Intercontinental szállóval szemközt) játszanak, s néha a Hacker-teremben, ahol bálakat is rendeztek (Károly körút-Dob utca sarok). Szép színházépület létesült a német társulat számára 1812-ben a mai Vörösmarty téren, Beethoven a megnyitóra elküldi *István király* című, tervezett operájának nyitányát. Beethoven különben gyakran megfordul Magyarországon, így 1806-ban Martonvásárott, Brunswick grófék vendégeként. Hangversenyt is adott Budán.

Az 1795 után feltűnt költőgenerációból az utolsó gárdista-költő: Kisfaludy Sándor publikál rendületlenül, s elképesztő sikerrel. Ő a körülrajongott poéta, álmodozó kisasszonyok bálványa. De a haladnivágyóbb, az akkor „lázkodó” fiatalok eszményképe mégis a halála után - amint az nálunk történni szokott - egyre népszerűbb és többféle kiadásban hozzáférhető Csokonai.

S kik az újak, az ismeretlenség homályából előbukkanok ebben a keserves, háborús évtizedben?

Pápai Sámuel kiadja az első rendszeres magyar irodalomtörténetet, egri tanári előadásai alapján (*A magyar irodalom története*, 1808., Veszprém).

Csokonai debreceni jóbarátja, egy régóta nyugdíjas katonatiszt: FAZEKAS MIHÁLY 1804-ben írja meg *Lúdas Matyi* című, páratlan népszerűséget elérő elbeszélő költeményét (megjelent: 1815). Tehát ez is majd csak 1815 után hat, mégis ennek az időszaknak még a kilencvenes évek lázkodó szellemét tükröző jellegzetes terméke.

A *Lúdas Matyi*ban sűrűsödik össze az 1795 előtti korszaknak mindaz a nemesi pöffeszkedést utáló, plebejusi, lázkodó indulata, amit népmeseformában még elő lehet adni. Ez teszi hallatlan és méltó népszerűségét, ez magyarázza, hogy Balog István színtársulata faluról-falura, városról-városra jár vele, diadalittas kacagást váltva ki a Döbrögi uramat elpáholó libapásztorgyerek láttán. Fazekas, aki 1793-1796 között mint hivatásos huszártiszt Belgiumban, a Rajna mentén, Észak-Franciaországban harcolt és állomásozott, de harcolt Moldvában is, a hasonló témájú népmesék egész tömegét tanulmányozhatta.

A *Lúdas Matyi* tehát a leghaladottabb magyarországi irodalmi felfogás népszerű összefoglalása voltaképpen a jozefinista reformok szellemében. Ilyen alulnézetben, a néppel ennyire azonos szemszögből addig nem ábrázolták a nemesurat. Mindenki más - Versey is - a ne-

messég felől, Voltaire-ék hatására közeledett a néphez; Fazekas viszont, akárcsak Csokonai, színműveiben a néppel azonosítja magát.

...Matyit a kastélyba cibálják;
Lúdjait elhajtják; és a kapu közt hevenyében
Ötvenet vágnak rá, mellyet süvegelve faránál
Egy ispán hiven számlált, és Döbrögi bőrös
Karszéből szemlélt. Matyi így szólt, hogy feleleszték:
- Én uram, a fizetést köszönöm; ha az Isten erőt ad
S életben megtart, majd megszolgálom, azért csak
Róvja fel a kapufélfájára, hogy el ne felejtse:
Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza!

Érdemes elidőznünk az utolsó verésnél, amikor Matyi indulat nélkül, szinte kötelességszerűen, ámde az olvasó változatlan elégtételére fenekeli el Döbrögit; mintha egy előbb-utóbb szükségszerűen bekövetkező forradalom előszelét éreznénk: Döbrögi

Összerogyott és a kocsiból ájulva zuhant le.
Ott Matyi szánakozás nélkül megverte utólszor.

Ez a szenvtelen elegancia, a mesélésnek ez a fanyar egyhangúsága, mely a könyörtelenül és visszavonhatatlanul bekövetkező második és harmadik verést adja folyton tudtunkra; ez a száraz humor a börtönben meghalt Szentjóni Szabó; a ki tudja, hogyan elpusztult Kármán József; a kilenc évet leült és csak a *Rikóti Mátyás*-ra merészkedő Verseyhy nevében summázza a magyar jakobinusok füstbe ment reménysegeit, minden ideologizálás helyett amúgy parasztosan jól odaszóva Döbröginek, de úgy ám, hogy a költészet csúcsát Gvadányiban meglelni vélő pipázgató olvasók is beleborzongjanak.

BERZSENYI

Míg Fazekas a Bessenyeitől Csokonaiig tartó harmincöt esztendő felvilágosult eszméinek mesébe sűrítője, addig egy délnyugat-dunántúli kisnemes ennek a háborúk vérgőzébe bolondult napóleoni korszaknak ábrázolója. BERZSENYI DÁNIEL (1776-1836) Csokonai és Kisfaludy Sándor kortársa; ám néhány évvel fiatalabb náluk, s így az ő költővé érése - lassan mozduló egyénisége miatt is - később, éppen az ezernyolcszázas évek első tizedében történt.

Kis János, Kazinczy soproni barátja látogatta meg egyszer, s feltűnt neki, hogy belépésekor Berzsenyi papírosokat dugdos az asztalfiókba. Baráti faggatásra kivallotta, hogy bizony ő verseket írogat; Kis hármát megkaparintott, s értesíté Kazinczyt, 1808-ban aztán 76 versét megküldötte Kazinczynak; megjelenie azonban csak évek múlva, 1813-ban sikerült, s akkor is a székesfehérvári és pesti katolikus papnövendékek költségén, az ő áldozatos adakozásukból (*Berzsenyi Dániel Versei*, Pest, 1913., második kiadása 1816).

Hogy mennyire ezt a számunkra ma oly kurtának tűnő, ámde a benne élőknek kínosan hosszúnak tetsző korszakot fejezte ki Berzsenyi, mutatja, hogy hosszú élete során alig írt több verset, jobbat pedig nem; évtizedekig hallgatott, s ennek csak egyik oka, hogy megsértődött, amiért Kazinczy körétől - Kölcsyétől - udvarias bírálatot kapott.

Ismeri ő a felvilágosodás eszméit; hogyne ismerné, nem kell ahhoz okvetlenül Voltaire-t olvasni, elég benne élni a korban; követné is azokat, de mit tegyen, amikor nyakán a háború, amit azok a franciák hoztak, akik egy császár képviselésében próbálják a köztársaságot meg a forradalmat a magyarokkal megszerettetni; fegyverrel hozzák a haladást, ami gyanúsan francia imperializmus-ízű; egyik császárságból a másikba minek csöppenjenek; nem is szólva

Ferenc kegyetlen fellépéséről, Hajnóczyék kivégzéséről. Batsányiék bebörtönzéséről; egy nagy magyar poéta meghalt már a börtönben, haljon meg még egy? És ha Szentjóni sorsára jutna is, mi értelme? Kinek használna? Szkeptikus gyanakvás, bölcs félrehúzódság, a nemzet és a magyar nyelv sorsának féltése - mi többet, mi mást várunk tőle?

Világosan érzékeli, ahogy ma mondanánk, a „nemzetközi helyzetet”.

Forr a világ bús tengere, ó magyar!
Ádáz Erynnis lelke uralkodik,
S a föld lakóit vérbe mártott
Töre dühös viadalra készíti...

...

A népek érckorláti dőlnek,
S a zabolák s kötelek szakadnak...

...

...Nem sokaság, hanem
Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.
(A magyarokhoz II.)

Nincs-e igaza?

Pontosan tudja, mi a helye Napóleonnak a történelemben:

Nem te valál győző, hanem a kor lelke: szabadság
Melynek zászlóit hordta dicső sereged
A népek fényes csatatásba merülve imádtak,
S a szent emberiség sorsa kezedbe került
Ámde te azt tündér kényednek alája vetetted,
S isteni pálmádat váltja töviskoszorú,
Amely kéz felemelt, az ver most porba viszontag:
Benned az emberiség ügye bosszulva vagyon.
(Napóleonhoz)

Fogalmazza meg ma valaki, csaknem kétszáz év távlatából pontosabban Napóleont, szerepét, bukásának okait.

Olvassuk el prózai sorokba tördelve a *Kazinczy Ferenchez* írott költemény vers-mondatait: „A fényűzés és a bujálkodás A nagy polgártestben lassú méreg; De ily csekély népben, mint a magyar, Nemcsak betegség az, hanem halál... Csak úgy állhat meg a mi kis testünk, Ha az lélekkel s erővel teljes... Az ész minden! S ebből foly minden jó, Nincs e nélkül virtus, sem semmi boldogság. Hányat találsz gazdagjaink között, kik áldozó kézzel járulnának Hermionénk szentelt oltárához?” S leírja, hogy a nemesembert más sem érdekli, csak amit Werbőczyben olvashat, „Elég, ha tudja, hány faluja van S minden jobbágy helyétől hány robotja.”

Másik költeményében mintha folytatná ezt a gondolatsort:

Hol van tehát a józan értelem,
Hol a tudósok annyi izzadása?
Remélhetünk-e vajjon jobb világot?
Gyaníthatunk-e olly időt, mikor
Az ész világa minden népeket
Megjózánít és öszveegyesít,
S kiírt közülünk minden bűnt s gonoszt?

Reménylek. Amit század nem tehet,
Az ezredek majd megteendik azt.

S mit remél a falusi magányában állítólag világtól elzárkózó költő? Látni véli és reméli, hogy ledől

Az ész, igazság mennydörgő szavára
A zordon inség óriási tornya.
(*A Pesti Magyar Társasághoz*)

Ebben az összefüggésben kell látnunk *Magyarokhoz (I.)* belső remegéstől fűtött indulatát, amit bár tanulnának ma is kívülről iskolásgyerekek; a múlt dicsőségét visszasóhajtó kesergése nem egy Kisfaludy Sándor nemesi önelégültsége, sem Dugonics múlton merengő szelíd mesélőkedve, mikor azt írja: a magyar nemzet

Letépte fényes nemzeti bélyegét,
S hazája földült védfalából
Rak palotát heverő helyének...

akkor azokra a nemes urakra gondol, akik másik költeményében csak Werbőczyt értelmezik és „kincsüket külföldön költik el.” Bessenyeit igenis követő felvilágosultsága ihlette a Balassit mintegy folytatató és Madách látomását előlegező szép költeményére, melyben Isten a világot mozgató eszmével azonos:

A láthatatlan férgek: a te
Bölcs kezeid remekelt csudái
...
A szélvészek bús harca, az égi láng
Villáma, harmatcsepp, virágszál
Hirdeti nagy kezed alkotását.
(*Fohászkodás*)

Kevésbé közéleti és kevésbé filozofikus „magánéleti” lírája a Hölderlinére emlékeztet:

Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül,
S minden míve tűnő szárnya körül lebeg!
Minden csak jelenés: minden az ég alatt,
Mint a kis nefelejcs, enyész.
(*A közelítő tél*)

Nem kell költészettani képzettség ahhoz, hogy bárki észrevegye: rímtelen, időmértékes versek ezek, a gondolatot klasszikus görög-római szabályok szorítják egy zenei lejtésű-ritmusú forma fegyelmébe. Mintha védekezve bújna a költő ebbe a páncélzatba, hogy a szertehullani látszó világtól megvédelmezze magát.

Időmértékhez szokott fegyelme a rímes strófákra is érződik:

Láttam a mosolygó tavaszt,
Láttam az égető nyárt,
Láttam minden időszakaszt
S minden földi láthatárt:
Ha örök időket élnék,
Ezeknél többet nem érnék
Tűnő éltem rövidségét
Én tehát nem siratom,
S a jövőendő kétes képét
Előre nem borzadom.
(*Életfilozófia*)

Leíró költészete e klasszikus időmértékes formában is bámulatraméltón láttató, eleven; ahogy a „népek lelkét s nemzetek ízleteit” kifejező táncokat szemléli s szemlélteti az olvasóval -

A német hármass lépéssel lejtve kering le,
 S párját karja közé zárja s lebegve viszi.
 Egyszerű a német mindenben, s csendesen örvend,
 Egyet ölel mindig, s állhatatos szerető.
 A gallus fellengve szökik, s enyelegve kacsingat
 Párt vált, csalfa kezét majd ide, majd oda nyújt.
 (A táncok)

- ahogy az 1810-es pesti-budai látogatásának emlékeit leírja, Budának „roppant bércektől szédülve letekintve”, nézve

A száz hajókat rengető Dunát
 A nagy Dunának tündér kerteit
 És a habokkal küzdő szép hidat
 Melyen zsibongva egy világ tolong

- (hasonlítsuk össze e pár sort a Gvadányi hasonló leírásával) - ahogy a hegyről lesétálva, betoppannak Virág Benedekhez

Virághoz együtt ballagunk karöltve
 S a bölcs öregtől új lelket veszünk

- mindez gyönyörködtetőn s örömet adón szép, tartalom és forma egyszeri s megismételhetetlen harmóniája.

Érdekes, hogy ezt a pesti utazását inkább szokás Szemere Pál beszámolója alapján (levele Kazinczyhoz, 1810. április 27.) elképzelni, ahelyett, hogy Berzsenyi verséből indulnánk ki; még a költő-egyénségeket szívesen megértő, nagy beleérző Szerb Antal is - nyilván Szemere hatására - ironikus gúnnyal írja róla, hogy „mogorva, mint egy bennszülött, zavarja a lárma, a fény, szédülve néz le a Várhegyről Pestnek tornyaira és amint teheti, visszabújik barlangjába. Barátságokat nem köt...” Mogorva? Nem köt barátságot? De hiszen éppen e versében írja, hogy:

Rendeltetésünk nem magányos élet
 S örök komolyság és elmélkedés,
 Hanem barátság és társalkodás.
 (Vitkovics Mihályhoz)

Az is tévedés, hogy „amikor gondolkozni kezdett, elvesztette lába alól a talajt.” Hiszen imént olvashattuk néhány versének néhány részletét! Ez az ember nagyon is gondolkozott. A maga udvarházába behúzódó mogorva kisnemesnek ez a torz képe a mai értékelésekben is makacsul él; inkább hiszünk a gunyoros levél-beszámolóinak (Berzsenyi visszahőkölt az akkor divatozó férficsóktól, mellyel az áradó Szemere nekirontott és ezen Szemere megsértődött) és a jeles Kazinczynak, aki rossznéven vette, ha valaki nem vetette magát a lába elé. Hogy Berzsenyi kedvelte Bihari nótáit? Ezen nincs mit szégyelleni.

Tény, hogy 1815 után, a bécsi kongresszus szabta új világban elhallgatott, s mint már céloztunk rá: nem biztos, hogy csak a Kölcsey-bírálat miatt. Elmondotta, amit elmondania feladata volt; kifejezte korát - mi kell több? Lehet, persze, hogy továbbra is írogatott, de tán csak a maga kedvére, minek küldözgesse verseit új divatoknak hódoló szerkesztőségekhez? Nem akadt Kis János, aki észrevette volna a fiókjából kikandikáló papirost. Bár minden magyar költőnek sikerült volna száznál kevesebb verssel kivívnia a halhatatlanságot. Ne feledjük, hogy egy Széchenyinek volt példaképe, és hogy költészettani fejtegetése: a *Poétai harmónisztika* (1831) - Kierkegaard eszméit előlegezi!

MEGBŰNHÓDTE MÁR E NÉP A MÚLTAT S JÖVENDŐT

KÖLCSEY ÉS A ROMANTIKA

Csokonai temetésén a tizennégy-tizenöt esztendő KÖLCSEY FERENC (1790-1838) is ott állt a sír mellett, a korán árvaságra jutott fiú hatéves kora óta itt tanul Debrecenben. Természetes, hogy rajong Csokonaiért és hogy hódoló bámulattal nézi a temetésen megjelenő Kazinczyt. A magányos, emberkerülő, a tanulásnak és olvasmányainak élő fiatalember már Pesten tanulja a jogot, amikor a Csokonainál is rajongottabb Schiller modorában szerzett elégikus balladáját - *Róza* - leközli Horvát István a *Magyar Dámák Kalendáriuma* 1814-es évfolyamában. Gyenge verselmény, erre az egy publikációra aligha figyelt fel bárki is a kortársak közül. Bemutatkozásnak azonban elég. Különben is ismeri őt már Kazinczy, akivel levelezésben van s akinek kedvére Pesten szerzett jópajtasával: Szemere Pál péceli birtokos nemessel együtt a Mestert védelmező vitairatot fogalmaz *Felelet a Mondolatra* címen (Pest, 1815). A *Mondolat* (1813) a túlzott és erőszakolt nyelvújítási szavakat joggal, ámde a nemesi maradiság szemszögéből gúnyoló paródiagyűjtemény volt. Somogyi Gedeon verselőkedvű veszprémi ügyvéd szerkesztésében. Maga a *mondolat* is új szó-csinálmány, a különben - hisz korábban láttuk - remek szavakat fabrikáló Barczafalvi Szabó Dávid kitalálása. Maga Szemere is jeles nyelvújító volt, tőle származnak sok között ezek a szavaink: *ábránd, divat, eszmény, elnök, titkár, kedély, regény, irodalom, színész, ünnepély, jellem...* Kölcsey a *Felelet...* előszavában saját nevével áll porondra - a többiek álnevet használtak -, s föl vállalja a nyílt harcot a parlagi népieskedés ellen. „A magyar literatúra néhány évek óta új színekbe kezdett öltözni... de még nincsen azon állapotban, melyben maradnia kellene... Újítás még a pallérozottabb nyelvekben is szükséges.” Kölcsey egyértelmű kiállása eldöntötte sorsát: kritikus lett, így ismerte meg őt a kortársi közvélemény, hiszen a keletkezésük után nagy késéssel, különböző folyóiratokban publikált versei - egységes kötet híján - a húszas évek végéig legföljebb azt a nézetet ébreszthették a figyelmes olvasóban, hogy a szigorúan bíráló szatmári nemesúr verseket is írogat. Kölcsey tehát irodalmunk történetének első hivatásos kritikusa. Mint ilyen, példaszerűen szigorú és elemző. Az 1817-ben indult *Tudományos Gyűjteménynek* mindjárt első évfolyamában három bírálatot is közölt: egyet hajdani nagy eszményképéről: Csokonairól és kettőt idősebb kortársairól: Kis Jánosról és Berzsenyiről. Csokonai-bírálat fénypontja pontos dokumentuma annak, hogy mennyire megváltozott a világ és a közlés röpke húsz esztendő alatt. Kölcsey elutasítja Csokonai szerinte vulgáris, pórias ízlését; Daykát, sőt Kisfaludy Sándort is fölébe emeli.

„Ha azt mondjuk, hogy a Lilla úgy nem éri fel a Himfyt, mint a messzéről csillámló tűzijátéknak fénye a volkánét; ha mondjuk, hogy érzés és kultúra tekintetében ötlet Daykához tennünk nem lehet; ha mondjuk, hogy az ódában Virág úgy áll neki ellenében, mint egy Jupiter Olympius a bámulói előtt, stb., levettünk-e azért mindent Csokonairól? Nem marad-e még elég oldal, melyfelől fényben jelenhet meg?”

Csokonaihoz képest Berzsenyiről a legnagyobb és őszinte elismerés hangján szól: *versificator* sok van hazánkban, írja, de igazi poéta alig - (Balassi művei közül is „csak azon egynek lehet poétai érdemet tulajdonítani, melyet *In laudem confinium* írt”) - s ezek: Dayka, Himfy és Berzsenyi. Végeredményben abban is igaza lett, hogy „Berzsenyi magát már egészen kimerítettnek lenni látszik”. Ennek ellenére van e bírálatban valami túlbuzgó tudálékosság; Berzsenyi szavaival:

Kölcsey, megmérted lattal, póznával, iccével
Lelkemet, és keskeny ürbe, időbe dugád.

Pontosabb ennél, hogy Kölcsey szerint Berzsenyi „érzései szűk körben forognak”, pedig a poétának arra kell törekednie, hogy „*gondolatainak, érzelmeinek többoldalúságot szerezzen.*”

Ez az „*érzelmi többoldalúság*” az, ami Kölcseyt és kortársait egész Európában megkülönbözteti az előző század felvilágosodás-ihlette érzelmességétől (*szenzimentalizmusától*), s ezt nevezzük mi jobb híján *romantikának*. Fogadjuk el a romantikát e korszakot kifejező stílus-meghatározásnak (minden tökéletlensége ellenére, hiszen az igazi romantikusok úgy képzeltek, hogy ők az igazi realisták - ahogy ma mondanánk).

Kölcsey tehát a romantika érzelmi többoldalúságának híve, természetesen saját költészetében is, amit ha a korabeli olvasó csak darabonként ismerhetett is meg - éljünk mi a ma lehetőségével s nézzük a tízes évek eleje óta írogatott verseit, melyek a kor egyre és örvendetesen szaporodó folyóirataiban láttak napvilágot.

Legelső verseinek egyike, az 1811 augusztusában írott *Fantázia* minden sorából kicsendülő, addig nem hallott hang (se Csokonai, se elődei: Ányos, Dayka, de a Csokonai utáni Berzsenyi se szólalt meg így) a *tudatos ábrándkergetés hangja*; az, amit ma romantikának (is) nevezünk:

Boríts el édes álmaiddal,
Szép hölgy, arany Fantázia!

...

Ösvényeimet virág teríti
A balszerencsét szép lepel.

És egy év múlva, 1812 szeptemberében:

Géniusz száll az énekes mellébe.
Mely szelíden ömlő dalra hív

...

Gyül s borong az érzelem reája
Fellepként, mely nyári napra jó;
Felderül a gondolat fáklyája,
S mint szivárvány - a dal áll elő,
S fénykörének messze csillogtában,
A merengve néző szem előtt,
Ég ragyogva színes pompájában,
Melyet égi sugarokból szőtt.

A remény, Csokonai „földiekkal játszó égi tüneménye”, nála „barna fellegekkel borong”

Mint búcsuzó hölgy férje karjain
(*A Reményhez*, 1816)

A *Képzelethez* című, 1818 nyarán szerzett költemény, mint címe is mutatja, a *Fantázia* újabb változata:

Szállj képzelet, szállj rózsafátyolodban
Bátran lebegve, mint királyi sas,
S ezerfelé változva szép arcodban
Lélekre, szívre bájerővel hass.
Ragadj magaddal, s tündérkárpitodban
Száz tüneményt, száz új szcénát mutass.

Az utolsó sor akaratlanul is mosolyra fakasztja a mai olvasót:

Reng e kebel, s ömlengeni kezd az ének.

Nem szaporítjuk a példákat: az olvasó is nyilván érzi, mekkora a különbség akár Csokonaihoz, akár Kisfaludy Sándorhoz képest. Csokonai is képzeletével játszik, mikor *A boldogság* című anakreoni dalában arról ábrándozik, hogy hűvös nyári estén egy lugasban ül Lillával, a kosárban eper és verseskönyv, egy palackban bor és rózsaszál... de ez a vers a valóság hitelével ábrázolja a jelenetet. Csokonai még az érzelmesség valóságában élt; Himfy is egy szinte kézzel tapintható balafonfelvidéki valóság dombjai között andalog, miközben „a bereknek gyors kaszási” utolsót suhintanak; Berzsenyi már elvonul a világ forrongó bús tengerétől és vidéki házába húzódik, de valóságos házába, valóban a vidékre, s pipaszó mellől kandikál ki az egyre kiábrándítóbb háborús eseményekre. Kölcsey számára viszont a képzelet a valóság, a fantázia a gyönyörűség, az élet helyett az ábránd az igazi lét. Napóleon Szent Ilonán borong, Ferenc császár és Metternich és a Szentszövetség és az infláció egyre szűkebb cselekvési térre szorítja a tenni és haladni vágyó embert. Kölcsey tehát a maga kora európai irodalmi irányzatának első magyar megfogalmazója. És milyen színvonalon! Lehetetlen, hogy Adyra ne gondoljunk - „*Testamentumot szörnyűt írni És sírni, sírni, sírni, sírni*” - amikor az *Elfojtódás* (1814) változtathatatlanul tökéletes strófáit olvassuk:

Ó sírni, sírni, sírni,
Mint nem sírt senki még
Az elsülyedt boldogság után,
Mint nem sírt senki még
Legfelső pontján fájdalomnak,
Ki tud? ki tud?

Hát ennek bizony Vajda Jánosig, Reviczky Gyuláig, Komjáthy Jenőig és Adyig nincsen párja! Ez a hang azonban fokozhatatlan; ez a líra ilyen sűrítésben versek százain át el nem viselhető. Kölcsey a húszas években hangot vált: romantikus hevülete a magyar nemzeti múltat idézi, bölcselkedő verseiben a világ s a haza sorsát elemzi. E tekintetben Berzsenyi hasonló témakörű költészetét viszi tovább.

„A történet röpülése Csak egy Sóhajtás lengése” - mondja egy Leopardi világfájdalmával és világmegvetésével a *Vanitatum Vanitasban*:

Mátyás dicső csatázási,
Napoleon hódítási
S waterlooi diadal:
Mind csak kakasviadal.
...
Holdvilág csak boldogságunk
Füst a balsors, mely elszáll
Gyertyaláng egész világunk...

De milyen érdekes, hogy ugyanez a gondolatsor, amint az általános emberi vonatkoztatásból saját hazája múltjába vált át, már egyáltalán nem könnyed vállrándításban fejeződik ki; ugyanezek a szavak; ugyanezek a helyzetek egészen más helyiértéket kapnak; figyeljük csak meg: „*Mátyás dicső csatázási*” - „*Füst a balsors...*” - egyszeriben himnikus foháskodássá magasztosul és e foháskodásban „felderül a gondolat fáklyája” (*Génusz száll...*)

S nyögte Mátyás bús hadát
Bécsnek büszke vára.

Dehogya kakasviadal „*Mátyás dicső csatázása.*” És a balsors, ez az elszánó füst egy reménykedő ima érve lesz:

Balsors akit régen tép,
Hozz reá vig esztendő

A *Hymnus* Szatmárcsekén, a költő házában, 1823. január huszonkettedikén született. Soha nagyobb karriert magyar vers nem futott be. Nincs nap, hogy sorai valahol, valamilyen alkalomból, s mindig a magyar nemzeti függetlenség bizonyságaként, fel ne csendülnek. A közvélemény 1829-ben ismerhette meg először, ekkor jelent meg az *Aurora* évkönyvben; majd 1832-ben, Kölcsey verseskötetében. Futótűzként terjedt a híre, szavalták, sőt énekelték, különféle dallamokra. 1844-ben pályázatot írtak ki megzenésítésére; a pályadíjat Erkel Ferenc, a Nemzeti Színház karnagya nyerte el, aki akkor állott pályafutása delén: 1844-ben oly tomboló örömujjongás fogadta *Hunyadi László* című operáját, hogy a rajongó közönség aranypénzekkel teli, belül e célból kivájt karmesteri pálcával ajándékozta meg.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a húszas évek elején már nagyon megérett az idő egy nemzeti énekre, mintegy a Haydn dallamára írt „*Gotterhalte*” ellensúlyaként. Kisfaludy Sándor is írt egyet, Schreiber Károly pedig zenét szerzett hozzá s mindkettőt, szöveget és dallamot közölte az 1822-es *Aurora*-zsebkönyv. Bár Kazinczy erősen ajánlotta elfogadásra - „Óhajtanám, hogy a magyar úgy énekelje... mint az angol a maga *God save the King*-jét” - szerencsére mégsem ez az udvarhű szöveg (és dallam) terjedt el himnuszként („Tartsd meg Isten nemzetünket, királyunkat, törvényünket boldog egyezésben...”).

De most 1823-at írunk és a *Hymnust* egyelőre csak Kölcsey és szűkebb baráti köre ismeri.

A költemény az akkor még fel se talált mozgókép pergő elevenségével idézi fel a magyar múltat. Régi dicsőségünk hanyatlásaként a reformáció korának - Károlyi Gáspárnak - érveivel Isten méltó büntetésének tartja:

Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben.

A jelen is kétségbeejtő:

Kínzó rabság könnye hull
Árvánk hő szeméből!

Döbbenetes a refrén szinte szárazon szemrehányó, ugyanakkor mégis könnyörögve esdeklő mondata:

Megbűnhötte már e nép
A multat s jövődőt!

Benne van ebben a két sorban egy nemzeti karakterünkre jellemző önfelmentés, amit azonban utólag érzünk bele: annyit szenvedtünk, hogy már a jövőt is megbűnhödtük, tehetünk bármit, nem vagyunk (leszünk!) vétkesek, hiszen a balvégzet áldozatai vagyunk, nem igazán felelősek sorsunkért.

Majd töröktől rabigát
Vállainkra vettünk

Isten büntetéseként, az ő akaratába belenyugodva.

De benne van, és talán ez Kölcsey igazi szándéka az előre sejtett - mint sejtett: tudott - jövődő miatti keserűség: óhatatlan, hogy ebből a Ferenc-császári pocsolyából egyszer ki ne próbálna kecmeregni a nemzet, s mivel a császár segítségével ez biztosan nem lehetséges, hát nyilván csak erőszakkal, s ha erőszakkal, el kell bukunk, s ha elbukunk, akkor tényleg megbűnhötte már e nép a multat s jövődőt. Azért sejthette-tudhatta mindezt Kölcsey már 1823-ban, mert alig tíz év múlva nyakig és önként belemerült az egyre izgatottabb hangulatú országgyűlésekbe, az ifjúság egyik szellemi vezére lett és halála évében a letartóztatott Wesselényi Miklós védőbeszédét írta... (Összes műveinek tökéletes kiadásában egy külön 453 lapnyi könyvet tesz ki Wesselényi védelme).

Utolsó verse, a halála évében írott *Zrínyi második éneke* is tudatja velünk, hogy tisztában van az ország állapotával:

Te lásd meg, ó sors, szenvedő hazámat,
Vérkönnnyel ázva nyög feléd!

És mégis reménykedik valamiben, egy újító - vagy forradalmi? megmozdulás sikerében:

S szebb arcot ölt e föld kies határa
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.

Meglepően újszerű Kölcsey prózája. Nem is annyira néhány elbeszélése, mint inkább az a fajta esszé-próza, amit utoljára Bessenyei művelt. Mivel hivatását tekintve ügyvéd volt, periratait is esszékké dolgozta át. Egy csecsemőjét megölt anya védelmében elmondott beszéde lélektani mozzanatokra hívja fel a bírák - és az olvasó! - figyelmét; kitér a társadalmi környezet hatására; leírja a leányanya önmaga elől menekülő bolyongását - mely tehát nem a hatóságok előli menekülés Kölcsey szerint. „Nem szükség fejtegetnünk: ily esetekben mennyire lehessen a vétket a vétkesnek tulajdonítani.” (Megjelent az *Athenaeum* 1837. évi első évfolyamában.)

Országgyűlési naplója annyira lebilincselő olvasmány, hogy a mai olvasó nem is tudja eldönteni: mint kordokumentum érdekes-e, vagy írói bravúrai is hozzájárulnak a hatáshoz? Nyilvánvalóan hozzájárulnak, sőt a hatás fő elemét adják. Kölcsey íróként kívánta az olvasóval és az utókorral a maga véleményét közölni a maga világáról - prózában is. Üssünk föl egy részletet: amikor 1833. április végén meghült, ágyban fekszik, s olvasgatva kapja a hírt, hogy egy fontos indítványt ismét elvetettek:

„Azalatt, míg a naplós az influenza kínaitól gyötretve pamlagán feküdt, s *Wilhelm Meisterrel* kezében a szegény Mignon felett keserű könnyeket sírt: a haza atyjai szorgalommal tárták kerületeiket; s az úrbéri hatodik cikkely hatodik szakaszáig értek.

Nagy kérdés adá elő magát. Mert, amint a robotváltságról téteték szó, vitatásba jött: bírhat-e a jobbágy sajátságai jussot a telekre nézve, ahol lakik? És bírhat-e sajátságai jussot nemesi javakra nézve, miket pénzen fogna megvenni? Ez a két nevezetes idea, mik a mai barbaricum glossariumunkban *proprietas* és *capacitas* névvel neveztetnek.

A tusa, úgy mondják, nagy vala, tovább tartott egy napnál; de százados előítéleteket oly könnyen lerontani nem lehet. Azonban én sok kedvetlen csalatkozás után megtanultam, hogy valamely szép remény egyszeri vagy kétszeri, sokszor éppen számtalanszori nem-teljesedése miatt sem kell kétségbeesni. A magot elvetjük, s ki nem kél; újra vetünk, s nem csak kikél, de fejet hány, s már-már érik, már-már sarló alá dől, midőn felleg támad, s a jég elveri. A kislelkű ember összeharapja ajkait, kezeit egymásba ölti, kétségbeesik, többet nem vet, s nem is arat soha. De a lankadatlan férfiú kezdeni s százszor újrakezdeni nem fárad el; s ha mégsem boldogult, unokájának is meghagyja, hogy merényt merény után kezdjen; s íme, egyszer eljön az idő, a mag kikél, nő, megéri s gazdag aratással örvendeztet. Való: a kezdő sírban hever már, de mi az? Ha az emberiség egészéért kell munkálni: ez az egész nem halandó.”

Íme, mint lehet a maga korában a romantika költője is a valóságos haladás harcosa: éppen ábrándjait fordítja fegyverekké; ha százszor hiába vetünk is, százegyedszerre aratni fogunk, s ha mi nem, hát unokáink. Ábránd ez, s mégis teremtő erő. „*S fénykörének messze csillogtában / A merengve néző szem előtt / Ég ragyogva színes pompájában*” - a megálmodott jövőendő. (Géniusz száll...)

Kölcseyvel egy időben lépett fel sok közül két ígéretes költő: UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ és DUKAI TAKÁCH JUDIT.

Tóth László orvostanhallgatóként, váratlanul - mint kortársai suttozták: megmérgezte volna magát; de inkább talán valami heveny fertőző betegségben - fiatalon, 1820-ban meghalt; ezért

hamar feledték, s bár Toldy Ferenc 1857-ben még bőven tárgyalja és nyolc versét is fölveszi antológiájába, Horváth Jánosnál már csak jelképként szerepel négy költeményével, a *Hét évszázad magyar verseiben* pedig hárommal. Újabban kezdik fölfedezni, bár inkább érdekes-hányatott életéért és külön drámájáért (*Nárcisz, vagy a gyilkos önszeretet három nyílásban*). Verseskötete Pesten 1816-ban jelent meg; ebben a görög költészet rabjának mutatkozik, de hiányzik belőle Hölderlin eredetisége. Weöres Sándor viszont nagyra becsüli.

Dukai Takách Judit színesebb egyéniség, Petrőczy Kata óta az első igazán „élvonalbeli” költőnő. Noha az akkor huszonkét éves lányt már 1817-ben meghívta nagyrészt kéziratban terjedő verseinek hatására Festetics György gróf Keszthelyre, az általa szervezett Helikoni Költői Ünnepre - e kitüntetés Juditon kívül Kisfaludy Sándort, Berzsenyi Dánielt és Pázmándy Horváth Endre tétí plébános-költőt érte -, ahol a gróf, Berzsenyi és Kisfaludy versenyt dicsérték: kötete 1909-ig mégsem látott napvilágot. Imitt-amott szemelvényekkel szerepel nagyobb antológiákban. Nem lehetett könnyű dolga; tizenkilenc évesen panasolja Döbrentei Gábornak, Erdélybe, hogy

Eddig, ha egy barát megnyitá kebelét
Erántam, már sokan a viperák szelét
Mérgesen hajták rám...

Aztán férjhez ment, Rábapatyon gyerekeit nevelgette, néha-néha publikált is (*Aurora; Hébe*), és Berzsenyi módjára kertjét ápolta:

Távol a nagyvilág fényes lármájától,
Félretolva annak csábító gőzétől,
(*Az én lakhelyem*)

Pedig hogy szeretett bálozni Sopronban, lánykorában:

Vége immár a gyönyörű időnek
Elrepült tőlünk siető futással,
S ím kinyúlt karral szemeink utána
Vetve sóhajtunk...
(*A fársáng utolsó órájában*)

Berzsenyi megértette, mennyi mindenről kell lemondania a családayává lett költőnek, mekkora társadalmi igazságtalanság áldozata:

Hogy a szelíden érző szépnemet
Letiltva minden főbb pályáiról,
Guzsalyra, türe kárhozatni szokta
A férfitörvényt: vajjon jól van-e?

...

Te megbosszulva méltóságtokat
Kihágsz nemednek szűk korlátiból.
(*Dukai Takách Judithhoz*)

Észrevehette az olvasó, hogy jobbára költőket mutatunk be. Hol az elbeszélő próza? Sehol sincs. Azaz van, rejtve létezik, búvópatakként tör fel még most is, az ezernyolcszázöt-húszas években a magyar reneszánsz elbeszélés, a *Ponciánus*, a *Fortunátus*. Vásári ponyván kaphatók ezek a füzetek. Aztán lelkesen olvassák és nem győzik újranyomtatni a *Kártigámot*, a *Szigvártot*, az *Etelkát*... Az egyetlen maradandó érték csupán a *Fanni hagyományai*. Mi ennek az oka? Úgy látszik, az akkor „modern” prózának még nincs akkora közönsége, hogy érdemes lenne viszonylag nagyobb példányszámban közreadni. A csemegék kedvelői németül olvassák a *Werthert* - 1824-re már félszázada, hogy Goethe megírta, s csaknem pontosan e félszázad elmúltával akad valaki, aki nem rest magyarítani. (*Az ifjú Verter gyötrelmei*)

Góthéből, 1823. Kissolymosi Simó Károly fordítása.) A széles publikum még mindig a terjen-
gős előadású verses epikát kedveli. Gvadányit, Verseghy Rikóti Mátyását. Persze ne legyünk
igazságtalanok; György Lajos szerint a tizenkilencedik század elején kétszáznegyven,
nagyraeszt idegen nyelvből fordított regényszerű munka jelent meg magyarul; de egyrészt
éppen ez az: hogy nem eredeti művek, hanem fordítások, főleg németből; másrészt végtelenül
gyengék, nem érték meg a század második felét, elsüllyedtek a közemlékezet temetőjében.
Nyilván méltán. Vegyünk csak egyet a kétszázötvenből: baracskai Pálffy Sámuel nyug-
állományú őrnagy, ügyvéd 1811-ben teszi közzé *Erbia vagy Abulus és Agetus szívreható
története* című fércregényét, mely még 1867-ben is újra, ki tudja, hányadszor, nyomtatásra
került. A *Szigvárt* hozzá képest maga a műremek.

E tízes évekből, egy Berzsenyi, egy Kölcsey kortársai közül csupán Fáy András elbeszélő
prózája érdemel figyelmet. A *különös végrendelet* című, 1817-ben írt és 1818-ban a *Friss
Bokréta* kötetben közreadott víg beszélye rövidségében is fordulat a magyar novellairoda-
lomban; ez az első, ma is élvezhető, leleményes, könnyed stílusú „modern” elbeszélés. Több,
mint száz éven át kedvelték meséit is, iskoláskönyvek elmaradhatatlan darabjait. A Pesti
Gábor által megkezdett műfajt Fáy száraz humorral tökéletesíti-tömöríti:

A végzés

„A varjak gyűlést tartottak. - No, mit végeztetek? kérde egy visszajövőt a szarka. Azt, felelte ez,
hogy a jövő gyűlésen fogunk végezni.”

Így állt valahogy ezernyolcszázhusz körül a magyar elbeszélő próza ügye is. Arról egy újabb
korszakban Jósika Miklós fog országos sikert aratva „végezni”.

JÁTÉKSZÍNI KOSZORÚ

Éder György Székesfehérvárott vendégszereplő szintársulati direktor és színész 1819 tavaszán
magyar tárgyú hazafias darabot keresett előadásra. Kezébe került egy harmincegy éves,
hányatott életű volt cs. kir. katonatisztnek, Itáliát bebarangolt festő-bohémmek, Kisfaludy
Sándor családból kitagadott legkisebbik öccsének, KISFALUDY KÁROLYnak (1788-1830)
már vagy tíz esztendeje készen lévő és sehol sem kellő színdarabja, *A tatárok Magyar-
országon*. Előadták. Tomboló siker.

Sok haza-puffogatás, ok semmi, de szörnyű magyarság,
Bundás indulatok: oh be *tatári* műv ez!

Maga Kisfaludy néz vissza ily fölényes iróniával saját első sikerére. De Kultsár István hírlap-
szerkesztő szerint e színmű óta „nemzetünk már nem ok nélkül remélheti, hogy valahára a
Magyar Nemzeti Theátrum is lábra kaphat.”

A siker mámorában Éder a búcsúelőadásra is Kisfaludy Károlytól kért darabot, aki négy nap
alatt megírta *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* című nemkülönben nagysikerű színjátékát.

A társulat ezzel a két darabbal felutazott Pestre, ahol a német kőszínházban (mai Vörösmarty-
tér) keddi és pénteki napokon tüntető sikerrel játszottak. „*Döngették a padlót, tapsoltak,
éljeneztek és szörnyűséges bravó kiáltásokat hallattak, valahányszor ezek a szavak fordultak
elő: éljen a szabadság!*” - jelentette a pesti előadáson jelen volt ügyeletes rendőrspicli. Ennek
ellenére hallj csudát: még a Budán tartózkodó császárné is megtekintette a darabot, melyet
tetszéssel fogadott. Mely körülmény viszont felbátorította Gaál Györgyöt, Bécsben élő
pozsonyi születésű, magyarul és németül egyaránt publikáló író, az Esterházy-hercegek
könyvtárosát, Kisfaludy Károly barátját, hogy e két darabot (és egy harmadikat) németre

fordítva Brünnben kiadja: *Theater der Magyaren*, Brno, 1820. (Gaál egyébként dramaturgiai tanácsokkal segítette Kisfaludy Károlyt, aki a *Tatárokat* át is dolgozta.)

A szerző tehát, korabeli kedvelt kifejezéssel, „*meg volt csinálva*”. Kisfaludy Károly a szó szoros értelmében az éhhalállal küszködött, amikor a fehervári színészek fölfedezték. Ő az első magyar író, aki színdarabjával vált országos hírvű költővé.

1820-ban nyomtatásban is megjelentek drámái, így például *A kérők*, ez a több, mint száz éven át rendszeresen játszott vígjáték.

Kisfaludy Károly sikerét a kései utókor szemével nézve úgy tűnik, hogy pedig akadt volna más darab is; Éder György találhatott volna jobbat *A tatároknál*. Katona József Pesten tanuló joghallgató és alkalmi színész már 1814-15-ben megírta *Bánk bán* című tragédiáját, melyet 1820 novemberében (1821-es évszámjelzéssel) nyomtatásban is közreadott. Ettől azonban, úgy látszik, a cenzúra miatt húzódoztak a társulatok - már amelyek tudtak létezéséről -, lévén benne királynégyilkosság, amire a császári hatóságok igen kényesek voltak.

Katona, aki egy kolozsvári pályázatra írta a *Bánk bánt*, de onnan választ nem kapott, szerfölött gyenge színpróbálkozásai közül ezt az egyet írta meg előadásképes darabként, nyilván, mert sok példa, több feldolgozás állt már előtte. Katona a maga jelenének, a Ferenc-császári elnyomatás korának nemzeti panaszát öntötte drámába; Tiborc, a békétlenek, a haza sorsán aggódók szövege mozgatja meg igazán a nézők szívét, Melinda szerelmi tragédiája bizony mellékesebb. Gertrúd meg csak arra való, hogy legyen kit megölni.

Amikor Petur ilyeneket mennydörög:

Csak összetett kezekkel váraoztok.

Hogy majd helyettünk fog dolgozni a sors? -

akkor nemcsak a közönség buzdukt cselekvésre, hanem mintha Bornemisza Péternek az 1558-as *Magyar Elektrához* írott kísérszövegére is válaszolna Katona:

„mikor a haza a legkíméletlenebb szolgaságban sínylődik, szembe kell-e szállni a zsarnokkal erőszak alkalmazásával is, vagy biztosabban várható a bajoknak az az orvossága és enyhítése, amit majd maga az idő hoz meg?”

Már közönségesebb, de nemkülönben lelkesítő nyilatkozat, amikor Bánk ily kijelentésre ragadtatja magát:

Üsd az orrát magyar, ki bántja a tied!

Jól megadott jelenetek zavarbaejtő gyorsasággal váltakoznak gyengékkel és az imént idézethez hasonló parlagi kifakadásokkal; Tiborc panaszának halhatatlan igazsága, Bánk józanul intő szavai - „belőled most a nemzeti rút gyűlölet, nem az igazság beszél” - s a darab egyértelműen Habsburg-ellenes érvrendszere azonban megérdemelten tette a színművet nagyobb színházaink állandó műsordarabjává. Újabban líráját is mind többre értékeli az irodalomesztétika. Katona lírájának jelentőségére Sárkány Oszkár hívta fel a szélesebb közönség figyelmét. (*Diárium*, 1941. 12.)

Mint tehát látható, az 1820 körüli évekre kialakult egy színdarabkínálat (Kisfaludy Károlytól Katonán át Ungvárnémeti Tóthig és másokig, hiszen például Kisfaludy Sándor is írogatott színjátékokat), és voltak már színházak, színtársulatok, a legkülönbébb ízlések és igények kielégítésére.

Gaál György írja le az egyiket, a krajcáros mutatványosbódét, *A tudós palóc, avagy Furkás Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorurához írt levelei* (1803-1804, Pest) című karcolatgyűjteményében:

„Ha jól megfontolom, nem is lehet alkalmasabb mulatságunkra szolgáló hely, mint ezen deszkagóré, ahol oly barátságos és víg szokott lenni a gyülekezet, hogy a tekéntetes urak, a paszamántos ruhákba öltözött csizmadiákkal és szabókkal együtt virstléznek és söröznek, és... az idegen emberek avagy az ismétletlen asszony- és leányszemélyek ezen a helyen oly könnyen teszik meg egymással az óhajtott szövetséget, hogy a komédia után ki-ki az olyan személyeket is, amellyel még annakelőtte semmi esméretségben nem volt, haza elkésérheti és azzal mélyebb barátságba is ereszkedhetik... Három hegedüből áll az egész kórus, de bezzeg a törökdob főjül haladja azoknak a hangját és a szép éneklő dulcináknak lármája talán sógoruramnak szívét is elcsábítaná... A minap egy balett nevű tánc tartatott, amelyben a leghíresebb táncosné úgy ugrált, mint a bibic a hanton. Néha pedig addig függött a levegőbe, még a lába a pallatot nem érte, de bezzeg tudta balra-jobbra feszegetni magát, úgy felrúgta sokszor keceléit, hogy sokaknak nagy tetszése leve benne. A balett után még egynéhány szép aktusokat játszottak, de ezeknek hamar vége lett.”

Kölcsey viszont a kor csudáját: a pesti kőszínházat - ahol a *Tatárokat* is adták - mutatja be *A vadászlak* című beszélyében:

„Dunaparton akkor egy csodálatos épület áll vala, mit az ember mindennek inkább gondolhatott, mint annak, ami volt; s ez épületben a német Thália üté fel sátorát...Fellebbent a kárpit; a sokaság szemeit a szín felé fordítá... A parterre nem sűrűn volt megrakva; s a kevesek közt hamar szembe-tűnt egy, a bejövétel felől éppen akkor előrelépett nyúlánktermetű férfiú, ki a hangászkar háta megélt, a színnek féloldalt fordulva megállott...”

A földszint tehát csak félig telt; egy - nyilván gyakori - színházlátogató mégis áll, mégpedig a zenekari árok elválasztófala mellett, és a közönség felé fordulva, háttal a színpadnak, a hölgylátogatókat szemrevételezi.

Ez a két részlet ugyan éppen nem áhítatos publikumot rajzol, mégis bizonyíték mindkettő, hogy a színház milyen élénkítően hatott a társaséletre, s ily módon, mint Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában írja, „*A poézis minden nemei közt a játékszíni költés áll a közönséges életkörrel a legegyszerűs, s legkönnyebben érezhető összefüggésben*” (1826).

És most térjünk vissza Kisfaludy Károlyhoz, akiről tudnunk kell, hogy az első olyan nemesi származék írónk, aki önként és az úri társasággal kihívón dacolva mintegy levetette magáról nemesi mivoltát, polgári, vagy, ha úgy tetszik: bohém életmódot választott. Bár vitéz katona volt, s a francia fogságból meg is szökött ellentétben bátyjával -, amiért főhadnaggyá léptették elő: faképnél hagyta a katonaságot, és Bécsben meg Itáliában barangolva festésből élt. (Néhány képe látható a Nemzeti Galériában.) Bécsben Gaál György támogatta. 1817 tavasza óta lakik Pesten, először a Magyar utca 19-ben egy cipésmesternél, majd, 1818 decemberétől kezdve a Bástya utca 12-ben, ahol festőműterme is volt. Itt érte a siker híre. Mint nagyrabecsült költő, legtovább a mai Erzsébet téren lakott (8. szám). 1829-ben, röviddel halála előtt költözött a Váci utca 19-be. Azért említjük lakásait, mert ez a pár utcanév és házszám minden ékesszólásnál jobban érzékelteti az immár városlakó, lakásait cserélgető, polgár-módra élő író életmódját.

S ha már házszámokkal és utcanevekkel leptük meg az olvasót, hadd említsük meg, hogy Kisfaludy baráti társasága az 1820-as sikeres év után a mai Szentkirályi utca 23. számú ház helyén állott házban - az utca túloldala akkor békák kuruttyolásától hangos pocsolya volt -, Karács Ferenc rézmetsző mester házában gyűlt össze, lévén a rézmetsző felesége. Takács Éva, maga is író - (Takács Éva buzdította Katona Józsefet is a *Bánk bán* megírására!) -, később pedig, amikor már Kisfaludy Károly - Kazinczy utódaként - irodalmi vezérszerepet játszott, az Üllői út 17. számú házban - (Károlyi grófék háza) - a gróf titkárának, Bártfay Lászlónak tágas lakásán, ahol az a nevezetes írótalálkozó is lezajlott, melyet Orlay Petrich Soma festménye örökített meg.

Egyszóval tehát ötven esztendővel Bessenyeieék után, egyszeriben előttünk áll egy minden ízben városi-polgári irodalom. Tíz-húsz éve még Kazinczy (Széphalom), Festetics gróf (Keszthely) és mások vidéki nemesi kúriájukat avatták a műzsák átmeneti szállásává.

Ez a polgár-bohémmá vált népmesei legkisebbik fiú - Kisfaludy Károlyt apja nem csak rendezetlen életmódja miatt tagadta ki, hanem mert az anya a gyermek születésekor meghalt és emiatt az apa gyűlölte-üldözte legkisebbik gyermekét - a színdarabírás mellett másfajta polgári tevékenységbe is fog: *Aurora* címen rendszeresen megjelenő évkönyvet szerkeszt. Ehhez Sándor bátyja is hozzájárult anyagilag, a Marczibányi István alapította irodalmi díj összegével.

A kitűnően illusztrált, igényes, érdekes almanach - maga Kisfaludy Károly is közölte benne képeit - a húszas évek vezető irodalmi fóruma lett. Első kötete 1822. dátummal 1821 novemberében látott napvilágot, s akkora sikere volt, hogy a szerkesztő halála után sem szűnt meg - 1837-ig állt fenn. (Akkor Bajza József szerkesztette.) Megjelentek ebben Berzsenyi, Horvát István, Katona, Kazinczy, Kölcsey, Virág versei-írásai, hogy csak azokat a neveket említsük, akikkel az olvasó már találkozott e könyvünkben. De itt vannak még a fiatalok, akikkel rövidesen megismerkedünk: Czuczor Gergely, Vörösmarty Mihály például.

Ilyen szerzőgárdát se Kazinczynak, se más, az *Auroránál* rövidebb életű folyóiratnak-évkönyvnek sem sikerült ilyen hosszú időn át mozgósítani. S ne feledjük, hogy Kisfaludy Károlyt - először irodalmunk történetében - a közvélemény választotta meg vezéregyéniséggé, a játékszínek közönsége szavazott mellette.

A színműíráson, a festésen és a szerkesztésen kívül is szinte valamennyi műfajban kiválót alkotott, s mindezt rövid tíz esztendő alatt. Novelláival végleg kialakította a Fáy András és mások által kezdeményezett modern elbeszélés műfaját; versei Petőfi fellépését előlegezik - Kisfaludy Károly valósággal költői „atyja” Petőfinek -, színművei, mint láttuk, az első sikerrel játszott, közkedveltségnek örvendő magyar darabok.

Nézzük egy novelláját. Az *Aurora* 1824-i évfolyamában megjelent *Sulyosdy Simon* a Kisfaludy Sándor által még eszményített nemesi világ kegyetlen gúnyú rajza; Sulyosdy a Pató Pál urak elődje.

„Simon sok szépet tanult, és sok szépet el is felejtett. Se magával, se mással nem gondolt. Míg a többi ifjak álmodoztak, ő valóságosan aludt. Ha pénze volt, kiadta: ha nem volt, azt se bánta. Mulatságot nem keresett, de a legkisebb tréfán három nap is elnevetett... Mivel csaknem minden iskolát repetált, már férfikorába lépett, midőn azt elvégezte... Minden tapasztalás, melyet hazavitt, abból áll, hogy az ember ebéd előtt más szemmel nézi a világot s életet, mint ebéd után, s az ember csak akkor nyugszik meg, ha tovább nem néz, mint ameddig lát.”

Hihetetlen könnyedségű versei közül halhatatlanok népdalnak nevezett költeményei:

Szülőföldem szép határa!
Meglátlak-e valahára?
Ahol állok, ahol megyek,
Mindenkor csak feléd nézek.

Ha madár jön, tőle kérdem,
Virulsz-e még szülőföldem?
Azt kérdezem a felhőktől,
Azt a sutgó szellőktől.

De azok nem vigasztalnak,
Bús szívemmel árván hagynak;
Árván élek bús szívemmel
Mint a fű, mely a sziklán kel.

Kisded hajlék, hol születtem,
Hej, tőled be távol estem!
Távol estem, mint a levél,
Melyet elkap a forgószél.

Azért írtuk ide mind a négy strófát, hogy az olvasóval együtt gyönyörködhessünk ebben az áttetszőn tiszta, mesterkéletlen, csöndes szomorúságot árasztó és mégis titkos jókedvre derítő kis remeklésben. Goethe *Heidenrösleinje* fogható ehhez tökéletességben, rafinált egyszerűségben. Mennyire más hang, mint az eddig hallottak! Mint említettük: egyenes út vezet innen Petőfihez: „*Kis lak áll a nagy Duna mentében / Oh mi drága e lakocska nékem*” ilyen és hasonló Petőfi-sorok még össze is téveszthetők Kisfaludy Károllyal.

Emellett a mű-népdal emberi hitelét az élményhátter is biztosítja: az Itália útjain bandukoló, egy-egy képmás festésére imitt-amott megfogadott vándorpiktor bizonyára így gondolt messzi hazájára.

Legjelesebb költeménye: a *Mohács* (1824, egy évvel Kölcsey *Hymnusa* után) költői erején kívül a történettudományi elemzés pontosságával is kitűnik. Máig érvényesen beszél mindarról, amit az 1526-os balvégzetű csata okairól tudunk és tudhatunk:

Haj, s ezt visszavonás okozá mind s durva irigység,
Egységünk törten, törve hanyatla erőnk.
A sorvasztó lánc így készüle hazánkra;
Nem! nem az ellenség, ön-fia vágta sebét.

És ezt a keserűn józan elemzést a legvegytisztább romantika hangjai kísérik:

Hollószárnyaival lebegett a zordon enyészet,
S pusztító erejét rád viharozta dühe,
S vak diadalma jelét robogó villámival itten
Honni vitéz seregink holttetemikre süté.

Ez a romantikus hangszerelés a vígjátékokban a beszélt nyelv természetes hétköznapi folyásává szelidül. Legjobb színműve, az élete végén írott *Csalódások* (1828.; bemutató: Kassa, 1829. december 30.) szereplői mintha a szomszédból szólánának át:

Mokány: Kis lelkem, nem csuklott? Éppen magát rostáltuk.

Lidi ugyan fennköltebben szól, mint Mokány, de hát akkor, a „biedermeier-kor” kezdetén a hölgyek csakugyan így társalogtak:

Lidi: Ah istenem! (szívére mutat) ez a piciny jószág mennyi galibát okoz; mennél inkább oktatom, annál inkább háborog; kivált Eleknél úgy fészkelődik, mint a csintalan gyermek, ha a tanulást megunta.

A darab cselekménye ma már untig koptatott, de akkor az újdonság erejével hatón friss és eredeti volt: Lombai uradalmi ispán fogadott lányát, Lidit Mokányhoz, a bumfordi, jóhiszemű falusi gavallérhoz akarja kényszeríteni, bár Lidi Eleket, a délceg hadnagyot szereti. Eleket viszont a csúnya, de gazdag Luca nevű vénlánnyal szeretné összeboronálni. Lidi és Elek a végén természetesen egymáséi lesznek, úgyszintén Mokány és Luca. A publikum pedig jóízűen kineveti Kényesi bárót, egy ellenszenves arisztokratát.

Kisfaludy Károly remekül értett a közönség nyelvén s ugyanakkor mégsem alkudott meg; azt nyújtotta, ami valóban mondandója volt. Darabjaival, az *Aurórával*, szellemes fellépéseivel a pesti polgári társaságokban egészséges pezsgést hozott az irodalmi életbe, s azt megfosztotta a Kazinczy körét belengő fennkölt, diszkrét unalomtól. Népdalaival verset-könyvet addig tán nem is olvasó közönségrétegeket hódított meg. Olyan költeményei pedig, mint a *Mohács* - máig sugárzó erővel éreztetik egy nemzet történelmi kontinuitás-tudatát.

Egyetlen példa arra, hogy mennyire kortársaihoz szólt. Egy társaságban, ahol Kisfaludy szokása szerint „élccel és sóval fűszerezett gondolatgazdagsággal” vitte a szót, felmerült a kérdés: vajon kiről mintázta a *Kérők* Perfyöldyjét? Legtöbbsen Nagy István jogügyi igazgatóra vélték ismerni - ennyire a való életből esettnek érezték az alakot -, mire Kisfaludy enyelegve így szólt: „No, csak bántsatok! Sorba színpadra hozlak benneteket!” (Toldy Ferenc emlékezése. *Budapesti Szemle*, 1875.)

RÉGI DICSŐSÉGÜNK, HOL KÉSEL AZ ÉJI HOMÁLYBAN?

Kisfaludy Károly az 1824-es *Auróra*-ban két verset közölt a Tolna megyéből 1823 őszén Pestre költözött VÖRÖSMARTY MIHÁLY (1800-1855) joggyakornok tollából: *A völgyi lakos*; *A szánakodóhoz*. Mindkét vers a Tolna megyei Börzsöny községben keletkezett 1821-ben és 1822-ben, ahol és amikor Vörösmarty a Perczel-családnál nevelősködött, nevelvén többek között Perczel Miklós és Perczel Móríc későbbi honvéd tábornokokat. A joggyakornok, miközben vizsgáira készült. Pesten is a Perczel-fiúk melletti tanítóskodással kereste kenyerét.

Már előzőleg is közölte két versét a *Tudományos Gyűjtemény* melléklete, a *Koszorú* (*Virág Benedekhez*; *Volt tanítványaimhoz*, 1822), de milyen különbség van a *Koszorú*-beli és az *Auróra*-beli költemények között! A *Virág Benedekhez* és a *Volt tanítványomhoz* régiesen fellengzős ódaszerűség; a másik kettő pedig, melyeket Kisfaludy kiválasztott, lágy, romantikus, szerelmi csengés - nyilván Perczel Etelkához:

Addig, édes! tégy velem jót,
Ó ne szánj - szeress!
Szánhatsz, majd ha nyugtot e szív
Siron túl keres.

Vörösmarty itt Pesten történelmi tárgyú eposzának egy részletét is közölte, mégpedig a Kovacsóczy Mihály ifjú ügyvéd által alapított, de csak egyetlen számot megért *Aspasia* című folyóiratban (1824). Bár az ifjonti hévvel indított s mindjárt meg is feneklett vállalkozás a legfiatalabb lázadók vállalkozása volt (például az *Auróra* ellenlábasaként), Kisfaludy Károly változatlanul támogatta Vörösmartyt, akit felfedezettjének, sőt, irodalmi utódának tekintett. Olyannyira, hogy mikor Vörösmarty 1825 augusztusában saját költségén kiadta *Zalán futása* című eposzát: a könyv rézmetszetű címlapját maga Kisfaludy Károly rajzolta meg. Ő segítette az ifjú ügyvédjelöltet irodalmi megbízásokhoz is; Vörösmarty 1828 januárjában átvette a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztését. Ezalatt valósággal ontja a romantikus elbeszélő költeményeket: *Cserhalom* (1825), *Tündérvölgy* (1827), *A két szomszédvár* (1832) és így tovább. 1833-ban már *Minden Munkái* is megjelent, három kötetben.

Annyira követte mesterét, hogy színpadi sikerekre is Kisfaludy Károly nyomában törekedett: *Hábador* (1827); *A bujdosók* (1830); *Csongor és Tünde* (1831). Sőt! 1829-ben, jó üzleti érzékkel, a Trattner-Károlyi kiadó számára lefordította az *Ezeregyéjszaka* meséit.

Az *Auróra* másik felfedezettje Czuczor Gergely, parasztfiúból lett bencés pap, győri magyartanár, aki - egy évvel Vörösmarty előtt - az 1824-es évkönyvben tette közzé *Augsburgi ütközet* című eposzát. Czuczor ettől kezdve rendszeresen szerepelt az *Auróra*-ban, gyűjteményes *Poétai Munkái* azonban majd csak 1836-ban jelennek meg. Az *Augsburgi ütközet*hez is maga a szerkesztő, Kisfaludy Károly rajzolt-metszett szép képet, így tüntetve ki ifjú fölfedezettjét. Czuczor egyéb hőskölteményeket is írt; mestere mintájára költött mű-népdalai azonban maradandóbbak, s szintén Petőfi közeledtét jelzik:

Suhog a szél, remeg a fa
Juhászlegény ül alatta
Rojtos, hímes gyolcsruhája
Bús panaszt nyög furulyája.

Czuczor fordításában ment át a köztudatba a *Dies Irae* is:

Ama végnap haraglobja
E világot hamvvá oldja
Dávid és Sibilla mondja...

Kisfaludy Károly körül ott sündörgött két ifjú irodalmár is, mindkettő versekkel mutatkozván be az *Auróra*-ban, de mégis mindkettő műbírálként, szerkesztőként és irodalomtudósként vált ismertté: Toldy-Schedel Ferenc és Bajza József. Róluk később kerítünk szót, mert ők a következő korszak fontos személyiségei, de már most, itt látnunk kell őket Kisfaludy Károly körében - (bár Bajza csak 1829-ben költözött Pestre, de már jóval korábban kapcsolatban állt a mesterrel, sőt a nagy öreggel, Kazinczyval is levelezett) -, amint verseikkel jelentkeznek, a szerkesztésben segítkeznek s készülődnek átvenni a stafétabotot...

A Kisfaludy Károly és az *Auróra* körül működő költőcsoportból Vörösmarty Mihály magaslik messze ifjú kortársai fölé.

Talán a legnevezetesebb: a *Zalán futása* a legkevésbé maradandó. Jelentősége nagyobb, mint divatos kifejezéssel élve: „üzenete”, mely a ma olvasójának szívét már nem dobogtatja meg. Száguldó paripák, fokosok-bárdok csattogása, harci zaj - úgy torlódnak egymásra csaták, viadalok, hogy megkülönböztetni sincs időnk egyiket a másiktól, a kacagányos Ete és Hajna szerelmi idillje pedig bizony csak olyan, mint a Nemzeti Galériában függő biedermeier képek, galambokkal, hófehér ingük tartószalagját vállukról kacér önfeledtséggel leengedő, csókos szájú asszonyokkal. De ne legyünk igazságtalanok. A Kölcsey által műzsául hívott fantázia valósággal tobzódik ebben a harcias énekben: csak a Romantika engedelmével merhette így szabadjára eresztetni képzeletét a költő, a legváltozatosabb csatajelenetek és természeti képek halmazatának bemutatásával. Korszakos jelentőségét viszont az adja, hogy Vörösmarty hármas értelemben nyúl vissza a nemzeti múltba: egyrészt Anonymusnak az előző században közzétett gestáját költi át versekké; másrészt Zrínyit, a *Szigeti Veszedelem* fedezői, tehát a régi magyar irodalom szellemét ébresztgeti. Mivel, mint említettük, a *Zalánt* saját költségén adta ki, a nyomdásznak biztosítékul előfizetőket kellett toboroznia, s ebben az előfizetési felhívásban kimondja: Zrínyit tekinti példájának „kinél nagyobbbat nem ösmerek s kit minden magyarnak ösmerni kellene”. Az ifjú költő tehát számít arra, hogy ezzel a vallo-másával a leendő olvasók körében rokonszenvvel találkozik. Harmadszor pedig, híven a romantikus történelemszemlélethez, a múlt felidézésével voltaképp a jövőtől remélt vágyakat fogalmazza meg:

Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?
Századok ültenek el, s te alattok mélyen enyésző
Fénnyel jársz egyedül...

Itt tehát az idő, hogy a múltbatűnt régi dicsőség fénye ismét felragyogjon. Most még csak mélyben pislákoló fény ez a dicsőség, de nemsokára talán újra szikrázni fog. Ennek érdekében erőre kéne kapnunk:

Gyengék is már e letűnő kor lelkei; a nagy
Ősi dicsőséget nem bírják tartani többé.
Ti kacagányos apák, hadat űző szittya vezérek
Hős eleink, mi csekély nektek keveredni csatába,
Ott új honnotokért küzködni, s elesni vitézül.
Nem! Méltó unokátoknak most mondani én nem

Merném nemzetemet; mert a kard sulya keserves
Már neki, s mellékes gondokra vetődve, mohón a
Béke futó örömét kapdossa (nem őrzi) bolondul.

Íme tehát a világos tanítás: a költő kortársai „a béke futó örömét kapdossák bolondul”, „a kard sulya keserves már nekik”, holott csak tettekkel hódíthatnák vissza a tovatűnt dicsőséget, ami nem más, mint a nemzeti függetlenség. Negyvennyolc szellemének előrevetülése tehát a *Zalán futása*, ezért is olvasták oly mohó érdeklődéssel a kortársak, ugyanazok, akik majd 1848-ban kardot ragadnak, mint például a Vörösmarty nevelte Perczel-fiúk, akiket Pesten rendszeresen kivitt a rákosi gyakorlótérre katonákat látni.

A huszonkét éves Deák Ferenc így ír Vörösmartyhoz 1825. október 29-én Kehidáról:

„Zalánodat alig várom, és mivel nem tűrhettem tovább a kíváncsiság furdalásait, vettem abból egy példányt Zsoldos szombathelyi könyvkötőtől; azonban ezt sem olvashattam el még, mert testvérném azt nálom meglátván, tőlem olvasás végett elkérte... Ő igen dicséri ezen munkának... nagy erejét... [pedig ő] a szépliteratúra mezején termett virágoknak megítélésére alkalmas.”

A *Zalán*hoz képest a mai olvasónak *A két szomszédvár* többet mond. Hajmeresztő romantikája, melytől sok kortárs visszahőkölt, az emberiség kéjesen öncélú önpusztításának borzasztó látomása (*Auróra*, 1832.; keletkezett 1831-ben).

IV. (Kun) László király idejében, valamikor az ezerkétszázhetvenes évek táján, a Székesfehérvár és a Balaton közötti hol dombos, hol szittyós-vizes tájakon két nemesi család között vérbosszú fogamzott meg. Míg Sámson Tihamér a királlyal messzi vidéken csatázott, a Káldor fiúk lemészárolták családját és feldúlták udvarházát. Ezért Tihamér uralkodói engedéllyel párviadalra hívja ki a Káldorokat. Tihamér először a Káldorok szolganépét öldösi le, majd a két Káldor-fiút, Peturt és Ipolyt hívja ki, akik éjszaka meg is jelennek a megbeszélt helyszínen, de mindkettő a másikat véli Tihamérnak s így a két testvér egymást öli meg.

Ezután a legkisebb Káldor-fiú, Simon próbálkozik: őt is halálra sebzí a bosszút lihegő Tihamér. Marad a vén Káldor, a Sámsonok kiirtásának eltervezője és irányítója. Tihamér őt is megöli, majd felölti az elesett ellenfél, a vén Káldor ruházatát s ebben az álruhában jelenik meg a Káldor-kastélyban, ahol Enikőre talál, aki apját véli felismerni Tihamérban. Amikor Tihamér felüti sisakjának rostélyát, a halálra rémült Enikő szörnyethal. Ettől kezdve éjfelenként kísérti Tihamért, aki megzavarodik és világgá bujdosik.

Leírtuk ezt a hajmeresztő rémhistóriát, hogy az olvasó világosan láthassa: Vörösmarty szándékosan halmozza a borzalmakat, a tanulni nem tudó emberiség egymás-irtásának véres látomását. Az a különös, és a költő lenyűgöző hitetőerejét bizonyítja, hogy nem nevetünk olvasás közben ezeken a rémisztő fordulatokon, hanem magunk is egyre nyomottabb hangulatban, tompa szorongással veszünk részt a cselekményben. A lenyűgöző hitető erő Vörösmarty nyelvében rejlik.

Már az indítás meglepő. Csöndes nyári estét ír le a költő, fecskék röpködnek élelmük után, de ez az idill is a természet könyörtelen létharcának ábrázolása, és a későbbi ember-irtások előjele:

Még egyszer fölemelte szavát Sár róna vidékén
S hosszú nyögésekkel, mineműk a haldoklóé,
Meggzúnt a zivatar. Csendes lón mélyen az alkony
És kijövének az alkonyak szeretői. Csapongva
S földet korholgatva röpi a fecske magányos
Andalgásaiban s eleségül gyenge fiainak
Kis férgek s fűben pihenő bogarakra vadászott.
Mely rémülve buvák, hallván a dúlakodó vész.

Zöld kapujánál üli immár a kis tücsök és víg
Társaival vígan feleselt egyhangu dalokban.
Hallott a dongó buta kóborlása is, amint
Meg-megütődve rideg hangját elszegte koronként
S lomha nehéz szárnyon szomorú zúgással odább kelt.

„Csak embert nem látott e táj.” A befejezésben sincs ember; mindenki kipusztult,

A két vár pedig omladozott, bús fészke bagolynak,
S a viharok zordon hárfája, hol a rohanó szél
Nyílt kapuk és ajtók szárnyait verdeste falakhoz,
S messze süvöltő dalt zengett a puszta határnak.

Vörösmarty megéreztetni olvasójával, hogy szinte mellékes az: kinek volt igaza; mert hát természetesen Tihamérnak, hiszen a Káldorok aljas indokból irtották ki családját; hanem a lényeg, hogy ha egyszer háború és gyilkolás kezdődik: nincs többé visszaút, „aki kardot fog, kard által vész el” - az emberiség kipusztul.

Figyelemre méltó, hogy az öreg Berzsenyi, idegenkedvén a romantikától, ha a témában „valami nagyon messzevitt regényes szertelenségét látott is”; recenziójában leszögezi - mert lám, méltónak találta, hogy *A két szomszédvárról* bírálatot írjon -, hogy „a hősrége Vörösmarty ismeretes erő- és kellemteli nyelvében és verseletében lévén öntve, abban az egész eposzi előadás nagy művészi tökélyű.”

Különös, hogy ezzel a véres látomással egy esztendőben keletkezett a minden bölcséleti ellentmondásossága és keserősége ellenére tiszta derűt sugárzó *Csongor és Tünde*. Azaz... Tiszta derűt? Igen, Csongor és Tünde szerelme valóban tiszta derűt sugároz. De a többi? Szerb Antal szavaival: „A Kalmár hajói elsüllyednek, a Fejedelem hadait szétszórják, a Tudóst az örök kételkedés az örületbe sodorja. Az emberi küzdelmek, a magas emberi célok a semmibe hullnak.” Vagyis tehát itt is, ebben a verses színjátékban is *A két szomszédvár* filozófiája borzasztó:

Ha nem lesz föld, s a tenger eltűnik
Fáradtan ösvényikből a napok
Egymásba hullva, összeomlanak:
A Mind enyész, és végső romjain
A szép világ borongva hamvad el

Nem érvényesek-e ezek a sorok a mi atombombáktól rettegő korunkban is? „*Sötét és semmi lesznek*”.

Vörösmarty romanticizmusa tehát egy adott helyzet felismeréséből származó reménytelenség és kétségbeesés fellejjáró kifejeződése; azoknak az éveknek költői tükre, amikor a magyar nemzet egyfelől ingerült türelmetlenséggel sürgette a régi dicsőséget, mert késik az éji homályban - másfelől viszont a Ferenc-császári abszolutizmus sivár kilátástalansága csüggesztette a jobb időket várókat.

Vörösmarty egy évtizeden át dédelgette a *Csongor és Tünde* tervét. Gyerekkorában olvashatta a ránc csak XVIII. századi változatban maradt, de a XVI. században keletkezett verses széphistóriát: az *Árgirust*. 1821-ben egy barátját kérleli, küldené meg neki Börzsönybe ezt a széphistóriát valamelyik újabb ponyvakiadásban. 1829-ben feküdt a munkának igazán; 1830-ban át is adta az *Aurorának*, de a pesti cenzúra nem engedélyezte. A székesfehérvári cenzor viszont Vörösmarty egykori tanára volt és szívesen engedélyt adott a kinyomtatásra. Így jelent meg a *Csongor és Tünde* Székesfehérvárott (1831). Érdekes, hogy a kortársak nem lelkesültek érte - amint az ugyanekkor megjelent *A két szomszédvár*ért sem. Paulay Ede mutatta be először színpadon, 1879. december 1-jén, félszázaddal a mű keletkezése után.

Nem foglaljuk össze az amúgy is ismert mese vázát, mert - már *A két szomszédvárról* szólván láthattuk - nem a cselekmény, hanem a költői nyelv az, ami a szöveg varázsát adja. De erről viszont igen nehéz tudálékosan szólva okosat mondani.

„Nehéz feladat méltóképpen jellemezni ezt a költői nyelvet, Vörösmarty örök dicsőségét. Elemzése közben hányszor nem tolul ajkunkra *Csongor és Tünde* Tudósának tehetetlen felsóhajtása: »*Óh, mért az észnek nincs fogó keze, vagy mért a lélek meg nem fogható!*«” - írja Horváth János 1925-ös *Vörösmarty*-tanulmányában. Más helyen pedig: „A magyar romantikus líra lelki összetevőit egységbe, egy nagyarányú ihlet egyneműségébe olvasztja egybe s ragadja magasba. Vörösmarty pompázó hév páthosza azon ellentétes érzelmek egyidejű felfogásából, állandó emocionális együtteséből ered, melyek Berzsenyi és Kölcsey költészetében különváltak, mint ódái és elégiái irányzat, egyenrangú felekként vagy ellenhatásként váltogatták egymást. Ami amazoknál is fejlődőben volt - a nem aktuális kedélyi elem kísértő belopózása az ihletbe - teljessé vált Vörösmartynál... A *Csongor és Tünde* az ő legnagyobb, minden esetre a költőt legteljesebben reveláló remeke. E naiv szépségű és mégis filozófiai mélységeket átvilágoló mese... idők jártával csak nyerhet hatásában. Alighanem benne kell látnunk romantikánk legköltőibb s egyszersmind legmagyarabb remekét.” (*A magyar irodalom fejlődéstörténete*.)

De talán a Horváth Jánosénál is tanulságosabb Kölcsey véleménye: „*Csongort olvasom Pesten; s mivel a drámai akció nem képzeletim szerint ment: alkalmas hidegséggel... A harmadik olvasás megkapott... Csongor kincs. Hidd el nekem, édes barátom, Vörösmarty nagy költő... akárki, akármit mond, én nemzetemnek Csongorért szerencsét mondok.*” (Bárfay Lászlóhoz 1831. április 9-én.)

Vörösmarty e romantikus korszakát a *Szép Ilonka* zárja (1833). Ugyanebben az évben készült a *Kisfaludy Károly emlékezete*, melyben a fiatalon elhunyt költőt egy elnyomott és halálra kínzott nemzethez hasonlítja: „Míg földön nyomorút s bitort... gyilkos öröm maraszt” (vagyis tart életben), addig

a nagyra szülötteket
Naggyá lenni kaján végzet irígyeli;
Félig kész remekék között
Pályájok derekán hullnak idő előtt.

A *Hymnus* keserű sorainál is sötétebb látomásban festi a maga korát, a „koleralázadás” és a levert lengyel nemzeti felkelés éveit, annyira tobzódva a romantikus hevületben, hogy a borzasztó szavak inkább önmagukban, semmint nyelvtani összefüggésükben hatnak:

S földnek s égnek is ellene
A véres hatalom bíbora szörnyeit
A szent emberiség nyakán
Késő s gyáva halál szenvedni ülniök.

Vissza hát e jelen elől a történeti múltba! Az *ősz bajnok* Ilosvai Toldiját dolgozza fel romantikus képekben, jóval Arany János előtt, szintén 1833-ban. Az *ősz bajnok* számkivetve búsong hazája sorsán. Tehát a költő a múltba menekülten sem feledheti a jelen keserveit:

Búsan, elfelejtve,
Sasként egyedül
Pusztá sátorában
A vén Toldi ül

...

Lova rossz szeméten
Teng erőtlennül
Súlyos kardja, vérté
Porban feketül

Ehhez képest a *Szép Ilonka* méla bújja már valóban „biedermeier” idill. S mégis, vagy éppen ezért remeklés. Az álruhács királyt egy futó kaland után hasztalan visszaváró Ilonka titkos búját Erdélyi János elemezte máig érvényes pontossággal (*Irodalmi Ór*, 1845/46):

„Mi szebb: az egyszerű-e, hol oly kevéssel annyi mondatik, hogy egy egész lélekvilág rajzik fel előttünk minden gondolataival; vagy az ellenkező, hol talán szinte ennyi hozatnék képzelődésünk elé, de több erővel, eszközökkel? Azonban ne higyük, hogy sok szóból több jönne ki; nekem csak egy szikra kell, mi fölgyújtsa képzelődésemet... De bevetni e szikrát a kedélybe, ez a művészi titok s ez a fő bölcsesség!”

Erdélyi veszi észre először a nagy váltást Vörösmarty stílusában: felszínre romantikus még, de maga a leírt esemény már oly köznap, hogy Petőfit s költőtársait előlegezi:

„Ki nem látá leányt futni lepke után? És ki nem hallá a megfogott lepkének mondva eme szót: megvagy! Íme, a tapasztalat!”

ÉLET ÉS FANTÁZIA

1825. november harmadikán a nyugat-európai utazásából nemrégiben hazatért Széchenyi István gróf, harmincnégy éves főnemes ezt az egyetlen mondatot jegyezte naplójába: „A kerületi ülésen beszéltem; minden honfitársamat ellenséggemmé tettem.” A beszéd, mellyel ezek szerint nagy felzúdulást keltett, a pozsonyi országgyűlésen hangzott el, s válasz volt Felsőbüki Nagy Pálnak a nemzeti nyelv és irodalom fontosságáról előadott javaslatára, mely szerint „Egyedül a nagybirtokosoktól függ a haza régi óhajításainak teljesevé, mert mint az egyszeri hadvezér szerint a háborúhoz, ide is csak három dolog kell: pénz, pénz és ismét csak pénz!” Széchenyi gróf erre felugrott helyéről s kijelenté: egy évi jövedelmét ajánlja egy magyar tudós társaság alapítására. A szenzációs bejelentésre Vay Ábrahám borsodi, gróf Andrássy György tornai követ és gróf Károlyi György jelentős összegeket ajánlott meg. Nem hogy ellenségévé nem tette Széchenyi honfitársait, sőt ellenkezőleg: tömeges adakozás indult meg, s 1827-re kettőszázötvenezer forint volt annak a Tudós Társaságnak a létrehozására, melynek felállítását már Bessenyei György is sürgette. A négy alapítón kívül huszonkét tudós lett a választmány tagja, mely hivatott volt minden további feladatot kidolgozni. Köztük szerepelt Horvát István, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Kulcsár Imre, Szemere Pál és Vitkovics Mihály. E választmány 1830. november végére kidolgozta az alapszabályzatot, mely 1831-ben nyomtatásban is közzététetett. A *Tudós Társaság* elnöke gróf Teleki József erdélyi főnemes, történettudós lett, másodelnöke pedig gróf Széchenyi István. A tagok névsorában első helyre Kisfaludy Károly, második helyre Vörösmarty Mihály került. Tag lett - más-más osztályban - többek között és a már említetteken kívül Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc is. (A tagsággal fizetés járt.) A Társaság vagyonába beleolvadt Sándor István tízezer forintnyi végrendeleti hagyatéka, majd később Marczibányi István irodalmi alapítványa is.

Létezett már ekkor - bár épülete majd csak a negyvenes években készül el - a *Nemzeti Múzeum* is, melynek létrehozását az 1807-es országgyűlés határozta el József nádor kezdeményezésére. Ebbe a *Nemzeti Múzeumba* olvadt be Széchenyi István atyjának, Széchenyi Ferenc grófnak könyvtári alapítványa.

Ez a két tudományos intézmény, de főleg a *Tudós Társaság* - ma: *Tudományos Akadémia* - hatalmasat lendített a magyar irodalmi és tudományos életben.

Mint látható: a legjobb erőket vonták be munkába, egyszersmind jövedelmet is biztosítva a tagoknak.

Az alapító: Széchenyi gróf családja Ferenc 1802-es könyvtáradományozásával, majd István 1825-ös huszáros megajánlásával váratlanul jelent meg a nemzeti kultúráért küzdők porondján.

Széchenyi György (1592-1695) a család gazdagságának és hatalmának megalapítója, odaadón császárhű érsek volt, aki Lőrinc nevű fivérének megszerezte a sárvári uradalmat, majd a felsővidékit is (innen a sárvári is felsővidéki előnév). Lőrinc négy fia már gazdagságban nőtt fel; Ferenc jezsuita szerzetes lett, a többiek katonák. A grófi rangot Széchenyi György labanc generális szerezte meg, jutalmul a kurucok elleni sikeres csatáiért. Ettől kezdve a Széchenyiek majdnem mind katonák; István atyja, Ferenc is egy huszártiszt fia volt. Gazdag és előkelő főnemesi családokba nőültek be; az egész rokonság csöppögött az udvarhűségtől.

Talán ez lehet a magyarázata, hogy Széchenyi István őszintén átgondolt és nagy eréllyel végrehajtott nemzetreformáló programját az udvar egy ideig tétlenül tűrte.

SZÉCHENYI ISTVÁN gróf (1791-1860) is huszártisztként élt - magasan dekorált, vitéz katona volt, végigharcolta a napóleoni háborúkat -, mindaddig, míg külföldi utazásai, főleg Angliában, és Wesselényi Miklós barátsága változtatásra nem kényszerítette életmódjában. Először a lótenyésztés foglalkoztatta, úri passzióból cikket is írt német nyelven egy bécsi folyóiratba (*Vom Reitpferde*, 1818); aztán lóversenyeket rendezett (Pozsony, 1826; Pest, 1827), állattenyésztő egyletet alapított és fokozatosan rádöbbent, hogy úri passziója egy nemzet fejlődésének segítése, sőt alapja lehet. Hogy ezt milyen komolyan gondolta, arra jó bizonyíték *Lovakrúl* című könyve (Pest, 1828), mely messze kitekint a szorosan vett témából:

„Változik ugyan századok leforgása alatt a nemzetekben is az időkor szerént a boldogságrul való képzelet; de annak elnyerésére való fáradozás mindég állandóan megmarad.”

„Midőn a múlt időkben a nemzetek lelke a vitézeket bájoló hölgyek szive érdemléséért megvívni, lándzsákat törni hevítette fel... később romlott udvarokat a puhaság és ízetlen örömök között szunnyasztott el, míg azalatt a nemzetek alacsony nyomorúságokban szenvedtek és tűrtek: mostan a gazdálkodás, erőművek, kereskedés, egyesületek, nemzeti dolgok s.a.t. vezérlik a nemzetek génuszát.”

De hát hiszen természetes ez a messzire tekintés: a *Tudós Társaság* alapításának éveiben vagyunk.

Szélesebb tárgyú és nagyobb jelentőségű az 1830-ban kiadott *Hitel*. Ezt a közgazdasági értekezést „honunk szebblelkű asszonyainak” ajánlá a nemes gróf; mivel minden „nemes és szép, ami az emberiséget felemeli, a ti nemetek műve. Ti vizitek karjaitokon életbe a kisdéd nevendéket, s jó polgárrá nevelitek; a ti nemes tekintetekből szí a férfi lelkierőt s elszánt bátorságot. S ha léte alkonyodik a haza ügyében, ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a polgári erény s nemzetiség védangyali, mely nélkültek, higgyétek, soha ki nem fejlődik...”

Céltalan egy irodalomtörténeti fejlődésrajzban közgazdasági tanulmány részletesebb elemzése; ami bennünket ezúttal érdekel, az a különös, és - akkor! - mégis magától értetődő tény, hogy a közönség, mégpedig valóban hazánk szebblelkű asszonyainak jóvoltából, a *Hitelt* irodalmi eseményként fogadta.

A *Hitel* kegyetlen látéletét parasztházakban is olvasták és másolták; egyes részletei valóban mehökkentően és lázítóan újak.

„Íme, nyíltan azon vallást teszem: hogy hazánk előmenetele s magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi vagyunk, mi, tehetős birtokosok.” „Mintha valami kút fenekén ülnénk - se lelki, se testi productuminknak nincs híre a világban. A magyar nemes oly irigylésreméltó helyzetben él a világon, hogy szerencsésb sorsú szülöttet csillagunkon találni bajos. Ő az országnak semmiféle terhét nem viseli, nem adózik, s nem katonáskodik, se gyűlésre nem jár, ha nem akar, mert ezeket mind mások által viteti végbe.”

A stílus, mint látható, a Kölcsey prózájának őszintén pátoszos hangja. Még csak annyit, hogy Széchenyi egész sereg szót talált ki: mint olvashattuk: *erőmű*; aztán: *alkotmány*, *osztalék*, *részvény*...

A *Csongor és Tünde* éve ez; karöltve halad tehát a költészet a nemzetgazdasággal. Ez is a hazai romantika egyik jellegzetessége.

És Széchenyi kezdeménye nem egyedülálló: hadadi báró Wesselényi Miklós - a színtársulatot alapító Wesselényi fia - 1831-ben, a *Hitellel* párhuzamosan írja *Balítéletekről* című könyvét, melyet a cenzúra tiltása miatt Lipcsében sikerül csak 1833-ban kinyomtatatnia. Ez a vakmerő könyv szenvedélyes hangon kel ki a nemesi kiváltságok, a jobbágyrendszer, az osztály-előítéletek, a rendiség ellen. „Midőn a pártosság dühe forr s egymás ellen törekszenek a felekezetek, holott együtt s egymásért kellene munkálkodniok: rontás, pusztítás uralkodik akkor; elvadult keblökben józan javítások vágya elnémul, kialszik az értelem világa, s javítás, felemelkedés s előlépés helyett bomlik, süllyed, hátramegy minden nemzeti jólét s műveltség.” - „Undorodva kell mondania”, hogy az udvari kormányzat mennyi kárt tett az országban, de nem kevesebbet, mint a jobbágyait elnyomó nemesség. A parasztságot tehát földhöz kell juttatni, s a nemzet testébe kell mintegy beépíteni.

Vörösmarty romantikus eposzainak stílusa és hangja tehát az értekezésekbe, a fejtegetésekbe is behatol. Ily módon pedig olvasmánnyá, irodalomná teszi a tudós munkát, sőt: politikai hatású röpirattá. A *Balítéletekről*: a harmincas években erélyesen megkezdődő politikai átalakulás alappillére, s negyvennyolcig mutat előre.

1830 körül tehát mindenképpen új korszak kezdődik. Franciaországban egy forradalom elsöpri a restauráció jelképét, Károly királyt; Lengyelországban fölkelés támad, s azt itthon támogatják - például Vörösmarty tanítványa, Perczel Móric tűzérkadét; a Felvidéken véres parasztmozgalom kezdődik, melyet, hogy osztálytartalmát eltakarják, koleralázadásnak nevezgettek; megkezdődik egy évről évre radikálisabb magyar politikai mozgolódás, az országgyűlések hangja egyre izzóbb - emlékezzünk Kölcsey naplójára.

Ugyanakkor Kisfaludy Károly halála egy irodalmi korszakot is lezár. 1830. november 21-én halt meg, hónapokig tartó súlyos és gyöttrő betegeskedés után, tüdővészben. A hagyomány szerint halálos ágyán Széchenyi eszméinek követésére intette híveit. Temetése országos esemény lett; márvány arcmását később Ferenczy István faragta ki közadakozásból; *Minden Munkáit* már a következő évben, 1831-ben kiadta Toldy-Schedel Ferenc tíz kötetben.

Vele csaknem egy időben hal meg elődje, Kazinczy Ferenc (1831).

A magyar irodalom lassacskán az európai közvélemény előtt is ismertté válik. Toldy 1828-ban publikálja *Handbuch der ungarischen Poesie* című antológiáját, Gaál György a magyar népmesék német fordítását (*Märchen der Magyaren*, 1822) adja közre, John Bowring angol utazó és államférfi pedig Londonban *Poetry of the Magyars* címen ad ki egy szép gyűjteményt (1830), a címlapon Kisfaludy Károly egyik strófájával, mégpedig a csupa angol szöveg között magyarul.

Franz Schubert is ebben az évtizedben szerzi *Divertissement à la Hongroise* című zongoranegykezesét, amikor 1824 nyarán másodszor jár Esterházy János Garam menti birtokán, hogy az ott nyaraló grófkisasszonyokat zenére oktassa. A sors iróniája, hogy a magyar költészet iránt is rokonszenvet érző zeneköltő (aki reménytelenül beleszeretett Karolina grófnőbe) a számára könnyebben hozzáférhető, mert német nyelvű „magyar verseket” zenésíti meg, egy Kölcsey, egy Kisfaludy helyett felsőeőri Pyrker János érsek egy dalát és Széchenyi Lajosnak, István bátyjának egy szerzeményét. Ezek kerültek a kezébe... (Pyrker érsek a maga korában jónevű német szerzőnek számított, egy sereg magyar tárgyú történelmi színjátékot írt, ami a téma iránti általános érdeklődést mutatja: *Die Korwinen*; *Zrínyi's Tod*, 1810. stb. Kazinczy Ferenc is lefordította Pyrker egy művét. *Szent hajdan gyöngyei* címen, mely kiváltotta a haladni vágyó fiatalok kemény bírálatát.)

Akkor tudjuk igazán felmérni a magyar romantika Kisfaludy Károly vezette, Kölcsey és az idős Kazinczy által támogatott, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, Virág Benedek és a többi nagy

öreg által rokonszenvvvel kísért mozgalmának első évtizedét, ha fölidézzük: hány máig élő, jelképpé és szállóigévé vált vers, verssor született egy röpke évtized alatt: *Isten, áldd meg a magyart...*; *Balsors akit régen tép, Hozz reá víg esztendőt, Megbűnhötte már e nép a multat s jövőndöt*; - *Hős vértől pirosult gyásztér, sóhajtvá köszöntlek. Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!*; - *Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?*; - *Szülőföldem, szép határa Meglátlak-e valahára...* S folytathatnánk oldalakon át.

Emlékezünk Kölcsey *Fantázia* című versére? A romantika programja fogalmazódik meg ebben a tízes években született versben, Kisfaludy Károly mintha ott folytatná, ahol Kölcsey abbahagyta: számára a romantika, a fantázia már az emberiség boldogulásának jelképe:

A Fantázia,
Az ész hív kedvese,
Bátran kivívja mély tömlőcéből
S a látkörön túl
Fenten lebegtetí
Világokat
Körülsugárzó
Bájos szövétnekét.
(*Élet és Fantázia*)

Erőltetés persze irodalmi korszakokat évszámokkal jelölni. Szükséges mégis, hogy az olvasó a feltartóztathatatlanul hömpölygő idő folyamatát jelzőoszlopokkal tagolhassa. Ilyen jelzőoszlopul választottuk az 1833-as esztendőt, amikor a Kisfaludy Károly halála utáni új helyzet kialakult s Vörösmarty lett az írófejedelem; amikor a *Tudós Társaság* már működött és működésének foganatja is támadt; amikor az új hazai és nemzetközi politikai helyzet következményei kirajzolódtak; amikor Széchenyi neve már fogalom; amikor Wesselényi alapvető munkája a *Balítéletekről* megjelent; amikor a pozsonyi országgyűlések egyre inkább foglalkoztatni kezdték a széles körű közvéleményt; s amikor új, másfajta folyóiratok tömege kezdi tájékoztatni az országlakosságot.

De hallgassunk magára Vörösmartyra. Ez idő tájt, 1833 körül, így tekint vissza saját, 1826-ban költött énekére - akárcsak mestere, Kisfaludy Károly a *Tatárookra* - új mondandót, új formát várva önmagától:

Ilyen verseket nem igen bölcs kántor is írhat:
Nem mindig jobb a régi, ha zrinyies is.
(*Tündérvölgy*)

A költő is újat vár tehát önmagától. A közvélemény is új idők szelét érezte. Talán azért is, mert Ferenc császár halála után (1835. március) a már 1830-ban magyar királlyá koronázott Ferdinándtól, illetve környezetétől politikai változásokat reméltek. Pauler Tódor, „második esztendőbeli bölcselkedő Pesten” (a későbbi igazságügyminiszter, a polgári törvénykönyv újraalkotásának és korszerűsítésének kezdeményezője) „tekintetes Horvát István úr, a bölcselkedés doktorának” egyetemi előadásait jegyezgetve leírja, hogy mind a professzor, mind pedig hallgatói: Pauler Tivadaron kívül többek között Eötvös József, Szalay László, Madách Imre, Vasvári Fejér Pál, Andrássy Gyula nagy újdonságokat vártak:

„Nyelvünk fokozatosan diplomatikai nyelvvé, a törvények, közigazgatás és a nyilvános tanítás nyelvéné emelkedett, miáltal úgy tudományos kultúránk, mint tökéletesedésünk oly rendkívüli és oly nagyszerű növekedést nyert, hogy V. Ferdinánd alatt a magyar nyelv és irodalom szempontjából méltán új korszak kezdődhetik.” (Horvát István: Magyar irodalomtörténet Pauler Tivadar lejegyzésében. *Magyar Irodalmi Ritkaságok*, XXVIII. szám.)

A TIZENKILENCEDIK SZÁZAD KÖLTŐI - REFORMKOR, NÉPIESSÉG - 1833-1849

Testvérim vannak, számos milliók;
Én védem őket, ők megvédnek engem
Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban*. 1844.

Nem mások elnyomására, hanem saját jogaink
védelmére támadtunk fel
Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*, 1847.

Ismerjetek meg végre: ki vagyok?
Petőfi Sándor: *Ismerjetek meg*, 1845.

TANULSÁGOSAT S GYÖNYÖRKÖDTETŐT EGYSZERSMIND NYÚJTANI

PEST-BUDA A REFORMKORBAN

Budapest a múlt század harmincas éveitől kezdve Európa leggyorsabb ütemben növekvő városa. 1810-ben hatvanezer lakosa volt, 1821-ben is még csak hetvenegynéhány ezer; 1831-ben azonban már százháromezer, 1848-ra pedig százötvenezer! A harmincas-negyvenes években épül ki a Lipótváros; a mai József Attila utca és a Szabadság-tér közötti utcák itt-ott már ízlésesen helyreállított házai jól érzékeltetik az akkori Pest hangulatát. Itt épülnek az akkor legkorszerűbb szállodák, például a *Tigris* (a Nádor utca elején). Észak felől a mai Szabadság tértől a Batthyány-örökmécsesig terjedő területen terpeszkedő, 1786-ban emelt Új-épület nevű kaszánya irdatlan tömege zárja le a várost.

1837-ben nyílik meg a Nemzeti Színház (ma az Astoriával szembeni irodaház hirdeti hiányát), 1837-46 között épül a Nemzeti Múzeum. 1830-36 között a Mária Ludovika királyné által alapított katonai főiskola épülete, mely déli irányból zárja le Pestet; 1832-38: Károlyi-palota a ma ismert alakjában (Irodalmi Múzeum); 1845: Mária Terézia laktanya (Üllői út és Ferenc körút sarok).

Pest központja a városháza; ez a belvárosi templom és a Kígyó utca közötti részen állott, ahol most az egyetem bölcsészkarának egyik szárnya emelkedik. A mai városháza, ez a Mária Terézia idején emelt hatalmas épület a reformkorban katonai lakóépület volt. Épül a Lánchíd; a Vigadó körül, általában a mai belvárosban szállodák, kávéházak, üzletek tömege kínál társalgási és nézelődési lehetőséget kereskedőknek, hivatalnokoknak, irodalmároknak.

Szaporodnak a könyvkiadó vállalatok és az újságok, meg az irodalmi hírlapok. Felsorolni is nehéz valamennyi közlőnyt: *Athenaeum* a *Figyelmezővel*; *Életképek*; *Hírnök* a *Századunkkal*, *Honderű*; *Jelenkor* a *Társalkodóval*, *Kritikai Lapok*; *Magyar Szépirodalmi Szemle*; *Nemzeti Újság* a *Hasznos mulatságokkal*; *Múlt és jelen*; *Pesti Hírlap*; *Rajzolatok*; *Regélő* a *Honművésszel*, majd az ebből származott *Pesti Divatlap*; *Tudományos Gyűjtemény*; *Tudománytár*... Rövid ideig még Németországban is szerkesztettek magyar nyelvű folyóiratot Magyarországra számára (*Garasos Tár*). Aztán az erdélyi és vidéki lapok...

Ahány cím: annyi irányzat, annyi politikai nézet, annyi stíluseszmény.

Garay János mozgalmas képet fest Budapest egy napjáról a kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* 1837. januári számában:

„Alig sepré el az utcai seprő - e megtestesült nappali szellő - a porfelleget, alig hullatá kannájából a harmatos cseppeket az ezáltal mintegy kiderült utcaföldre: legott előjönnek a városi pitymallat pacsirtái, a tejes leányok, s nemsokára csaknem minden szegletház előtt a tejes töltögeti egyik fakantából a másikba négy-öt nemű tejét, tejszínét, míg segédje habot kavar, mert tudnod kell, hogy a pesti szép világ a szappanbuborékot igen szereti, s ha reggeli teje champagneiként nem habzik, nem is tej. A házmesterek egymás után kinyitogatják kapuikat, bosszankodva, hogy oly hamar megvirradt, ha a kapunyitási bér az éjjel nem ment többre egy kurta forintnál. Most már zörömbölve és csikorogva döcögnek elő a zöltség-, hentes-, lisztes- s több efféle kocsi s egy fél óra alatt minden piacok rakvák eleséggel, s mint búcsújárásra, toldul a sok fehérenép eleségvásárlásra. Még ekkor a kávéosok is készen vannak reggeliökkel s a légió nőtelen ember, mely Pesten pezseg, a sok kereskedőlegény és hivatalbéliek lesznek láthatók az utcán. Az ezernemű foglalatosságok ezt is, azt is dolga után intik, a járás-menés nagyobb lesz, a zaj, lárma szaporodik, az egymást érő bérkocsisoknak s szekereseknek a gyalogokra riadó *hao, hao* kiabálásaiba a fülhasító *alve* vegyül, ezt a gipszalagokat áruló olaszok idétlen tenorban elszaporázott *figuretti, figuretti* kiáltása kapja üstökön s egy diszkant *Reibsand* visítása követi, s már ekkor a meszes tót *Kalig, kalig* recsegése

versenyt csikorog rozzant szekerével, belékap a hosszúra megnyújtott *olaj*, s a dunavízford, tintaárus, gyutacsos zsidó, drótos tót, s ki tudná elszámolni még kiknek kiabálási káosza elnyeli s mindez egy-két pajkos cipős inas által gúnyosan utánozva, tarkázva, egy pillanatban oly lármát terjeszt maga körül, miképp ahhoz valóban szoknia kell a fülnek, hogy a maga szavát érthesse. Ugyanekkor a hídi közlekedés is már legélénkebben mutatkozik: a pestiek Budára, a budaiak Pestre tódulnak sétálva, butyorokat víve, gyalog, targoncáikkal, kocsikkal, hintókkal, társzekerekkel; szóval az egész város talpon látszik lenni, s mégis ez csak a reggel mutatkozó nép...

Délben ismét új emberek özönlik el az utcát, a sok mesterember s kereskedő, varróné, divatárusné stb. boltokat zárnak s ebédre mennek, másrésről a mesterlegények, diákok, nőtelen orvosok, ügyvédek, szóval a számos neves és névtelen nőtelen férfivilág pezseg most a vendéglők felé, s most van az egyetlen egy perc egész napon, melyben az utcai népesség ritkultabb lesz, de csak ritkultabb, mert kifogyhatlan az, mint a samariai asszony olajos korsója. Ugyanekkor jelennek meg a finom világiak, néhol-néhol egypár katonatisztel vegyítve, a főúriak, a mágnások, kik egy órától kettőig tartják a séta órát. Két órákor a hivatalbéliel, boltos mesteremberek, kereskedők, varrónék és divatárusnék tarka serege ismét látható, mely most boltjaiba visszatakarodik. Nemsokára elkezdednek a sétakocsikázás, boltlátogatás s céltalan ögyelgés mind a két nembéliektől, s a Váci utca s annak egész környéke most valóban nem hasonlatlan egy botanikus kerthez, melyben a virágok, kórók, fák, füvek és gazok minden nemeit feltalálni, ki nem véve még a pillangókat, cserebogarakat, szemtelen legyeket s egyéb bogarakat is, melyek a virágokat nyaratszaka körüllebegik.

Mintegy alkonyat tájban a kép új fordulatot kap; ekkor egyfelől a napszámos nép, targoncások, szekeresek, puttonyos asszonyok s mindennemű külvárosiak, kik dologban jártak el, haza takarodnak a várasból; másfelől az úgynevezett elegáns férfivilág a jártasb utcákra vagy kávéházak elibe áll, az utcaszegleteken, név szerént a német játékszin környékén s a játékszíni csarnok előtt összecsoportosodik, s a játékszinbe menő szépnemet vizsgálja, megbámulja, megdicséri, megszólja stb., míg a kávéházba, kaszinóba vagy maga is a játékszinbe megyen.

Még egyszer fellobban az élet az utcán, mint az elalunni készülő lámpavilág, ti. midőn a játékszíni előadásoknak vége van; de ez a végső tolongás; ezután csak az éjjeli pillék s kóbor denevérek csaponganak az utcákon, itt-ott egy boltőrrel vagy lámpás gyerekkel vegyítve, ki a denevéreknek haza világít.”

Hans Christian Andersen dán meseköltő is megfordult Budapesten a negyvenes évek elején. *En Digtars Bazar* (1843) című kötetében így ír:

„Micsoda kilátás! De hogyan is lehetne ezt szavakkal lefesteni? Hogy volna érzékelhető a napfény, amely beragyogta a szemünk elé táruló látványt. A pesti épületsor: a part mentén, mintha palota állna palota mellett, milyen élet és mozgalmasság! Magyar gavallérok, kereskedők, görögök és zsidók, katonák és parasztok csak úgy tolonganak. Éppen Szent Medárd napi vásár van. A túlsó parton, a magas, pázsitzöld hegy lábánál kisebb tarka házak sorakoznak, egy-két ház sor már a hegy lejtőjén húzódik fölfelé. Ez Buda, Magyarország fővárosa: a vár, a magyar Akropolisz, fehér falaival a zöldellő kertek fölé emelkedik. Hajóhíd köti össze a két várost. Milyen tolongás, milyen láрма! A híd meginog, amint a kocsik végiggördülnek rajta, katonák vonulnak, bajonettek villannak meg a napfényben. Paraszti zarándokok processziója megy amott, most értek a híd közepére, a keresztagyog, énekszó hangzik el hozzánk. A folyót szinte ellepi a hajók, s a kisebb vízi járművek...

A Nemzeti Casinóba is bevezettek: ez valóban nagyszabású, kitűnőek ellátva könyvekkel és napilapokkal. Az idegent leginkább az ország nyelvén írt, különféle újságok és folyóiratok sokasága érdekli. A legjelentősebb és leghíresebb költőnek Jósikát mondják, különösen *Csehek Magyarországon* című regényét dicsérik. Kérdezték tőlem, hogy ismerem-e valami magyar munkát dán fordításban, én csak egyet tudtam megnevezni, Széchenyi könyvét a lovakról. Hozzátettem, hogy ezt a könyvet éppen legkedvesebb barátom fordította. A magyarok nagy rajongással beszélnek Széchenyiről és hazája felemelkedésében szerzett érdemeiről; mint legérdekesebb művét, a *Hitelet* emlegetik. Ennek az írónak a képe ott látható minden könyvkereskedés kirakatában, és az ő képe díszítette annak a gőzhajónak a kajütjét is, amely minket tovább vitt fölfelé a Dunán.” (Trencsényi Waldapfel Imre fordítása)

Ebben a városban már megélnek a költők, írók, lapszerkesztők; leírják a várost, amelyben dolgoznak, mint az imént idézett Garay János, Az *obsitos* költője. A legtöbb ekkor feltűnő költő újságíróként keresi kenyerét, Garaytól Vajda Péteren át Petőfi Sándorig.

Vörösmarty Mihály is, Kisfaludy Károly méltó örököseként immár tehetősen él lapszerkesztői, színibíráói, színházi szerzői, fordítói, szótárírói tevékenységéből. Széchenyi *Tudós Társasága* is tisztos jövedelmet folyósít számára (és még jó néhány más írónak).

Más világ ez, mint Kazinczy, Bessenyei, Kisfaludy Sándor világa. Az irodalom Pestre költözött. Aki vidéken él, az is igyekszik Pesten publikálni. Az öreg Berzsenyi tétova csudálkozással hallja, hogy verseskötet megjelenésekor pénzt szokás utalni a szerzőnek.

Vörösmarty körül pedig (mint nem is oly régen Vörösmarty Kisfaludy Károly körül) ott buzgólkodnak barátai: Bajza József, Toldy Ferenc. Ők hárman: igazi triumvirátus. Irányítani tudják a közvéleményt és közben tartják az irodalmi életet. Fontos esemény aligha történhet nélkülük. Közvetett szerepet kapnak az 1837 augusztusában megnyílt Nemzeti Színház irányításában is. Bírálként akadémiai és más jutalmak felől döntenek. A császári rendőrség fejszovályva figyeli őket, mint a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás híveit, de egyelőre csak a besúgóí jelentések szaporodnak. Egy 1835-ös rendőrfőnöki utasítás szerint Vörösmarty „*vigili oculo tenendos*” - éber szemekkel figyelő.

Egy 1837. március 28-i jelentés pedig így jellemzi Bécs számára az *Athenaeumot*.

„Szerkesztősége arra törekszik, hogy a régi klasszikusokból vett idézetekkel felszítssa a liberalizmust és a demokratikus felfogást. Mert a folyóirat szerkesztői: Schedel, Vörösmarty és Bajza a legliberálisabb írókként ismeretesek. Utóbbi részleteket keres a régi klasszikusokból, melyek az eredeti szövegösszefüggésben nem tűnnek fel, de a magyar nemzet jelenlegi körülmények között annál megbotránkoztatóbbak...”

Az irodalmi mozgalom tehát politikai mozgalom is; híre eljut külföldre - olvashattuk Andersen szavait a *Lovakrul* dán fordításáról, mely a dán költő barátjának munkája...

Kikből állott Vörösmartyék társasága? Egressy Gábor emlékezése szerint

„Kis társaságunk, melynek középpontja Vörösmarty volt, annyira megszaporodott, hogy tágasabb helyről kellett gondoskodnunk. Azért Vörösmarty indítványára kibéreltük a *Csigának* első emeletét. (Vendéglő a mai Irányi utca és Veres Pálné utca sarkán.)... E *Csiga*-beli Körnek alapító tagjai, ha jól emlékezem, ezek voltak: Vörösmarty, Bajza, Pulszky, Henszlmann, Gaál, Tóth Lőrinc, Érdy, Bugát, Erdélyi, Vajda Péter, Garay, Bártfay, Stuller, Vachott Sándor, Vahot Imre, Szíj Sámuel, Zoffcsák, Ecsedi, Megyeri, Szentpéteri, László, Lendvay, Egressy Gábor. Ezen Körből nőtte ki magát későbbben a hatalmas *Nemzeti Kör*.”

Egressy ezután elmeséli, hogy gyakran látogattak el Vörösmarty lakására is „*egy csésze feketekávéra, melyet főzőgépével maga szeretett készíteni*.”

Nagy hatalom volt a Vörösmarty-Bajza-Toldy triász, s hatalmát *az általuk irányított lapokra* építette.

Jósika Miklós írja:

„Egy ismerőssémmel a Váci utcán haladva, egyszerre csak *három királyvörös nyakravalós* férfiú jött szemközt.

Mind a háromnak a lehető legigénytelenebb külseje volt.

- Hát ezek a vörösnyaklós urak kik? - kérdeztem ismerősömet.

Nevetett, látszik, szólt: hogy új ember vagy Izraelben, hiszen ez a híres triumvirátus.

Aki akkor a középtermetű ragyás Vörösmartyt, az igen szerény arckifejezésű Bajzát s végre a fehér, piros, kissé dodu Schedelt - mert még akkor ez volt a neve - megpillantotta, soha, de soha nem hitte

volna, hogy a veres nyakravaló a jobb szárnyon, ti. Vörösmarty Mihály, magyar hazánk első s örök hírű költőjévé válik; hogy Bajza elsőrendű ítésszé növi ki magát, gyönyörű költeményeket fog írni, s a nemzet köztiszteletét vívja ki; s végre, hogy aki ott a balszárnynon poroszkál, a fehér, piros Schedel, nemsokára ősi családneveink egyik legszebbikével cserélvén föl a koponya nevet s legtevékenyebb s legkifáradhatatlanabb irodalmáraink egyike - és - *nagyságos úr lesz.*”

A Vörösmarty-Bajza-Toldy hármas a három legjelentősebb irodalmi folyóiratot irányította. Legfontosabb közülük az *Athenaeum*, *Figyelmező* című mellékletével; 1837-ben indult, egy Berzsenyitől vett mottóval: „Az ész az isten, mely minket vezet.” A *Figyelmező*vel hetente háromszor jelent meg. Az *Athenaeum* közölte a negyvenes évek elején feltűnedező ifjú nemzedék első verseit; ebben publikált - többek között - először Kriza János, Vachott Sándor és Petőfi Sándor. Az *Athenaeum* gyakorlati szerkesztését Bajza végezte; Toldy-Schedel viszont a Tudós Társaság *Tudománytárát* irányítja. Melléklete volt a *Literatúra*. Fenyő István szavaival: a lap „kritikai tevékenységének méreteire jellemző, hogy csupán 1837-es évfolyama egyik ciklusában, a *bibliográfia* című rovatban 190 művet mutatott be a közönségnek! Általában évente több száz műre hívta fel a hazai olvasók figyelmét... Ennyi és ily szerteágazó munkásságú külföldi szerző művéről azóta se igen közölt folyóirat folyamatosan recenziókat Magyarországon.” Balzac, Louis Blanc, Fourier, Gogol, Lenau, Lermontov, Manzoni, Ranke működéséről értesülhetett az olvasó - sok mással együtt. Szintén Fenyő István állapítja meg, hogy „a *Tudománytárban* felvázolt irodalomeszmény túl van már a romantikán.” Leghaladóbb szellemű cikkírója Vajda Péter volt (*Az emberi nem tökéletesedhetéséről*), de Czuczor Gergely is cikkezett az angliai haladó mozgalmakról (*Szellemi mozgás Angliában s annak haladása, tekintettel más európai nemzetekre*). Gogolt ismertette, a folyóirat kiemeli egyszerűségét és a mindennapiságot mint írói eszményt. 1831 és 1836 között Bajzának volt egy „saját” folyóirata is, a *Kritikai Lapok*, de ebből mindössze hét füzet jelent meg. „Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos” - ez volt Bajza programja.

S tovább így folytatja: „Ki kell irtanunk a hízelkedés, a szolgálai csúszás lelkét; ledöntögetnünk szobraikat a bálványozásnak; elrezzentenünk a lelketlenséget; kimutogatnunk egymás vétkeit, botlásait, kimutogatnunk az utat, melyen nagy nemzetek példájaként a tökély magas pontjához vergődhetni.”

BAJZA (1804-1858) költőként indult, úgyszólván egyszerre Vörösmartyval - az 1823-as *Aurorában* publikált először - s ő is megszerezte az ügyvédi képesítést; tizenegy költeményét ma is olvashatjuk a *Hét Évszázad Magyar Versei* című gyűjteményben; kötete 1835-ben jelent meg. Mégis elsősorban kritikus és szerkesztő; sőt, ő az első olyan magyar műbíró, akinek ez élethivatása és ebből is él meg. Már 1833-ban világosan és máig érvényesen kifejti, hogy „Beszélyben, legyen az költői bár vagy történelmi, múlhatatlanul megkívántatik a valóság. A történelmi beszélyben... ami elmondatik, úgy történt legyen; a költőiben úgy történhetett legyen a való életben, miként elmondatik. E valóság a művészi gyönyörnek éltető eleme; nélküle a poézis hazugsággá alacsonyodván, nem képes művészi altatást gerjeszteni.” (*A románköltésről.*)

TOLDI-SCHEDEL FERENC (1805-1875) 1827-ben német nyelvű magyar irodalomtörténeti kézikönyvet adott ki; egy nyugat-európai utazás után, melynek során Goethével is találkozott, orvosi diplomát szerzett és orvosi gyakorlatot folytatott. 1835 szeptemberétől a Tudós Társaság titkára, 1841-től emellett a Kisfaludy Társaság igazgatója, 1843-tól pedig az Egyetemi Könyvtárnak is igazgatója.

Toldy Bajzánál is keményebb kritikusként indult, érdeklődése azonban később egyre inkább az irodalomtörténetírás felé fordult. Érdemei e téren elévülhetetlenek. Ő vetette meg a mai értelemben vett irodalomtörténetírás alapjait. Hogy Toldyék - Bajza, Vörösmarty és baráti körük - milyen elszánt céltudatossággal léptek fel, mennyire újat, mennyire korszerűt

követeltek, mutatja Toldynak az idős Kazinczyt illető bírálata. Kazinczy 1830-ban magyarra fordította felsőeőri Pyrker János László egri érsek 1821-ben németül kiadott művét, *A szent hajdan gyöngyei* címen. Erről Toldy, akit felháborított, hogy egy magyar főpap németül írott gyengécske művét magyarították, holott ez a főpap nem vállalta anyanyelvét, így vélekedett:

„Kazinczy magát, mint elsőrangú magyar író, annyira elfeledé, hogy ezen költeményeket nemcsak fordítá, hanem a német hexametereket magyar prózában fordítá!... Hová leszünk, ha oly írók is, mint Kazinczy, már munka közben tartanak elfelejtésre számot? Hagyj ilyeneket másoknak, érdemes férfi! Te csak állandót építs. Kazinczy a *Gyöngyök* s a Majláth regéi fordításaiért soha a tudományos tribunál előtt magát sem igazolhatja! Mind a kettő koldulás, mely hozzá méltatlan, s nekünk nem kell. Mit kínozzuk szeretetünkkel, kik nem tartották méltónak azt kivívni, azt megérdemelni?”

Hát ez bizony szigorú hang, s az agg mester iránti minden tisztelettel együtt érezteti, hogy új idők új szelei fújnak.

A NAGYVILÁGON E KÍVÜL NINCSEN SZÁMODRA HELY

Vörösmarty, a triász vezére és Kazinczy utóda, már nem ilyen keményhangú kritikus. Ő inkább a jelentkező fiatalok felfedezésében ér el nagyszerű eredményeket. Költőként pedig hasonlíthatatlanul jobb, mint Bajza, Czuczor vagy mint bármelyik nemzedéktársa. Vörösmarty költészete, a kor kívánalmainak megfelelően, egyre közéletibb. Halhatatlan példája ennek az 1836-ban írott *Szózat*.

A felszólító módban fogalmazott első két sor jámbor óhajtását: hazánknak rendületlenül legyünk hívei, egy majdnem keserű, tényközlő megállapítás súlyosbítja megváltoztathatatlan szükségszerűségé:

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely.

Ez már nem fennkölt erkölcsi óhajtás: ebben az a felismerés rejlik, hogy - nyilván nyelvünk magányossága miatt is - akár tetszik, akár nem: *kénytelenek vagyunk* itt élni-halni, a nagyvilágon e kívül nincsen számunkra hely. S valóban: aki magyar mivoltát külföldre távoztában is meg akarta őrizni, annak szenvedés és lelki kín lett osztályrésze; a haza határain, egy nyelvi közösségen kívül csak magyar mivoltunk feladásával válhatunk boldoggá.

Döbbenetes, hogy a költő amilyen biztosan reméli, sőt tudja

Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor

csaknem ugyanilyen bizonyossággal sejti:

Vagy jőni fog, ha jőni kell
A nagyszerű halál...

A zenei ellenpontozást: hogy tudniillik egy nagyszerű halál esetén az embermilliók szemében gyászkönny fog ülni, azért nem béklyózza romantikus önsajnálattal, mert e költői kép érezteti velünk, hogy úgysem történne így, tehát éppen azt sugallja: *illenék*, hogy a népek millióinak szemébe gyászkönny gyűljék...

Így válik az utolsó versszakban nyomatékosan megismételt második strófa lelkiismeretünket nyomasztó nehezékké, viszont az elkerülhetetlennek érzett végzetbe való belenyugvás egyszersmind mégis szinte már bizakodással egyenértékű

Áldjon, vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell.

Meghökkenően érdekes, hogy a *Szózat* ráánkmaradt kéziratának javításrengetegében két sor maradt érintetlenül, két sor fogalmazódott meg mindjárt úgy, hogy azt a költő nem módosította:

Nincsen számodra hely

és

Itt élned, halnod kell.

A *Szózat* éppoly rohamosan terjedt, mint a *Hymnus*: 1843 januárjában, keletkezése után hét-nyolc esztendővel, a Nemzeti Színház pályázatot írt ki megzenésítésére; a beérkezett huszonkét pályamelődiából Egressy Béni zenei feldolgozását díjazták első helyen, s azt két másik jutalmazott zenei átirattal együtt május tizedikén mutatták be a nyilvánosságnak.

Ez az ünnepi alkalom egyszersmind a költő magánéletének is ünnepe volt: a negyvenhárom éves Vörösmarty 1843 májusában nőül vette barátjának és küzdőtársának, Bajza Józsefnek sógornőjét, Csajághy Laurát. E kései szerelem örök emléke *A merengőhöz*.

A merengőhöz azonban szinte csak kitérő a közéleti elkötelezettségű, bölcselkedve tanító versek hosszú sorában. Egy Gutenberg-évforduló ürügyén 1839-ben tizennégy sorban összefoglalja a tizenkilencedik század demokrata polgárának hitvallását. A világ akkor lesz méltó Gutenberg emlékéhez:

Majd ha kihull a kard az erőszak durva kezéből
S a szent béke korát nem cudarítja gyilok;
Majd ha baromból s ördögből a népszaroló dús
S a nyomorú pór nép emberiségre javul...
(*A Gutenberg-albumba*)

Még a Pesten hangversenyező Liszt Ferencben is a közcselekvésre buzdító férfit ünnepli; a nagy, az igazi cél az lehet, hogy Liszt zenéjének hatására

Nagy fiakban tettek érjenek.
(*Liszt Ferenchez*, 1841)

Az 1844 őszén írott „*Mit csinálunk?*” Petőfi hangját előlegezi:

Mit csinálnak Magyarhonban?
Esznek, isznak s tán dolgoznak?
Félig-meddig: mert nem tudják
Másnak lesz-e vagy magoknak.

Ezzel csaknem egyidőben keletkezett a *Gondolatok a könyvtárban*: „míg nyomorra milliók születnek. Néhány ezernek jutna üdv a földön.” Ezt így, ezzel az utópista szocializmusra emlékeztető hangsúllyal nem mondta ki magyar költő Vörösmarty előtt. „Egy új irány tör át a lelkeken” - s ez az új irány hozzásegít.

Hogy a legalsó pór is kunyhájában
Mondhassa bizton: nem vagyok magam!
Testvérim vannak, számos milliók,
Én védem őket, ők megvédnek engem.

Ezt a higgadt és távlatilag megalapozottnak nevezhető derűlátást, ezt a reménykedő egyensúlyt a politikai események iránt különösen érzékeny Vörösmartyban megbillentette az 1846. februári lengyel felkelés leverésének módja: a császári politika az egyébként valóban elnyomott lengyel jobbagyságot a nemzeti függetlenségért felkelő lengyel nemesség ellen uszította, s így a felkelést vérbefojtották. Az addig független Krakkó Köztársaságot, ezt a

városállamocskát is megszállták a cs. kir. csapatok. Vörösmartyt, aki nem először élte át a Habsburg erőszak alkalmazását Lengyelországban - a harmincas évek elején egykori tanítványa, Perczel Móric is szenvedő részese volt az egyik felkelés leverésének -, és aki 1846-ban már tudta, hogy a reformokat egyre nagyobb léptekkel megvalósító Magyarországot nem lehet feltartóztatni - iszonyodva szemlélte a véres leszámolást. Mintha megsejtette volna 1849-et! Ezt az élményt önti versbe *Az emberekben*. Az ember, úgy látszik, nem képes önmagán változtatni:

S midőn azt hinnők, hogy tanul,
Nagyobb bünt forral álnokul.

Vajon nem érvényesek-e ezek a sorok ma, az atombomba évszázadában is?

Az emberfaj sárkányfog-vetemény:
Nincsen remény! Nincsen remény!

Tóth Dezső pontos megfogalmazásában: „A költemény pesszimizmusában végső soron a nemesi liberalizmus alapvető dilemmája jelenik meg, zsarnokgyűlölet és osztályfélelem... De mennél mélyebbre száll alá a költemény az efölött érzett kétségbeesésben, annál inkább sugallja az érdekegyesítés szükségességét.”

Vörösmartyban tehát a negyvennyolcas magyar forradalom küszöbén rosszat sejtő gyanakvás váltja fel a polgári-demokratikus reménykedést, bár a haladás eszméit nem adja fel. 1847-ben alig ír verset, ezek is többnyire pársorosok, töredékek. Petőfi robbanó sikere is hathatott rá, talán el is bizonytalanította; de emellett kétségtelennek tűnik egyre gyanakvóbb szorongása. Petőfi verseinek modorában dohogja:

Rossz gazda vagy, szegény
Jó nemzetem,
Gazdálkodásodat
Nem szeretem.

Kívánod ami nincs,
S nem kapható,
S mid van, kezéd között
Olvad mint hó.
(*Mi baj?*)

Még keserűbb ingerültség parázslik a *Jóslatban*:

Vagy nincs erőnk? Az nem lehet:
Ártunk egymásnak eleget.

De ha kevesebbet is ír, közéletileg egyre tevékenyebb; látni fogjuk ifjú pályatársairól írott ajánló bírálatait. Sikere nagy, tekintélye csorbítatlan. Hét év alatt három ízben jelennek meg gyűjteményes kötetei: *Újabb Munkái* Budán, 1840-ben, négy kötetben; *Minden Munkái* Pesten, 1845-1848, tíz kötetben; és ugyanez egy kötetbe gyűjtve 1847-ben.

A Vörösmartyék szorosabb köréhez számító költők közül e harmincas-negyvenes években CZUCZOR GERGELY (1800-1866) és Vajda Péter a legjelentősebb.

Különös sors a Czuczoré. Kortársai rajongva tisztelték. Vörösmarty után a legolvasottabb költő volt. Történelmi tárgyú verses kisepikája ma már fel sem mérhető mértékben járult hozzá negyvennyolc előkészítéséhez. (A középkori irodalomról szóló fejezetben idéztük Hédervári Kont Istvánról írott költeményét.) Találóan mondja Hankiss János: „Vörösmartyval kivette részét a magyar közönség hazafias átképzéséből.” Megalkuvás nélkül haladó gondolkodású költő; említettük már „*Szellemi mozgás Angliában*” című tanulmányát. Egyházi előljáróitól, a helytartótanácsai szervektől unos-untalan zaklatásnak volt kitéve. A jobbágyfiú-

ból lett pap egész életében következetesen írt, szólt a jobbágyokhoz. A szó szoros értelmében népművelő tevékenységet fejtett ki (*A pálinkaivás ellen; A rossz gazdálkodók; Tanulj, hogy boldogulj*). A *Mezei Naptár* 1840-1848 közötti évfolyamaiban rendszeresen közölt *Paprikás versei* új olvasórétegeket nyertek meg a magyar nyelvű irodalom ügyének. Ugyanebben a *Mezei Naptár*-ban megírta a *Magyarok Krónikáját* a földművelő nép számára. George Washingtonról életrajzot adott ki (*Washington élete*, Pest, 1845). Nép dalai - amint azt az előző fejezetben láthattuk - Petőfi közvetlen előkészítői. Kisfaludy Károly után tőle tanult legtöbbet Petőfi. 1845 tavaszától kezdve az első magyar értelmező szótárt írta; 1848-ban az I betűig jutott.

És mégis: ez az ember szinte ismeretlen a mai olvasni szerető közvélemény előtt. Nevéről hallottak; de nem olvassák. Századunkban egyedül Hankiss János méltatta érdeme szerint *Európa és a magyar irodalom* című kötetében: „Mindez egyre nyomósabban figyelmeztet bennünket, hogy Czuczor nemcsak népdalköltő, hanem a reformkor egyik legbátrabb sürgetője is.” Ugy szintén Hankiss idézi Thalés Bemard francia költőt (1821-1873), aki lelkesült Czuczorért: „*O poète charmant, toi qui sur les bruyères Fais courir au hasard le chevreuil effaré... Je voudrais, ô Czuczor, sous des cieux toujours calmes, Redire tes refrains dans les bois toujours verts.*” (‘Ó, te kedves költő, ki vaktában kergeted a rémült őzet át az avaron... Szeretném, ó Czuczor, a rezzenetlen ég alatt, folyton zöldellő erdőben idézni nótáidat.’)

VAJDA PÉTERt (1808-1846) Czuczornál is hamarabb feledtük; ezt azonban ha nem is menti, de magyarázza, hogy nehézkes stílusa nem olvasmányos.

Vajdát 1831-ben egy diáktüntetés miatt kicsapták a pesti orvosegyetemről; újságírónak állt. Sokat utazott, 1834-ben Lipcsében a *Garasos Tár* című rövidéletű népszerű ismeretközlő lapot szerkesztette. Több magyar lap munkatársa volt; 1841-ben a *Világ* című lapot szerkeszté, ez haladó eszméi miatt maradt rövidéletű. 1843 őszétől haláláig (1846. február; 38 éves volt) a szarvasi gimnáziumban tanított.

Petőfi versben siratta el:

Az én könyűim hadd omoljanak
A függetlenség bajnok férfiáért,
Ki e hajlongó, görnyedő időkben
Meg nem tanúla térdet hajtani.
(*Vajda Péter halálára*)

Sokat fordított. Bulwer (*Éj és korány*, 1843), Defoe (*Robinson*, 1844), Seribe és mások általa váltak népszerűvé. A *Hamlet*, az *Othello*, a *III. Richárd*, a *Lear király* a Nemzeti Színház első éveiben az ő fordításában került színpadra. Témáit később nagy költőink kamatoztatták. (Például: *Buda Halála*, szomorújáték öt felvonásban.) Első verse a *Koszorúban*, 1831-ben jelent meg. 1839-1843 között négy kötetben publikálta *Dalhon* című gyűjteményét. A prózavers úttörője:

„És várakoztatok, emberek, zenét alkotandok a nyelvből, melyen virágok, ormok, szelek és nap beszélnek hozzám, ti figyeltek zenémre s nem veszitek észre, hogy az más világba bájolt el benneteket, a szellemek és erők világába, hol mulatoznotok kék és boldogság lesz.”

A mai olvasót a hindu Rabindranath Tagore prózaverseire emlékezteti Vajda Péter Tagorénál száz évvel korábbi stílusa. Ő maga Novalistól és Hölderlintől tanult. Kicsit keresett, kicsit erőltetve keleties; mégis erős a varázsa, mert a szavak szürke sorain átsüt Vajda őszinte természetrajongása.

A Természettudományi Társulat alapítói közé tartozik, 1842-től kezdve titkára volt.

Mint a Petőfi-strófából értesülhettünk: Vajda nem alkuvó demokrata volt, eszméit nála lakó unokaöccsébe, Vajda Jánosba is átültette. „Reméljük, hogy mit a magyar nemzet mint kiváltságos osztály nem tön meg, végrehajtandja a magyar nemzet, mint magyar nép - vagy még inkább: a magyar nép, mint magyar nemzet.”

A ROMANTIKUS PRÓZA

Az *Athenaeumban* indult próza- és drámaírók közül KUTHY LAJOS (1813-1864) vált a kor dédelgetett kedvencévé. A császár börtönét megjárt bihari lelkészfi beküldött novellái valóban messze felülmúlták a megszokott beszélyek színvonalát. A hazáért is szenvedett, tehetséges is - kell-e több? Kuthy Lajos ugyanis 1834-től a pozsonyi országgyűlésre küldött bihari követ „patvaristája”, jogi ismeretekkel rendelkező segédje volt, részt vett a Lovassy László és Kászonyi Dániel szervezte ifjúsági politikai klub, a *Társalkodási Egylet* munkájában, letartóztatták s rövid ideig fogva tartották. Az *Athenaeumban* közölt első novellái akkora feltűnést keltettek, hogy a Nemzeti Színháztól megbízásokat kapott, a Tudós Társaság alig harminc esztendőskorában felvette tagjai közé (1843), majd a Kisfaludy Társaságnak is tagja lett (1845), később pedig Batthyány Lajos gróf, a negyvennyolcas miniszterelnök magántitkára lett. Már 1841-ben megindult összes műveinek később kilenc kötetre dagadó kiadása. Ő az első magyar író, aki műveiből gazdagodott meg, fényűző lakásán előkelő hölgyek fordultak meg - s ez a dámák dicsőségének számított, ami a kor erkölcsét ismerve szinte hihetetlen; amikor saját hintóján kikocsizott, csödület támadt körülötte. Első darabját - *Ariadne* - 1838 őszén mutatták be; a *Fehér és fekete*t fél év múlva 1839 februárjában; az *Első Károly és udvarát*, Zách Klára tragédiáját, 1840-ben. Hegedűs Géza írja, hogy „A *Fehér és fekete* Amerikában játszódik, fehér földesurak és néger rabszolgák között. Minden fehér ember ördögnél gonoszabb, minden fekete testet öltött angyal. Az egész dráma harsány tiltakozás minden társadalmi megkülönböztetés, minden faji előítélet ellen. A négereket akár magyar jobbágyoknak, a fehéreket akár hazai földesuraknak is lehetett értelmezni.” Legsikeresebb műve az Eugène Sue *Les Mystères de Paris* (1842-43) című bűnügyi jellegű társadalmi regényének hatására írt *Hazai rejtelmek* (1846-47).

Ha a századunk elején ismét kiadott *Hazai Rejtelmeket* fellapozzuk, azonnal szembetűnik, hogy Kuthy lebilincselő elbeszélő modora és érdekes cselekmény bonyolítása Jókai erőnyeit előlegezi. Kuthy kétségkívül a nála nem sokkal - mintegy tíz esztendővel - később fellépő Jókai előfutára:

„Míg a lápvilágok látható országán, az egymásba merült s egymásból kifejlő élet rendszerével ily csodás bőségben alkot és alakít a természet bibelő türelme: azt vélné az ember, a sima vizek tétlen tömegében megszűnt a teremtés. Oh nem! ez igénytelen csend látszó nyugalmában még megragadóbb e hatalom ereje. Mikor enyészetnek indul a nyári nap, s döntvényesen fénylik a tó tükrére, a nyugvó özön méhe átvilágul. A barna tófenék világító bársonnyá változik, s megtörve a délest fáradt sugarait, vakító csillám helyett lámpafényt önt a mélység titkaira. Néhol a múlt évnek őszi temetése, hulló levélszőnyeg fedi a feneket, éles színvegyével a számtalanféle fajnak s hervadásnak. Egy-egy gallynak vagy gyökérnek feloszló vonalán piros vagy gyenge zöld füzerben születnek falánk árulékok; néhol a levélrétegek nyiladécai között csodás gombaerdők vetnek árnyat ismeretlen tojásfalomkákra, s ezen egész látvány tájképe nem nagyobb egy lóherelevélnél. Másutt a béka-lencse tömött pázsitja lebeg a tószín alatt, s eleven smaragdját napvilággal aranyozva meg a felül elúszó had, míg a szomszédban bokros tátrány, nyúlánk hajszerű hínár, vagy hízott vízi indák szőnek hálót a kristály teremben: míg alatt tói folyondárok, csáté és sarjú-sás rengő bársonya látszik várni a habszűz hatyúfűhár lábát. Emitt az úszó lakosok seregei járnak-kelnek a mélység medrében; drágakövek fénye csillog fordulataikon, s eleven játékban nőnek a lágy-meleg hullám közt; odább csigák milliója hengereg egymáson, s túl rajtok sárvirág virít, s a tókirály választott virága, a nymphaea sagittaria két öles száron mint annyi zöld kötélén fel-felnyújtogatva tojásnyi bimbóit,

hogy a vízszínen elterítse fehér koronáját. Ezer nemű állatfaj és virány, fejlemény, mozgalom, változás, enyészet, s mindez elragadó, mesés foghatatlan pompában mélyen vízszín alatt; de csak távol csendben lesve, mert ha a tolvajkéz fel akarja törni a kristály zárfalát, olvasztott iszappal rejti el titkait.

Másutt a vízőzön téresebb síkjain, lassú kitartásban, az ösvilágformáló modorral folytatja magát a teremtés. Szél és habjátéka csendes hullámmatban összever tömjét, nádtöreket, gázt, maszatot, növényt, mit az őszi haldokláskor vagy ragadozó árban magának elrabolt. A lebegő kaosz anyaggá tömegül, testet vesz magára, elválk a víztől, formába öltözik s kilép a létel országába, mint a teremtés második napján. A víz birodalma, a szél és madarak a csúszó-mászókkal részvétellel köszöntik a félénk vendéget, s míg az remegve fut az ingatag habon nád- s buzgány pehelyt, száraz őszi levélt, port és fűmagokat hordogat rá a szél; csúszó-mászók rakják az új honra tojásaikat, s a vízi madarak serege reá költ. Alig vett léte, már szabadságát veszti, a független lakók urává lettek, s szolgálni kezdé az önző természetet. Majd gyökereket fon, de még foszló elem, erőtlén a réteg s évi terméke csak gyér fű vagy léha gaz. Már az ember lesi faldokló szemekkel, számít és méreget s jogot keres hozzá, de a szűz föld nem veszi fel a bitorló foglalást, nem bocsát magára senkit a telhetlen fajból, s később szétválni, hogy elnyelje a bitort, mint telepet adjon uzsorás szomjának.

Hasonlók lehetnek nagyobb kiadásban Ausztrália éretlen szigetkéi, melyeknek süppedékes laza telepét ember még nem ülte meg s nehéz nedűs légjében mérges csúszók, denevérek s ragadozó fajok tenyésznek.

A besztercei lápvidek cseretnek nevezi ezen éretlen földgyűrmát, melyet összeenyvez a tajték, békanyál s mézgás partveredék, melynek vegyanyagát tózsírnak mondanám, s mely épen azon elem, mit az angol combustible cím alatt nagy sikerrel használ nyereséges tűzi anyagul, mely sokkal célszerűbb a német torfjánál. Londonból Albert vegytanár néhány év előtt alkutervben állt a táj legvagyonosb földbirtokosával, s ügynöke állítá, miszerint e lápvidek combustibleje felette finom, s oly bőségben készül, hogy nagy gyártelepet képes volna ellátni.”

Kénytelenek voltunk az olvasót e szokatlanul terjedelmes idézet elolvasására kérni; nem csupán, mert Kuthy prózastílusának erényei csak ilyen hosszabb összefüggésben látva meggyőzőek; hanem azért is, mert önkényuralom alatti szereplése s az ellene méltán támadt ellenszenv oly mértékben kitörölte őt a közemlékezetből, hogy emiatt a magyar próza fejlődésének áttekintése is csorbát szenved. Jókai, Kemény nem támadt a semmiből; többek között olyan előkészítőik is voltak, mint Kuthy, akinek prózájától lehetetlen megtagadni az elismerést. Kevesen tudtak a harmincas évek végén így elbeszélő prózát írni! (Bár maga a *Hazai rejtelmek*, melyből idéztünk, a negyvenes évek közepén keletkezett.)

Jókai felé mutat nemcsak stílusa, hanem alkotói módszere is az őstermészet részletező, de nem terjengős leírásából hol az Ausztráliára történő hivatkozás rántja vissza az olvasót a jelenbe, hol pedig a londoni Albert vegytanár emlegetése ébreszti annak tudatára, hogy mennyi teendő vár még az országra, hiszen a lápvideken nagy gyártelepet lehetne létesíteni. Széchenyi programjának népszerűsítése ez!

Kuthy mellett eltörpül a maga korában szintén népszerű DÁLNOKI GAAL JÓZSEF (1811-1866), az *Athenaeum* másik jeles próza- és színműírója. A helytartótanácsi számvevőszéki hivatalnok, Eötvös és Szalay László jóbarátja már a harmincas évek legeleje óta publikált és szinte magától értetődően csatlakozott az *Athenaeum* köréhez. A színházba járó közönség *A peleskei nótárius* című vígjátékából (1838) ismerte és kedvelte. A témát Gvadányi adta, de Gaal nótáriusa már nem élvezi rokonszenvünket, az író nem azonosítja magát vele, mint egykor Gvadányi; Gaal falusi jegyzője kivetnivaló maradi, aki éppen azáltal komikus hős, hogy túlszáguldott rajta és nézetein a világ. Az irodalomtörténetírás becsüli *Szirmay Ilona* című, 1717-ben játszódó történelmi regényét (1836). Ebben bukkan fel először a betyár alakja, Pintye Gregor személyében. A regény jelentősége azonban viszonylagos, mint a múzeumi tárlóba tett tárgyé: ma kézbevéve alig több adomák, epizódok lazán egymásba kapcsolódó soránál. A negyvennyolcban Damjanich keze alatt szolgáló Gaal mégis megérdemli, hogy emlékét felidézzük.

Az *Athenaeum* körében, pontosabban a *Figyelmezőben* lépett fel a korszak Bajza mellett legjelentősebb kritikus és esztétikai szakírója, SZONTAGH GUSZTÁV (1793-1858) is. Szontagh hivatásos katonatiszt volt - innen ered tartós barátsága Mészáros Lázárral -, aki hosszú szolgálati idő elteltével nyugállományba helyeztetvén, 1837-től kezdve rendszeresen dolgozott a Vörösmarty-triász lapjaiba. A Bajzánál konzervatívabb, bár azért reformokat sürgető, művelt kapitány, a Tudós Társaság tagja és a Kisfaludy Társaság alapítója a lélektani hűség állhatatos követelésével segített kialakítani a nehezen születő magyar elbeszélő prózát. Szontagh elve: „a leghívebb valóságot a legteljesebb eszményítéssel egyesíteni.” - „A költő: népének és kora öntudatának góca, létege.” Már egy 1827-ben írott értekezésében - *A literatúrai kritikás folyóírásokról* - jóval Bajza műbíráói fellépése előtt hangoztatta, hogy „a kritika része a literatúrának... tulajdon nemzeti literatúra eszerint csak tulajdon művészi értelem, tehát tulajdon kritika által leszen lehetséges”. Horváth János megállapítása szerint tehát Szontagh értelmezésében „a bírálat gyújt fáklyát a művészi produktivitásnak.” (*A magyar irodalom fejlődéstörténete.*)

Szontagh kapitány írta az első cikket a nők irodalmi egyenjogúsításáért: aminek annak idején Berzsenyi versben adott hangot, azt most Szontagh prózában követelte: „*Bajnoki harc Takács Éva ügyében az asszonyi nem érdemei- s jussaiért*” (*Tudományos Gyűjtemény*). Szontagh bírálataira Jósikáról és Eötvösről szólván visszatérünk.

A Vörösmarty-Toldy-Bajza triász által kézbe tartott irodalmi lapok körén kívüli, velük szemben álló konzervatív írói csoportosulás a Munkácsy János szerkesztette *Rajzolatok a társasélet- és divatvilágból* (1835-1839), majd ennek folytatása, a *Budapesti rajzolatok*, később *Sürgöny* és melléklapja: a *Literatúrai csarnok*, 1843-tól kezdve pedig a Petrichevich Horváth Lázár által szerkesztett *Honderű* hasábjain hallatott magáról.

A társaság hangadója a negyvenes évek második felében P. Horváth Lázár volt, egy ízig-vérig császárhű nemes, akinek fivére negyvennyolc őszén Windischgrätz herceg seregének vezérőrnagyaként tört saját hazája ellen.

Nem mindegyik író volt persze izgatottan reakcionárius; mégis érdekes, hogy Világos után a nemzet őket is könyörtelenül kitörölte emlékezetéből; még a csak a harmincas években tevékeny, később alig megszólaló hangadókat is. Közülük mindenképpen méltatandó CSATÓ PÁL (1804-1841), aki a Pozsonyban megjelenő *Hírnök* hasábjain támadta az *Athenaeumot*. Ő igazította helyes magyarságúvá a 48 őszén a buda-pesti hajóhídon lemészárolt gróf Lamberg Ferenc altábornagy, pozsonyi hadosztályparancsnok *Még egy terra incognita* című könyvét (1841). Lamberg egyébként a *Hírnök* rendszeres cikkírója volt.

De nem ez volt Csató fő tevékenysége; könnyed, szórakoztatva csevegő elbeszélő és költő, Toldy Ferenc szerint „az ő kezében elveszti a nyelv minden feszességét, göröngyösségét, egyszínűségét, és sima, hajlékony, változatos és gazdag leszen.” *Boldog szerető* című novelláját Radnóti Miklós stílusforradalomnak tartotta. Némelyik verse valóban meghökkentően modern; Heltai sanzonjainak könnyed eleganciáját, csúfondáros csípősséget előlegezi:

Én magyar leány vagyok
A nevem Babet,
Ám Piroska minden lány
S Rózsa - nem lehet.
Borcsa is nevem; de ki
Kedvel, ezt így ejti ki:
Szép Babet!
Kis Babet!
(*Kis Babet*)

A városi aszfalt-folklór első termékei az ilyen és hasonló versek; íme hát a harmincas évekből, a reformok korából már ilyen is ismerünk; az ország tagadhatatlanul városiasodik.

Idéztük már Jósikát a Vörösmarty-Bajza-Toldy triászról. Ugyanő így mutatja be a Csató körül csoportosult konzervatív-reakcionárius társaságot:

„Volt ez időben Pesten két mérges irodalmár. Az egyik *Munkácsy*, a másik *Csató*; mind a kettő később, állítólag mérgében pukkant meg. Ezek egyikét, Munkácsyt igen jól ismertem. Gyakran meglátogatott, s ilyenkor egész mérgét kiöntötte a többi írókra. Mindegyiknek adott egy-egy nevet, *Toldy Ferencet kis protokollistának, pislogó Toldinak, üres koponyának*, no de Bajzát meg az öreg Desseffy József *Zajbaj uramnak*, ez meg őt silány írónak titulálta. Rummy Károlyt pedig egy szedő tette csúffá, nevét *Pumi Károlynak* szedvén ki.

Íme, egy kis mutatvány az akkori *írói courtoisie*-ből, s minő társaságba lépett az, aki írónak felcsapott!”

Csatónak van egy sikeres vígjátéka is, melyet századunk elejéig rendszeresen játszottak a színházakban: *Megházasodtam* vagy *Fiatal házások*.

Bajza és Csató Pál, az *Athenaeum* és a *Hírnök* két szélső pólusa között a mind politikailag, mind művészileg közép-szerű nagyszámú derék had töltötte meg a lapokat. A harmincas években a színvonalas szórakoztató belletrisztika fóruma a *Regélő* és irodalmi melléklete: a *Honművész* volt. Mátray Gábor alapította; segédszerkesztője Garay János.

GARAY JÁNOS (1812-1853) jeles újságíró volt, a szó *mai* értelmében talán az első. Idéztük tőle Budapest egy napjának leírását. Nevét Az *obsitos* örizte meg, Kodály Hány Jánosának irodalmi alapja és őse. Valaha szívesen szavalták történelmi balladáit (Például Hédervári Kont Istvánról). Számos témáját ifjabb pályatársai dolgozták fel újra, így A *nagyidai vajda* című költői elbeszélését Arany János. A *Regélő* folytatásaként 1842-ben immár magasszerkesztette lapot alapított: *Regélő Pesti Divatlap*, melyet 1844-ig irányított. A Kisfaludy Társaság segédtitkáraként ő ajánlotta és támogatta többek között Vajda Sándort. Annyira ízig-veéig újságíró volt, hogy verseskötetén kívül cikkeinek gyűjteményét is kiadta két kötetbe gyűjtve (*Tollrajzok*, 1846). Garay tehát az elsők között nemesítette önálló irodalmi műfajjává a hírlapi tárcát, mint maga nevezte: tollrajzot. Hogy képet kaphassunk róla: mit jelentett akkor egy Garay-szabású újdondász és költő a közvélemény szemében, vessünk egy pillantást előre, 1849 őszére. Az aradi magyar foglyok, Haynau rabjai, megtudták, hogy Garay János beteg és nélkülözni kénytelen. Összeadtak rabpénzükből hatvanegy forint két krajcárt, arra kérve a börtön parancsnokát: juttatná el a szerény összeget Garay Jánosnak...

Vörösmarty, Petőfi, Arany költeményei mögött érthetően szerénykedik a háttérben Garay költészete; gondoljuk meg mégis, mit jelentettek az egykorú olvasó számára - aki aztán mint honvéd-rab a börtönből pénzt küld a költőnek - az ilyen strófák:

„Nem úgy, király! Az égre nem!
A pártütő te vagy!
Te tetted azt, hogy a hazán
Az átok súlya nagy.”

...

Vagy visszavívja ős hazánk
Szabadságát karunk,
Vagy érte küzdve, hű felek,
Egyért s együtt halunk -
(Kont)

E Garay és mások szerkesztette szórakoztató irodalmi lapok legszorgosabb, közkedvelt munkatársa KOVÁCS PÁL győri orvos volt. Kovács (1808 1866) 1827 óta publikált,

Kisfaludy Károly fölfedezettjei közé tartozik, de mint egy vidéki város gyakorló orvosa nem csatlakozott irányzatokhoz és lapokhoz sem. Novelláit azonban az *Athenaeum*tól a *Regélő*ig mindenütt szívesen fogadták. Mint a pápai református kollégium egykori diákja, pályadíjakat tűzött ki a kollégiumi önképzőkör számára; 1842-ben Petőfi nyerte el Kovács doktor úr két aranyát egyik versével.

Ő is tagja a Tudós Társaságnak és a Kisfaludy Társaságnak. Színművei három kötetben 1833-1837 között, összegyűjtött *Munkái* négy kötetben 1841-1846 között jelentek meg.

Ő az első magyar orvosdoktor, aki disszertációját magyar nyelven adta be (a nevendék nőnem-ről, vagyis a serdülő lányok orvosi kezeléséről).

Ha novelláiba lapozunk, rövid, csattanós, többnyire mulatságos anekdotákat találunk; jóízű szórakoztatás, színes korkép - mint a kor festőinek zsánerképei. De ezekben az anekdotákban is bennük bujkál a későbbi Jókai, sőt Mikszáth; a *Hű Misa* című prózába öntött gúny-eposz pedig egyenest mintha *A helység kalapácsának* lenne elődje:

„A nap leáldozott s csend szállá meg a széles rétet. Hazaindulának izzadt kaszásai Ambrusnak, a tehetősnek, vállaikon villogván görbe fegyverük, eszközei a nagy fűmészárlásnak... S Misa, a leg-tágabb gyomrú búval lakozik ma, lábát is bú láncolá le, s egyedül maradt a nagy rét közepén, mint épületen gyulladás után a magas kémény; s hívét, a vastagkarú Jutkát keble sóhajjal, szája panasszal, szeme könnyel telve kesergeti! Honnét e bús szellő? Misa sóhajt, a kínra teremtett! Honnét szomorú visszhangja a távol bérceknek? Misa nyög, a sorstól lesújtott! Honnét keserű harmat a vastag rendeken? Misa hullatá azt nehéz csöppekben árva szemeiből, ellágyulva tömött-képű kedvese vesztén. S ez Jutka volt, a széles talpú, egyetlen leánya a birtokos Ambrusnak, ki édes hunyorgásával s jól zsírozott réteseivel magához voná hősét énekünknek, az iztagos Misát, a leányhoz s ökreihez egyaránt hívet...”

Imrus, a bíró fia, megtudván Misa és Jutka titkos kapcsolatát, úgy fakult el „mint rossz festékű karton mosás után”; az olvasót pedig így szólítja meg az író: „Gyöngé szívű hölgy! Ki... írásomra botlál, hogy rajta elnyomjon az álom, hagyj fel az olvasással, mert rettentők következnek, irtóztató álmokat okozandók!”

Kovács Pál nem írt regényt; tárcáit mindig újságoknak, folyóiratoknak küldte el; szépprózai kötetei ezek gyűjteményei; irodalomtörténeti helye, szerepe és jelentősége tehát az, hogy Kovács Pálnak, az írónak működését a meglévő nagyszámú hírlap tette lehetővé. Garay és Kovács: a hírlapi tárca első magyar mesterei.

Nem hangoztathatjuk hát eléggé, mennyit lendített a hírlapirodalom a magyar költészetben és elbeszélő prózában. A szerzőnek már nem kellett a maga és baráti köre gyönyörűségére költött verseket hosszú évek gyűjtése után kiadót keresve úgy kinyomtatni, hogy a közönség a kötet megjelenéséig mit sem tudott róla; a *Regélő*től az *Athenaeum*ig elég lehetőség kínálkozott, hogy a valamennyire is tehetséges szerző hetente akár többször is találkozhatson olvasóival. Ez magyarázza egy Kuthy Lajos bámulatos sikerét, azt, hogy alig háromesztendő működés után már életműkiadása kezdődik.

És még nem is említettük a harmincas évek legfontosabb politikai lapját, melynek *Társalkodó* címen irodalmi melléklapja is volt: Széchenyi István gróf *Jelenkorát*. A *Jelenkor* 1832. január elsején indult; Széchenyi Kisfaludy Károlyt kérte fel a lap szerkesztésére, halála miatt azonban Helmezy Mihályra bízta a redakciót. Helmezy már a tízes évek óta az irodalom szorgos munkása volt, lelkes nyelvújító; Széchenyi megtette a Tudós Társaság pénztárnokává, s e minőségében lett a *Jelenkor* szerkesztője. Helmezy mellett Kunoss Endre, Nagy Ignác, Tóth Lőrinc működtek felváltva segédszerkesztőként, a *Társalkodót* pedig nem kisebb férfiú, mint maga Bajza gondozta. Nem célunk a *Jelenkor* történelmi-politikai jelentőségének méltatása, állandó szerzőit-segédszerkesztőit mutatjuk be, közülük is az említésre érdemeseket.

KUNOSS ENDRE (1811-1844) nagy nyelvújító volt, *Gyalulat* címen ki is adta idegen szavak magyarosított jegyzékét (1835); mint Vajda Péter barátja, megindította a *Természet* című természettudományi lapot. A fiatalon elhunyt költőt széles körben kedvelték; sok versét megzenésítették, egyiket még az ezerkilencszázharmincas években is szívesen énekelték, sőt, cserkészdal lett belőle:

Kitárom reszkető karom
Ölelni földedet
Melyre záporként hullatom
Fiui könnyemet.
Szülöttidben csatlakozám,
Te hü s igaz valál, hazám!

NAGY IGNÁC (1810-1954) *Tisztújítás* című, napjainkban is játszott vígjátékával (1842) tette ismertté nevét. Sue modorában írt *Magyar titkok* című regényével (1844-45) hihetetlen sikert aratott; ez az első magyar bűnügyi történet, mai szóval: „krimi”. Sokat fordított és gondozta az általa kezdeményezett *Külföldi Regénytár* című fontos sorozatot (1843-46).

Egy részlet a *Magyar Titkokból*.

„Az ablakon a szokott halk kopogás hangzott.

Mindnyájan összeborzadánk, mintha a halálnak jeladása riasztott volna ránk.

- Jönek! - mondtam elfojtott hangon.

A jósnő föl akart állni, de térdei összeroskadtak alatta.

- Majd meglátjuk! - suttogá remegve és kezével a fekete függönyre mutatott, mely az ablak tetejéről egészen a padlóig simult alá.

Intését megértém, s azonnal a függöny mögé rejtőzém.

Ereimben lázasan buzgott a vér, s lélegzetem rövid és akadozó vala. Érzém, hogy a bizonytalanság e szörnyű állapotában sokáig nem élhetnék.

A külső szobában férfi lépései hangzottak, és én jeladásra emelém kezeimet.

Az ajtó megnyílt, ismét betépetett, s e szókat hallám ugyanazon pillanatban:

- Ah! Mondhatom, Sybillának elég rémes tanyája van, reménylem, hogy jóslatai nyájasabbak lesznek, hahaha!

Hah! Ez Sobri hangja volt!

Tenyereim gyorsan összezsattantak, az oldalszoba ajtaja megnyílt, Bertók és Marci kirohantak s a rabló karjait erős kötéllal hátra fűték.”

De ne véljük, hogy az egész mű csupa ilyen részlet. Dickenstől is szemlátomást tanult Nagy Ignác: a vasárnapi városliget leírása, a cselédlányok, kalandot kereső uracsok, szórakozni-vágyó családok bemutatása máig érvényesen eleven és hiteles:

„A tó is nagyszerű multságul kínálkozik, az emberek töredékeny csónakokban tolongnak, lábukat fölázztatják, bőrüket a nap jótékony sugarai által megpörköltetik, a hölgyek visítnak, a férfiak nevetnek, néhány garast fizetnek és rendkívül jól mulatnak mindnyájan... Ott rongyos pokróc van a pázsitra terítve, s néhány még rongyosabb gyermek mindenféle bakugrásokat visz rajta véghez...”

Miközben tehát az olvasó lenyűgözve izgult: mi történik a jósnő sötét szobájában, mozgalmas leírást is kap saját életének hétköznapijairól, olyan jelenetekről, melyekkel naponta maga is találkozhatott.

TÓTH LŐRINC (1814-1903) 1830 óta publikál, 1836-ban már a Tudós Társaság levelező tagja; hírnevét a száz arannyal jutalmazott *Hunyadi László* című szomorújáték (1839) tartotta

fenn, ennek alapján szerzetté Erkel Ferenc a hasonló című opera zenéjét. Hírlapi tárcái közül útirajzai a legjobbak, ezeket akár ma is kiadhatnánk, s a közönség élvezettel olvasná. Finom gunyoros humorral, de azért tanulmánygyó elismeréssel rajzolja fel pár találó vonással a franciák és angolok szokásait, városait, tájait.

Erdély hírlapirodalmának legjelesebb széppróza-mestere ebben a most tárgyalt évtizedben SEPSISZENTIVÁNYI SZENTIVÁNYI MIHÁLY (1813-1842) volt. Az erdélyi országgyűlésről kéziratot tudósításokat készített, emiatt meggyűlt a baja a hatóságokkal. 1838-1841 között a *Remény* című zsebkönyvet szerkesztette. Kemény Zsigmond barátja és küzdőtársa. A *Nemzeti Társalkodóban* leleplező cikket írt *Közlemények Erdélyből* címen a társadalmi-politikai és közállapotokról.

Mindenütt rossz, de legrosszabb otthon című elbeszéléséből mutatunk be egy részletet; Dickens hatását mutatja ez is.

„Egy idomtalan, tág teremben találjuk magunkat, alig mozoghatva az éltre vett sokaságtól, fél-ájultan a hőség és kézzelfogható vastagságú lég miatt; a szoba egyik oldalában deszkaemelet van, s fölötte szunyókáló barna hangászok cincogatnak... A mellékszobából pohárcsengés és éles visítás hallik... Néha nagy tömeg nyomul össze hangos taps között az egymásra kalongyálódókat nézni, vagy a botcsattogás és »vesd ki« okát megtudni. Ki nem vette meg észre, hogy mi bálban vagyunk...?”

Szentiványinál tehát a megyebál már nem romantikus esemény; kelletlen, civilizálatlan és rosszízű együttléte a közös érdektől se hajtott, a pusztá megszokásból összeseregglő embereknek. A „rossz közérzet” írója Szentiványi.

A hírlapirodalom terjedése másfajta irodalmi munkálkodásnak is kedvezett. Esztétikai értékeket is rejtő, népszerű tankönyvek, ismeretterjesztő kiadványok sora látott napvilágot. Közülük nevezetes érték az első magyar gyermekkönyv, BEZERÉDY AMÁLIA (1804-1837) műve, a *Flóri könyve* (1836). Kislányának, Flórinak írt meséket, tanulságos történeteket, verseket, dalocskákat, ezeket maga illusztrálta. Az alig harminchárom évet megért fiatalasszony óvodákat is létesített, falujában elemi népiskolát állíttatott fel. A *Flóri könyve* a legnépszerűbb magyar irodalmi termékek egyike: e sorok írója századunk harmincas éveiben a Franklin-társulat ki tudja, hányadik kiadásában olvasgatta. A gyermekirodalom úttörőiről szólván, nem maradhat említetlenül BEÖTHY ZSIGMOND komáromi ügyvéd (1819-1896), a *Regélő* munkatársa, aki több ifjúsági művet írt: *Koszorú* (Pozsony, 1837); *Beszélytár gyermekek számára* (Pozsony, 1839-42).

„URAIM, LE A KALAPOKKAL!”

1836-ban a Heckenast-nyomda kiadásában egy erdélyi főrend: branyicskai báró JÓSIKA MIKLÓS (1794-1865) két kötetes történelmi regénye jelent meg Pesten: az *Abafi*. A negyvenkétéves műkedvelő író, szolgálaton kívüli huszárkapitány addig nem sok szerencsével próbálkozott: egy Himfy-strófákban elzengett 1827-es verses meséjét Kisfaludy Károly mint közölhetetlent visszaküldte; s bár *Irány és Vázlatok* című, Széchenyi-eszmeiségű tanulmánykötetei (Kolozsvár, 1835) alapján a Tudós Társaság 1835-ben tagjai közé sorolta, az irodalmi közvélemény előtt ismeretlen maradt.

Az *Abafi* viszont elsőprő sikert aratott: már 1838-ban megjelent németül (Leipzig), s a rákövetkező évben ismét, de más fordításban.

Az *Abafi* Báthori Zsigmond fejedelem korában játszódó történet. Abafi Olivér züllött ifjúság után egy váratlan esemény hatására javulást fogadva Erdély megbecsült főrendjévé válik. Ellenségei azonban szerelmének, özvegy Gyulafiné Mikola Margitnak házában életére törnek.

Abafi életben marad, de a jelenet szemtanúja, Csáky Gizella, Margit asszony serdülő unoka-húga az eset hatására idegrohamában bevallja az özvegynek, hogy szereti Olivért. Margit ezért lemond Olivérről, akiben viszont Mária Krisztierna fejedelemné iránt támad vonzalom. Különböző háborús kalandok után, melyekben Abafi Olivér kitünteti magát, miközben újabb szépasszonyok áldozzák fel magukat érte - például Izidora, egy rablóvezér lánya, saját keblével fogja föl az Olivérnek szánt nyilat -, a fejedelemné, Margit asszony hatásos közreműködésével, összeházasítja Csáky Gizellát és Abafi Olivért.

A Walter Scott hatását mutató történet talán nem is annyira meséjével, mint inkább hangulatával ért el sikert, Erdély vadregényes tájai, a dicső múlt felidézése, a zsarnok fejedelemmel bátran és szókimondó igazságvággyal szembeszálló főhős lángragyújtották az olvasók képzeletét.

Persze nehéz ma megmondani, mi is volt az *Abafi* igazi titka. Ha ma, a szerzők nevét letakarva, Kuthy Lajos, Nagy Ignác, Kovács Pál, Csató Pál és a nagy öregek: Kölcsey Ferenc, Kisfaludy Károly elbeszélő prózai műveivel együtt kellene lapozgatnunk az *Abafiban*: nem sorolnánk a legjobbak közé.

„Olvasószobájában találá Krisztiernát, pamlagán ülve; arca nyájas, de komoly volt.

- Isten hozta, lovag! - mond a fejedelemné - Közelebb! Közelebb!

S valami oly mondhatatlan báj volt egész alakján: oly szelíd s nyájas volt tekintete, hogy Abafi elragadva s elmerülve állott szótlan előtte.

- Nekem - mondta Krisztierna kevéssé vontatva - egy kérésem van kegyedhez.

Abafi hallgatott. De arca kifejezésében olvasható volt azon készség s öröm, melyet Krisztierna kérése idézett elő.”

Tanulságos viszont, hogy Jósika toldalékot is fűzött regényéhez (*Egy-két szó az erkölcsi hatásról és költői igazságtételről*), melyben kifejti, hogy a rossz ábrázolása is kelthet az olvasóban kedvező erkölcsi hatást, valamint, hogy az írónak a valóságos világból kell hatását merítenie, mert „a gondolkozni szerető olvasóban semmi sem törheti vagy zavarhatja meg az erkölcsi hatást inkább, mint az a gondolat, hogy amit olvasott, az csak a könyvben van és nem lehet úgy a valóságos világban.”

Ezek fontos gondolatok, de nem magyarázzák a mű sikerét. Talán közelebb jutunk a titokhoz, ha elolvassuk Szontagh Gusztáv bírálatát:

„Uraim, le a kalapokkal! Egy művet van szerencsém bemutatnom, mely körében elsőrendű, legjobb, mióta e nyelv zeng; illő, hogy azt tisztelettel fogadjuk s éppen az, hogy szerzője a süvegelesnek nem barátja, mit neve írásánál kihagyott bárói címzetéből gyanítok: nekünk annál nagyobb ösztönül szolgál, hogy kétségtelen jelekkel kimutassuk, mely rangra helyezzük őt a szellem országában.

Résztvevő olvasó, ne kárhoztass kritikátlan kifakadásomért! Én a világtörténet egyetemi tanúbizonyossága szerint nemzeti literatúránktól várom értelmességünk kifejlését, műveltségünk gyarapodását s hazafiúi szívem ne fakadjon öröme, midőn oly munkát látok, mely *maradandó becse* mellett arra oly sikeres és tartós hatással kecsegtet?

Mindenekelőtt itt a regény tartalmát kellene előadnom. Tollam elakad. Kinek írom azt? A szerzőnek? Ő jobban ismeri azt nálamnál. Az olvasónak? De ki ne olvasta volna Abafit? Vagy csakugyan van még, ki nem olvasta volna? Úgy tanácslom, vegye meg azt tüstént, mert foglalatajt tőlem ugyan nem fogja megtudni; a gyönyörű mű csontvázza alacsonyulna bonckésem alatt s ez fájna. Vegyék inkább szellemét.

Abafiban a szerző egy eszmét igyekszik megérzéskíteni, tudniillik az önálló szellem hatalmát, az erős akarat hatását önmívelődésünkre, mivoltunk nemesítésére. Abafi első fölléptekor egy nevelés által elszorgalmatlanított, rossz társaságban elaljasodott korhely ifjú; de a történet folyamában

magába tér s hatalmas akaratját jobbításra fordítván, tiszteletreméltó emberré s polgári és hadi dolgokban megkülönböztetett érdemű hazafivá leszen.

A történet feltalálása és elrendelése művészi főre s kezekre mutat. Amit Goethe kíván, hogy tudniillik a regényben a helyzetek - tehát a történet - a karakterek után módosíttassanak, e műben valósítva találjuk.

A regény csomója felette helyesen, szépen s nem közönségesen oldatik fel, de a bevezető jelenet bővebb kifestését óhajtanám.”

A kortársak tehát a nevelő szándékot és a lélektani igyekvést üdvözölték az *Abafi*ban.

„Mikor az a derék, becsületes Szontagh Gusztáv... *Abafi* regényem előtt kalapot emeltetett, s én ezt szurdoki magányomban megtudtam, felkiáltottam: No, hiszen nekem befizettek!” - emlékezik első sikerére fanyar öngúnnal az öreg Jósika. S joggal érezte, hogy az elismerés miatt még meggyűlik a baja főrendi osztályostársaival, mert „Mikor *Abafi* megjelent... tudják önök, mit mondott néhány erdélyi lángész? Azt, hogy regényeimet egy okos oláh pópa írja Szurdokon...”

S valóban: már amikor „egyik jóbarátom, báró Bánffy László, nagyon eszes és hazafias érzelmű férfiú, meghallotta, hogy *Irány* című rapszodiámat nyomtatom, eljött hozzám és komolyan felszólított, hogy hagyjak én békét az írásnak, az nem úriembernek való dolog. Gróf Bethlen János egykori pajtásom egyenesen kimondta, hogy bízzam a dolgot a skriblerekre, mert nem *módi* most a könyvcsinálás.”

Jósika tehát, szemben a konzervatív, bár hazafias érzületű főnemességgel, azért írt, mert a haza iránti kötelességének tartotta: „betölteni emberül a helyet, melyet a gondviselés számunkra kitűzött, életünket a hazáért felhasználni, teremteni, tenni...” Az *Athenaeum* köre pedig ezt felismerte - mert hiszen Jósikát is a triász tette nagy íróvá, lévén Szontagh, mint korábban jeleztük, az *Athenaeum* kritikusa. (Szontagh méltatása a *Figyelmezőben* jelent meg!)

De ki hát ez a váratlanul felbukkant erdélyi báró, aki élete végéig ötvennél több regényt írt, akinek 1910-ben félbeszakadt gyűjteményes kiadása a 25. kötetig jutott el; az egyetlen magyar író, aki az emigrációban is megmaradt agyonolvasott szerzőnek, Brüsszelből és Drezdából hazaküldözgetett regényeit elkapkodták, pedig forradalmi szerepe miatt a császár távollétében halálra ítéltette.

Életművét máig nem dolgozták fel tudós módszerességgel; ifjúkorában sok a homály, sőt rejtély. Sikerének titkát Szerb Antal fejtette meg: „A múlt különös dolog. Középen fekszik a valóság és álom között, valóság volta konkrétan belenyúlik a mi korunkba, emlékekben, tárgyokban, épületekben, feljegyzésekben, történelmi családok nevében és hagyományaiban, belenyúlik a tájba, amelyen járunk és amelyen valamikor különös seregek robogtak át. Ugyanakkor álom, amely jóságosan simul a fantáziámhoz, felveheti minden vágyam ruháját, nincsen olyan történelmi tény, amit nem lehetne minden irányban átstilizálni. A történelem az igaz hazugság birodalma.”

Jósika Miklós a napóleoni háborúban a hadsereg legvitézesebb tisztjeinek egyike; Itáliában győztes rohamokat vezényel, kitüntetik, tizenkilenc évesen százados - a birodalom legfiatalabb kapitánya, mások ötven éves korukra érték el ezt a rangot! - udvari szolgálattal jutalmazták, Ferenc császár, Mária Lujza személyesen ismerik, elbeszélgetnek vele, kamarássá nevezik ki; az orosz cár általa küld bizalmas üzeneteket egy ezredparancsnoknak, Wellington, Metternich, Talleyrand körében forog... 1815-ben bevonul Párizsba, ott is a legfényesebb társaságban találjuk.

„Mikor én Fontainebleau-ban valék, még minden, de minden Napóleonra emlékeztetett. Képek, bútorok, a palota egész díszítése, a sok N minden oldalon, mutatta, hogy a Bourbonok fehér liliomai lehervadtak a bársonykárpitokról és szőnyegekről.

Franciaország egész történelme, mint annyi árny, képletekben vonult el az emlékezet előtt.

XIV. Lajos nagyszerű, de nem utánzásra méltó alakja: a szép, életvidor XV. Lajos, ki után, miként maga megjósolta, az *özönvíz* jött, a szerencsétlen Marie-Antoinette; aztán az a képmutató, kegyvadászó, elvet, köpenyt cserélő nép, mely itt a szép, eszes, de rothadásig romlott némberek közt tárta ki a pávakarajjt.

Mindez itt volt, mintha a fényes teremnek egész lége tele lett volna szellemekkel, kik a túlvilági élet kiábrándultságával visszatértek a hiú, mulandó életre, melyet itt olykor egyetlen parancsszavára valami hatalmas miniszternek vagy maitresse-nek a Bastille-ban végeztek.

És mindezek közt mogorván és setéten haladott a megbukott, de bukásában is nagy *Caesar*, ki itt e kis szobában egy kis kerek asztalon írta alá lemondását.

Az utcák szögletén meg ott volt az N betű, itt-ott még háromszínű lobogók foszlányaival is játszott a szél: még Napóleon-kori egyenruhákat is lehetett látni.

Csak a nép, különösen az úri osztály változott, öltött más ruhát, nyert más arckifejezést, cserélt bőrt, hangot, elvet, köpenyt, s megvallom, hogy reám és Bethlen Jánosra e nép nem tette a *nagy nemzet* benyomását.

Ez időben a Palais Royal még egész nimbuszával bírt, s valódi Babilon, valódi világbazár volt.

Itt voltak a szép üveg-galériák, éjjel után két óráig kivilágítva, mintha a nap vett volna ott éjjeli szállást.

A temérdek ragyogó bolt, tele a világ áruival, csodáival, haszontalanságaival.

Ott volt még akkor a játékspelunka és sok egyéb, miről a palota híres.

Most nem az többé, ami volt, mindamellett, hogy sokat szépült.

Soha életemben annyi némbert egy bizonyos osztályból nem láttam együtt, mint ezekben a galériákban. Fehérek, mulattok, quarteronne-ok és feketék, mint a jáspis, villogó szemekkel - erélyes tagmozdulatokkal, és szemtelenek a cinizmusig és botrányig!

Teljes lehetetlen volt tíz lépést tenni, főleg este s az éji órákban, hogy néhány e szillidák közül az embert betű szerint ostromzár alá ne vegye.”

Aztán e fény és pompa után, váratlanul: a házasság. Atyjának akarata, feljebbvalói rosszallása ellenére, 1817-ben hátat fordít a karriernek, a nagyvilágnak, és Kállay Erzsébettel elvonul egy isten háta mögötti nyírségi faluba. S ha még szép lett volna ez a szerelem. De rosszul sikerült a házasság, jöttek ugyan a gyermekek, mégis különváltak, hogy aztán 1847-ben a törvényes válás után újra megnősüljön, immár hűséges és vele szellemileg is egyenrangú élettársat találva Podmaniczky Júlia író nő személyében. Emlékirata is keveset mond erről a sivár életszakaszaról. Mi lelte? Miért vonult vissza?

Azt már inkább tudjuk, miért tért vissza újra a világba és a közéletbe a harmincas évek közepén. Erről maga írja:

„Wesselényi Miklós ez időben mint fiatal ember s a legkitűnőbb az egész hazában - jó barátjával, gr. Széchenyi Istvánnal egy utat tett a többi közt Angolhonban.

E két férfiú keblében fogamzott azon nemes elhatározás, hogy kerüljön bármibe, *Magyarországot ki kell emelni a feledség mámorából, s nagygyá, dicsővé, gazdaggá tenni.*

Emlékezem, hogy azon időben, mikor Széchenyi első munkái megjelentek, *Csengerben* valék -, s ott egy folytonosan pörlekedő táblabíróval találkoztam, *Mándy Péterrel*, s ez valódi fúriában volt Széchenyi ellen, állítván, hogy meg nem foghatja, miként mer Széchenyi így beszélni nemzetével.

A nemzet azonban haraggal bár, de felriadt álmából, új, ismeretlen életre ébredett, s aztán szépen kibékült a hatalmas mesterrel, s könyveit mindenki olvasta.

Kolozsvárt az 1834-iki országgyűlés alkalmával Wesselényi Miklós és én ugyanazon egy házban, gr. Kendeffy Ádámnénak Közép utcai szép és kényelmes házában valánk szállva.

A grófnő oly szíves volt Wesselényi Miklósnak majd az egész, tágas, földszinti szállást átengedni; nekem pedig egy kedves, minden komforttal ellátott kis osztályt, mely a nagy teremből mint szalonból, egy hálósobából s egy inas-szobából állott.

Kevés országgyűléseken hangzottak oly szép, oly bátor, oly fejedelmet s alattvalót egyenlően tisztelő, nyílt és őszinte beszédek!

Elég, ha a szónokok néhányait nevezem meg. Vagyunk elegen még, kik mindnyájukra emlékezünk.

A legkitűnőbb b. *Wesselényi Miklós* volt, amennyiben úgyszólván minden indítványa el lön fogadva, s az ifjúság őt ez időben még imádta. - Wesselényi Miklós - középtermetű, vaskos férfiú, sűrű, barna hajjal s velős, habár nem szorosan szép vonásokkal - rendkívüli orgánummal volt megáldva, mely nagy mélysége dacára sok ércsel bírt, s igen kellemesen hangzott, mindamellett, hogy az embert megrázta. - Pompás szónok volt, nagy mestere a hangsúlyozásnak - és nem túlzott kézmozdulatoknak, egyébiránt a legférfiasabb alak, kit csak gondolni lehet.”

Kétségtelen: Jósikát Wesselényi Miklós mozdította ki zárkózottságából a közelet és az irodalom irányába.

Jósika az *Abafi* sikere után ontani kezdte regényeit. Mintha a magyar történelmi múltat óhajtotta volna módszeresen feldolgozni, tanulságul a jelennek. 1836-ban, az *Abafi* évében nyomdába adta időrendben első, de az *Abafi* megjelenéséig kéziratban heverő regényét: *Zólyomi* (1836). A *Zólyomi* 1839-ben második kiadást ért, s utána is hat újabb alkalommal jelent meg. Zólyomi Kálmán, az erdélyi rablólovag, a XVI. században - tehát az *Abafi* korában - rémtetteivel tartja rettegésben környezetét.

1837-ben már egy harmadik művei jelentkezik: *A könnyelműek* társadalmi regény, ez is több új kiadást ért meg gyors egymásutánban, 1839-ben németül, 1846-ban szerb fordításban is megjelent. Meghökkenítő az akkor „mai környezetben” játszódó regény meséje: egy erdélyi nemesúr Kanadában elcsábít egy félvér asszonyt, akit férje megöl, de bosszúból a magyar úr szolgálatába szegődik, hogy alkalmas pillanatban megtorolhassa a rajta esett sérelmet. Egy vadászon erre mód nyílik: gyalázatát felesége csábítójának, Serédi Istvánnak angol feleségén torolja meg. Serédi erre megöli az indiánt és nejével Amerikába vándorol. Motabú, az indián mintha Cooper Maguájának lenne hív mása; s milyen furcsa Maguát - *Az utolsó Mohikánban* - Erdélyben látni!

Jósika pedig írt, szinte megállíthatatlanul.

1837-ben publikálta *Az utolsó Bátorit*, ezzel elnyerte a Tudós Társaság kétszáz aranyas nagyjutalmát s már 1840-ben második kiadást ért. Két év alatt négy regény! Elképesztő energia gyűlhetett fel Jósikában a világtól elvonulás hosszú éveit alatt. Közben az *Athenaeum* novelláit közli; a Nemzeti Színház darabot írat vele; 1839-ben megjelenik *A csehek Magyarországon*. 1840-ben már német fordítása is kapható. 1840-ben novelláskötetet publikál (*Élet és tündérhon*). A közönség falja Jósika történelmi regényeit. És figyeljünk: nem csak a magyar olvasók, hanem a németek és a szerbek is - Jósika általános korigényt ismert fel és fejezett ki.

A Kisfaludy Társaság 1842-ben elnökévé választja. Végre megszületett a magyar regény; írói szándék és olvasói igény találkozott. Dugonics *Etelkája* óta erre nem volt példa. Értelmetlenség regényeinek címeit továbbsorolni. Így is látható, hogy csak 1836-1840 között annyi munkája jelent meg, amennyi más kortársának egész prózai életművét kiteszi. Negyvenes évekbéli működéséből ezért csak három művére utalunk még.

Az Akarat és hajlamra, erre a hajmeresztő rémregényre azért, mert hírlap számára, folytatásos tárcaközlésként, megrendelésre készült (Dessewffy Emil gróf *Budapesti Híradójának*, 1845),

tehát a zsurnalisztika már a nagyprózába is behatolt; *Az élet útjaira* (1844), mert egy megtörtént eseményből merít, melyről az akkori társaság tudott. (John Paget angol utazó és Bánfyné Wesselényi Polixéna szerelmi viszonya.) Az *Egy kétemeletes ház Pesten* (1847), akárcsak Kuthy és Nagy Ignác könyvei, Sue nyomán egy bűnügyi jellegű „jelenidejű” társadalmi regény. Annyira Jókai felé mutat, hogy egy irodalomtörténetben járatlan olvasó könnyen Jókai-írásnak vélhetné.

„Ó, ti magas pesti házak! Ti fénylő ablakok, ti sima falak gót cikornyáitokkal, ti selyem és bársonyborított hézagok, s ti szűk, sötét szállások, melyeket percegő fillér gyertyák világítanak - mennyit tudnátok ti szólalni! Mennyi csel, ármány szövődik falaitok közt; mennyi titkos, zajtalan erény sorvad el hézagaitokban, s mennyi ravasz, titokteljes, néha cégéres és szemtelen bűn ólál s intéz lest halálleheletével.”

Ez már nem Walter Scott, nem is Eugén Sue hangja: itt már egy Dickens világának magyar vetületét fedezhetjük fel. A magyar regény fokozatosan közeledik a maga kora társadalmának bemutatásához.

De ne csak a külföld nagyjait emlegessük, bár Scott és Sue és Dickens hatása kétségtelen. Nézzünk körül itthon is. Ha a magyar verses epikát tüzetesebben szemügyre vesszük, kiderül: Jósika voltaképpen ezt folytatta, ezt tette át prózába. Kötött beszédből - folyóbeszédbé. Jósika *Adorjánok és Jenők* című szomorújátéka, melyet a Nemzeti Színház 1838 májusában mutatott be, a *Két szomszédvár* újrafogalmazása; az a történelmi regesorozat, melyet Jósika műveiben megír, Kisfaludy Sándor, Vörösmarty, Garay, Czuczor verses epikájának folytatása, mint ahogyan az ő verses epikájuk viszont a magyar reneszánsz költészet - *Toldi*, *Argirus* korszerű újrafogalmazása. Jósika tehát nem idegenből ültette át a tizenkilencedik századi nyugat-európai próza legjobb eredményeit, hanem ezek felhasználásával szervesen épült a magyar irodalomba, s munkásságával éppúgy folytatja az *Argirus* XVI. századi hagyományait továbbépítő Vörösmartyt, mint az Erdélyi barokk emlékiratírók - egy Bethlen, egy Kemény - munkásságát.

Ahhoz azonban, hogy a folyóbeszéd a kötött beszéd helyébe léphessen, hogy a magyar elbeszélő próza elfoglalhassa az olvasók asztalán is azt a helyet, mely Heltai Gáspár óta megilleti; ahhoz, hogy a verses epika ekkor (1830-1840 körül) már egyre korszerűtlenebb műfaját egy Balzac, Dickens, Stendhal, Gogol méreteihez szabott műfaj válthassa fel: mulhatatlanul szükséges volt a hírlapirodalom általános elterjedése. Ezekhez közelebb állott a prózai fogalmazás, nagylélegzetű, hosszú, terjedelmes költemények közlésére kevésbé voltak alkalmasak.

Magyarország ugrásszerű fejlődése lehetővé tette a hírlap-napilap-hetilap-folyóirat változatos elterjedését, mert voltak már olvasók és előfizetők. De megmaradhattak volna ezek a lapok a szigorú eseménytudósítás, a politikai hírközlés színvonalán, havi folyóiratok vagy hetilapok pedig a szaktudomány szűk köréhez szólva, kirekeszthették volna a széles közönséget. Hogy nem így történt, az elsősorban Vörösmarty és barátai céltudatos munkásságának köszönhető; amint azt Bajza az *Athenaeumban* megfogalmazta:

„Tanulmányos és gyönyörködtetőt akarunk egyszersmind nyújtani, s azon igyekezünk, hogy lapjainkban érdekeset mind a mulatni akaró, mind a tudományok barátja koronként leljen. E két dologtól nálunk sokan nem szeretik együttlenni, mi pedig éppen összekapcsolni igyekezünk; mert nem akarunk azon félszegek számába tartozni, kik egyiket a másik miatt megvetik, s erősen hisszük, hogy a tudományoknak a művészetekkel karöltve kell járniuk, ha célt akarnak érni.”

Ez a törekvés addig biztosan nem, de talán azóta se hozott annyi gyümölcsöt, mint éppen a harmincas években.

Íme, csak ami 1836-1840 vége között, öt év során készült s megjelent: a *Szózat*; a *Guttenberg-albumba*; *Liszt Ferenc*hez; Czuczor népdalai; Vajda Péter *Dalhona*; Szontagh kritikái; Bajza

elvi cikkei; Kovács Pál és Kuthy Lajos novellái; *Flóri Könyve*; *Abafi* és más Jósika-regények; aztán az egyszer már felsorolt lapok áradata, Széchenyi munkássága és hatása... És még él az öreg Kisfaludy Sándor, az utolsó testőr-költő, aki az előző században kezdte pályafutását; 1836-ban hal meg Berzsenyi, 1838 nyarán Kölcsey...

És nem szűnik az *Athenaeum* szerkesztőségi szobájában az új költőreménységek áradatának jelentkezése: Kriza János (1839); Tompa Mihály (1841); Petőfi Sándor (1842)...

Ők már egy tágabb évtized költői.

REFORMOK KORA

A REFORMKORI REGÉNY ÉS SZÍNMI

1840 májusában Ferdinánd császár utasítására szabadon engedték Kossuth Lajos ügyvédet, Zemplén vármegyéből, akit *Törvényhatósági Tudósítások* című, a közvéleményt az országgyűlésről szabad véleményt nyilvánítva értesítő kiadványai miatt 1837 májusában Budán letartóztattak és 1839 februárjában háromévi szabadságvesztésre ítélték, mely büntetést a hétszemélyes tábla márciusban négy évre emelt föl. Kossuth tehát gyakorlatilag azt a három évet töltötte fogságban, melyet eredetileg szabtak ki rá.

Kossuth Lajost kiszabadulása után Landerer nyomdász és kiadó vállalkozó felkérte egy hírlap szerkesztésére. A lapengedély 1840 novemberében érkezett meg, decemberben már kész volt a mutatószám és 1841. január másodikán megjelent a *Pesti Hírlap* első száma.

Új korszak határköve ez a dátum. A magyar nemzeti függetlenségért küzdő, börtönbüntetést szenvedett ügyvéd, nagyhatású szónok politikai lapot szerkeszt!

Alig állt fenn fél esztendeje a *Pesti Hírlap*: Széchenyi István gróf 387 lapnyi nyolcadrét könyvben fejt ki fenntartásait és ellenérzéseit a kossuthi programmal szemben. Ez a mű a *Kelet Népe*, Pesten június 26-án jelent meg, de második kiadása ugyanebben az évben (1841) Pozsonyban is napvilágot látott.

Két hónap se telt el: máris beleszólt a vitába egyeztetőleg, ámde mégis inkább Kossuth koncepcióját védve Eötvös József báró felsőházi tag, nagybirtokos és regényíró: *Kelet Népe* és *Pesti Hírlap* (augusztus 30).

Ekkora mozgolódást, sajtóban, a közvélemény nyilvánossága előtt, magyar szem nem látott!

Megváltozott a világ. E vita, majd Eötvös egyeztető cikke, később mások támadásai, *pro* és *contra* állásfoglalásai megpezsegették a közvéleményt. Természetesen kihatott az irodalmi életre is.

Másképpen kellett hírlapot szerkeszteni, írni, sőt - olvasni!

Belátták ezt a harmincas évek jeles hírlapjainak szerkesztői és sorra megszüntették önmagukat. Nem csak jószántukból: a *Pesti Hírlap* más irányt diktált.

1843-ban az *Athenaeum* is megszűnt. Szerepét az *Életképek* (1844 júliusától, szerkeszti: Frankenburg Adolf; melléklete az *Irodalmi Ór*) és a *Pesti Divatlap* (1844 júliusától; szerkeszti: Vahot Imre; segédszerkesztő: Petőfi Sándor) vette át. 48 előtt a *Pesti Divatlap* volt a legradikálisabb irodalmi folyóirat, e téren az *Athenaeumot* is meghaladta.

Furcsa kimondani, de *gyakorlatilag* mindegy: kinek volt igaza a vitában - (Széchenyi, végeredményben előre látva a fejleményeket, aggodalmát fejezi ki a *Kelet Népe*-ben, hogy Kossuth forradalomra tüzel a nemzetet s ez még súlyosabb elnyomáshoz fog vezetni) - mégpedig azért, mert abban a pillanatban, amint Kossuth Széchenyinél is radikálisabb nézetekkel lépett föl, s így Széchenyi vált a konzervatív, „fontolva haladóvá”, míg 1840 előtt Széchenyit tartá a kormány lázító forradalmárnak, és a feudális rend hívei, Széchenyi ellenfelei tekintették önmagukat fontolva haladóknak - tehát ebben a pillanatban Széchenyi addig (1840 előtt) ijesztően haladónak tetsző nézetei váltak a kormányzat által támogatandóvá, a „kisebbség rosszá” - s így Széchenyi könnyebben valósíthatta meg a terveit. Nem véletlen, hogy a császár Széchenyit 1845 nyarán kinevezte a helytartótanácsi közlekedési bizottság elnökévé, s így

módon a „fantasztá” tervek: Lánchíd, alagút, gőzhajózás, folyamszabályozás, utak, vasutak, gyárépítések - hivatalos kormányprogrammá váltak és rövid idő alatt meg is valósultak. Az ország, a nemzet tehát csak hasznót húzott két nagy fiának vitájából. Széchenyi például a *Jelenkor* irányítását is átvette, s ezzel megint csak a lap színvonala emelkedett.

Hogy milyen nehéz volt hírlapnak ebben a helyzetben megélni (ha csak nem követett egyértelműen kormánytámogatva konzervatív irányt, mint a *Honderű*), arra példa Szalay László és Eötvös József kísérlete, a színvonalas *Budapesti Szemle*, mely már 1840-ben megindult, ámde második száma 1841 januárjában egyszersmind az utolsó is lett - a *Pesti Hírlap* fölöslegessé tette.

Ezek a sajtóviszonyok persze csupán tükröi a társadalom egyre gyorsuló mozgásának. Fellendült a gazdasági élet. 1840-ben megalakult a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* (Fáy András szorgalmazta); 1841 szeptemberében a *Magyar Iparegyesület*; októberben a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* kap császári jóváhagyást; 1842 augusztusában leteszik a *Lánchíd* alapkövét; 1843-ban megalakul a *Magyar Kereskedelmi Társaság*; 1844-ben a *Védegylet*; 1845-ben működni kezd a *Ganz*- és a *Vidats-gépgyár*; 1846 nyarán megnyílik a Pest-Vác közötti vasútvonal; szeptemberben megindul a balatoni gőzhajózás; novemberben megnyílik a *József Ipartanoda*, a műszaki egyetem elődje; létrejön az ózdi kohászati mű; 1847 szeptemberében megnyílik a Pest-Szolnok közötti vasút; októberben megindul a tiszai gőzhajózás...

És a kultúra vívmányai: 1840-ben megnyílik az első Műegyleti Tárlat; 1841-ben megalakul a *Hasznos Ismereteket Terjesztő Társulat* és a *Természettudományi Társulat*; 1841 decemberében a *Nemzeti Kör* 220 taggal, köztük 84 író, ezekből is 34 akadémiai tag; 25 pedig „művészettel foglalkozó” festő, szobrász, színész; 1846-ban a *József Képcsarnok*, a Nemzeti Múzeum képkiallítása; 1848 januárjában pedig átadják a Nemzeti Múzeum mai épületét a közönségnek.

Ebben az évtizedben születik meg a *Himnusz*, a *Szózat*, a *Hunyadi László* zenéje. Ebben az évtizedben hangszereli Hector Berlioz a Liszt Ferenc révén megismert *Rákóczi indulót* (a *Faust elkárhozása* című kompozíciója részeként).

Ekkor születik az a dallamvilág, mely azóta mindmáig valamennyiünk érzelmvilágát gyerekkorunktól kezdve meghatározza.

Az évtized irodalmi nyitánya, néhány évvel Jósika bemutatkozása után: EÖTVÖS JÓZSEF (1813-1871) regénye, *A karthausi*. Folytatásokban jelent meg az Eötvös szerkesztette *Budapesti Árvíz* könyv című antológiában 1839-1841 között; könyv alakban 1842-ben került a boltokba. Még ebben az évben megjelent németül is. Nem kisebb tekintély, mint Szemere Pál üdvözölte a *Figyelmezőben* (1839. február), s ez az idősebb nemzedék kézszorítását jelentette, hiszen Szemere nagy Kazinczy hívő, Kölcsey kortársa, együtt írták 1815-ben *Feleletüket* a *Mondolatra*. Mivel a *Figyelmező* az *Athenaeum-kör* lapja, Bajza szerkesztésében: Eötvös is a *triász* felfedezettje (az *Athenaeum* 1841-ben, a teljes mű ismeretében is közölt a műről méltatást, 1841. augusztus végén); másrészt, mivel az Eötvöst méltató *Mű és elv* című tanulmány szerzője Szemere Pál, akit Kazinczy elkötelezettjeként átmenetileg néhány éven át irodalmi viszály állított szembe az akkor fiatal Vörösmartyékkal: Eötvöst az idősebb reformnemzedék is soraiba tartozónak érezte. A szakkörök elismerése tehát nem hiányzik; közönségfogadtatásban azonban Eötvös nem tudta és nem is akarta felülmúlni Jósika vagy Kuthy sikereit.

„Kölcsey halála után hamarjában alig tudnék magyar íróat nevezni, kinek prózájában ennyi gondolat-, érzés- és képzelődésgazdagság mutatkoznék” - állapította meg Szemere.

Szemere különben jól ismerte Eötvöst, hiszen ő közölte a húsz egynéhány éves ifjú első verspróbálkozásait az *Aurorában*: *A megfagyott gyermek*. 1833.

A tűnődni szerető Eötvös tehát mintha költőnek indult volna; naplójegyzetei között is találunk bennünket ma Madáchra emlékeztető verssorokat:

Idő. Távolság.
Ez éppen átka emberi nemünknek,
Hogy minden érzeményeink időtől
És távolságtól függenek; tegyük
Bármit, e földnek rabjai vagyunk
S mi bennünk isteni, azért adódott,
Hogy érezhessük csúfos láncainkat

Bár Eötvös később is irt néhány figyelemre méltó költeményt, antológiák elnyűhetetlen darabjait:

Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait
(*Én is szeretném*, 1846)

kedve is, képessége is, főleg pedig népművelői hivatástudata - („*az író feladása: használni*” - jegyzi fel füzetébe a negyvenes évek elején) - az elbeszélő próza felé hajtotta.

Így született meg *A karthausi*, melynek megírásához 1837 táján foghatott (1838-ban már közli a mű egy nyers változatú fejezetét a *Társalkodóban*) - talán Jósika sikerén felbuzdulva és talán Jósikával mérkőzni is óhajtván. (Gondoljunk Szemere méltatására, aki szerint Kölcsey óta nincs Eötvöshöz fogható prózaíró.)

Egy karthausi szerzetes - „néma barát” -, halálát közeledni érezvén, megírja életét. A jezsuiták nevelte francia ifjú, Gusztáv gróf beleszeret egy Júlia nevű ifjú özvegybe, aki azonban megcsalja. A kijátszott Gusztáv egy párbaj után, sebesüléséből felépülve, elhatározza, hogy fenéig élvezi az életet, hiszen nem érdemes nemeslelkűnek lenni. Ezért elcsábít egy Betty nevű szende polgárlányt, majd borzadó elégtétellel látja a ledér Júlia erkölcstelen életét egy olasz herceg oldalán. A világtól megundorodva szerzetessé lesz; Betty is megbocsát neki, Gusztáv pedig készül a halálra.

Ez a mese miben sem különbözik ábrándoslelkű olvasók megkönnyeztetését célul kitűző olcsó regények tucatjaitól.

Kidolgozása mégis messze meghaladja azokat; már az első sorok megragadják az olvasót hangulatteremtő erejükkel:

„Egy októberi nap komor reggele borítá el ködös világát a Dauphiné felett, midőn én, eltérve az országútról, Vaureb helységéhez értem, s csak kalauzt és öszvért bérelve magamnak, menék a Grand Chartreuse felé.

A fákat az ős nagy részint már megfosztá lombjuktól, a még rajtok maradt kevés levél, mintha szabadulását várná, sárgán vagy vörösen, s nehéz cseppekkel terhelve függ az ágakon; a füvet, mely között ösvényem kígyózott, hófehéren lepte el a dér, s a hegyekről jéghideg őszi szél lepte át a tájon, mintha a közelgő télre intené a völgy lakóit.”

Az egyes szám első személyű előadás a személyi hitel varázsát adja az elbeszélésnek: mintha maga Eötvös közölné velünk, mennyire megundorodott az arisztokrata ifjak céltalan és léha életvitelétől. Ezért fogadjuk el bölcselkedéseit is, ezért érezzük őszintének a társadalmi haladásba vetett hitét és ezért érdeklik az olvasót Gusztáv merengései:

„Mi bámulatos e lét! Hogy az idő, melynek, midőn rajtunk átvonult, minden órájában fullánkot találunk, ha végre eltűnt, mint a méhraj, csak mézet hágy maga után!”

Bárki hatott is a francia irodalomból Eötvösre, annyi tény, hogy ez az elsőszemélyűség, ez a csendes melankóliába oldódó bölcselkedés, ez az ifjan életuntság, melyből csak a társadalom

javára történő cselekvés jelenthet kiutat: Alfred de Musset-re emlékeztet, s ebben nem is az a fontos, vajon olvasta-e Eötvös Musset nevezetes *Vallomását*, hanem, hogy lám! mennyire közel jutottunk Eötvös révén Európához.

Musset így kezdi *Vallomását*:

„Hogy valaki megírhasa az élete történetét, először magának kellett élnie; azért nem is a magam élettörténetét írom... S mivel engem is megtámadott valami undok erkölcsi kór ifjúságom első virágában, elbeszélem, mi történt velem három éven át. Ha csak magam volnék beteg, nem szólnék egy szót sem, de mivel nagyon sokan szenvednek velem együtt hasonló bajban, az írásom nekik is szól...”

(Alfred de Musset: *Vallomás*. Fordította Kállay Miklós. - *La Confession d'un enfant du Siècle*. 1836.)

Íme: egy másik Gusztáv sorsa és filozófiája.

Ezek tehát - s a pusztán tény, hogy *A karthausi* olvastán Musset-re kell gondolnunk - a regény erényei. Maga a cselekményvezetés azonban egyhangú és vontatott; hiányzik belőle a Jósika-regények pergése és feszültsége.

Gusztáv sem tetteiben: pusztán velünk közölt gondolataiban „cselekvő”; s a regény nagy tanulsága ugyanaz, amit Eötvös önmagára érvényesen naplójába jegyzett: „Használni akarok” - mondja Gusztáv - „ez emberi hivatásunk.”

Ez a használni akarás hajtotta Eötvöst második regényéhez, *A falu jegyzőjéhez* (1845). Alig van magyar regény, melyet ennyire közvetlenül ihletett volna a napi politika. Eötvös, Széchenyi és Kossuth között a középtájon, Batthyány Lajos gróffal, a későbbi miniszterelnökkel az ellenzék vezére volt a főrendi táblán. Eötvös és néhány barátja, Szalay László, Kemény Zsigmond báró, Madách Imre és mások, azt a nézetet vallották, hogy a megyerendszer a haladás gátja; az ügyek intézését központosítani kell; a közigazgatás központosítása csak előnyökkel jár, nem kell attól tartani, hogy növelné a bécsi kormány anélkül is korlátlan hatalmát. Eötvös cikksorozatban fejtegette e nézetét, mégpedig a *Pesti Hírlapban*, melynek szerkesztésétől Kossuth 1844 nyarán megvált, s azt Szalay László (majd 1846-tól Csengery Antal) vette át. Eötvöst és híveit *centralistáknak* nevezték. Eötvös azért fogott 1844-ben *A falu jegyzőjéhez*, hogy eszméit ily módon is terjeszthesse. Ahhoz képest, hogy *A falu jegyzője* ennyire a napi politikához kötődik: meglepően tartós és komoly sikere lett. A hetvenes években még népszínműnek is feldolgozták (Szigeti József: *Viola, az alföldi haramia*, 1872).

A regény cselekményének lényege, hogy Nyúzó Pál főbíró Violát, a jobbágyot gyilkosságba hajszolja; Tengelyi Jónás, a tiszaréti jegyző és leánya, Vilma befogadja Viola családját. Viola egy alkalommal éppen családjához lopózik, amikor tanúja a setétlelkű Macskaházy ügyvéd akciójának, aki Réty alispánnéval szövetkezve iratokat akar elraboltatni Tengelyitől, többek között Tengelyi nemesi oklevelét. Viola, többszörös bonyodalmak után, megöli Macskaházyt és magához veszi az iratokat; a megyei hatóságok azonban az ártatlan Tengelyit gyanúsítják, hogy ezen az áron megszabadulhassanak tőle. Viola ennek hírére önként jelentkezik és tisztázza Tengelyit. Kiderülnek az alispánék cselszövényei is.

A vármegyerendszert ugyan a mai napig nem sikerült megdönteni, bármily okos érvekkel bizonygatta is Eötvös a megyék maradiságba húzó alaptulajdonságát, a regény azonban őszinte siker lett, sőt: az első magyar prózai mű, mely világsikert aratott!

Pulszky Ferenc - Eötvös barátja, akinek az író *A falu jegyzőjét* ajánlotta - forradalom utáni emigrációjában megszervezte a mű angol nyelvű kiadását. 1850 februárjában jelent meg, *The Village Notary* címen.

Eötvös regényének bámulatos visszhangja támadt. Csak az 1850-es év folyamán tizenkét tekintélyes angol folyóirat méltatta, köztük a Dickens által szerkesztett *The Household Narrative of Current Events*, a *Spectator*, az *Aethenaeum* és a *British Quarterly Review*; ez utóbbi 30 lapos tanulmányban. 1853-ban második kiadásban is megjelent, sőt még 1859-ben is jelent meg róla ismertetés; 1866-ban pedig a *North British Review* szerint az angol olvasók tömegei még mindig olvassák és kedvelik *A falu jegyzőjét*.

A *Spectator* szerint „A falu jegyzője kimagaslóan a legjobb külföldi regény, amelyet valaha is olvastunk, a legmegalapozottabb, a legtömörebb és a legtermészetesebb.”

A *British Quarterly Review* említett tanulmánya nyíltan kimondja, hogy a mű a magyar ügy mellett is rokonszenvet ébreszt: „nem mintha Magyarország rágalmazóira akár a legcsekélyebb mértékben is hathatna ilyen érzelm” - de mégis, az elfogulatlan olvasókat megnyeri a könyv Magyarországnak. „Mi is csak néhány íróval dicsekedhetünk, akik ugyanilyen magaslatokra tudnak eljutni. *Az a nyelv és irodalom pedig, mely e regény bölcsője volt, a műveltségnek csakis magas fokát képviselheti.*”

Eötvös, a regény végén olvasójától búcsúzva, ismételten hangsúlyozza szándékát, a magyar irodalom történetében nem először és nem utoljára tűzve ön maga és kortársai elé a közéleti elkötelezettség célját:

„Történetem végéhez értem. Isten veletek, olvasóim! Ha vannak köztetek, kik elbeszélésem mindennapiságán megbotránkoztak... legyetek meggyőződve, nem rendkívüli, de való dolgokat akartam elmondani. Ha néhányan a nyíltságot rosszalljátok, mellyel honi állapotaink árnyoldaliról szoltam, higgyétek el, ha nem volnék meggyőződve, hogy *ez állapotok megváltoztatása tőlünk függ*, inkább fényoldalait kerestem volna föl, hogy titeket s enmagamat nyájas csalódásokkal vigasztaljam.”

Alig néhány év telt el *A karthausi* megjelenése és *A falu jegyzője* megírása között: mégis micsoda távolság, a messzi Franciaország Gusztáv grófjának érzelmes bölcselkedése és a tiszamenti falu hús-vér lakosainak napi gondoljai között!

A falu jegyzőjének megjelenése után Eötvös történelmi regénybe fogott.

„*A falu jegyzője* kiáltó szózat volt a régi intézmények visszaélései ellen; az újabb regény szintén csak egy jeles történeti iránycikkül tekinthető a jobbágyok felszabadítás mellett. Hogy ily hatást idézett elő, az kétségtelen” - írta Csengery Antal a *Magyarország 1514-ben* című, 1847-ben megjelent harmadik Eötvös-regényről.

Az 1514-es magyar parasztháború „tabu” témának számított. Nem emlegették, ponyvahistóriák sem tárgyalták. Horváth Mihály katolikus lelkész, tanár, a Tudós Társaság tagja 1843-ban megjelent könyvében vállalkozott arra, hogy Dózsát és parasztháborúját a nemesi felfogással szemben álló liberális polgár szemszögéből ábrázolja:

„Sehol sem vetkezett ki annyira az emberiség minden érzetéből, sehol sem volt leleményesebb iszonyaiban a nemesség kegyetlensége, mint Szapolyai táborában.” (*A magyarok története*, Pápa, 1843.)

Horváth Mihály e könyve után egyre-másra születtek a Dózsát idéző költemények, eposztervek, hivatkozások, főleg 1847 táján, egy esztendővel a forradalom előtt. Eötvös is Horváth Mihály históriájának megjelenése után fogott búvárlataiba. Könyvében az akkori idők legkorszerűbb tudományos eredményeire támaszkodott: Előszavában kifejtette elveit:

„A történeti regénynek, felfogásom szerint, azon általános művészi és erkölcsi feladatokon kívül, melyeket ha az író szemei előtt nem tart, minden regény pusztán időöltetéssé aljasul, még egy külön kötelessége jutott, s ez népszerűsíteni a történetet. Honnan következik, hogy mennyiben a regény a történet körébe vág, azaz vagy múlt századok általános viszonyaival foglalkozik, vagy történeti személyiségeket léptet fel: az író ne képzelőtehetségét, hanem azon ismereteket kövesse, melyeket

magának, ha lehet, egykorú kútfőkből, lelkiismeretes vizsgálódások által szerezhették. A történetek ismerete szövétnék, melyet, hogy biztosan haladjon, minden nemzetnek követni kell: s nem lehet a költőnek feladata eltakarni a világot, melyet az jelen viszonyainkra terjeszthetne, vagy közé vegyített, idegen anyagokkal meghamisítani a forrást, melyből talán keserű, de mindig üdvös tanulságot meríthetünk.

A történeti regényben tehát, meggyőződésem szerint, azon határokon kívül, melyeket a művészet minden regénynél a képzelőtehetség elébe szabott, még más határok is léteznek, melyeken szintén nem szabad túlhágni az írónak. A határokat a történeti igazság jelöli ki...”

Amint látjuk: Eötvös egyfelől az arisztotelészi meghatározás alapján áll - „*az író ne képzelőtehetségét kövesse*”, hanem a tényeket adja elő; „*a határokat a történeti igazság jelöli ki*” a szerző számára; - alighanem oldalvágás ez Jósika felé is! - másfelől munkássága mégis művészi alkotótevékenység. Ez a művészi alkotótevékenység oly sikeres volt, hogy Eötvös meghatározta a közvélemény Dózsa-képét; az általa kitalált szereplők hiteles alakokként éltek a köztudatban.

Feltűnők célzásai a jelen viszonyaira. Az egykori olvasónak kétségkívül Ferdinánd császár juthatott eszébe, amikor Eötvös Ulászlót jellemezve így ír:

„a királyt a butaságig gyengeeszűnek írják le... Szelídebb s lágyabb szívű, hogysem méltóságát fenntartani... gyengébb, hogysem valakinek bármi túlzó kívánságát meg tudná tagadni; tunyább, mintsem királyi kötelességeit ne bízna másokra.”

„Ha a nép egyszer derekasán megrázná magát, fogadom, sárba potyogna mind e féreg, mely rajta élösködik.”

„Pártokat találsz - nemzetet sehol!”

„S elfeledkeztél-e a népről? Azon százezrekről, kik e hazát véres verítékben mívelik, s kiknek jutalmul korunkban még e nyomorult lét biztosságát sem hagytuk? A népnek nincs szabadsága... Minden jövedelmeink a jobbágy munkájából erednek...”

„Nem mások elnyomására, hanem saját jogaink védelmére támadtunk fel. Nem a király ellen, hanem a király s népe elnyomói ellen fogtuk fegyvereinket.”

Vajon nem ez lett-e a jelszó negyvennyolcban?

„Nincs többé osztálykülönbség... Nemes és polgár, úr és szolga, paraszt és nádor ezentúl mind egyenlő lesz.”

Eötvös 1847-ben még reméli, hogy a nagy összeütközés elkerülhető lesz. Lőrinc pap e szavakkal búcsúzik híveitől, az író pedig olvasójától:

„Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni.... De ne hidd, hogy azért reményeimről lemondék. A magas cél, melyért e szív dobogott... még nem elérhetetlen... hogy e pillanat mielőbb eljőjön, ez feladata életemnek.”

1847-et írunk. A magyar prózai epika három regénnyel addig el nem ért csúcokra kapaszkodott. Eötvös betetőzi mindazt, amire előtte annyian törekedtek. Meghaladja Jósikát és Kuthyt, bár nem teszi őket nélkülözhetővé, hiszen Eötvös nem könnyű olvasmány; regényeiben művészi hitvallás és politikai program mégis ritka tökélyvel ötvöződik egységes egészzé.

Eötvös környezetében a vele egyidőben fellépett próza- és drámaírók jelentéktelenné halványulnak. Még a rokonszenves OBERNYIK KÁROLYt (1815-1855), Kölcsey magántitkárát és Kálmán nevű unokaöccsének nevelőjét, Victor Hugó magyar követőjét is valahogy mindig feledjük és sehogyan se sikerül őt népszerűvé tenni. Hegedűs Géza szavaival méltatjuk:

„*A Főúr és pór...* osztályharcos dráma, kizsákmányolók és kizsákmányoltak elkeseredett, indulatos küzdelme, az egész földesúri világ elmarasztalása. Benyújtja egy akadémiai pályázatra, ahol a bírálókat elragadja a kitűnő jellemábrázolás, a szokatlanul jó dialógusépítés, az igazi drámai

feszültség és cselekménybonyolítás. Első díjat nyer: száz aranyat (óriási pénz ez akkor). A színház is szívesen bemutatná, de a cenzor vörös ceruzája áthúzza az egészet. Még az is nagy nehézségekbe ütközik, hogy könyvben megjelenjék.”

A *Főúr és pór* 1844-ben, Pesten jelent meg Eggenbergernél; a címlapon ez a jelige áll:

Művem nem éppen nyerni jó
Magasról bukni is dicső!

Solt Andor így vélekedik e drámáról az akadémia irodalomtörténeti kézikönyvében:

„Obernyik tézisdrámát írt; mindjárt az első jelenetben kimondja az alapeszmét: »Míg oligarcháink törve nem lesznek, addig ez alkotmánynak nincs üdvössége«; a záró jelenetben lírai pátosszal ismétli meg: »Isten, Isten, teremtsd egyformává az embert! s ne engeddd, hogy félszeg tudomány és ostoba törvények embert embertől elkülönítsenek«. A tétel igazságának bizonyítására a vadromantika kelléktárából vett eszközök felhasználásával az arisztokrácia vérlázító aljasságát, gyilkosságtól sem visszariadó elvetemültségét, leleplező jeleneteknek olyan sorát pergeti le, hogy igazán nem csoda, ha a cenzúra nem engedélyezte a darab előadását.”

Nem járt jobban TELEKI LÁSZLÓ gróf sem (1811-1861), az ötvenes években az emigráció egyik vezére, akinek rejtélyes halála máig megoldatlan kérdések özönét veti fel. 1841 őszén, A *karthausi* befejező része megjelenésének évében kerül színre Pesten szomorújátéka, a *Kegyenc*. Könyv alakban is megjelent. Reménytelenül megbukott: 1841 és 1867 között összesen ötször adták. A népvándorlás korabeli Rómában játszódó tragédia a Kossuth elfogatását megelőző országgyűlési küzdelmek és kamarillai cselszövények hangulatát vetíti vissza a múltba. Az irodalomtudomány mégis jelentékeny alkotásnak minősíti, napjainkban Illyés Gyula fújta le róla a port. Több azonban e darabban a szándék, mint az eredmény; a szerző rejtélyes halálának tudata is érdekessé színezi számunkra a vérfagyasztó drámát.

Különös egyéniség SEPSISZENTGYÖRGYI CZAKÓ ZSIGMOND (1820-1847) erdélyi nemes, aki gyerekfejjel színésznek állt és akinek *Kalmár és tengerész* című drámáját 1844 novemberében tomboló sikerrel mutatták be a Nemzetiben. 1845-ben könyv alakban is megjelent, németre is lefordították. Czakó egy pesti kereskedőház romlását ábrázolja benne; álruhák, megőrülések, cselszövények, ármányok, gyilkosság gyanúja...

„Ki tudja, mikor láthatom viszont a hont, meg lehet, soha, de emlékézt szívem beljében fogom hordozni véglehelletemig, s ajkimon nyelvét, melyet a hosszas távollét e percig nem bírt elfelejtetni. Vajha e nyelven döröghetném egykor kormányzavam, torkos ágyúimnak rendítő éljenével köszöntve hegyet és sziklát a Dardanelláktól a Jőremény Fokáig, és amerre hab és tenger árad!”

- a Tengerész e szavainál dörgő éljenzésbe fogott a publikum - a siker biztosítva volt.

Későbbi darabjai már nem arattak ekkora sikert, bár *Leona* című drámája (1846) sokak szerint a maga furaságában is remekmű. Hankiss János szavaival „a romantika kellős közepéből Ibsen felé mutat az út... a civilizált ember ellen fordul vissza saját büszke teremtménye; a civilizáció s ő sehova sem menekülhet előle.”

Szegény Czakó nem bírta el a sikertelenséget - bár talán különös exhibicionizmusában a feltűnni vágyás emésztő ösztökélésének is engedett! - és 1847. december 14-én a *Pesti Hírlap* szerkesztőségében, kollégái jelenlétében, ajkán megvető mosollyal föbe lőtte magát. Halála volt élete igazi drámai sikere, talán ezt is akarta; Vasvári Pál cikket írt haláláról, Petőfi és Arany verssel búcsúztatta. Az önkéntes halálnak ez a már-már cinikus módja annyira lenyűgözte kortársait, hogy akadtak, akik a számlálhatatlanul sok halált látott szabadságharc után is az ő példájára váltak öngyilkossá, mint például titkos rajongója és talán szerelme, Ferenczy Teréz.

S hogy milyen különös a könyvek és a drámák útja, arra példa viszont Katona József 1814, illetve megjelenése: 1820 óta szunnyadozó tragédiájának sorsa. A *Bánk bán* Egressy Gábor 1834-ben Kolozsvárott jutalomjátékkul választotta; (először 1833-ban adták Kassán); 1839 márciusában a Nemzeti Színház is műsorára tűzte (Vörösmarty írta a recenziót az előadásról), s ettől kezdve lassan, de feltartóztathatatlanul, mint a tarlótüz, sistergett a siker felé. 1848 küszöbén már a magyar lázadó sors jelképe; a nemességé, s ennek áttételes értelmezésében az egész nemzeté, mely a királyt csak az egyenlők közötti elsőnek ismeri el, a királyné megölése tehát a nemzeti függetlenség biztosításának és megőrzésének jelképe.

Vörösmarty ugyan fenntartásokkal fogadta - „Sok tekintetben hiányos s némileg vad, de erővel teljes színmű... Legkevésbé sikerült Bánk bán karaktere” - viszont Vachott Sándor 1847-ben így lelkesül:

A meredek pályán legfelső fokra te hágtál,
És ott állsz egyedül a sasok orma felett.
Nincs-e merész ember, ki borostyánt tartva kezében
Feljusson hozzád: megkoszorúzni fejed?
(*Bánk Bán szerzőjére*)

1845-től adták rendszeresen, bár ritkán: 1845: öt; 1846: hét; 1847: ismét öt; 1848-ban megint csak évi öt előadásban. (Teljes, húzatlan szöveggel csak a kiegyezés után, 1868-ban játszhatták!)

Tiborc panasza, ha fokozatosan is, most érik be; szinte ugyanakkor, amikor - talán Katona József szövege által is ihletve - Dózsa népének szavai is megszólalnak Eötvös regényében. A *Bánk bán* tulajdonképpen ettől kezdve - a negyvenes évek második fele óta - a magyar nemzet köztulajdonú drámája, ettől kezdve ismeri, látja, nézi, szavalja a legszélesebb közönség (Erkel 1861-es operai feldolgozásáig és napjainkig). Horváth János írja: „Az, ami a tízes évek végén az ő nagy, de elszigetelt eredetisége volt, csak a negyvenes évek közepe táján, e többszörösen nevezetes fordulóponton találta meg az irodalmi életben a maga létfeltételeit. Ő már a romantika kezdetén azon a fokon állt, hová az a maga egészében csak mintegy harmadfél évtizednyi kifejlődésével érkezett meg.” De tovább is mehetünk a Horváth János által megjelölt úton: Bánk jelleme, egyénisége, a banki magatartás - mellyel századunk színpadán ismét gyakran nem tudunk mit kezdeni! - ekkorra vált érvényessé, férfieszménnyé: negyvennyolc küszöbén vagyunk!

A kisebb prózaírók közül a negyvenes évek oly jellegzetes hármasa tűnik elsőnek elénk: Bérczy Károly, Degré Alajos, Pákh Albert. Az ő nevükkel találkozhat leggyakrabban az irodalmi lapok olvasója; Bérczy Széchenyi mellett tisztviselő a Közlekedési Bizottságban, Petőfi barátja, igényes novellista; de kötete még nem jelenik meg ekkor; Degré, honunkba menekült francia család gyermeke, a Tízek Társaságának tagja; 1847-ben jelenik meg novelláskötete, a *Kedélyrajzok*; Pákh Albert, humorista, szintén Petőfi barátja, szintén a Tízek Társaságának tagja, az *Életképek* és a *Pesti Hírlap* tárcaírója; - azután, hármukon kívül - még a kevésbé sikeres, politikailag viszont radikális Pálffy Albert, ő is Petőfi-hívő, ő is a Tízek Társaságából; Lauka Gusztáv, a Tudós Társaság írnoka, költő, a Csató Pál kezdette városi folklór „népiese”, egy Heltai Jenő másik elődje; - és még folytathatnánk - mind a Garay János, Nagy Ignác, Csató Pál, Kovács Pál kezdette irányt folytatják, színesen, élvezetesen. Pákhkal még találkozunk, a Világos utáni fejezetben; Bérczy legjobb novellásköteteit szintén az ötvenes években írja majd; Degrének viszont, bár 1896-ig élt, legjobb kötete az 1847-es *Kedélyrajzok*; vele kell hát közelebbről megismerkednünk.

Degré azt a világot fedezi fel, amiről előtte nem írtak: a vagyontalan, rosszfizetésű, már-már proletársorsú értelmiségi. A *Szerelem és diktatúra* (diktatúra: leíró-iroda) „didergő szobapajtásai”, miközben az országgyűlési urak nagy dolgokról döntenek, rétes-evéssel, egymás

ugratásával, kocsmák látogatásával töltik szabadidejüket, és szerelmi örömek is felettebb hétköznapiak. Egy írnok például a szűkös szobában egy kályha meg a spanyolfal között szorongva kénytelen lapulni, míg barátja a szép Juha „ajkairól szív szerelmi kéjt”.

„A kemence mód nélkül kezdett sütni. Bánay csak forgolódott, de a kemence annál erősebb hatást gyakorolt átmelegült testén, s roppant bosszúságára a szobában levő suttogásból sem hallhata többet egy-egy elfojtott nevetésnél. Hol karjához, hol fejéhez kapott kínjában, s míg mellén az inget izzadság nedvesíté, hátán a forró kemence szárazra süté azt, már kiállhatatlanná vált a tűz mindinkább növekedő ereje. - Ez roppant csapda! két tűz közé szorultam! - sóhajtá Bánay, s helyzetén segíteni törekvő, nem kímélve drága öltönyét, a földön elterült, s most a kínzó forróság nem érte annyira. Egy pohár vízért fél havidíját odaengedte volna, mert torka fölötte kiszáradt. Nemsokára karja elszibbadt, csontjai fajulni kezdtek, a kemence ostorától sem volt egészen ment, s afölött egy macska mindig arca körül forgolódván, fekvését is tűrhetetlenné tévé. Ismét felállott, de új rémület foga el lelkét, az óra négyet ütött, s ő, a nélkülözhetetlen egyén nincs a diktatúrán! Az óra minden ütése tör vala szívének. - Egy ország haragját vonom magamra - gondola, s kétes, e gondolattól-e, vagy a kemence izgatásától elragadtatva kirohanást határozott.

A szobát hirtelen fojtó gőz és füst tölte meg - a spanyolfal nagy zuhanással omlott le, és Bánay, mint Szigetvárból Zrínyi, oly hősi elszántsággal tört elő. Frakkja a kemencétől meggyulladt, a tűz kígyózva mindig tovább harapózott. Bánay dühe főfokot ért, mert... Júlia mellett a pamlagon Vánkay Ferit látta érezelegni, ki ügyes ugrással Bánay mellett terme, annak frakkján a tüzet eloltandó.

Juha nagy kék szemeit Bánayra mereszté, s hangos nevetésre fakadt. Bánay szinte nevetett saját rovására, de nem jókedvből, hanem kitörő bosszúból.

- Megengedjen - mond Júlia - udvariatlanságomnak, de magamat tartóztatni lehetetlen, hisz önnek frakkja ég!”

Mennyire másképp viselkedett volna a szép Júlia *A karthausi*, vagy az *Abafi* lapjain... itt azonban egy Balzac tollára illő természetességgel lett úrrá a kínos helyzeten, jelezvén a női emancipációt anno 1845...

Említeni illik, bár, Petőfi-bíráló lévén, szokás róla megfélekezni. Császár Ferenc fiumei tanárt, Dante, Foscolo fordítóját, 1831 óta számos vers, novella szerzőjét - sokat tett az olasz irodalom magyarországi népszerűsítéséért, és, mint látni fogjuk, nem is volt *annyira* igazságtalan Petőfivel szemben...

A hírlapok szerkesztői közül Szalay László mint máig legkiválóbb tollú történettudósunk majd az ötvenes években válik igazán jelentőssé; Csengery Antal újságíró és művelődéstudomány-szerkesztő; Frankenburg Adolf, 1847-ig az *Életképek* szerkesztője, majd a bécsi udvar hiteles tolmácsa fontos események tanújaként színes, érdekes, forrásértékű emlékiratokkal gazdagította irodalmunkat. 1844-ben jelent meg egy novelláskötete. Ebben pesti jeleneteket figyel meg és ír le helyenként mikszáthi derűvel - például amikor a Szarvas térről egy társaskocsival megy kirándulni a budai hegyekbe, *A Szép Juhásznéhoz* címzett vendéglőig. (*Egy kis kirándulás a hegyek közé.*)

VAHOT IMRE (1820-1879) lapszerkesztői ténykedésén túl mint sikeres színpadi szerző aratott babérokat (*Országgyűlési Szállás*, előadatott Pozsony, 1843); *Kézművesét* 1847 tavaszán adta a Nemzeti; a kéziratban maradt népszínmű Pándi Pál megfogalmazásában „iparosokat pártoló s az úri gőgöt megvető iránydráma”, mely azonban kidolgozásában igen gyenge.

KEMÉNY ZSIGMOND báró erdélyi főnemes és hírlapszerkesztő 1847-től a *Pesti Hírlap* társszerkesztője, a centralisták egyik ideológusa 1847 márciusában publikálta első, közönség elé került regényét. A *Gyulai Pál* Eötvös és Jósika figyelembe vételével készült, realista történelmi mű; mivel azonban hatása a politikai események miatt érthetően alig volt érezhető,

és mert Kemény írói munkássága az ötvenes évekre esik: vele később foglalkozunk. Tudnunk kell azonban, hogy Kemény eddigre számos művének kéziratát részben vagy egészben elkészítette. Az *Athenaeum* már 1839-ben megkezdte *Károlyfehérvár* című történeti regényének közlését, de ez félbeszakadt, 1842-ben fogott hozzá az *Élet és ábrándhoz*, Camões portugál költő életének krónikájához, meg is írta, de Kemény életében nem jelent meg.

Keménnyel párhuzamosan lép fel a nála fiatalabb Jókai Mór: a *Pesti Divatlap* 1845-ben közli *Nepean sziget* című novelláját, egy trópusokon játszódó kalandos történetet. 1846-ban jelenik meg első regénye Hartlebennél, egy 1820-as években játszódó történet, a *Hétköznapiak*. A *Pesti Divatlap* - nyilván a pápai kollégiumi társ: Petőfi segédszerkesztői közreműködésével - 1845-ben mutatványt közölt a regényből. Tóth Lőrinc bírálta az *Irodalmi Őr* 1846-os évfolyamának egyik decemberi számában.

Jókai feltűnést keltett, sikert aratott; ennek jele, hogy 1847 nyarán a Bécsbe költöző Frankenburgtól átveszi az *Életképek* szerkesztését. A közvélemény szemében Jókai ezekben az években jószemű, jótollú hírlapíró, mint annyi kortársa; regényei kisebb feltűnést keltenek, mint politikai szereplése a Tízek Társaságában.

Különleges szerepet játszott a negyvenes évek prózájában az 1846-ban sajtóvétségért bebörtönzött (és 1848 márciusában kiszabadított) TÁNCSICS MIHÁLY (1799-1884) néptanító és hírlapíró. Az 1842-ben Pesten, Emich Gusztáv kiadásában megjelent *Népkönyv* a jobbágy-felszabadítást és a nemesi előjogok eltörlését sürgeti. Népfelvilágosító eszméit gyakran tárca- és novellaformában terjesztette. *Pazardi* (1836) című regénye Pándi Pál megállapítása szerint „rossz regény, noha fontos eszmék megszólaltatója. Éppen ezért jelentősebb helyet foglal el a kor eszmei áramlatainak térképén, mint a magyar széppróza történetében.”

NÉPIES KÖLTÉSZET

Az újabb költészet 1844-ig nem lép Vörösmarty nyomába. Az *Athenaeumban* 1839-ben fellépő erdélyi Kriza János; az első versét a *Társalkodóban* közlő Tompa Mihály, akit 1841-ben publikált először az *Athenaeum*; és a népdalgyűjtő Erdélyi János, aki 1844-ben jelentkezik első kötetével: vagy később találják meg saját hangjukat, mint Tompa Mihály, vagy pedig a szó tudományos értelmében vett népdalgyűjtés úttörőiként vívják ki az utókor elismerését, mint Kriza és Erdélyi. Erdélyi 1847-ben rövid ideig fennálló, igen szigorú kritikai lapot is szerkesztett - *Magyar Szépirodalmi Szemle* -, az ötvenes években pedig műbírálói tevékenységet folytatott.

1846-ban két novellájával, tehát prózaíróként mutatkozik be az *Életképekben* Arany János nagyszalontai jegyző, aki ugyanebben az évben öt másik társával a Kisfaludy Társaság vígeposz jutalmára pályázott, megnyerte az első díjat, de e műve csak 1849-ben jelent meg nyomtatásban a Társaság évlapjaiban (*Az elveszett alkotmány*). A következő évben újra pályázott: a Vörösmarty által már feldolgozott Toldi-mondát írta meg. Ugyanerre a pályázatra nyújtotta be az akkor már ismert Tompa Mihály is *Szuhay Mátyás* című költeményét.

Vörösmarty Mihály ezt írta a két pályaműről:

„A beküldött munkák közül kétségtelenül *Toldit* illeti az elsőbbség. Kifejezésének ősi egyszerűsége, amellet a világos szerkezet, nagyszabású és sok bensőséggel bíró jellemek, a tisztán és következetesen népies előadás jóval felülemelkedik a többi pályázókon. Legközelebb áll ehhez *Szuhay Mátyás*; igen kerekded, könnyedén szőtt s kezelt jóízű tréfa. Itt a nyelv már nem annyira a népé, mint a *Toldi*-ban, hanem inkább a szépirodalomé, azaz a népnek szánt

és így előtte ismeretes versezetekből van szerencsésen eltanulva. Miért is ezt a második díjra találom méltónak.”

A nagyszalontai jegyző tehát megkapta az első díjat, a Kisfaludy Társaság tagjává választotta, és ettől kezdve az *Életképek* és a *Pesti Divatlap* közli verseit. Kötetben azonban - verseket - majd csak 1856-ban publikálhat először Arany János! A *Toldi* természetesen már 1847-ben megjelent és jelentős szakmai sikert aratott; széles közönséghatása - a forradalmi események miatt is - azonban majd csak az ötvenes években lesz, amikor az elnyomatás és önkényuralom sötétjében nyújt vigaszt az olvasóknak.

Vörösmarty bírálatát olvasva, többször is szemünkbe ötlük a *népi, népies* kifejezés, méghozzá mint esztétikai érdem. Sőt: Vörösmarty egy ízben megkülönbözteti a „*népnek szánt szép-irodalmat*” az *igazi népi irodalomtól*; a Toldi „kifejezésének ősi egyszerűsége” miatt jelentős mű, míg viszont a *Szuhay Mátyás*ban „a nyelv már nem annyira a népe”.

Új esztétikai eszmény alakult hát ki. Pálóczi Horváth Ádám még *gyűjtötte* a népdalokat; Kisfaludy Károly viszont már *költött* népdalokat; egy költői pálya kizárólagos célja és eszménye azonban még Vörösmartynak sőt: Czuczornál sem volt, pedig, láthattuk, Czuczor jó népdalokat költött. Az 1837-ben Berlinből hazajött és a Grimm-testvérek munkásságáért lelkesülő Kriza János kolozsvári unitárius lelkész ezt a népiességet eszménnyé avatta: 1839-41 között négy kötetben. *Remény* címen kiadott költeményei már népdalokat tartalmaznak. Ez az akkor ifjú nemzedék azt tartotta jó költőnek, aki olyan népdalt ír, ami annyira hitelesnek tűnik, mintha „maga a nép költötte volna.” Kriza elveit magáévá tette Erdélyi János és Tompa Mihály is. Petőfi fellépését tehát az ő népdalaik előzik meg; Petőfi előkészített talajra lép, az olvasóközönség ismeri és kedveli Kriza, Erdélyi, Tompa verseit. (Arany a *Toldi*val viszont Petőfit követi, különösen a *János vitézt*.)

Ez a népiesség azért hatott akkora erővel, hogy egész irodalmi korszak meghatározója lehetett, mert elterjedése egybeesett a jobbágyfelszabadítás gondolatával, a reformok és a forradalom eszméivel. Amit a *Falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* prózában: azt képviselte a népdalköltészet a lírában.

Lássunk példákat ebből a közvetlenül Petőfi *előtti* népies költészetből.

Kriza János:

Csipkebokor, galagonya,
Nincs szép leány a faluba;
Volnék virág, ki nem kelnék:
Szép keblen nem pihenhetnék.

Feketébb itt a sötétség,
Csak pislog a csillagos ég,
Azért pislog tán a fénye,
Nem kacsinthat szép szemekbe.

Megátkozom a helységit!
Miért nincs egy szép leány itt?
De tán meg is van átkozva,
Azért nincsen szép leánya,

Hű paripám, no csak elő,
Neked se kell e legelő;
Tán jobb falu fekszik amott,
Lesz szép leány, lesz abrak ott.
(1839)

Erdélyi János:

Lehet a számár a
Juhász szeme fénye,
Lehet a kutyának
Hűség az erénye.

Számár viszi nyögve
Gazdája motyóját,
Körülcsatinázza
Eb ostorozóját.

Szamárnak eszébe
Sem jut mi tehert visz,
Ebnek kutya gondja
Mily huncutot őriz.

Számár-e a nemzet,
Vagy tán eb az ember?
Mért volna hiába
Teremtve a fegyver?

Hát legyen a nemzet
Gazdája magának,
A nép csak a népet
Ismerje urának.
(1839)

Tompa Mihály:

Békót tettem kesely lovam lábára,
Mért nem hallgat a gazdája szavára;
Békóba tett engem is a szerelem,
Az alföldön a legszebb lányt szeretem.

Ez a Tompa-strófa ugyan 1846-ban került kinyomtatásra (*Népregék, népmondák*), de választhattunk volna mást is: Tompa már 1840-ben három népdalt közölt a *Koszorúban*.

Hármuk közül Tompa volt az igazi „népi fi”: apja, részeges falusi csizmadia, a vásáron a lábbelikkal együtt verses históriákat is árult; Tompa rengeteget nélkülözött, amíg 1846 szeptemberében elfoglalhatta lelkészi állását egy kis gömöri faluban. Mégis ő bizonyult - és maradt is! - a leginkább „szépirodalmi” költőnek (Vörösmarty szavaival). Miből következik, hogy itt nem az osztályhelyzet számított, hanem a minél sikeresebb idomulás egy divathoz. Ez a divat akkor ideológiailag halandó tartalmi törekvéseket képviselt, s mint e pár mutatványból láthatjuk: tényleg eleven, színes, szellemes, szép „népdalokat” produkált. De hol vannak ezek mégis Petőfitől! Hogy a haladás eszméjét ezek az első „hivatásos” népdalköltők milyen komolyan vették, arra bizonyosság Szontagh Gusztáv megállapítása, aki szerint „Kriza népdalaival a nemzetiség már a demokrácia álláspontjára jutott el.” Horváth János le is vezeti ezt a népdal-divatot egy mélyebb (vagy magasabb) igényű líra irányába:

„[A líra] hasztalan kereste a kielégülést a helyzetdal hamis formái közt. Most azonban ez őszinte tisztázódás folytán már közel jutott hozzá. Csak oly költői egyéniség hiányzott még, mely amellet, hogy katexochén daltehetség, egyúttal a spontán naivságnak is fölkenettje. Petőfivel az is megérkezett.”

PETŐFI SÁNDOR KÖLTÉSZETE

TÓTH GÁSPÁR INDÍTVÁNYA

A *Nemzeti Kör* 1844. március huszonhetedik ülésén az alábbi határozat született:

„Vörösmarty Mihál úr Petőfi Sándor, ifjabb íróink legjelesbike tíz ívre terjedő, többnyire újságlapokban megjelent s közméltánylással és tetszéssel fogadott verseinek a *Nemzeti Kör* pártolása alatt leendő, minél előbbi kiadatását s addig is pedig a nevezett ifjú anyagi szükségeinek jómóddali fedezéséről gondoskodást indítványozá. Miután azonban az igazgató-választmányi gyűlés hatási köre a pénztárróli szabad rendelkezést meg nem engedé, a jelenlévő tisztelt tagok pedig az indítvány üdvösségét melegkeblűleg pártolták, s a nevezett ifjún hovahamarabb segíteni elhatározták: Tóth Gáspár úr hatvan pengőforint tüsténti kifizetését ajánlá a nevezett ifjú részére, oly feltétel alatt azonban:

a) Ha a kérdés alatti tíz ívnyi költemények egy kinevezendő küldöttség által megvizsgáltván, az azokat kinyomtatásra érdemesnek találándja.

b) Ha a *Nemzeti Kör* tagjai közül tizenkét jótálló egyén találkozik, kik ha a kinyomott költemények árából félév múltán azon hatvan pengőforintnyi összeg ki nem kerülne: annak kifizetését aránylag magokra vállalják.

Mely ebbéli nemes ajánlatra:

Antal Mihály, Babits János, Bajkay Endre, Csanády Ferenc, Dulovits János, Fábry Pál, Fáy András, Fényes Elek, Irányi Dániel, Kronperger Antal, Lendvay Márton, Röck Pál, Rákóczy János, Török János, Tóth Gáspár, Szigligeti Eduárd, Várady Antal, Vachott Sándor és Vörösmarty Mihál urak,

összesen tehát tizenkilencen nyilatkozatván magukat jótállókul, s egyszersmind Antal Mihály, Kronperger Antal és Lendvay Márton urak öt-öt példányra előfizetvén: határoztatott Tóth Gáspár úrnak ebbéli, önzés nélküli, célravezető ajánlatáért, valamint Antal Mihály, Kronperger Antal és Lendvay Márton uraknak fentebbi hathatós és nemes tetteikért az igazgató választmányi gyűlés köszönetet szavazni. Vörösmarty Mihál, Szigligeti Eduárd és Vachott Sándor urak a nevezett költemények általvételére, megvizsgálására oly meghagyással köldetnek ki, hogy ha azokat kinyomtatásra érdemesnek találándják, a Tóth Gáspár úr által előlegezett 60 pengőforintot s az első fizetett 15 pengőforintot a nevezett Petőfi Sándornak nyugtatvány mellett haladék nélkül adják át, továbbá: a nyomási költség iránt a királyi egyetem könyvnyomtató intézetével egyezkedjenek, s ezen költségfelszámítást, mint szintén a nyomtatásról tervüket a nyomtatandó példányok száma- és áráról véleményükkel együtt a legközelebbi közgyűlésre nyújtsák be.”

Íme tehát az 1841 decembere, két és egy negyed év óta fennálló *Nemzeti Kör* könyvkiadást pártol, pesti polgárok Vörösmarty Mihály ajánló szavaira kezességet vállalnak egy kezdő költőért; a kezdeményező Tóth Gáspár szabómester negyvennyolcban mint honvéd százados a forradalmi hadsereg egyenruháit készíti majd; Fáy András író és bankigazgató, Lendvay Márton, a *Nemzeti Színház* színésze, Szigligeti Ede színházi titkár, Antal Mihály könyvtáros, Csanády Ferenc iparegyesületi jegyző, Rákóczy János megyei aljegyző, Török János, a Magyar Gazdasági Egyesület titkára, gépgyártók, mesteremberek, kereskedők veszik át a mecénási szerepkört a nemességtől.

Petőfit tehát - a történelemben először - a közvélemény, végeredményben tényleg a magyar nemzet adta ki s vállalta magáénak.

Mert már május 11-én olvasható Vörösmartyék, a kiküldött bizottság jelentése, mely szerint

„A nevezett versek, mint egy szerencsés elme érett termékei, melyek az érzelgéstől távol, valódi s helyenként mélyebb érzelműek, keresetlen, férfias és tősgyökeres magyar beszédbe foglalvák, s azokat szellemi önállás és eredetiség bélyegzik - minden tekintetben méltók, hogy kiadatásuk a *Nemzeti Kör* által előmozdíttassék.”

És már mellékelték is a nyomdai költségvetést, mely szerint ezer példányú kiadás esetén a költség szebb kiadásban 220, olcsóbb kiadásban 174-184 forintba kerülne. A választmány a szebbik kiadást szavazta meg, „a pénztárnok úr a költségek egyharmada kifizetésére máris utasítottván.”

Ilyen előzmények után jelent meg 1844. november tizedikén Petőfi Sándor *Verseinek* első kiadása, összesen 109 költemény ezer példányban, a budai Királyi Egyetemi Nyomda kiadásában. Ezt megelőzőleg, október 27-én *A helység kalapácsa* is kiadásra került ugyanennél a cégnél.

Most lépett Petőfi az olvasóközönség elé. Ettől kezdve számít a közvélemény előtt költőnek. Addig barátok szűk köre tudott csak róla, meg az a néhány előfizető, akinek az *Athenaeum* lapozgatása közben *Hazámban* című verse (1842. november 3.) meg még néhány, hírlapokban közzétett költeménye megnyerte tetszését. (Első nyomtatott verse, *A borozó*, Athenaeum, 1842. május 22., még nem Petőfi néven jelent meg!)

1844 ősze van. 1849 nyarán Petőfi Sándor halott. Négy teljes (1845, 1846, 1847, 1848) és két megkezdett: összesen öt esztendőt engedélyezett számára még a sors.

Hányatott élet van a huszonegy éves költő mögött; volt színész, katona, diák, műfordító - (az ő tolmácsolásában jelent meg először magyar nyelven a *Robin Hood*, George James: *Forest Days, A Romance Of Old Times* című regényének [London, 1843] fordítása!) - most végre pénzhez és álláshoz jutott - mert Vörösmarty behozta a *Pesti Divatlap*hoz segédszerkesztőnek -, minden erejét az irodalomnak szentelheti.

Mintha sejtene, hogy pár éve van csak.

Elképesztő ütemben dolgozik.

1845-ben öt kötete jelenik meg - (*János Vitéz; Cipruslombok Etelke sírjáról*: március 20.; *Szerelem gyötrelme, Cyklus egy szőke hölgyhöz; Szerelem gyöngyei*, október 23., 39 vers; *Versek*; november 16., ebben 104 újabb költemény) - 1846-ban kettő: *A hóhér kötele* című regény Hartlebennél és április 23-án a *Felhők* 66 versből álló ciklusa saját kiadásában, Emich bizományában, ugyanekkor jelenik meg 55 verse németül Dux Adolf tolmácsolásában. 1847. március tizenötödikén hagyja el a sajtót *Összes Költeményeinek* kötete, Barabás Miklós rajzával, „*Tisztelet és szeretet jeléül Vörösmarty Mihálynak ajánlva.*” Végeredményben az ebben foglalt 452 vers és öt költői elbeszélés (valamint külön megjelent említett regénye és az 1847-es színdarab: a *Tigris és hiéna*) az, amit olvasói kötetben megvásárolhattak, összesen 5500 példányban.

Az 1847 márciusa és 1849 júliusa közötti verseket - egységes kötetbe gyűjtve - sokáig nem ismerhették meg az olvasók. Persze azért szájról szájra jártak és a hírlapokat is sokan őrizték, melyekben megjelentek.

Hamarjában nem tudok olyan esetet mondani, ami Petőfi nyilvánosság előtti öt esztendejéhez hasonló a világirodalomban. Ilyen rövid idő alatt, életében, még senki sem vált népszerűvé, amellet, hogy örökérvényűen maradandót is alkosson. Sikere majdnem megmagyarázhatatlan: olyanok is olvasták, akik nem vettek verseskönyvet a kezükbe. Azaz mégis magyarázható: eltalálta azt a hangot, amelyet tömegek éreztek a saját - addig meg nem szólaltatott! - hangjuknak, ugyanakkor finnyás műítészek is meglelték benne a maguk tökély-eszményét. E

sorok írója századunk harmincas éveinek legelején, elemista korában úgy olvasta Petőfit, mint ma a regényt szokás: versről versre, lapról lapra haladva, s ebben nem állt egyedül. Társainak mesélte, most hol tart, mit olvasott, s e tekintetben a kis nebulók eszmét cserélték egymással. Ezek a Petőfi-versek tehát *érdekeltek egy huszadik századi gyermeket*, túl azon az esztétikai gyönyörűségen, az ismeretlen világokba hatolás borzongató élvezetén, amit a versek olvasása ösztönösen-öntudatlanul jelentett.

Hogy Petőfi miképpen vált ilyen egyetemes érvényű költő-óriássá, arra a homályos és sokrétű *tehetség* szóval még mindig pontosabban felelhetünk, mintha a környezetet misztifikálnánk, melyben született. Az a társadalmi környezet, melyben élt: természetesen hatott rá és sok tekintetben meg is határozta egyéniségét; de születését, családi körülményeit nem lenne helyes népies költő mivoltával kizárólagosan szoros kapcsolatba hozni. Végül is Révai Miklós, Czuczor Gergely, Tompa Mihály „mélyebből” jött, mint Petőfi: Czuczor jobbágyfiú, Révai és Tompa pedig falusi foltozóvargák keserves nélkülözéseket látott gyermekei. Petőfi, bármily sokat kínlódott is mészáros- és kocsmabérlő édesapja: Tompához képest, akit részeges apja ütött-vert, akit tűzifalopás vádjával kicsaptak a kollégiumból, akit ott alázott meg mindenki, ahol csak lehetett - valóságos úrfi módon nevelkedett. Petőfit nem származása határozta meg s tette népivé, hanem önmaga szabad választása: nélkülözéseit úgyszólván maga kereste, mintegy megmártva magát az élet jeges vizeiben; képzeljük el, mi történik, ha Petőfivel valamivel jobban bánnak a katonaságnál s ő valamivel egészségesebb alkat? Lesz belőle egy újabb Simonyi óbester vagy Türr István, ami szép karrier, de hová lettek volna akkor a versek? Ha jó színész és látványos szerepeket kap? Ha enged szülei kérlelésének és derék fiú módjára otthon marad, mint művelt, sikeres iparos? Hiszen Petőfit gonddal nevelték szülei, közepesen jó, sőt egyszer-másszor kiváló iskolákba járatták - egy falusi iparostól ez igazán szép dolog. Petőfi István sorsa is mutatja, hogy felfelé törekvő, polgárosulni vágyó, végeredményben rendezett család volt a Petrovicskéé; Petőfi István helytállt a szabadságharcban, honvéd századosként érte Világos; Hamburgban állomásozva, mint büntetőszázadba sorozott katona, a londoni Kossuth-emigrációval kapcsolatot tartva szervezkedett, s emiatt börtönbüntetést szenvedett, mint átlagon felüli hazafi; kiszabadulva, takarékosan és jómódot teremtve gazdatisztként működött, s ha ő nevelheti Petőfi Zoltánt, annak sorsa is másként alakul, s nem éri annyi megaláztatás, mint a költővel alig két évig együtt élt édesanyja: Szendrey Júlia keze alatt, aki dajkaságba adta, nem törődött vele, szinte szégyellve fiát.

Egyszóval tehát Petőfit tehetsége és az általa választott - nem rákényszerített! - életmód során szerzett tapasztalatok, a társadalmi környezet hatása tette népies költővé; felismerte a kor igényét, hiszen láthattuk, előtte sokan művelték a népdalt és a népies költészetet - nem ugyan a szó mai, hanem akkor használatos értelmében.

Az Athaneauban 1842 novemberében közölt és Dunavecscén októberben keletkezett *Hazámban* még Kisfaludy-Czuczor hatásokat mutat, de már felismerhető a tizenkilenc éves ifjú egyéni hangja:

Arany kalásszal ékes rónaság,
Melynek fölötté lenge délibáb
Enyelegve űz tündér játékokat,
Ismersz-e még? oh ismerd meg fiad!

...

A nagyvilág az életiskola;
Veritékemből ott sok elfolya,
Mert oly göröngyös, oly kemény az út
Az ember annyi sivatagra jut.

Alig tizennégy verssel és öt hónappal odébb, 1843 márciusában, Kecskeméten, pár közölt költeménnyel és egy nagyon vékonyka füzetnyi „összes-verssel” mint életművei a birtokában, a *Lear király* bolondját alakító húszesztendős színész vakmerő „*exegi monumentum*” - vallo-mást ír; csak bámulni tudunk önbizalmán, ami azonban nem csak a későbbiek ismeretében nem nevezhető önhittségnek, hanem a *Jövendölés* lenyűgöző elhitető ereje miatt sem:

Anyám, az álmok nem hazudnak;
Takarjon bár a szemfödél:
Dicső neve költő-fiadnak
Anyám, soká, örökkön él.

Az elhitető erő a lírai hitelből folyik; népdal-változatok között ritmikus ismétlődéssel bukkannak fel az egyéni élmények, s amiképpen Kisfaludy Károly „népdalát” (Szülőföldem szép határa...) a költő itáliai gyaloglásai hitelesítik, úgy itt is minden idézőjelbe-tettséget - s ez az idézőjelbe-tettség Kriza, vagy akár Czuczor legjobb verseit is jellemzi, hiszen egy percig sem hisszük, hogy a *Rózsabokor*, *galagonya* tréfás panaszát maga a költő mondja! - felold Petőfi személyes vallomása, például a keserves pozsonyi napokban, 1843 májusában, tehát alig két hónappal a büszke *Jövendölés* után írott *Távolból*:

Kis lak áll a nagy Duna mentében;
Oh, mi drága e lakocska nékem!
Könnyben úszik két szemem pillája,
Valahányszor emlékszem reája.

...

Mondjátok, hogy könnyeit ne öntse,
Mert fiának kedvez a szerencse...
Ah, ha tudná, mily nyomorban élek,
Megrepedne a szíve szegénynek!

LÍRAI ÉLETREGÉNY

Utaltunk már a versek folyamatos olvasásának élményére; arra, hogy Petőfi verseit szoros egymásutánban, lírai elbeszélésként is élvezhetjük, sőt, így élvezhetjük igazán. (Balassi óta magyar sajátossága ez a magyar lírának, gondoljunk a *Nagyciklusra*!) *Lírai költeményeket általában egyenként* olvasunk, ízelgetünk, élvezünk. Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty költeményeinek időrendi sorba rakása ugyan nincs tanulság híján, de az egyes versek összefüggése mégsem ad újabb élményt. Petőfinél viszont a költeményeknek *helyi értékük is van!* Mert lám, az imént még a *Jövendölés* mámorában éltünk s most ugyanannak az anyának, akinek titkos-büszke álmunkat meséltük, hazudva üzenjük, hogy „fiának kedvez a szerencse”, pedig „ha tudná, mily nyomorban élek, Megrepedne a szíve szegénynek!” Egyszóval hát mégsem érvényes a *Jövendölés*? Reméljük, hogy igen, ámde mégis, milyen szomorú, hogy a büszke ifjú most így nélkülöz... Újra leírjuk: Balassi *Nagy ciklusának*, Csokonai némely versegyüttésének is ez a különös varázsa. Miként a filmen az egyes képsorok, melyek önmagukban is szépek s hatásosak, de melyek mégis: összhatásukban érvényesek igazán, úgy Petőfinél is felfedezhető ez a heinei „montázstechnika” (hogy ne csak Balassival hivalkodjunk, hanem Petőfi egy nagyhatású külföldi kortársával is érveljünk).

Mert lám, a *Távolból* után nemsokára, néhány kedves népdal után, jön a *Befordultam a konyhára...* Czuczorra emlékeztető és mégis hamisítatlanul petőfis humora (Pest, 1843. nyár), és egy suta kis utalás az első szerelmi kalandra (*L...né*) vagy inkább a kamaszos vágyra, hogy *L...nével* ilyen felnőtt szerelmi kalandja lehessen...

Társadalmi indulat egyelőre nem érezhető ki a versekből. 1844 februárjából - a debreceni gonoszul kemény tél ez - szólal meg az első ingerült hang: *A nemes* („*Most már őt húzni nem deresre: Akasztófára kellene!*”).

Aztán ismét az otthon, az anya, akinek oly fájó szívvel üzentünk Pozsonyból. *S én csügghetem ajkán... szóltanul... Mint a gyümölcs a fán.* (*Füstbement terv*, Dunavecse, 1844. április.) *Egy estém otthon.* Ezután ismét népdalok. Júniusban: *István öcsémhez.* Figyeljük meg az összefüggően olvasás montázs-élményét. Lehetetlen, hogy a hírlapokban közölt egyes versek hatása ily összegző érvényű lett volna, mint most, kötetben. Már-már rafináltan kimódolt ritmusban iktatódnak be a népdalok közé (nem győzzük hangsúlyozni: a népdal szót korabeli értelemben használjuk!) személyes hitelű, intim megnyilatkozások: *Mondjátok-e, ha estebéd után Beszélgetéstek meghitt és vidám, Mondjátok-e az est óráinál: Hát a mi Sándorunk most mit csinál?* Szinte természetes, hogy ezt a verset a *Búcsú a színészettől* követi (csak a *Hej, Büngözsdí Bandi* című népdal van közbeiktatva) ezzel a megsejtőn naiv közléssel:

Eddig Thália papja voltam
Most szerkesztő-segéd leszek.

Nos, hát szerkesztő-segédék lettünk. Mert az olvasót azonosulásra készítetik a költő „felvevőgépe”, s lelkünk akkor még nem is létezett mozivásznán tovább pereg a lírai életregény.

Még nem jelent meg az első „kötet”, de már hírül kapta Petőfi, hogy a *Nemzeti Kör* gondoskodik a nyomtatásról. Felbukkan az első halhatatlan leíró költemény. Mozgalmas, fenséges, képzeletet izgató képsorok:

Méneseznek nyargaló futása
Zúg a szélben, körmeik dobognak,
S a csikósok kurjantása hallik
S pattogása hangos ostoroknak

váltakoznak a forró homokban guggoló, fürkészve szemlélődő ember elé táruló mikrovilággal:

Ott tenyészik a bús árvalányhaj
S kék virága a szamárlenyernek;
Hűs tövéhez déli nap hevében
Megpihenni tarka gyíkok térnek
(*Az Alföld*, Pest, 1844 július)

A ménések nyargaló futását leíró strófa még Bessenyei verséből is ideszármazhatott volna, hanem a szinte ellentétként „közbevágot” kép a szamárlenyer kék virága közé furakodó, hűsölni vágyó gyíkokról - ez már Petőfi.

És most az irodalomban verzátus segédszerkesztő sóhaja: annyi rossz kézirat átböngészése után - Gvadányihoz tér pihenni. Furcsa. Mégis, így van: az első költő-előd, akit Petőfi emleget, éppen Gvadányi (*A régi jó Gvadányi*, Pest, 1844 nyár).

Az Alföld már sejteni engedte egy nagyobb lélegzetű költemény közeledtét. Augusztusban el is készül: *A helység kalapácsa*. Az egzisztenciát teremtett, pillanatig megállapodott ifjú pihenő széttekintése a falu végleg otthagyt világában. Az első olyan hosszú lélegzetű humoros költemény, amin máig önfeledten tudunk mosolyogni. A *Rikóti Mátyás* ma már szakmai kuriózum az irodalomtörténet múzeumi tárlójában; *A helység kalapácsa* ma is él és hat, bár az életforma végleg eltűnt. Tréfát nehéz magyarázni; érteni kell. A széles tenyerű Fejenagy történetét se magyarázgassuk; nem biztos, hogy Petőfi az elődök eposzaitól búcsúzott, azokat finoman gúnyolva; talán inkább a változó formák mögött örökké élő emberi gyarlóságokat mutatja be érvényesen. Lehetetlen, hogy el ne nevezzük, amikor a tiszteletes két pej csikájának jókedvű abrakolója

Igy adta bizonyosságát
Ékesszólási tehetségének:
„Bort!”

Vagy amikor a költő bennfentesen közli velünk, hogy

Csak én tudom ennek okát,
Én, kit földöntúli ízék
Földöntúli ízékbe avattak.

Feltűnő, hogy a kötet megjelenése reményteli pillanatának közeledtével Petőfi hangja itt-ott nyegleségbe bicsaklik. De mert ez is hozzátartozik emberi mivoltunkhoz, úgy érezzük, nem áll rosszul a költőnek, ennyi nélkülözés után megengedhet magának némi leereszkedő kegyességet költőtársai iránt. Mert lám, az első kortárs, akit tollára tűz, a nála vagy hat-hét évvel idősebb Tompa Mihály, aki különben már régen publikál, és úgyszólván bevezetett költő Petőfihez képest:

Hát, fiú, olvastam azt a verset,
Amelyet te énhozzám csináltál.
(*Tompa Mihályhoz*)

Az Utolsó Strófa persze mindent helyrehoz:

Agyonszoritlak egy öleléssel

de azért sejtjük: nem lesz könnyű dolga Petőfi barátainak...

A kötet megjelenése nyilvánvaló választópont, bár tartozunk magunknak azzal az igazsággal, hogy az olvasóját mindenről értesítő Petőfi ebbe nem avatja be az olvasót, ezt tehát csak a mából visszatekintő tájékozott olvasó tudhatja. Gvadányi után megkönnyebbüléssel találkozunk a második régi költő említésével (*Csokonai*, 1844. november). Jönnek a közéleti versek. Valljuk be: eleinte rosszabbak, mint az eddig olvasottak. Valami kényszeredett lelkesültséget, illetve dorgálást érzünk, (*Batthyány és Károlyi grófnék; A külföld magyarjaihoz; V. Ferdinándhoz*, 1844 november).

Hanem aztán a *János vitéz* (1844. december, Pest) feledteti ellenérzéseinket. Ez a párját ritkító mű-népmese biedermeier negédességével, a legjobb naiv festők képeire emlékeztető ártatlan derűjével - „*Kilátszik a vízből kél szép térdecskéje Kukoricza Jancsi gyönyörűségére*” - a *Csongor és Tünde* bölcséleti mélységei után vakmerőn és tudatosan a vásári fakanalakra pingált közmondások primitívségét követni látszó rafinált együgyűségével, egyszersmind páratlanul gazdag, kiapadhatatlan fantáziájával, olyan remeklés, amilyent a magyar festészetben Csontvári Kosztka Tivadar tudott és mert egyedül.

Mintha sejtené, mi minden juthat az olvasó eszébe, szinte arculcsapó ingerültséggel, támadón írja a *János vitéz*t követő versében:

Mit ugattok, mit haraptok
Engemet, hitvány ebek!

...

S kedvetek ha jön kötődni
Ugy kapkodjatok felém:
A természetnek tövíses
Vadvirága vagyok én.
(*A természet vadvirága*)

Valóban: kapkodni kezdtek feléje, bár nem oly egyértelmű rosszindulattal, mint emlegetni szokás. Lapozzuk föl Császár Ferenc bírálatát.

A helység kalapácsáról kedvezőtlenül vélekedik, s ezzel elárulja, hogy bizony éppen az nem tetszik neki, ami miatt a költő művét megírta; helyteleníti, hogy Petőfi milyen közönségnek ír:

„Műveltebb, sőt csak félig művelt olvasó is, bosszankodással fogja e könyvet magától eldobni; kendertilózáskor, hol a lárma nagy, tengerifosztáskor és fonóházakban talán örömet hallgatnánk s még meg is kacagnánk, de ott meg majd felét is alig értik... Különös zagyaléka ez a legaljasabb póriasságoknak és néhol a legszebb, legtisztább költői képeknek.”

Hát ez bizony egyértelműen leleplező - Császár Ferencre nézve. És minden tekintetben Petőfit igazolja. Viszont amit Császár *általában* mond Petőfiről, az, ha kelletlenül teszi is, de vitathatatlan elismerés:

„Benne kiapadhatatlan költői kincs rejleg, de melyet ő pazarul, meggondolatlanul hoz napfényre s eredeti alaktalanságában szórja jobbadán a közönség birtokába. Ha lelke el nem tompult még az igen sokszor érdemtelenül ráhalmozott dicsőítések mirigyétől, belőle még első ragyogású csillag fog támadni a magyar költészet egén...”

Petőfit tehát a stílusával és témaválasztásával egyet nem értő kritika is elismerte; nagysága 1845-ben barátai és ellenfelei számára egyaránt kétségbevonhatatlan. (Más kérdés, hogy Petőfi erre a most idézett kritikára sértő, pökhendi verssel válaszolt: *Császár Ferenc őnagyságához*.)

A *János vitéz* fenntartások nélkül mindenki dicsérte. Pulszky Ferenc szerint „A népköltészetnek egyik kitűnő gyöngye a *János vitéz*... gyönyörű idill, szende, mint a szerelem, melyet a költő megénekel; egyszerű, élethű tükörképe a falusi parasztéletnek... A becsületes János vitéz következetes jellemrajza mesteri kézre mutat.”

Semmi baj nem lett volna, ha Petőfi a *János vitéz* modorában versel tovább. Hiszen, ami Petőfinél *mese, idill*, az Pulszky számára „élethű tükörképe a falusi parasztéletnek.”

Petőfi azonban konokul halad tovább a magaválasztotta úton: közéleti költészete egyre ingerültebben antifeudális: *A királyok ellen: „fegyvereinket szilaj gyönyörrel sütiögetjük rájuk”*, 1844. december.

És a szerelem... A költőnek még nincsenek szerelmes versei. Hamar hát egy szerelmet. Petőfi szívesen eljár Vachott Sándorékhoz. Udvarolgatott Vachottné Csapó Mária tizenöt éves húgának, Etelkének. Kellemes társaságot talált: Csapó Mária művelt fiatalasszony volt, éppen ekkortájt olvasgatta-fordította James F. Cooper indiánus-történeteit.

Etelke azonban meghűlt és meghalt. Petőfi meghiúsult gyászolta és egy dalciklust írt halott szerelméről. Nem igazán jó versek ezek; érzik bennük az erőltetés, a szenvedély hiánya.

A segédszerkesztőségtől is megszabadul; nyűgnek érzi. Szepességi utazás. Költői verseny Kerényivel és Tompával (*Az erdei lak*). Új, most már őszintébb és földibb, bár reménytelen szerelem. Mednyánszky Berta ihleti az első nagy szerelmes dalokat: *Fa leszek, ha fának vagy virága...* (1845. nyár). Az olvasó őszintén kívánja: bár sikerrel udvarolna a költő. Költő és olvasója között ismét helyreáll a belső kapcsolat, ami a *Cipruslombok* táján ha meg nem is szakadt, de lazult.

Körülem éj van, fényes éjszaka;
A csillagfényes éjben méla csend.
Oly csend, hogy szinte vélem hallani,
Mit a holdban szent Dávid lantja zeng.

A szomszéd tóból a vadlúdakat
Látom csapatban messzeszállani;
Szivemből is föl- és elszállanak
A nagyravágyás, hír vad álmai.
(*Falun*, 1845 nyár)

A sok magyar költő által megénekelt csöndes nyáresti idillt az utolsó két sor teszi össze-
teveszthetetlenül Petőfi-verssé. Szükség is van erre; kötetünk hőse mintha kezdene bele-
merevedni saját modorosságaiba. Ezért olvassuk oly örömmel a bizalmas vallomást:

Ismerjete meg végre; ki vagyok?
Álarc alatt volt mostanáig képem.
(*Ismerjete meg!*)

Ismerjete meg... Ez a figyelemre ritkán méltatott, igénytelennek tűnő kis vers 1845.
szeptember közepe tájáról fontos fordulópont a magyar lírai költészetben.

Eddig a legszubjektívebb lírai költemény is csak elvétve volt első személyű. Berzsenyi,
Kölcsy, Vörösmarty az „én” hangsúlyozása nélkül tárta elének önmagát. A szemérmes
rejtőzés jeles példája *A merengőhöz*: tudjuk, hogy a szerelmes költő menyasszonyához szól,
Vörösmarty mégis kerüli a bizalmas hangot. Kölcsy első személyű megnyilatkozásai
általánosságok: „*Ültem csolnakomban habzó vízen, Hallék zúgni darvat röptébe fenn*”
(*Csolnakon*). Kisfaludy Sándor naiv derűje az idillt, s nem az önfeltárlkozás igényét sugallja:
„*Hallottam én szép szavának Ezüst hangját zengeni; Filoméla panaszának hangja nem oly*
isten!” Csokonai, s még inkább Dayka már nyíltabban s leplezetlenebbül közli az olvasóval
énjét, akárcsak a XVI. század végén Balassi. Dayka: „*Homályos bánat dúlja lelkemet Talán*
újulnak régi szenvedésim...”

Egyikük sem szólította fel azonban az olvasót ennyire köntörfalazás nélkül: igyekezzék őt
megismerni, senki sem tárta oly leplezetlenül önmagát a világ elé, mint Petőfi, ezzel termé-
szetesen ki is szolgáltatva magát. Heine, Shelley, Byron hangja szólal meg most magyarul
Petőfiben. Az önkiszolgáltatás persze talán egyfajta szerepjátszás is, mégis tűnődésre késztet a
vallomás:

Olvastátok vidám dalaimat?
Azt gondoljátok, hogy lelkemből irom?
Oh, dalaimban a kedv, nevetés,
Csak olyan ez, mint virág a síron.

A költő ezzel egyrészt annyira meghökkenti olvasóját, hogy az zavartan elkezd visszalapozni,
újraolvasandó a „vidám” verseket, melyeken oly jóízűt mosolygott, mélyebb gondolatokat
keresve bennük; másrészt a későbbiekben fokozottabb figyelemmel igyekszik „befogadni” a
verseket.

Hogy milyen komoly Petőfi figyelmeztetése, nemsokára kiderül: látni fogjuk, hogy közvet-
lenül Szendrey Júliával kötött házassága előtt és a nászútján is milyen érzelmi mélységekbe és
válságokba enged bepillantani.

Indulatai megcsendesedésének és kedélyváltozásának szép bizonyága *A négyökrös szekér*
(1845. szeptember végén, Borjád). Ez is olyan remeklés, amit túlokoskodó széptani okvetet-
lenkedéssel csak tönkretelhetünk. Csendesen folyó, kijelentő mondatoknak ökrök lassú balla-
gására emlékeztető egymásutánja:

Nem Pesten történt, amit hallotok.
Ott ily regényes dolgok nem történnek.
A társaságnak úri tagjai
Szekérre ültek és azon menének.
Szekéren mentek, de ökörszekéren.
Két pár ökör tévé a fogatot.
Az országúton végig a szekérrel,
A négy ökör lassacskán ballagott.

De milyen jellemző Petőfire, hogy itt, Borjádön, ennek a négyökrös idillnek színhelyén, nyilván a társaságnak egyik szekéren dőcögő úri tagjáról jutott eszébe *A magyar nemes* kegyetlen szatirája! És ettől a változtatnivaló jelent festő torzképtől egy lépés csak *A hazáról* szomorú, de nem csüggeteg állapotrajza (1845. október vége):

Már rég nem sírtam, s íme most
Pillámon egy könny rengedez.
Magyar nép, vajjon hajnalodnak
Vagy alkonyodnak harmatcseppje ez?

A költő oly magától értetődően azonosítja magát „a” hazával, hogy eszünkbe se jut eltűnődni: jogos-e, hogy a költő könnye egy egész haza sorsával azonos. Persze, hogy jogos.

Ismét feltűnnek a barátok nevei. Mintha ez is szándékos lenne: bevezeti olvasóját társaságába, de az utókor felé is kacsint. Igen, kacsint. Jókay (még ipszilonnal); aztán az öreg Szemere Pál, aki még Berzsényivel darvadozott pesti kocsmákban; *Vajda Péter halálára*; *Levél Várady Antalhoz* - emlékezünk? a tizenkilencek egyike volt, akik jótálltak Petőfiért a Nemzeti Körben -; *Gróf Teleki Sándorhoz*; és a nagy barátság majd 1847-ben: *Arany Jánoshoz*.

1846 tavaszán Petőfi már társaságot is szervez maga köré: a *Tízek Társaságának* tagjai valóban válogatott jelesei a legújabb nemzedéknek - Petőfi nyilván Vörösmarty *Csiga*-beli, a harmincas években alakult társaságának eszméjét eleveníti föl: Bérczy Károly, Degré Alajos, Jókai Mór, Kerényi Frigyes, Lisznai Damó Kálmán, Obernyik Károly, Pákh Albert, Pálffi Albert, Petőfi Sándor, Tompa Mihály. Igazán nagy költő azonban csak Tompából lett, de ő sem a Petőfi mérete. Az önkényuralom idején Lisznai Damó öblös hangja harsogja túl a többiek csendes gyász-zümmögését... Lapot is akartak alapítani - lásd: *Athenaeum*, ahol szinte valamennyien indultak -, de nem kaptak lapengedélyt. Maradt a kávéházi zsörtölődés...

1846 tavaszán a versek folyamában változást érzünk. Itt van mindjárt a *Tündérálom*. Mintha Vörösmarty húsz év előtti romantikus elbeszélő költeményének mása lenne:

Sajkás vagyok vad, hullámos folyón.

Kölcsey már megütötte egyszer ezt a hangot, lehet, hogy Petőfiben öntudatlanul élt a vers emléke; de valószínűbb, hogy azonos kedélyállapotuk hívta elő az azonos képet:

Ültem csolnakomban
Habzó vizen...
(*Csolnakon*)

„Nagyszerűnek álmodám jövőmet... de érzem, Hogy kebelemben hézag támadott... És napról-napra nőttön-nőtt ez űr... Oh e magányban milyen alakok Lengtek körülöm s szálltak el fölöttem! Szívemből jöttek e tündéri lények Szívemnek nemrég támadt üregéből... Megálljatok! megálljatok! Kiálték... Nem álltanak meg; mind eltűntenek. Kerestem őket és meg nem lelém... Ábránd-alakjaim legszebbike Ott volt az égben. Ajka mozgott; szinte Hallottam hívó hangjait... Ő megcsókolt. Nem kéréte magát. Első szavamra ajkamon volt ajka... Csak ezóta élek... Más a világ, más, nem olyan, minő volt... Egymás ölében így fontuk tovább Beszélgetésünk rózsakötelét... Alkonyodék. Arany felhőkön szállott A nap violaszín hegyek mögé... Elbúcsúzáánk... Elváltunk, hogy ne lássuk egymást többé... Aztán futottam, utat nem tekintve, Arcom, kezem tövistől vérezék... Futottam árván, mint a hullócsillag, Melyet magából kilökött az ég. Azóta arcom és kezem begyógyult... S szívemből is ki vannak irtva már Az elválástól támadott sebek;

De a sebeknél jobban fáj nekem most,
Jobban fáj az, hogy már-már feledem
Ábrándjaidnak édes üdvességét,
Oh tündérálom, első szerelem!”

Különös és rejtélyes vers. Byron, Shelley költészetéhez hasonló. Kevesen próbálkoztak megfejtésével. Pedig valami titok lappang itt; nyomasztó, nem múlt trauma. A csattanóssá hegyezett záróstrófa mintha mindent meg- és feloldana; pedig csak cselvetés ez a versszak, megnyugodni vágyó olvasóknak. Valami visszahozhatatlanul elromlott, és ezúttal nem a külvilágban; most nem a hazát érezzük veszélyben; az elveszett paradicsom iránti reménytelen sóvárgás sugározza be a verset, Petőfi első olyan költeményét, amit mi ma, a mindenkori mából a mindenkori múltba visszatekintők göggyével, szívesen nevezünk - jobb híján - *modernnek*.

A *Felhők* korszaka ez.

Feltűnő, hogy az eddigi Petőfi-versek jól szavalhatók. Egyenesen kínálják magukat szavalásra, megzenésítésre. Most viszont ezek az apró pársorosok jószerint csak olvasva érdekesek. Hatásuk így lenyűgöző. Talán azért is, mert soha nem hallani ezeket, tehát nincsenek elkoptatva.

Itt állok a rónaközépen,
Mint a szobor, merően.
A pusztát síri csend fődé el,
Mint elfödik a halottat szemfödéllel.
Nagymessze tőlem egy ember kaszál;
Mostan megáll,
S köszörüli a kaszát...
Pengése hozzám nem hallatszik át,
Csak azt látom: mint mozog a kéz.
És most idenéz,
Engem bámul, de én szemem sem mozditom...
Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom?
(1846. március, Szalkszentmárton)

Hát ez tüneményes remeklés. József Attiláig villant előre. Más:

Ha jőne oly nagy fergeteg,
Mely meghasítná az eget.
És e hasítékon át
A földgolyót behajitaná!

Ennyi az egész vers. Mint egy Salvador Dali-kép. Vagy inkább Yves Tanguy? Döbbenetes látomások ezek a vers-miniatűrök: egyszer majd felriad a szunnyadva tűrő természet

És ekkor a borzalom miatt
A semmiség feneketlen tengerébe
Fog ugrani.
(*Fővényszem... harmatcsepp...*)

Egy új Petőfi áll előttünk. Mi történt ezzel a fiatalemberrel?

Laktársam a kétségbeesés,
Szomszédom a megőrülés.
(*Fejemben éj van*)

Tudják, kinek volt kedvenc olvasmánya ez a *Felhők*-ciklus? Széchenyi Istváné, Döblingben... „*Száműztem magam az emberek közül... Végigtekintettem tulajdon sorsomon És a világ sorsán. Az és ez oly sötét! Csak úgy botorkálunk majd ide, majd oda*” - írja 1846 májusában (*Száműztem magamat*). Annyira egyenletes ez a borongás, hogy valósággal kirínak olyan versek, mint a *Dalaim*, melyben a forradalmár egészséges türelmetlensége szólal meg:

De mit tűr a szolgásgáznak népe?
Mért nem kél föl, hogy láncát letépje?

Mert már a *Salgó*, ez a *Két szomszédvár*ra emlékeztető verses rémhistória ismét komor húrokat szólaltat meg. Harmadik András halála után „haramjabarlang lett sok sziklavár”, így Salgó is, Kompolti Péter vára. Két fiával végigrabolta a környéket s most Gedővárra vetette szemét. A Kompoltiak megölik a vár urát és erőszakot tesznek özvegyén. Az özvegy a belé-szeretett legkisebbik Kompoltit bosszúból ráveszi: tegye el láb alól apját és bátyját.

Örök rejtélyű érzés, szerelem!
Te nagy folyó, mely egyszer szemetet,
Máskor virágot hordasz vizeden...

Szembe kell néznünk a ténnyel, hogy Petőfi ellenállhatatlanul vonzódik a Vörösmarty által a harmincas évek elején üzött romantikus rémtörténetekhez. Ezeket olyan erős hangulati töltéssel, olyan lírai hitellel, annyi stílbeli leleménnyel adja elő, hogy az olvasó az első sorok utáni idegenkedését leküzdve szívesen fogadja őket. Szemérmes közönnyel szoktunk elfordulni Petőfinek ezektől a költeményeitől, szinte kizárólag politikai hevületű versei közt tallóztatva. Pedig Petőfinek sok mondandója van az „egyszer szemetet, máskor virágot hordozó” szerelemről. Szeretné is, ha komolyan vennék lírájának ezt az ágát

Mert mi poéták hazudunk sokat,
S aztán ha szívből szólunk sem hiszik.
(*F. L. kisasszony emlékkönyvébe*)

Közben egy-egy közéleti indulatú vers, jelöl, hogy nem csak a külvilágban: benne is érlelődik egy forradalom:

Haza csak ott van, hol jog is van,
S a népnek nincs joga.
(*A nép*, 1846 nyár)

Fény és árnyék közötti vergődéséből az igazi szerelem szabadítja meg: egy vidéki útján, 1846. szeptember nyolcadikán, Nagykárolyban, a megyebálon beleszeret Szendrey Júliába, Szendrey Ignác uradalmi intéző leányába. (*Júliához; Kinn a kertben voltunk; Költői ábránd volt, mit eddig érzék; Te vagy, te vagy, barna kislány; Szerelemnek rózsákkal...; Szerelmes vagyok én; Nehéz, nehéz a szívem; Száll a felhő*: így, egymás után, 1846. szeptember.)

Hogy verseinek sora mennyire őszinte és hiteles napló, nem csupán 1846 októberében írott verse, hanem egész későbbi életvitele a bizonyíték. Egy füst alatt elpárolog belőle a bölcselkedő búskomorság:

A mult idő nagy mezein
Hervadt lombok emlékeim;
Összeszedem őket,
Kötöm egy csomóba,
Ugy vetem bele az
Égő kandallóba.

Az olvasó kíváncsisága újra éled: mi következik ezután? Hiszen a költő az igazi szerelemmel szívében utazott tovább.

Először egy prózaiságában is költői, nyugós sóhajtás:

A szobában
Ketten ülünk
Együtt: én s az unalom.
(*Kellemetlen őszi reggel*)

Aztán, mindjárt ezt követően, a *Véres napokról álmodom*;

Csak szólna már, csak szólna már
A harcok harsány trombitája.

Honnan tudta, hogy szólni fog? Nekünk ma könnyű, de ő, 1846 novemberében...

Pestről, novemberben, szerelmes üzenet Júliának: *Reszket a bokor, mert...*

És még mindig decemberben egyik alig emlegetett remeklése:

Láttál-e a róna felett
Elszállni madársereget.
Ha rája lövének?
Igy szállnak az évek!
Egy pillanatig
Még hallani szárnyzuhogásaikat,
Már a másikon alig
Kísérheti a szem a kétes utat,
Mely röptük iránya,
Melyet hasítottanak egyre rohanva;
És annakutána
Se' híre, se' hamva
Az egész karavánnak.
A messzeség
Ködében az ég
Felhőivel összefolyának.
S te állasz a néma, pusztá határon,
Tűnődve: mi volt ez? Való-e, vagy álom?

Itt most álljunk meg. A lírai önéletrajz a végéhez közeledik. Petőfi már korábban megállapodott Emich Gusztávval, hogy 1847 márciusára kiadja összes verseit. Készül a nagy kötet. Némelyik költemény már a kötet számára íródik. Aztán a fura kaland mintegy zárójelben; hallani véli, hogy Júlia másnak nyújtotta kezét; indulatában házassági ajánlatot tesz Prielle Kornélia színésznőnek; alaki hibán múlik, hogy nem esküdnek meg. Aztán mintha ez csak afféle tréfa lett volna, ismét Júlia. És ismét, és újra, immár *költői programként*: a hősi halál a világszabadságért. *Egy gondolat bánt engemet*, Pest, 1846. december. 1847. január elsején a jelmondatul szánt hatsoros: *Szabadság, szerelem!*

Közelednek a forradalmi idők: *A XIX. század költői. A magyar ifjakhoz. A nép nevében. Háború volt... Világosságot!* Ebben van a híres Ady-vers magja:

Mint a kő, melyet fölhajítanak,
Aztán lehull...

Ez mind 1847 tavaszán.

A XIX. század költőinél meg kell állnunk:

„Ezek a merész hitvallások minőségileg is újat jelentenek Petőfi pályáján, a mégoly szerves előzményekhez képest is: a versek leplezetlen nyíltságával, az új és markáns fogalomhasználattal - világszabadság - az egyenlőség-eszme félreérthetetlen kommunisztikai értelmezésével. S amit a korba tekintve nem hagyhatunk figyelmen kívül: mindkét költemény megjelent a *Hazánkban*, 1847 elején.” (Pándi Pál.)

Pándi Pál elemzéséhez Szerb Antal figyelmeztetését is hozzá kell tennünk: ezeknek az eszméknek „költője az angol Shelley, kit Petőfi jól ismert és szeretett”; Petőfit az a fajta kozmikus forradalom lelkesítette, „amiről Shelley álmodott *Unbound*-jában, a természet nagy

lázadása a zsarnok Jupiter ellen.” Megfontolandó Szerb Antalnak az a megfigyelése is, hogy Petőfi őszinte lángolással szól a nép *nevében*, de nem szövetkezik magával a néppel.

A XIX. század költőinek egyébként, ha Petőfi életművében valóban minőségileg új mozzanat is, megvannak az irodalomtörténeti előzményei: elég Vörösmartyval, például a *Guttenberg-albumba* című költeményével összehasonlítani, hogy lássuk a gondolati azonosságot.

Közben megjelentek az *Összes Versek*. Lelkes fogadtatás. Méltatások. „Nem emlékszem irodalmunkban senkire, ki első fellépése után oly rövid idő alatt a közfigyelmet magára vonta volna, mint Petőfi” - írta Eötvös József a *Pesti Hírlap* 1847. május 14-i számában. Egy-két fanyalgó hang. Az immár országos nevű, példátlanul népszerű költő híre Szendrey Ignáchoz is eljut. Hajlandó lányát Petőfihez adni. *Bírom végre Juliskámat...; Te az enyim, én a tied...*

Nagyszalontán az új barátnál. Arany Jánosnál. *Arany Lacinak*, 1847. június. Aztán Tompa Mihálynál, júliusban. Végiglátogatja ismerőseit az örömhírrrel.

Te fogsz megesketni, jó Mihály barátom...

Szatmáron, július második felében, a dialektikus csűrös-csavarás mesterműve: *Válasz kedvesem levelére*. „*Tied a jövőm, parancsolj vele. Lemondok érted minden vágyaimról, Reményeimről... Ha úgy kívánsz, elveimről is lemondok érted... De ezt kívánni tőlem nem fogod, Tudom, hogy nem; mert akit te szeretsz, Annak nevében szégyenfolt nem lehet.*”

Nem lehetett könnyű eset ez a Szendrey Júlia.

De Petőfi sem.

Visszatérnek az egy év előtti - úgy látszik, ciklikusan ismétlődő - depressziós rohamok:

Én egy szellemnek vagyok martaléka,
Mely meg-meglátogatni nem feled.

...

E szellem a múlt! múlt időm emléke,
A legvadabb, legborzasztóbb alak,
Mit egy pokoli bor hevétül égve
A sors vizsálya kigondoltanak.

Ezen szellemnek vagyok odavetve...

...

Ne szólíts ekkor, úgysem értenélek,
Édes hangod sem hatna szívemig;
Várd el békében, míg a jelenésnek
Irtóztató órája eltelik.
(*Ne bántson az meg...*, 1847 augusztus)

Ezt a Petőfit sohasem vizsgáltuk. Oda se figyeltünk rá. Pedig egy Ady, egy József Attila pokla éghetett benne. De már Dayka Gábor ismerte ezt a lelki gyötrelmet.

Homályos bánat dülja lelkemet
Talán ujulnak régi szenvedésim;
Talán tündér előérezésim
Rémítnek, s új lest hány a végezet.
(*Titkos bú*)

És ezt a gyónást, ez a riadtan kérlelő, félszeg magyarázkodást egy hónappal az esküvő előtt írta!

Az esküvő után az ismert szép költemények: *Szeptember végén; Az utolsó virágok; Egykor és most!* Aztán: újra kísért a „*Ne bántson az meg*” hangulata: *A szerelem országa*.

Furcsa egy vers ez *A szerelem országa*, egy hónappal a *Szeptember végén* után:

S fáradva értem
Az első rózsafához,
S alája ültem, hogy ott megpihenjek,
De amidőn letelepedtem,
Oh borzalom? fejem fölött
Egy ifju lógott fölakasztva.
Elrohanék a másik fához
S a harmadikhoz és a negyedikhez
És így tovább, mindig tovább,
De nem pihenheték sehol,
Mert mindegyik fán
Függött egy ember.

És megint előjön a zúgó folyó - emlékszünk a *Tündérláomra*! „Sajkás vagyok vad, hullámos folyón” - melynek túlszartján reméli a boldog szerelmet, de „a habokban egy-egy holttetem ütötte föl magát”

S a partról, mint a megriasztott békák,
Ugráltak be ifjak és leányok.

...

Mindenütt a *régi látomány*:
Dult arcok és öngyilkolás!...
Csupán csak a táj és az ég mosolygott.

Stefan Georgéban meg Traklban vannak ilyen sorok: rezzenéstelenül derült ég, a csalókán idilli táj pogány közönnyel tűri a benne történő szörnyűségeket - és mindez a költő számára *régi látomány*: voltak már ilyen kísértései.

Ez elől menekült volna a harctéri halálba?

És mindjárt a következő vers, ez se derűsebb:

Isten hozzád, gyönyörű hazugság,
Eszményképek, ábrándok világa!
Már kezemben tartom ajtód kulcsát,
Meg egy perc, s örökre zárva lesz.
(*Menny és föld*)

S még mindig nem elég. A költő még eltűnődni se hagyja olvasóját, máris ránczúditja csalódottság-érzését:

És vége a komédiának,
A fütty s a taps elhallgatott,
A nagy függöny szépen legördült,
S én otthagylam a színpadot.
S most itt vagyok...

...

Itt ülök feleségem mellett
Ebb' a csendes kis faluba'...
(*Csendes élet*)

És még mindig nem múlt el október, még tartanak a mézeshetek. Mi a szerelem? kérdi a boldog ifjú házaspár. A válasz:

Aztán elvenni a leányt,
Eldobni érte szabadságunk,
Mely legimádottabb sajátunk,
S fölvenni a könnyű szabadság
Helyett az élet súlyos gondját,
Dolgozni napok s éjeken,
Hogy ételünk s ruhánk legyen;
S ha feleségünk tán szeszélyes,
Magunkat szabni szeszélyéhez,
Hogy már ha kell örömtelennek
Lenni egyik vagy másik életnek,
Mienk legyen örömtelen...
Lássátok, ez a szerelem!
(*Mi a szerelem?*)

Ilyen hangulati előkészítés után nem meglepetés a *Bolond Istók* (Pest, 1847. december).

A búskomorsági korszak után ismét egy kiegyensúlyozott, idillin harmonikus negyedév: 1848 tavasza. A *téli esték* minden olvasáskor megújuló csodája. A meleg szobában csöndesen beszélgetők egyhangú mormolása. „És mint a pipafüst csavarog a légben, Akképp csavarognak szanaszét elméik.” A *Minek nevezzetek?* eksztázisa. Szerelmi kéjt ily kendőzetlen őszinteséggel s ugyanakkor iskolai olvasókönyvbe illően senki sem tudott megfogalmazni. Titka az, hogy az olvasó képzeletében pontosan felidézhető hasonlatokkal élő Petőfi ebben a költeményében, tíz évvel a Petőfi-kortárs Baudelaire előtt (*A romlás virágai*), képileg megjeleníthetetlen, csak zeneiségükkel ható szavakat illeszt egymás mellé. E szavak füledt bujasága a muzsika gyönyöre; eszünkbe sem jut elképzelni, hogy Júlia tekintete egy szelíd galamb, mely galambnak tollai olajágak, a béke olajágai, „amelynek érintése oly jó.”

Ezeket a szavakat mondani kell, s így válik az ölelésbe feledkezett asszony „egy égberontott képzelet tündérleányává.”

Ugyanabban a hónapban, mikor a *Minek nevezzetek?* keletkezett, írta Petőfi első negyvennyolcas forradalmi versét: *Olaszország*.

Megunták végre a földöncsuszást
Egymásután mind talpon termenek...

Petőfi azonban hűtlen lenne önmagához, ha nem váltogatná még e világraszóló hónapokban is a közéleti lírát a népdallal: *Anyám tyúkja*, (Vác, 1848. február); 1848; *Dicsőséges nagyurak...*; *Nemzeti dal*; *15-dik március 1848*; *A szabadsághoz*; *Föltámadott a tenger*; *A királyokhoz*; *Készülj, hazám! Ilyen asszony való nékem...*

A március-áprilisi költemények között sok a pillanat hevében született, kidolgozatlan, alkalmi vers. Természetes és érthető ez. De ne homályosítsák el Petőfi lírai életművének más részleteit! Itt van például a *Kiskunság*, talán legszebb leíró költeménye. Ki gondolná, hogy a véres délvidéki harcok idején született? Befejezetlen befejezése, a szélmalom vitorláinak örök körforgása egy lassan baktató, a tájban tűnődve szét-szétnéző utas szemében - felejt-hetetlen.

AZ APOSTOLTÓL SEGESVÁRIG

És 1848 nyarán: *Az apostol*. Kikezddhetetlen remekmű. Valóban életművének koronája. Egy éve van még. Közvetlen kortársai már nem ismerhetik meg: 1851-ben jelenik meg először nyomtatásban, de e kiadást Ferenc József martalócai elkobozzák; csaknem ugyanígy jár az

erősen megkurtított 1862-es második kiadás is Müller Gyula *Nagy Naptárában*. 1874-ben, keletkezése után 26 évvel jelenik meg először csonkítatlanul!

Petőfi főművét tehát legfőljebb néhány barátja olvashatta életében.

A költői elbeszélés hőse, Szilveszter, lelencgyerekből lett falusi jegyző, akit viszontagságos és mostoha gyerekkor után lázítás miatt elcsapnak hivatalából s ekkor költő lesz. A földesúr lánya, Szilveszter szerelme, vállalja férje keserű kenyerét. De Szilveszter írásművei sem válhatnak közkinccsé a cenzúra miatt. Mikor gyermeke éhenhal, forradalmi eszméket hirdet, emiatt bebörtönzik. Kiszabadulása után, megvénülve, merényletet kísérel meg a király ellen; emiatt fejét veszik.

Az *apostol* is az ismert, ciklikusan felülkerekedő komor hangulatnak a terméke. Ilyen hangulatú versek korábban: *Ha jőne oly nagy fergeteg...*; *Fövény szem... harmatcsepp...*; *Fejemben éj van...*; *Ne bántson az meg*. Megkockáztatjuk, hogy Az *apostol* mintha a *Ne bántson az meg...* kezdetű versnek lenne epikusan kibontott változata. Az *apostol*ban sok a magyar irodalom későbbi remekműveit előlegező mozzanat. Mikor a III. részben a költő lelke átszágul a világmindenségen: Madách és a *Tragédia* jut óhatatlanul eszünkbe. A mesevezetés különben egyértelműen dickensi - Twist Olivér! -, ne feledjük, hogy Dickens Petőfi kedvenc prózaírói közé tartozott. „A föld alatt, a bűnnel s férgekkel egy tanyán” felnőtt lelencgyerek mintha Dickens-Boz Londonának utcáiról szökött volna át Magyarországra. De ez a magyar Twist Olivér megnyilatkozásaiban már hamisítatlan Petőfi:

...ha lázadás az,
Midőn az ember érzi és kimondja,
Hogy ő is ember, mint akárki más,
Úgy büszkén mondom: lázadó vagyok.

A *János vitéz* idillikusságában is vakmerő hasonlatai más színeket öltve átvándoroltak Az *apostol*ba: Szilveszter gyermeksége „úgy úszott el, mint virág az iszapos pataokban”; a lázadó ifjú úgy szágul végig az utcákon kigyúlt szívvel, „mint a fölgyúlt város ég, Amelyre ráfúj a viharnek Süvöltő óriása”. Cenzúrázott gondolatai „befalazott rabok.” Aztán a tankönyvekbe méltán belekerült szőlőszem-szimbólum:

A szőlőszem kicsiny gyümölcs,
Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérjék.
A föld is egy gyümölcs...

Újra- meg újra előbukkannak a később Madáchtól megismert gondolatok:

Eredj és küzdj! nem küzdesz hasztalan...

Elgondolkodtató, hogy olvasás közben Szilvesztert óhatatlanul a költővel azonosítjuk, bár erre semmiféle támpontunk vagy alapunk nincs. Vagy mégis? Ezek a sorok: „*Ott élt azon képek között, miket Üres ábrándoknak tart a világ, De melyekről ő tudta, hogy azok valódi lények, Az ő lelkébe néző jövő alakjai*”: hasonlóak a *Tündéralom* vagy *A szerelem országa* gondolatköréhez!

Figyelemre méltó, hogy Az *apostol* után egy kivételével nem írt több - a szó akkori értelmében vett - népdalt. (Az is inkább toborzó-féle: A *huszár*, Szalonta, 1849. május végén.) Legtöbb verse, érthetően, közéleti-politikai buzdítás és meditáció. Különböleg meglepően kevés verset írt Az *apostol* után: 1849 nyaráig, haláláig csaknem egy év alatt összesen ötvenkettőt, ebből harmincegyet 1848 őszén, huszonegyet pedig 1849-ben. Ezeket a költeményeket a közönség már csak jóval a költő halála után ismerhette meg kötetben, a királyellenes verseket pedig még később.

Ferenc József trónraléptének hírére született az *Akasszátok föl a királyokat!*, 1849 januárjában pedig *Az apostol* utáni alig egyeztetendő korszak egyik legszebb verse, az *Európa csendes, újra csendes...*

Európa csendes, újra csendes,
Elzúgtak forradalmi...
Szégyen reá! lecsendesült és
Szabadságát nem vívta ki.

Magára hagyták, egymagára
A gyáva népek a magyart...

Megcsendesedett szerelmi lírájának szép darabja a *Szeretlek, kedvesem!* (Debrecen, 1848 november); és a *Pacsirtaszót hallok megint* (1849. március); Zoltán fia születését is versben köszönti - ez utolsó, személyes vallomásainak egyike (*Fiam születésére*, 1848. december 15).

Bizakodó lelkesedése Budavár visszavétele után, 1849. május 21-én még utoljára fellobban:

Jött a halál, hogy elsöpörjön minket
A föld színéről, jött a döghalál,
Reánk lehelte rothadó lelkéből
Azt sátándühhel a gonosz király.

...

És ím mi élünk még és nem halánk meg,
Csak meghajoltunk, de el nem törénk!
(*Jött a halál*)

Sose fogjuk megtudni, hány költemény kézírata veszett oda Segesvárnál. Utolsó ránkmaradt versét 1849. július közepén Mezőberényben írta:

Szörnyű idő, szörnyű idő!
S a szörnyűség mindegyre nő.
Talán az ég
Megesküvék,
Hogy a magyart kiirtja.

...

Egy szál elveszünk-e mi?
Vagy fog maradni valaki?
Leírni e
Vad fekete
Időket a világnak?
S ha lesz ember, ki megmarad,
El tudja e gyászolgokat
Beszélni, mint valának?

S ha elbeszéli úgy, amint
Megértük ezeket mi mind:
Akad-e majd,
Ki ennyi bajt
Higgyen, hogy ez történhet?
És e beszédet nem veszi
Egy örült, rémülésteli,
Zavart ész meséjének?

„Egy örült, rémülésteli zavart ész meséje”: ezek Petőfi ránkmaradt utolsó sorai. Most, hogy az olvasóval együtt végiglapoztuk verseit, talán látható, mennyivel bonyolultabb, „modernebb” - azaz a mai emberhez is közelálló, meggyötörtebb, egy Adyt, egy József Attilát előlegező

költő, mint az a tógás szobor, melynek ég felé tartott bronzujjakkal szavaló poétája mintha egyebet se tudna, mint iskolai ünnepélyek és hazafias évfordulók alkalmi verseit mondogatni.

De ne csak előre nézzünk: Petőfi az addigi magyar költészet legszebb eredményeire is épít; költészetének borongós iránya Kölcsey világával szinte azonos (*Tündérrálm-Csolnokon*); de Dayka Gábor oly méltatlanul feledett költészetével is rokon. (Dayka: *Titkos bú.*)

Hatását nem tudjuk Horváth Jánosnál pontosabban megfogalmazni: „Az irodalom innen kezdve jelent többet annál, amit addig jelentett: nem a műveket és könyveket, hanem valóságos életbéli viszonyt a kimagasló egyes és a kollektivitás között. S innen nagy sikere Petőfinek a különben »nem olvasó« rétegekben is.”

„A népiesség elsősorban Petőfinek közönségéhez való viszonyát jellemzi... E viszony oly közvetlen és teketóriátlan, hogy egy korábbi, exkluzív közönség durvaságot, illetlenséget lát benne, viszont annyira természetes és megnyerő, hogy az irodalomtól eddig idegenkedő, sokkal nagyobb arányú közönség most már kész örömmel vonul fel az irodalom élvezői közé... Ezt a megnagyobbodott, új közönséget nevezgették előszeretettel nép-nek ebben a korban... Mint minden közönség, mely egy új jelenségben a maga addig homályos vonzalmait tárgyát ismeri fel, Petőfi is önmaga képviselőjét látta az új egyéniségben, saját visszhangját, saját megszemélyesített lényegét szerette látni benne. Az említett irodalmi viszony lélekbeni azonosítássá mélyült.” (Horváth János: *Tanulmányok*. Budapest, 1956.)

Fűzzük még ehhez azt, hogy Petőfi mindmáig, tehát századunk nyolcvanas éveit a világ-irodalom elismerten nagy költője. Erről valahogy szívesen elfeledkezünk, bár ünnepi szónoklatok elmaradhatatlan mondata. Csak egy bizonyítékot: Dietrich Fischer-Diskau egyik lemezén azt a Petőfi-verset énekli, amelyet Friedrich Nietzsche zenésített meg. Márpedig Nietzsche, vélekedjünk róla bármiképp, önbámulatában nem szívesen ismert el költőt maga fölött és mellett (még alatt se nagyon), ha tehát Petőfit annyira kedvelte, hogy megzenésítette - nagy dolog. Úgy látszik, beteljesült az alig huszonegy éves ifjú *Jövendölése*.